СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ: ПЛОЩАДКА ОБМЕНА ПРОГРЕССИВНОЙ ПРАКТИКОЙ

КАЗАНСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИНСТИТУТ ФИЛОЛОГИИ И МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
НОЦ «Институт Каюма Насыри»

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ
ПЛОЩАДКА ОБМЕНА ПРОГРЕССИВНОЙ ПРАКТИКОЙ

ТЕЛЛӘРГӘ ӨЙРӘТҢ МЕТОДИКАСЫН КАМИЛЛӘШТЕРҢ АЛДЫНГЫ ТӘҖРИБӘ БЕЛӘН УРТАКЛАШУ МӘЙДАНЧЫГЫ

МАТЕРИАЛЫ V МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОГО ОНЛАЙН-СЕМИНАРА

КАЗАНЬ
2021

УДК 372.881.1
ББК 74.268.1
С56

Печатается по рекомендации Учебно-методической комиссии
Института филологии и межкультурной коммуникации
Казанского федерального университета

Научные редакторы:
доктор филологических наук, профессор **Р.Р. Замалетдинов;**
доктор филологических наук, профессор **А.Ш. Юсупова;**
доктор филологических наук, профессор **Мостафа Онер**

Редакционная коллегия:
кандидат филологических наук, доцент **Э.Н. Денмухаметова;**
кандидат филологических наук, доцент **Г.Р. Мугтасимова**

С56 **Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой:** материалы V Международного научно-методического онлайн-семинара (Казань – Баку – Измир – Уфа, 18 февраля 2021 г.) = Телләргә өйрәтү методикасын камилләштерү: алдынгы тәҗрибә белән уртаклашу мәйданчыгы: V Халыкара фәнни-методик онлайн семинар материаллары (Казан – Баку – Измир - Уфа, 2021 елның 18 феврале). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2021. – 364 с.

Сборник включает в себя материалы V Международного научно-методического семинара «Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой, проведенного 18 февраля 2021 года в онлайн-режиме на базе Института филологии и межкультурной коммуникации им. Льва Толстого КФУ, , Эгейского университета, Азербайджанского государственного педагогического университета, Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы и Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова. Сборник адресован научным работникам, преподавателям вузов и ссузов, аспирантам, студентам, а также широкому кругу читателей.

Материалы публикуются в авторской редакции.

УДК 372.881.1
ББК 74.268.1

© Издательство Казанского университета

УРОКИ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА НА КРАТКОСРОЧНЫХ КУРСАХ

Айдарова С.Х., Гарипова-Хасаншина В.М.,
Российский исламский институт (Казань)
aydarova-sh@rambler.ru; gmvenera@mail.ru

Аннотация: В данной статье авторы затрагивают проблемы обучения татарскому языку население города Казани на вечерних курсах. Авторы отмечают содержание занятий курсов, используемые методы и приемы работы в начинающей и продолжающей группах обучения татарскому языку.
Ключевые слова: татарский язык; обучение на курсах; методы, приемы обучения; содержание занятий; начинающие, продолжающие.

В Российском исламском институте в рамках проекта «Без татарлар» («Мы татары») больше десяти лет проходят курсы для населения. Курсы посещают люди, желающие изучать татарский и арабский языки, ознакомиться с историей татар, а также приобрести знания об Исламе. По окончании курса многие овладевают разговорным татарским языком, умеют читать священный Коран на арабском языке, а также имеют представление об исламской религии и истории происхождения татар. Такие шестимесячные курсы проводятся на бесплатной основе. Занятия проводятся три раза в неделю по вечерам, по три урока в день. За это время обучаемые изучают такие предметы, как «Татарский язык», «Арабский язык», «Основы Ислама», «Тажвид», «История татар».

Что касается обучения татарскому языку, на базе Российского исламского института организованы две подгруппы по уровню владения языком: начинающая и продолжающая. Обучаемые занимаются по учебникам для начинающих и продолжающих, авторами которых являются преподаватели Российского исламского института, которые сами и ведут занятия на курсах [Гарипова-Хәсәншина В.М., Гимазова Р.А. 2020].

Программы и учебники, по которым ведутся занятия по татарскому языку, соответствуют требованиям и желаниям обучающихся. Вместе с фонетическим, лексическим, грамматическим материалом, текстами и упражнениями, в содержательном плане учебники включают и социокультурный материал, который дает сведения о Республике Татарстан, национальных особенностях татарской культуры, о религии Ислам, мусульманах, достопримечательностях, музеях, праздниках, природе, деятелях литературы и искусства, этикете и др.

Надо отметить, что ознакомление с речевыми образцами, нормами татарского речевого этикета начинается на первом же уроке, где предлагаются выражения приветствия, знакомства, прощания, формы комплиментов. Речевой этикет можно рассматривать и как элемент культуры, и как речевое поведение. Речевое поведение говорящих на татарском языке зависит от возраста. Отдельные явления в речевом поведении татар объясняются и влиянием ислама. Выражения речевого этикета на этом же этапе включаются в диалоги. На следующих уроках предлагаются выражения просьбы, извинения, благодарности и т.д. [1]. В целом, в процессе работы над диалогической речью

преподавателями активно используется технология обучения татарскому языку на основе моделей речи [4]. Это особенно практикуется с начинающей группой.

Необходимо заметить, что на занятиях очень часто требуется индивидуальный подход в обучении языку. Так как амплитуда возрастного диапазона у обучающихся, как правило, очень большая. Это, в свою очередь, влияет на уровень восприятия информации, на время усвоения новых знаний и превращение их в навыки. Определенный объем информации слушателям дается в готовом виде.

В связи с этим в процессе обучения татарскому языку преподавателями в целях развития памяти, восприятия информации используются объяснительно-иллюстративный, такие инструменты как бинарный метод, проблемное обучение, которое считается одним из основных элементов современной системы развивающего обучения. У продолжающей группы преподаватель стремится развить самостоятельную поисковую деятельность. Здесь также активно используются конструирование различных моделей диалогов, работа над небольшими текстами [5]. В основе обучения как основной инструмент лежит коммуникативный метод.

Поучительные рассказы, шутки с элементами народной педагогики, детского фольклора, знакомство с краткой биографией и творчеством татарских писателей, поэтов, композиторов и художников, знакомство с татарской национальной кухней, одеждой, страноведческие тексты отвечают требованиям лингвокультурологии.

Ознакомим с приблизительной тематикой уроков татарского языка: ―Исѐнлѐшү һѐм танышу. Аралашу ѐдѐбе‖ (―Приветствие и знакомство. Этикет беседы‖), ―Гаилѐ, йорт, ата-ана‖ (―Семья, дом, родители»), ―Атна кҿннѐр. Ел фасыллары Вакыт‖ (―Дни недели. Времена года. Время‖), ―Ризык. Ислам этикеты‖ (―Пища. Исламский этикет ‖), ―Дини бѐйрѐмнѐр, истѐлекле кҿннѐр, изге кичѐлѐр‖ (―Религиозные праздники, памятные даты, святые мероприятия‖) и др. [3] ―Белем алу‖ (―Образование‖), ―Дини һѐм дҿньяви уку йортлары‖ (―Религиозные и светские учебные заведения‖), ―Мин укый торган вуз‖ (―Вуз, где я учусь‖) , ―Шѐхси гигиена (―Личная гигиена‖), ―Тышкы кыяфѐт‖ (―Внешность»), ―Мѐчет‖ (―Мечеть‖), ―Меңъеллык Казан‖ (―Казань тысячелетняя‖), ―Сѐяхѐтлѐр. Ял. Хаҗ сѐфѐре‖. (―Путешествия. Отдых. Совершение Хаджа‖), ―Татарстан Республикасы‖ (―Республика Татарстан‖), ―Намаз – сѐламѐтлек чыганагы‖ (―Намаз – источник здоровья‖), ―Пѐйгамбѐрлѐр‖ (―Пророки‖) [2] и др.

На занятиях используются все основные виды речевой деятельности, как аудирование, письмо, чтение и говорение.

Для говорения используются такие виды упражнений, как «*Продолжаем наше с вами общение. Давайте поговорим об учѐбе. Ведь каждый из нас проходит в жизни этот этап. Задайте друг другу следующие вопросы на татарском и ответьте на них.*

Вы учитесь?

Вы студент?

Вы где учитесь?

Вы где учились? [2, 6].

Упражнение стимулирует обучающего использовать разные временные формы глагола, тем самым появляется необходимость дифференциации глаголов, что часто происходит при обучении на кратковременных курсах. При необходимости восполнить этот пробел преподаватель использует инновационные технологии, используя интерактивную доску.

В выполнении следущего задания используется применение нескольких видов речевой деятельности, как чтение, говорение, письмо. Такие упражнения с комплексными заданиями эффективны при использовании интенсивных форм обучения.

Задание. *Прочитайте слова, переведите. Новые для вас выражения запишите в словари. Составьте с ними предложения.*

Сорау *(вопрос)*, сора (спроси), җавап бир *(отвечай, ответь)* – сорауга җавап бир;

кагыйдә *(правило)*, аңлат *(объясни)* – кагыйдәне аңлат;

укытучы *(преподаватель)*, тыңла *(слушай, послушай)* – укытучыны тыңла;

тәрҗемә ит *(переведи)* – текстны тәрҗемә ит;

шигырь *(стихотворение)*, ятла *(выучи)* – шигырьне ятла,

укытыла *(преподаѐтся)* – институтта гарәп теле укытыла,

башта *(сначала)* – башта укыйбыз;

аннан соң *(потом)* – аннан соң язабыз;

уку *(учѐба)*, укырга кер *(поступай учиться)*, тәмамла, бетер (закончи) – мәдрәсәне тәмамладым;

күнегү *(упражнение)* – күнегү эшлә;

тәнәфес *(перемена)* – тәнәфес башланды [2, 7].

Задание *“Скажите на татарском”* требует знания по лексике, морфологии и синтаксису татарского языка:

Я задам вопросы, а ты отвечай.

Карим, объясни мне это правило, пожалуйста.

Сначала прочитайте текст, переведите и ответьте на вопросы.

Выучи эту суру и расскажи мне.

У нас в медресе преподаѐтся три иностранных языка [2, 7].

Задание *Прочитайте диалоги. Поговорите между собой по образцу* непосредственно обучает говорению обучающего:

- Рәдиф, сорауга җавап бир.
- Кайсы сорауга?
- 4 нче.

***

- Коръән китабы кайда?
- Мин белмим. Кәримнән сора.

***

- Әлфия, бу кагыйдәне аңлат, зинһар өчен.

- Хәзер.

***

- Сорауларны укыгыз һәм җавап бирегез.
- Ничәнче биттә?
- 123 нче биттә.

***

- Син бу текстны тәрҗемә иттеңме?
- Юк. Сорауларга гына җавап бирдем.
- Ә шигырь ятладыңмы?
- Ятладым.

***

- Син инстутка кайчан укырга кердең?
- 2015 нче елда.
- Кайчан тәмамладың? 2019 нчы елда. Ә син?
- Мин башта – мәдрәсә, аннан соң институт тәмамладым.

Итак, на курсах обучения татарскому языку, преподавтелями используются различные методы, приемы обучения, все основные виды речевой деятельности, что приводит к отличным результатам. Обучающиеся видят результаты обучения, уверенно начинают владеть языком, что свидетельствует об ответственном отношении к занятиям.

Литература

1. Айдарова С.Х., Гарипова-Хасаншина В.М. Татар теле: башлап өйрәнүчеләр өчe. Яр Чаллы: —Ислам нуры‖ нәшрияты, 2016. – 151 б.

2. Гарипова-Хәсәншина В.М., Гимазова Р.А. Татар теле: башлап өйрәнүчеләр өчен. – Казан: —Хозур‖ нәшр., 2018. – 192 б.

3. Гарипова-Хәсәншина В.М., Гимазова Р.А. Татар теле: башлап өйрәнүчеләр өчен. – Казан: —Хозур‖ -—Тынычлык‖ нәшрият йорты, 2020. – 224 б.

4. Максимов Н.В. Сөйләм калыпларына нигезләнеп, татар теленә өйрәтү технологиясе [Текст] = Технология обучения татарскому языку на основе моделей речи / Н. В. Максимов. - Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2015. - 253 с.

5. Фатхуллова К.С. Система обучения татарской диалогической и монологической речи/ К.С. Фатхуллова. – Казан: РИЦ «Школа», 2002. – 187 с.

СПЕЦИФИКА ОНОМАСТИКИ И ТОПОНИМИКИ ГИДРОНИМОВ ТУРЕЦКОГО И ТАТАРСКОГО ЯЗЫКОВ

Алшейхо Газала
Казанский федеральный университет
ghazala.alshekho21@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматривается специфика ономастики и топонимики гидронимов турецкого и татарского языка на примере водных природно-географических объектов Крыма. Центральными терминами статьи являются понятия «ономастика» и «топонимика». Выделение ономастики в самостоятельную науку произошло не так давно. Ранее ономастика рассматривалась как вспомогательная дисциплина для таких наук, как география и история. Несмотря на то, что по своей сущности ономастика является, прежде всего, разделом лингвистики, она включает в себя такие компоненты, как исторический, географический, этнографический, культурологический, социологический, литературоведческий. Именно эти компоненты помогают выявлять специфику именуемых объектов. Помимо этих компонентов ономастика использует и данные других наук, а именно археологии, биологии, философии, логики и т.д. В качестве раздела ономастики выступает топонимика, которая изучает специфику географических названий. В статье рассматриваются виды топонимов, а также указывается наличие множества оснований для их классификации. В рамках данного исследования подробно рассматривается такой вид топонимов, как гидроним, а в качестве основания для классификации выбран метод словообразования. Водные природно-географические названия Крыма для анализа в рамках данной статьи выбраны неслучайно: они прекрасно отражают связь татарского и турецкого языков, обусловленную спецификой культурно-исторического развития полуострова.
Ключевые слова: ономастика, топонимика, гидроним, Крым, турецкий язык, татарский язык

Научная новизна данной работы состоит в обосновании используемой для анализа гидронимов Крыма способов словообразования: лексико-семантического, морфологического, лексико-синтаксического и морфолого-синтаксического. Также в процессе исследования выявлена корреляция между социокультурными и историческими факторами развития конкретной территории и словообразовании гидронимов на основе лингвистических заимствований и адаптаций.

Наряду с именами нарицательными (лат. nomina apellativa) в каждом языке есть имена собственные. Имена собственные используются для обозначения широкого и разнообразного круга предметов, явлений и понятий. [Бондалетов. С. 164].

Термин ономастика имеет два значения. Во-первых, ономастика (от греч. onomastike - «искусство давать имена) – лингвистическая наука, которая занимается всесторонним изучением личных имен; во-вторых – сами имена собственные. [Суперанская. С. 76] В последнем значении употребляется также термин онимия. [Мурзаев. С. 104]

Один из ведущих ономастов русской лингвистики В. Д. Бондалетов разграничивает общую и частную ономастику. Общая (теоретическая) ономастика изучает: наиболее общие закономерности развития и функционирования онимических систем независимо от их языковой принадлежности; выявляет ономастические (онимические) универсалии – закономерности и категории, наблюдаемые во всех или во многих именах собственных и онимических системах различных исторических периодов, территорий и языков; определяет единые принципы номинации индивидуализируемых объектов, универсальность развития ономастических систем; выделяет специфические признаки, свойственные именам собственным в отличие от других лексических категорий, определяет принципы классификации онимов по различным основаниям. Частная ономастика охватывает и описывает онимическую систему как принадлежность одного языка (групп языков) или же онимов одного разряда, локализованных на данной территории. [Бондалетов. С. 192]

Среди имен собственных особо выделяются географические названия, или топонимы. Изучением топонимов и историей их возникновения занимается такой раздел ономастики, как топонимика.

Географические названия появлялись не случайно, а в результате осмысленного процесса номинации, исходя из каких-то признаков, отражающих исторические и географические реалии

Необходимо отметить, что географические названия становятся понятны только в том случае, если собеседники знают, к каким объектам они относятся.

В современной топонимике выделяются следующие виды топонимов: агронимы (названия площадей), агрооним (название поля, пашни), антропотонимы (названия, произошедшие от фамилии или личного имени), астионим (название города), гелоним (название болота), геоним (название проспекта или проезда), гидроним (название любого водного объекта), годоним (название улицы), дримоним (название лесного участка), дромоним (название транспортной магистрали и дороги разного типа, как правило, проходящей за пределами поселений), инсулоним (название любого острова), лимноним (название озера), некроним (название места погребения), ойконим (название поселения и населенного пункта), ороним (название возвышенности, холма, хребта), пелагоним (название моря), потамоним (название реки), спелеоним (название любого подземного природного образования), урбоним (название любого внутригородского объекта: театра и музея, сада и сквера, парка и набережной и т.д.), хороним (название любой территории, области, района), эргоним (собственное имя любого предприятия, учреждения, шахты, колхоза и т.д.).

Вопрос классификации топонимов является особым в топонимической науке. Нередко он спорный и противоречивый, поскольку предполагает наличие многих оснований для проведения классификации. В рамках данной работы интерес представляет классификация по способу словообразования.

В настоящее время вопрос о словообразовании в ономастике остается плохо изученным. По данной проблеме высказывался ряд ученых. С. Б. Веселовский приводит данные, в соответствии с которыми впервые термин «грамматика топономастики» появился в русской научной литературе в 1962 г. в статье В. Н. Топорова «Из истории теоретической топономастики», в которой он высказал мысль о выработке самостоятельной грамматики топономастических элементов, хотя бы отчасти независимой от грамматики данного языка. Мысль В. Н. Топорова продолжила Н. В. Подольская, которая в 1990 г. в статье «Проблема ономастического словообразования» предложила создать ономастическую грамматику. Именно Н. В. Подольская отметила, что специфичность словообразования топонимов заключается в том, что к ним необходимо применять диахронный подход [Веселовский. С. 114].

Возможна вариантность названий, их различное языковое выражение и происхождение – бытовое и церковное, а также словообразовательная, грамматическая и стилистическая вариативность. Отмечается им и то, что создать исчерпывающую и в то же время лингвистическую по своей сути классификацию некоторые лингвисты описаются на морфологическую структуру топонима, в связи с чем выделяют три группы топонимов:

1. Первичные – с нулевым топонимическим формантом;
2. Вторичные производные, образованные прибавлением топонимообразующих морфем;
3. Составные.

Затем происходит дальнейшее деление внутри групп. Первая группа делится по лексико-семантическим признакам, а вторая – по формантам. Однако эта классификация не считается исчерпывающей, поскольку за ее пределами остались разноязычные названия, топонимы-кальки, сокращенные топонимы и другие [Бондалетов. С. 201].

В рамках данной работы наиболее удобной кажется классификация Морозовой М. Н. [Морозова. С. 98]. Эта классификация предусматривает рассмотрение топонимов с точки зрения диахронии. С этой позиции выделяют четыре основных способа словообразования топонимов:

1. Лексико-семантический – перенесение названия с однородных объектов, чаще всего с естественно-географических на единичные географические;

2. Морфологический:

суффиксальный, т.е. с помощью топонимических суффиксов;

предложно-суффиксальный, т.е. с помощью топонимических префиксов и суффиксов;

сложение;

суффиксация с прибавлением формы множественного числа;

сложение с прибавлением суффиксации;

3. Лексико-синтаксический – образование топонима от словосочетания;

4. Морфолого-синтаксический – топонимы возникают из субстантивированных прилагательных, называющих признак объекта. [Морозова. С. 111]

В рамках данной работы будет проведен анализ гидронимов татарского и турецкого языков. Особенный интерес в этом отношении представляют водные природно-географические объекты Республики Крым.

А. Я. Мартынюк [Мартынюк. С. 18] называет Крым одним из богатейших регионов с точки зрения истории и культуры. История Крыма замечательна сосуществованием многих народов и народностей, пѐстрым переплетением их интересов, вер, обычаев, традиций. Издавна Крым населяли разные народы - тавры, киммерийцы, скифы и сарматы, греки, римляне, хазары, татары, караимы, крымчаки, монголы и другие. После присоединения Крыма к России его земли заселили русские, украинцы, немцы, чехи. Каждая из наций и народностей несла свои культурные и этнические особенности, оставила память о себе в тех или иных географических названиях и именах, о которых не дошло никаких материальных свидетельств. Многообразная судьба полуострова нашла своѐ отражение и в топонимике. На Крымском полуострове сегодня не так много названий, которые связаны с новогреческим языком. Практически утрачены итальянские наименования. Очень мало сохранилось топонимов, основой которых являются немецкий, армянский, болгарский, еврейский и некоторые другие языки народов, которые в определѐнный исторический период населяли Крым. Название урочищ, родников, балок, мысов могли возникнуть ещѐ в среде древних булгар, хазар, кыпчаков и других тюркоязычных племен и народов, находившихся в Крыму до появления здесь крымских татар. По мере развития крымско-татарского этноса на полуострове возникает много новых тюркских топонимов. Поскольку тюркские языки очень похожи между собой, нередко все тюркоязычные топонимы относят к крымско-татарским. Это объясняется тем, что в тюркской группе языков имеются одинаковые или близкие слова. В большинстве случаев названия Крыма действительно могли возникнуть в крымскотатарской языковой среде, но отделить их от топонимов более древнего происхождения очень сложно, а зачастую невозможно. Крымскотатарский язык адаптировал многие пратюркские топонимы. У каждого крымского этноса существовали именования природных объектов, наиболее значимых для жителей определѐнной местности.

Часть топонимов, принадлежавшая исчезнувшим языкам, была стѐрта из памяти людей и с течением времени заменена названиями, данными более поздними народами. Другие топонимы продолжали существовать, но в большинстве случаев их исконное название искажалось, и теперь можно только предполагать, какому народу они принадлежали и как звучали в оригинальном варианте. На формирование крымских топонимов влиял и образ жизни народов, населявших в разное историческое время территорию полуострова. Кочевые тюркоязычные племена оставили после себя топонимы, образованные от их

родоплеменных названий. В связи с постепенным переходом тюркоязычного населения Крыма к оседлости крымские ойконимы обозначали не название образованного им селения, а самих жителей этого насел̀енного пункта, которые селились по родоплеменному признаку. Со временем названия жителей, принадлежавших к какому-либо роду, превращались в названия селений. Сегодня большинство названий объектов Крыма имеют греческое (Семеиз, Ялта, Форос, Гаспра, Симферополь, Севастополь, Евпатория и др.) и тюркское происхождение (Бахчисарай, Джанкой, Коктебель, Алупка, Балаклава и др.). В Республике Крым при наименовании имѐн собственных весьма активно используются тюркские корни. Данный факт может быть обусловлен, с одной стороны, ретроспективно, с другой - с реалиями сегодняшнего дня. Так, тюркские племена, населявшие Крымскотатарское ханство, сыграв значимую роль в развитии региона, оставили отпечаток в топонимике и антропонимике Крыма. Наиболее ярко это проявилось в Восточном и Северном Крыму, что связано с компактным размещением на данной территории носителей тюркских языков. В предлагаемой статье мы обратимся к анализу названий крымских насел̀енных пунктов, имеющих тюркское происхождение.

Неизменной столицей Крымского ханства был город Бахчисарай. Слово сарай имеет персидские корни и означает вовсе не постройку для хозяйственных нужд, а роскошный дворец. Бахча же переводится как сад. Таким образом, Бахчисарай дословно - садовый дворец или дворец с садами, а севере полуострова тюркские племена обосновались в XVI веке. Одна из их деревень, ставшая впоследствии городом, получила название Джанкой. Часто название Джанкой переводят с крымско-татарского как душадеревня или милая деревня (can - душа, koy -деревня). В то же время специалисты по топонимии Крыма считают более обоснованной этимологию, выводящую название Джанкой от canikoy -новая деревня на степном диалекте крымскотатарского языка. Существуют два варианта происхождения посѐлка Коктебель. По одной из версий, Коктебель переводится с языка крымских татар как край голубых холмов (kok — серо-голубой, tobe — холм, el — край, местность). Обоснованной с научной точки зрения является другая версия: словом tobel в крымско-татарском языке называют звѐздочку на лбу у животного. А koktobel значит серый [конь] со звѐздочкой на лб]. До сих пор не выявлена этимология топонима Судак, хотя может быть верным именно тюркское толкование: сув - вода, даг - гора. Судак - гора у воды, поскольку данная номинация отражает характер местност]. Балаклава происходит от слова балык - рыба, суффикса ла, делающего слово прилагательным - рыбный, и окончание ав - охота. Таким образом, Балаклава - место для рыбной ловл]. Инкерман - имеет турецкое происхождение: ин - пещера, нора, кермен - крепость (т.е. пещерная крепость). У Инкермана сохранились остатки древней (построенной в VI в.) крепости Каламита, Инкерманский Свято-Климентовский пещерный монастыр]. Достоверно до сих пор не установлено происхождение названия Гурзуф. Некоторые исследователи считают, что топоним Гурзуф происходит от латинского Урзус - медведь (рядом с городом расположена Медведь-гора - Аю-

Даг). Другие полагают, что название Горзув (Горзувиты) имеет таврские или гото-аланские корни и расшифровывают его как гор дзакхь - горная долина, долина среди гор. Постепенно топоним Горзувиты трансформировался в Курсаиты, Горзовиум, Юрзуф, пока не принял современный вид Гурзуф. Старый Крым – город восточной части Крыма, в своѐм названии соединяет имя прилагательное старый и имя существительное Крым в одну номинацию-словосочетание. Происхождение этого топонима до настоящего времени вызывает споры. Раньше этот населѐнный пункт носил названия Солхат (сал - левый и хат - сторона - левая сторона, левое поселение), Крым, Эски-Крым (эски с тюркского переводится старый, кырым - крепость - старая крепость) [Мартынюк. С. 18]

Как отмечает О. Д. Рустемов [Рустемов. С. 131], тюркские названия многочисленных рек способны в деталях рассказать о том, какие народы и племена сыграли свою роль в становлении крымских татар, жителей Крымского ханства, включавшего в себя как сам Крым, так и обширное степное пространство, доходившее от берегов Днепра к берегам Волги и известное по рукописям древних летописцев под именем Дешт-и Кыпчак. В доказательство высказанного тезиса О. Д. Рустемов приводит текст Крымских сиджилей: *«idub müşarün-ileyh Allahahmardan nehr-i Salğırda bir pay arz-ı mezraa ki, hududı beyan olunur Qıblası Üç obaya»* (*«у означенного Аллахахмара на реке Салгир куплена была земля под посевы»*).

Сылгыр является названием реки, имеющим отношение к именам огузских родов. То есть в самом центре Крыма обнаруживаются топонимы староогузского происхождения. Salğır – в форме «Salğur» встречается в словаре Махмуда Кашагари «Диван-и Лугат-ит Тюрк» [Nuri. С. 116] Махмуд Кашгари относит его к огузскому роду. Там же он сообщает вид тамги, которым пользовался этот род.

А. М. Щербак в своем очерке о печенежском языке называет среди прочих географических названий, которых он соотносит непосредственно с этим племенем и которые хорошо вписываются в топонимическую картину Крыма, два имени: Алматай и Бурлюк – Almatay, Bürlük [Щербак. С. 108]. По Щербаку оба имени – гидронимы, а конкретно – названия рек (потамонимы). В своем труде «Об управлении империей» Константин Багрянородный также указывает гидроним «Алматай», при этом помещает его на территории между Дунаем (Дануб) и хазарским городом Саркелом и пишет, что расстояние между ними 60 дней пути. В числе прочих рек, находящихся там же, он выделяет две большие: Днепр и Днестр и ряд более мелких: Сынгул / Syngoul (Singöl?), Hybyl, Kophis и Bogou [Ebülgazi. С. 367]. В последнем однозначно угадывается Буг – О. Р. Алтаисты утверждают, что суффикс «-тай» монгольского происхождения, хотя и это мнение довольно неоднозначно (Ср., например, Алтай и некоторые названия казахстанского Алтая: Долынтай, Алатай, Шындығатай и др.). Однако ввиду древности печенежских гидронимов, а также по причине того что Константин Багрянородный приводит довольно большое количество потанонимов с окончанием на «-тай»: Toungatai, Salmaktai, Sakaktai,

Kraknakatai (воспроизводится в оригинальном написании, в переводе R.J.H. Jenkins‘a), мы в данном случае склонны видеть в нем общеупотребительный тюркский аппелятив çay (say, şay, tsay и т.п.) – река. Таким образом, Алматай по нашему предположению: Алма+чай – Яблочная река. По аналогии с коллокацией Алмачай (Almaçay) уже непосредственно в Крыму возникли иные словосочетания: Alma Tarhan – тарханное владение на Альме (о тарханах), Alma Saray (дворец на Альме), Alma Tamaq (Устье Альмы / Алмы).

В Крыму есть река Бюрюльча / Bürülça, впадающая в Салгир и достаточно далеко находящаяся от Альмы. Значение глагола bürül– «вертеться», «вворачиваться», «заворачиваться» и т.п. Суффикс -л /-l придает глаголу страдательную семантику. Частица -ча / -ça в этом имени уже знакомое нам слово «чай» – «река». То есть некая «Стремительная» или «Вертящаяся» река. Однако одновременно с этим на карте Крыма конца XVII в., переизданной в 1854-м году османской Императорской Инженерной Сухопутной школой (Mühendishane-i Berri-i Hümayun), присутствует поселение Борлуджа (вероятней всего изначально: Борлучай), которое находится на берегу одноименной реки. Здесь уже нет сомнений в том, что имя деревни происходит от гидронима и означает: «Известковая» река. В данном случае можно констатировать процесс спорадического изменения звукового состава слова, выраженного, в первую очередь, в появлении эпентетического гласного на стыке сонорных Борлучай – Бюрюльча, под воздействием которого произошла ассимиляция «о» в «у» и дальнейшая палатализация согласных, приведшая к лабиализации и сужению гласных, скорей всего из-за соотнесенности с похожим словом бюрюль

Еще один крымский гидроним неясного происхождения: Кача (по крымскотатарски: Къачы / Qaçı), в результате исследований вновь приводит нас к огузским корням. В форме Гачы это слово зарегистрировано в словаре туркменского языка и означает «запруда», «плотина», а в форме (qaçı / къачы) с той же семантикой присутствует в словаре Лазаря Будагова с пометой «хив.» / «хивинский диалект» [Будагов. С. 654]. Как известно, Хива и хивинский оазис в Узбекистане в прошлом находился на территории государства хорезмшахов, где до прихода монголо-татар литературным языком был язык тюрок-огузов, который и поныне сохраняет свои ярковыраженные диалектные особенности, приближающие его к языку туркменскому и азербайджанскому.

При этом тюрское происхождение имеют не только реки, но и другие водные природно-географические объекты Крыма. В качестве примера В. П. Яйленко приводит название Каркинитского (Тамиракского) залива. Тамирака – залив, местность и мыс напротив Ахиллодрома. Таким образом, Тамиракой назывались равно город, мыс и залив, т. е. это большая приморская область, та же, что земли вокруг Каркинитского залива. Ввиду изложенного видим в названии Λιμσρική и его причерноморском варианте Ταμσράκη др. инд. ḍimba- «росток, побег» + mūráka. «корень, подошва, нижняя часть, основание»; это предполагает, что первично название относилось к Тендровско-Джарылгачской косе, которая, как и все песчаные косы, периодически размывается и

намывается морем: *ḍimba-mūrā́ka дало по гаплологии *ḍimūrā́ka со значением «низина с порослью» – о песчаной косе и неглубоком дне моря тут, затянутом водорослями. Именно таков Тамиракский (Керкинитский) залив, в этом он сродни Саргассовому морю. Мнение об индоарийском характере названия Ταμσράκη-Λιμσρική может быть поддержано тем, что в этих северочерноморской и южноиндийской областях находился одноименный центр – обращенный к Тендре восточный мыс Кинбурна Μσσαρίς и эмпорий в индийской Лимирике Μούζιρις. С названием канала τὰ Νεκρόπσλα связано и турецкое имя Перекопского перешейка Оркапу (ор «ров», капу «ворота, проход»), которое возникло после возведения Турецкого вала. Оно любопытно: что это за «Ворота рва»? Без сомнения, это частичная турецкая калька сего византийского названия, которое может быть понято не только как «Мертвый пролив» (см. выше), но и как «Мертвые врата (входы, проходы)», т. е. его τὰ πύλα «врата; входы, проходы» скалькировано турецким капу «ворота, проход». Вероятно, такое изменение значения имени τὰ Νεκρόπσλα обязано реалиям: видимо, когда канал был судоходным, это название понималось как «Мертвый пролив», когда он вовсе обмелел, оно стало восприниматься «Мертвыми вратами (входами, проходами)». Изложенное означает, что в эллинистическое или римское время канал, соединивший западный залив Меотиды и Перекопский залив, функционировал как судоходный; соответственно, более или менее судоходными были и оба залива. Затем, уже до X в. н. э., канал обмелел и заполнился почвой и древесной порослью, что логично объяснить сильным обмелением обоих заливов. В результате от Геродотова Гипакириса остались Серогозские болота да речка Каланчак, высыхающая ныне на глазах, несмотря на недавнее обводнение; его нижнее течение оказалось на дне залива. От Геродотовой реки Каркинит, как думают, осталось Донузлавское озеро. Отсюда и проблемы с локализацией сих рек да городов Каркина и Тамирака [Яйленко. С. 46]

Таким образом, в результате анализа специфики ономастики и топонимики гидронимов Крыма былая выявлена связь формирования указанных наименований водных природно-географических объектов с историей освоения и заселения полуострова.

Литература

1. *Бондалетов В.Д.* Русская ономастика. –М.:Волтерс клувер, 2018. – 224 с.

2. *Будагов, Лазарь.* Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчій со включеніемъ употребительнѣйшихъ слов арабскихъ и персидскихъ и съ переводомъ на русскій языкъ. – Санкт-Петербургъ, Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1871. - Т. 1. - 827 с.

3. *Веселовский С. Б.* Ономастикон. – М., 1974. – 212 с.

4. *Мартынюк А. Я.* Региональная топонимика как отражение социально-исторических изменений (на примере названий тюркского происхождения) // Гуманитарно-педагогическое образование. – 2019. - №5. – С. 18-22.

5. *Морозова М.Н.* Вопросы топонимики. – М.: Орион, 2019. – 50 с.

6. *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов. – М.: АСТ-пресс, 2018. – 466 с.

7. *Рустемов О. Д.* Топонимы Крыма в судебных реестрах XVII-XVIII вв. и вопрос о племенном составе крымских тюрок // Крымское историческое обозрение. – 2017. - №1. – С. 131-158.

8. *Суперанская А. В.* Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собственно топонимии // Микротопонимия. – М.: Приор, 2017. – 128 с.

9. *Щербак А. М.* Печенежский язык // Языки мира / Тюркские языки. Под редакцией Тенишева Э. Р. - Бишкек: Кыргызстан, 1997. - С. 107–110.

10. *Яйленко В. П.* Топонимика античного Крыма // Боспорские исследования. – 2017. - №35. – С. 3-88.

11. *Ebülgazi Bahadır Han.* Şecere-i Terakime (Türkmenlerin söy kütüğü / Родословная туркмен) // Hazırlayan Zuhal Kargı Ölmez. Tercüman 1001 TEMEL ESER serisi. - Ankara, Simurg, 1996.- 559 s.

12. *Nuri Kavak.* Karasu Kazası (1683–1744). Kırım Hanlığı‘nda bir yerleşme örneği (District Karasu (1683-1744). Example of settlement of the Crimean Khanate). - Bursa: OnMat Öner Matbaacılık, 2014. - 271 s.

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТЮРКИЗМОВ В СРАВНЕНИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Болгарова Р.М., Исламова Э.А.
Казанский (Приволжский) федеральный университет
ramzija5@yandex.ru

Аннотация. Изучение русско-тюркских языковых контактов остается одной из важнейших задач современной лингвистики. Исследование причин, времени и путей проникновения тюркизмов в русский язык, их адаптации является одной из проблем исторической лексикологии славянских языков. Кроме того, актуальность работы связана с аспектом контактирования разноструктурных языков, каковыми являются русский и тюркские языки. Заимствования из тюркских языков образуют значительный пласт лексики русского языка. В отличие от западноевопейских заимствований, тюркизмы в основном относятся к бытовой лексике и поэтому долгое время являлись единственным средством наименования. Прошедшие различные этапы адаптации, освоенные русским языком тюркизмы активны в словообразовательном процессе, входят в состав фразеологических оборотов, паремиологических единиц и сравнительных конструкций.

Ключевые слова: татарский язык, русский язык, сравнения, тюркизмы.

Национальная специфика сравнительных конструкций проявляется в национально обусловленных стереотипных представлениях, зависящих от обиходно-культурного опыта членов определенного языкового коллектива. «Семантика языкового знака, обладая сложной структурой, требует изучения всех компонентов этой структуры, их идентификации и описания. Здесь особый интерес представляют такие единицы лексической системы языка, в которых наиболее отчетливо проявляется связь лингвистического и экстралингвистического, зависимость семантического наполнения структуры значения от сознания человека как представителя определенной лингвокультурной общности» [1: 37]. Сопоставительный анализ сравнений в русском и татарском языках, а также изучение функционирования заимствований в составе сравнительных конструкций позволяет выявить существование общих черт и специфических явлений в изучаемых языках.

Сопоставительное изучение лексики, как и всякое лингвистическое исследование, имеет дело с содержанием и формой, т.е. с выражаемым значением и формальными средствами. Причиной того, что в области содержания языки демонстрируют большую близость, чем в области формы, является общечеловеческий, универсальный характер познания.

Лексика любого языка делится на слова, которые обозначают общечеловеческие понятия, и слова, которые имеют национальное этнокультурное значение. К лексемам с общечеловеческими значениями относятся такие, которые обозначают общечеловеческие понятия. Например:

«жизнь», «солнце», «молодость», «женщина», «ребенок», «воздух» и т.п. К этнокультурной относят лексику материальной и духовной культур.

Необходимость исследования лексики материальной культуры русского и тюркских народов в совокупности диктуется самим материалом, так как значительное место в лексике материальной культуры русского языка занимают тюркизмы. Также достаточно активно используется данный пласт лексики и в сравнениях русского языка. Особенно многочисленной и богатой символическими ассоциациями группой слов, выступающих в роли эталонов и образов, является лексика предметно-бытовой сферы. Рассмотрим компаративные конструкции, где эталоном сравнения являются лексемы тематической группы «жилье»: амбар, сарай, чулан. АМБАР -а, м. Строение для хранения зерна, муки, припасов, а также товаров. // уменьш. амбарушка, -и, ж. // прил. амбарный, -ая, -ое (СРЯ 2003, 25). АМБАР диал. также онбар, имбар, и с метатезой арбан; <...> заимств. из тур., кыпч., крым.-тат., тат. Ambar <…> (ЭСРЯ 2004, 75);

АМБАР Амбар (ТРС 1950, 39; ТРС 1966, 35; ТРС 1988, 31); Ашлык, он, товар һ.б.ш. төрле кирәк-яракларны саклау өчен корылма (ТТАС 1977, 55); Иген, он һ.б. кирәк-ярак әйберләр саклый торган салкын корылма (ТТАС 2005, 40); 1. Амбар, житница; 2. закром (ТРС 2007, 98). Лексема амбар выступает эталоном сравнения в конструкциях для выражения сходства по разным признакам:

Ему казалось, что голова у него громадная и пустая, как амбар, и что в ней бродят новые, какие-то особенные мысли в виде длинных теней (А.П. Чехов);

Прежде было людно, теперь хоть мышей лови, как в пустом амбаре (Д.Н. Мамин-Сибиряк);

Антошка выводил какое-то длинное здание с двумя крылечками, из которых одно вело в горницу, а другое – в закрытое помещение вроде амбара (М.Е. Салтыков-Щедрин);

Тот, про которого говорится, был таков: у него душ двадцать заложенных и перезаложенных; живет он почти в избе или в каком-то странном здании, похожем с виду на амбар, – ход где-то-сзади, через бревна, подле плетня; но он лет двадцать постоянно твердит, что с будущей весной приступит к стройке нового дома (И.А. Гончаров).

Ул мәктәпнең классლары аерым - аерым авыл өйләрендә урнашкан, минем "химия чоланы" шулай_ук аерым бер амбар сыман җирдә иде, миче - фәләне юк иде..

Шулай аңлатыла ки, әгәр берәү шушы алты аршыннан күпкә арттырып йортын төзесә һәм амбар кебек киң вә зур өйдә ялгызы_гына гомер кичерсә, Кыямәт көнендә ул бәндәгә авырлык килер.

Ул вакытта поездда вагон эчләре буш амбар кебек иде: пычрак, яту өчен урын-җир бирмиләр, ашарга - эчәргә_дә берни юк.

Лексема сарай также активно участвует в образовании компаративных конструкций и в русском языке чаще выступает эталоном сравнения в значении

хозяйственного строения. Интересно отметить и тот факт, что в татарско-русском словаре 1950 г. данное значение указано основным, а в более поздних словарях – дополнительным или переносным. В ―Словаре русского языка‖ С.И. Ожегова дается одно значение:

САРАЙ, -я, м. Крытое строение для различного имущества, обычно без потолочных перекрытий (СРЯ 2003, 686);

САРАЙ уже у Арсен. Сухан., 1651 г., 120. Заимств. через тур., кыпч., уйг., тат. sarai «дом; дворец; каравансарай; комната для жилья; стойло; тележный сарай». … (ЭСРЯ 2004, 560);

САРАЙ фар. 1) Сарай 2) Дворец, чертоги, хоромы (ТРС 1950, 210); 1. Дворец, хоромы, палата, замок; 2. разг. Сарай, дровяник; лапас (ТРС 1966, 469); (ТРС 2007, 217); Ө̆лешчӗ яки бө̆тенлӗй ябык лапас һ.б.ш. хуҗалык каралтысы; 2. Бурап, күбесенчӗ идӗнлӗп эшлӗнгӗн абзар; Патшалар, идарӗчелӗр, дӗүлӗт башлыклары яши торган йорт Зур, иркен эчле, зиннӗтле шӗп йорт (ТТАС 1979, 630); 1. Дворец, хоромы, палата; 3. Сарай, надворная постройка; 4. Хлев (ТРС 1988, 270); 1) Дӗүлӗт башлыклары, патшалар һ.б.ш. яши торган зиннӗтле йорт; 3) Зур, зиннӗтле, иркен эчле күркӗм бина; 5) күч. Хуҗалык каралтысы; 6) күч. Абзар, терлек каралтысы (ТТАС 2005, 463).

Данная лексема чаще служит для установления сходства по внешнему виду:

О себе много говорить нечего: я переживаю, – или, может быть, доживаю нравственный и физический кризис, из которого выйду либо разбитый вдребезги, либо ... обновленный. Нет, куда нам до обновления – а подпертый, вот как подпирается бревнами заваливавшийся сарай. Бывают примеры, что такие подпертые сараи стоят весьма долго и даже годятся на разные употребления (И.С. Тургенев);

К новому своему дому в Москве она относилась, как к прежнему, то есть как к сараю, и старалась по-прежнему ограничиваться одной комнатой (А.П. Чехов);

Чтобы оторваться от этих, хоть и дорогих, но все-таки тяжелых воспоминаний, я велел себе постелю приготовить в зале, как самой пустой комнате и более похожей на сарай, чем на жилое место…(А.Ф. Писемский);

Сонина комната походила как будто на сарай, имела вид весьма неправильного четырехугольника, и это придавало ей что-то уродливое (Ф.М. Достоевский);

Он сидел теперь в гостиной, и эта комната производила странное впечатление своею бедною, мещанскою обстановкой, своими плохими картинами, и хотя в ней были кресла и громадная лампа с абажуром, она все же походила на нежилое помещение, на просторный сарай, и было очевидно, что в этой комнате мог чувствовать себя дома только такой человек, как доктор (А.П. Чехов);

Петербург наблюдает большое приличие в своей одежде, не любит пестрых цветов и никаких резких и дерзких отступлений от моды; зато Москва требует, если уж пошло на моду, то чтобы во всей форме была мода:

если талия длинна, то она пускает ее еще длиннее; если отвороты фрака велики, то у ней – как сарайные двери (Н.В. Гоголь).

Илҽс-милҽс дигҽч_тҽ, һаман бер_үк манзара күренҽ Мҿхҽммҽдьяр картның күзенҽ: имеш, ул үзенең сарай кебек катлы-катлы, затлы - затлы йортында болын кебек киң түшҽк ҿстендҽ ята...

Басу кебек бакчалары, сарай кебек абзар - келҽтлҽре, тау кебек ҿйлҽре бар.

Мин сарай кебек фатирда, бер кабинет китаплар арасында берүзем калдым.

Алда, нҽкъ аның тҽрҽзҽсе турысында, җҽүһҽр - якутлардан салынган ҽкияттҽге сихри сарай сыман, кап-кара күк фонында, һавага ашкан университет бинасының якты утлары балкый.

Олылар Казан_да Казан дип сҿйлҽгҽч, мин аны биек - биек таш йортлардан_гына гыйбарҽттер, һҽр йорты үзенҽ_бертҿрле зиннҽтле сарай шикелле матурлап эшлҽнгҽндер дип күз алдыма китергҽн идем.

В составе сравнительных конструкций встречается также лексема чулан.

ЧУЛАН, -а, м. Помещение в доме, служащее кладовой (СРЯ 2003, 868);

ЧУЛАН уже в Домостр. К. 42, Заб. 114. Вероятно, в зачении «перегородка» заимств. из тюрк.; ср. алт., тел., леб. culan «загон для скотины» (Радлов 3, 2175), тат. colan «чулан, кладовая»; < > (ЭСРЯ 2004, 380);

ЧОЛАН Чулан (ТРС 1950, 284); 1) Чулан, клеть; 2) Сени (ТРС 1966, 1066); Авыл һҽм кайбер иске шҽһҽр йортларында кеше яши торган бүлмҽлҽр белҽн болдыр арасындагы корылма (ТТАС 1981, 439); Сени, чулан (ТРС 1988, 369); Авыл йортларында ягылмый торган кечерҽк бүлмҽ (ТТАС 2005, 657); 1) Чулан; комнатка в сенях, перегороженная дощатой перегородкой; кладовка; 2) сени; 3) диал. Граница, самая большая комната в доме (ТРС 2007, 581). Данная лексема выступает эталоном сравнения в компаративных конструкциях чаще для выражения сходства по внешнему виду:

В левом (от зрителей) углу светлицы, в виде чулана, отгорожено тесовой филенчатой перегородкой спаленка Натальи; дверь в нее сбоку, близ входной двери (А.Н. Островский);

Настасья Петровна проходит в зал, оттуда коридором в свою комнату, оттуда в темную комнатку, вроде чуланчика, где стоят сундуки, развешана кой-какая одежда и сохраняется в узлах черное белье всего дома (Ф.М. Достоевский);

Сама, родная, затмилась, словно чулан какой (А.Н. Островский);

Сначала была отведена комнатка, крошечная, почти чуланчик, для нее, но потом и этот чуланчик она отдала дочери (Л.Н. Толстой).

Шулай итеп, чолан кебек шыксыз бүлмҽсенҽ кайтып керер Мҽрьям. Мҽдинҽ Маликова. Саф сҿю турында кыйссалар: хикҽялҽр, повестьлар (2010)

Менҽ шул кеше редакция коридорының караңгы бер башындагы кечкенҽ чолан шикелле кассаның бҽлҽкҽй генҽ тҽрҽзҽсеннҽн безгҽ ведомостька кул куйдырып, акча бирҽ торган иде

Шуннан соң ул чолан сыман бер җиргә килеп чыкты. Нурихан Фәттах. Сайланма әсәрләр. 5 томда. 2 том (2002)

В результате исследования мы пришли к выводу, что рассмотренные нами лексемы стилистически нейтральны. Они активно участвуют в образовании сравнительных конструкций как татарского, так и русского языков.

В отличие от заимствований из других языков, тюркизмы чаще представлены названиями, относящимися к материальной культуре, и данные лексемы до сегодняшнего дня сохраняют статус основного средства номинации данных реалий.

Литература

1. Замалетдинов, Р.Р. Теоретические и прикладные аспекты татарской лингвокультурологии / Р.Р. Замалетдинов. – Казань: Магариф, 2009. – 351 с.

2. Кацнельсон, С.Д. Типология языка и речевое мышление. – М.: УРСС, 2002. – 215 с.

3. Тюркизмы в сравнительных оборотах русского языка: словарь / Р.А. Юналеева. – Казань: Тат. кн. изд-во, 2011. – 191 с.

4. Федоров, А.И. Семантическая основа образных средств. – Новосибирск: Наука, 1969. – 90 с.

5. Юсупов, Р.А. Общее и специфическое в разноструктурных языках. – Казань: ТГГПУ, 2009. – 298 с.

Сокращения

ТРС – Татарско-русский словарь (издания 1950, 1966, 1988, 2007 гг.)

ТТАС – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге (3 тома – 1977, 1979, 1981 гг., 2005 г.)

СРЯ – Словарь русского языка (2003 г.)

ЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка (2004 г.)

СВЯЗЬ ФРАЗЕОЛОГИИ И ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Вершинина Т.В.
Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы
tvershinina21@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматривается фразеология как лингвистическая дисциплина, еѐ становление, отражение языковой картины мира во фразеологических единиц. Опираясь на фразеологию, можно проследить процесс изменения мировоззрения народа, национального самосознания. Фразеологические единицы наиболее ярко передают культурное наследие носителей языка.
Ключевые слова: фразеология, раздел лингвистики, фразеологические единицы, языковая картина мира.

Такой раздел лингвистики, как фразеология, часто интересует исследовал языка. Интерес к устойчивым речевым оборотам и выражениям проявлялся с конца XVIII в. Намеренно, однако, фразеологические единицы русского языка стали анализировать сравнительно недавно.

Как лингвистическая дисциплина рассматриваемый раздел языкознания возник в первой половине XX вв. неразрывно связано с именем Академик В. В. Виноградов одним из первых проявил глубокий интерес к фразеологии выделил четыре основных вида фразеологизмов: фразеологические сращения (идиомы), фразеологические сочетания (коллокации), фразеологические выражения, фразеологические единства.

Под предметом рассматриваемого раздела лингвистики понимают фразеологические единицы, т.е. «образные выражения, устойчиво воспроизводимые в речи, выполняющие, как и слова, номинативную функцию в языке» [Фразеологизмы в русской речи, 2007; 3], «устойчивые, воспроизводимые в готовом виде сочетания слов, существующие в языке в виде целостных по своему значению и устойчивых в своем составе и структуре образований» [Шанский, 1996; 26]. Наряду с этим В.В. Виноградов первым предложил синхронную классификацию фразеологических единиц русского языка с точки зрения их семантической слитности и наметил аспекты будущих исследований в области фразеологии. В нынешнее время фразеология также является объектом множества разноаспектных исследований. За последние двадцать лет количество исследований фразеологического состава русского языка значительно выросло. Это связано с тем, что ныне фразеологизмы изучают с точки зрения лингвокультурологии – новой науки, которая характеризуется «как отрасль лингвистики, возникшая на стыке лингвистики и культурологи и исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке» [Маслова, 2004; 9].

Эта наука как одно из актуальных направлений лингвистики образовалась в результате смены научной парадигмы в конце прошлого столетия. Еѐ основа –

ключевое понятие «языковая картина мира», под ним лингвисты понимают отражение национального мировоззрения. В рамках лингвокульторологии фразеология стала рассматриваться как отражение языковой картины мира. Исследование языковой картины мира способствует организации информации об объективной действительности. Термин «языковая картина мира» лингвисты объясняют как социально значимую, системно упорядоченную модель знаков, выраженная с помощью разных средств языка и содержащая информацию об окружающем мире. Языковая картина мира переплетается с проблемой мышления и языка.

Лингвист А.А. Кибрик даѐт следующее определение: «языковая картина мира - это исторически сложившаяся в обыденном сознании данного языкового коллектива и отраженная в языке совокупность представлений о мире, определенный способ концептуализации действительности» [Кибрик, 2002; 11]. Во фразеологии как отражении языковой картины мира воспроизводятся черты материальной и духовной культуры общества. Лингвисты изначально отмечали национальную характерную составляющую, присущую фразеологическим единицам в раках языковой картины мира различных народов. Уникальность фразеологических единиц каждой нации объясняется различным образом жизни общества, разным менталитетом конкретного народа.

Особенность восприятия мира каждого народа проявляется в образе жизни. Его отражение находит место в семантической структуре языковых знаков. Примером служит частота употребления семы «Бог», так как это отражает монотеистическое представление христиан о всемогущем создателе всего сущего. Религиозное представление о создании мира и бытия в принципе связано с данной семой и схожими лексически семами типа «господь», «Боже», «царь небесный», «отец небесный», «всевышний (судья)», «вседержитель» и другие. В русском языке фразеологических единиц, в основе которых вышепредставленные языковые единицы, около 220, пословиц и поговорок – около 250. Сема «Бог» часто во фразеологизмах отражает монотеистическое представление христиан о вездесущем создателе мира.

Фразеологизмы передаются из уст в уста, это бесконечный процесс передачи от поколения поколению информации о устоявшейся системе обычаев, законов, традиций и обыденных представлений о бытии. Фразеологические единицы отражают стереотипные представления о культурно-национальном фонде.

Литература

1. Кибрик А.А. Языковая картина мира // Энциклопедия Кругосвет. – М., 2002.
2. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., стереотип. – М.: Издат. центр «Академия», 2004.
3. Фразеологизмы в русской речи: словарь-справочник / сост. Н. В. Баско. 2-е изд. – М.: Флинта; Наука, 2007.
4. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. – СПб.: Спец. лит., 1996.

Ә. ЕНИКИ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДА БАШЛАНГЫЧ МӘКТӘПТӘ ТУГАН ТЕЛНЕ ӨЙРӘТҮ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕНӘ КАРАШЛАР

Гайнуллина Г.Р.
Казанский федеральный университет
gulfiarasilevna@mail.ru

Аннотация. Публицистика Амирхана Еники, в отличие от литературного творчества писателя, на сегодняшней день является малоизученной темой. Публицистика писателя интересна и тем, что в ней ставятся вопросы преподавания родного языка как в средней, так начальной школе. В статье предлагается обзор взглядам А.Еники к вопросу преподавания родного языка в начальной школе.

Ключевые слова: публицистика писателя, А.Еники, родной язык, начальная школа.

Татар әдәбияты классигы Әмирхан Еники гомеренең соңгы ике дистә елын тулаем публицистикага багышлый. Әдипне туган тел мәсьәләсе, башлангыч һәм урта мәктәптә татар телен укытуның торышы борчый: ―Җыеп кына әйткәндә, тел мәсьәләсендә минем карашым менә нидән гыйбарәт: татар халкының кимендә яртысы үз телен (ана телен) югалтты. Сәбәбе билгеле: большевиклар партиясенең вак халыкларны, аеруча безнең татарны, әкренләп урыслаштыру сәясәте иде... Хрущев вакытында ук Татарстан шәһәрләрендә, шулай ук күрше өлкәләрнең авылларында да татар мәктәпләре ябылып бетте диярлек... Казанда, мәсәлән, татар балаларының 93% урыс мәктәпләренә күчте. Утыз ел буена без балаларыбызны ана телендә укытудан мәхрүм булып тордык. Шул вакыт эчендә урыс мәктәпләре аша узган берничә буын үз телен онытты, урыс теле генә төп тел булып калды. Без аларны хәзер маңкортлар дип сүгәбез... Хәлбуки аларның бер гаебе дә юк, киресенчә, туган телдән аерылулары үзләре өчен дә, безнең өчен дә зур фаҗига ул... Бездән туган балалар ич!..‖ [1:814]

Әдип шул фаҗигадән чыгу юлларын эзли, тәкьдим итеп карый: ―Моның өчен туган телебезгә яңадан кайту кирәктер. Ә кайтыр өчен татар балалары һәммәсе дә (100% белән) бары тик ана телендә укый башларга тиеш... Бөтен дөньяда ул шулай – һәр милләт баласы иң элек үз телендә укырга-язарга өйрәнә... Безгә дә шул максатка ирешер өчен, беренче нәүбәттә башлангыч мәктәпләрне тизрәк ачарга һәм аларның саннарын да күбәйтергә кирәк иде. Бу хакта мин «үзгәртеп кору» башлангач та язып чыккан идем. Ләкин ни сәбәптер баштарак моңа юньләп игътибар итүче дә булмады... Ә соңрак инде «нигә башлангыч мәктәп» кенә?‖ [1:814]Ә.Еники бик гадел рәвештә ―адәм баласы укуын университеттан башламый, мәктәпнең беренче сыйныфыннан башлый‖, – дип белдерә: «Юк, безгә татар гимназияләре, татар университетлары да кирәк», – дип, бик ялкынланып китүчеләр дә булды... Әмма адәм баласы укуын университеттан башламый, мәктәпнең беренче сыйныфыннан башлый‖

Язучы бу проблеманы беренчеләрдән булып күтәрүчеләр рәтендә була: ―Шуннан соң 10-15 ел вакыт үтеп китте, ә без туган телебезнең язмышы

турында һаман баш ватудан, бәхәсләшүдән узганыбыз юк... Дөрес, ана телен укытуда шактый ук уңышларга ирештек бугай... «Туган телендә белем алучы татар балаларының саны 20%тан 47%ка кадәр артты» дип белдерә әнә «Мәгърифәт» гәзитәсе. Әмма татар балаларының һәммәсен дә ана телендә укыту башлауга ирешкәнебез юк шикелле әле... Бигрәк тә Казанның үзендә‖ [1:815].

Милләт хадиме Әмирхан Еники нинди караштa тора соң? —Бу мәсьәләдә мин һаман иске карашымда торам... Мәгәр кайбер яңа тәкъдимнәр дә өстисем килә.

1. Балаларны ана телендә укыта башлау безнең Татарстанда, махсус закон нигезендә, мәҗбүри булырга тиеш. Кабатлап әйтәм, сүз укыта башлау турында гына бара. Ягъни бала үз телендә камил укый-яза белгәнчегә кадәр... Моның өчен дүртьеллык башлангыч мәктәпне тәмамлау җитәчәк. Шуннан соң баланың теләсә нинди телдә укуын дәвам иттерергә хакы булырга тиеш.

2. Татар балаларын урыс мәктәпләренең башлангыч сыйныфларына кабул итми торырга... Иң элек ул татар мәктәбенә барырга тиеш. Аннары урыс телен татар мәктәбендә дә өйрәнәчәкләр. Ләкин беренче класстан ук түгел, яшь балага берме-икеме ел фәкать үз телен генә укыту кирәк.

3. Татар мәктәбе үзенә аерым булырга тиеш... Балаларны чорнаган мохитнең да «татарча» булуы кирәктер, мөгаен... Өч-дүрт урам саен бер башлангыч мәктәп булсын иде... Аңа зур биналар кирәкми, әнә Казанны уратып алган меңнәрчә ике-өч катлы коттеджлар да ярый торгандыр, минемчә... Бу изге эшкә хөкүмәт акча табарга тиеш.

Минем бу тәкъдимнәремдә яңалык юк диярлек. Татарның белемгә юлы ана теленнән башланган. Үзебездәге мәктәп-мәдрәсәләрдән соң, әгәр теләсә, югары белемне чит илләргә барып алган. (Истанбулга, Бәйрутка, Каһирәгә, хәтта Сорбоннага.) Әмма инде туган телен бервакытта да онытмаган. Бу җәһәттән олы шәхесләребезнең белем юлы безгә бик матур үрнәк!..‖ [1:815]. Ә.Еники карашынча, —татар теленең ролен көчәйтү бик кирәк. Мәсәлән, халыкның 70-80% татарлар гыйбарәт районнарда идарә итү эшләре татар телендә барырга тиеш. Бу бик законлы булачак. Шулай ук дәүләт органнары тарафыннан чыгарылачак һәртөрле карар, законнар да башта татар телендә язылып, соңыннан русчага тәрҗемә ителергә тиеш. Телне эшләтә белергә кирәк. Гамәлдә никадәр күбрәк кулланылса, тел шулкадәр камилләшәчәк‖ [1:814].

Күргәнебезчә, Әмирхан Еникинең 1998 елда язылган мәкаләсендә яңгыраш алган фикерләр бүген дә актуаль. Туган телне башлангыч сыйныфларда өйрәтү методикасы мәсьәләсенә карашлар төрле югарылыкта даими кузгатыла килә.

Әдәбият

Еники Ә.Н.татар баласына урысча белмәү куркынычы янамый //Әсәрләр. 3 томда.– Казан: Татар.китап.нәшр, 2019. – Б.814-815.

ОРТАКТЮРК ТИЛИ В СОВРЕМЕННОСТИ

Гайнутдинова А.С.
Казанский федеральный университет
alina.gaynutdinova@outlook.com

Аннотация. Тюркский язык, распространившийся на столь обширную территорию, несмотря на всевозможные политические и географические различия сохранился до наших дней. Главную роль сыграла добавление определенных суффиксов к неизменным корням в турецком языке и создание новых слов сохраняли общую структуру языка. Есть также несколько различных применений, связанных с различиями во времени и пространстве. Однако эта ситуация не в состоянии повлиять на общую тенденцию. С другой стороны, при определении сходства между диалектами следует принимать во внимание синтаксис, а не фонетические, морфологические, лексические и семантические меры. В результате можно сказать, что тюркский язык широко используется в Европе на обширных территориях вплоть до Великой стены. Потому что в этих местах тюрки обычно живут и говорят на одном языке, но на разных диалектах. После всей этой информации мы можем сказать, что тюрки, говорящие на тюркских диалектах, могут понимать друг друга так или иначе, не говоря уже о пространственных диалектах, таких как якутский, чувашский и караимский. На сегодняшний день есть попытки объединения весь тюркский мир под одним искусственно созданным языком Ортатюрк.
Ключевые слова: тюркский язык, ортактюрк тили, алфавит, язык,

Тюркский язык - это язык с глубокими корнями, который под воздействием исторических событий распространился на обширной территории. Тюрки переносили с собой как язык, так и культуру. Таким образом, исторические районы распространения тюркского языка стало гораздо более обширны.

Сегодня тюркский язык используется на обширных территориях начиная от Балкан до Китая, в разной плотности диалектах и наречиях. Несмотря на то, что многие тюрки, проживая в разных районах общаются на разных диалектах, среди их речи можно найти общие точки соприкосновений. Как отмечает известный венгерский ученый Арминий Вамбери: «Человек, говоря по-турецки может легко путешествовать с Балкан до Китая». [1: 25] Если рассматривать вопрос о том, сколько людей говорит на тюркском языке, который разбросан по столь широкой географии и разделен на множество ветвей, сложно назвать точное число. Ведь некоторые тюрки, проживающие в вышеупомянутых регионах, живут как независимые республики, некоторые как автономные республики, а другие продолжают свою жизнь как жители других государств. В связи с чем получить точные цифры довольно сложно. Однако мы можем легко сказать, что общее количество тюрок, проживающих в мире, оценивается более чем в 200 миллионов человек. Таким образом, тюркские языки легко входит в пятерку самых распространенных языков мира.

Исторический фон тюркского языка, в связи с Енисейским камнями, переносятся приблизительно до V-VI века. С другой стороны, если основываться найденными надписи на надгробных камнях (Бенгу), то она датируется VIII веком, где употреблено алфавит Гоктюрк (Орхан). Исходя из данных находок, некоторые лингвисты утверждают, что у такого художественного языка должна быть долгая история. Исследование текста показало, что 67% слов состояло из конкретных, а 33% - из абстрактных. Исходя из этого лингвисты считают, что для существования одной трети абстрактных слов в VIII веке не случайно, и для этого необходимо испытать процесс разработки. [2: 87]

С годами турецкий язык продолжал меняться по отраслям и сущности. Конечно, со временем возникло желание свести эти разные языки к одному. Кто-то предлагает воссоздать язык орхоно-енисейских рун, другие - чагатайский, третьи - язык словаря Махмуда Кашгарского, четвертые требуют введения как общетюркского турецкого, кумыкского, крымскотатарского, узбекского или казахского языков с небольшими доработками или без. Но до недавнего времени никто не начал реализовывать свои идеи. Если бы были разнообразные вариации общетюркского языка, то тюркскому народу было бы из чего выбирать. Однако с 2011 года энтузиасты-волонтеры начали свой проект создание в сети общую литературную норму единого тюркского языка. В этом проекте работают профессионалы, специалисты, люди с высшим образование в других сферах и волонтѐры, являющие носителями одного из тюркских языков. Однако имена участников не афишируется. Данный проект находиться в социальной сети Вконтакте в группе «Ortatürk tili | Ортатюрк тили». [4]

Ортатюрк тили является искусственно созданным языком, который целенаправлен для облегчения межтюркского общения. Данный проект был подержен Всемирной ассамблей тюркских народов (ВАТН), в связи с чем был написан их официальный гимн на Ортатюркском языке, который был озвучен на Курултае в 2014 году. [3]

О проекте Ортатюрк тили на главной странице группы Вконтакте можно найти, как детальную информацию о целях, задачах и методах их работ. В части обсуждений и на стене группы можно найти примеры из ортатюркского словаря. Например, пословицы из татарского языка на языке ортатюрк:

1) Yaman xabar uzun ayaqlı; 2) İşke waqıt, oyunğa saat; 3) Baxtsızğa yel qarşı; 4) Bir çeçek bile yaz bolmaz; 5) Duşmanğa ölüm tilegençe, özüñe ömür tile; 6) Dunyada yaxşı kişiler bitmegen (bitmemiş); 7) Yılannıñ aqı da yılan, qarası da yılan; 8) Iraqtağı tuğmuştan yaqındağı dos yaxşıraq; 9) Yelden kelgen yelge ketken; 10) Qartlar sözüni qar basmaz. [4]

Как мы видим для ортатюрского алфавита была выбрана латиница. Естественно в обсуждении мы можем найти вопросы о переходе на тюркские руны, на что дан расширенный ответ о том, что если и будет осуществлен переход, то это будет в модернизированном руническом письме. Причиной тому является не адаптированность классические орхоно-енисейские руны к современному тюркскому языку. [4] В тоже время, если рассмотрим публикации

на стене группы, то увидим размышление о том, что арабская вязь для тюркских языков наиболее подходящая. Далее в обсуждение происходит жаркая дискусия, которая осуществляется между сторонниками разных убеждений. Следовательно выявляется основная причина, по которой и был предпочтена латиница. [4]

В группе также дана и грамматические нюансы, статистика исходя из которого и делается выбор слов. [4] [5] Например: «По данным 100 случайно выбранных слов лидерство по "похожести" на ортатюрк занимает крымскотатарский язык (34% полных совпадений), далее следуют турецкий язык и крымский диалект караимского языка (28% совпадений), у туркменского языка - 27%, кумыкского языка - 25%, у узбекского и кыргызского - по 24%, у уйгурского - 23%, у казахского - 22%, у ногайского и карачаево-балкарского - по 19%, у каракалпакского и азербайджанского - по 15%, у алтайского и урумского -по 14%, у татарского и гагаузского - по 13%, у чагайтайского - 12%, у лексики "Древнетюркского словаря" и старо-османского языка - по 11%, у хакасского, телеутского, шорского, крымчакского языков и тракайского и луцко-галичского диалектов караимского языка - по 10%, по 9% у башкирского и средне-кыпчакского языка, у саха (якутского) и армяно-кыпчакского - по 8%, у тувинского - 7%, у древне-уйгурского - 6%, у сарыг-югурского и тофаларского - по 5% полных совпадений, у чулымского, хорезмско-тюркского (староузбекского), древнекыпчакского - по 4%, у чувашского и средне-уйгурского - по 3%, у саларского, сибирско-татарского, долганского языков и языка фуюйских кыргызов - по 2% полных совпадений, у халаджского и орхоно-енисейского - по 1% полных совпадений.» [4]

По завершении данного проекта планировалась выпуск учебника и словаря ортатюрка. В группе указано, что автор уже завершил проект, следовательно либо идут доработки, либо идут сборы средств для выпуска трудов. [4]

В просторах интернета можно найти и другие группы в социальных сетях, которые также предлагают создать Ортатюрк, некоторые в своей группе активно делают публикации используя руническую письменность, некоторые же используют лишь латиницу. Есть также группы, которые также предлагают создать Ортатюрк с использованием методом математической и компьютерной лингвистики [6]. Дата создания группы в Файсбук намного (3 мая 2016 года) позднее группы в Вконтакте (6 августа 2013). Также можно заметить, что в группе Файсбук 4,7 тыс. участников, а в Вконтакте подписчиков 1308. Дальнейшее же исследование показало, что обе группы осведомлены о существование своих единомышленников.

В исследовании было замечено, что в общественном мнение есть группа людей, которые стремляться не создавать, а перенять свой язык, так как этот язык является наиболее активно-употребляемом в народе. Однако в этом варианте имеется ряд недостатков. Если выбрать один национальный язык, то теряется равноправие языков и наций. Все будут вынуждены изучать данный язык, таким образом народ будет тратить на это слишком много времени. Данный вариант естественно будет потери толерантных отношений остальной

части тюркского мира к этой группе. Если рассмотреть, создание общего искусственного тюркского языка, то можно увидеть на подобии него уже созданный в других языках, например на славянском или же на мировой жестовой язык. Второй уже употребляется на международных конференциях и семинарах. Если же рассмотреть тюркские языки, то у каждого языка можно найти общие точки соприкосновения, о которые либо забыты, либо уже не употребляется. Например, если возьмем слово «в прошлом году», которое на татарском звучит как «узган ел» или «былтыр», то в турецком языке «geçen sene» или «bıldır». Суммируя все вышесказанное можно выдвинуть идею того, что нужно изначально тюркским народам изучить свои языки со всеми синонимами и словами, которые уже вышли из употребления. В таком случае Ортатюркский язык может быть и не будет казаться таким отдаленным от своего родного языка.

Литература

1. Banarlı Nihad Sami. Türkçenin sırları, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1999. c. 317.
2. Doğan Aksan. Anlambilimi ve Türk anlambilimi (Ana Çizgileriyle). Ankara: DTCF yay., 1987. c. 199.
3. Вконтакте. Ortatürk tili | Ортатюрк тили. (электронный ресурс). // https://vk.com/ortaturkce (дата просмотра 30.01.2021).
4. Онлайн словарь Glosbe. (электронный ресурс). // https://ru.glosbe.com/tr/mis_ort (дата просмотра 30.01.2021).
5. Файсбук. Ortaturk tili - Язык ортатюрк - The language Ortaturk. (электронный ресурс). // https://www.facebook.com/groups/117660641973811/ (дата просмотра 30.01.2021).

БАШЛАНГЫЧ СЫЙНЫФ УКУЧЫЛАРЫНДА ЭТНОМӘДӘНИ КОМПЕТЕНЦИЯ ФОРМАЛАШТЫРУ ЮЛЛАРЫ

Гайсина Р.С.
Алабуга шәһәренең 6 нчы номерлы мәктәбе
gaisina1972@inbox.ru

Аннотация. Статья посвящается описанию способов формирования этнокультурной компетенции у учащихся младших классов. Дается краткий обзор этнокультурного материала в современных учебниках татарского языка для начальных классов русскоязычных школ.
Ключевые слова. Этнокультурная компетенция, начальная школа, учебники.

Шәхеснең күпчелек сыйфатлары төсле үк, этномәдәни компетенция дә тумыштан килгән характеристика түгел, ул тәрбия һәм белем бирү процессында формалаша. Заманча педагогик тикшеренүләрдә башлангыч мәктәп яшендә, урта һәм югары сыйныфларда этномәдәни компетенция формалаштыру факторларын, шартларын, методларын, чараларын өйрәнүгә шактый игътибар бирелгән.

Безнең карашыбызча, әлеге компетенция формалаштыруны башлангыч мәктәптән алып югары сыйныфкача һәр этапта да индивидуаль үзенчәлекләргә ия өзлексез процесс буларак карау максатка ярашлы.

Галимнәрнең хезмәтләрендә еш кына башлангыч сыйныф укучылары белән тәрбия эше алып баруның нәтиҗәлелегә ассызыклана. Мәсәлән, Р.А. Лахин болай дип яза: «кече мәктәп яшендәге бала организмының функциональ, психо-эмоциональ, интеллектуаль, әхлакый сфераларының үсеш процессында булуы тәрбия эшендәге уңышларга ирешүдә зур мөмкинлекләр бирә» [1: 18]. Димәк, башлангыч сыйныфта уку чоры этномәдәни компетенция формалаштыру өчен дә уңышлы вакыт булып санала.

Хәзерге вакытта мәктәпләрдә тормышка ашырыла торган тәрбияви процесс, күпсанлы традицион һәм инновацион алым һәм чаралардан файдаланып, нәтиҗәлелекне арттыру мөмкинлегенә ия. Әмма башлангыч сыйныф укучылары белән эшләүдә иң нәтиҗәле алым – уен, уен технологиясенә нигезләнгән алымнар. Теләсә кайсы халыкның тарихи үсешендә үсеп килүче буынны олы тормышка әзерләү, тәрбияләү чарасы буларак иң элек уен кулланыла. Хәзерге вакытта да галимнәр, халык уенының тәрбия чарасы буларак потенциалы турында сөйләгәндә, «уен аркылы иҗтимагый әһәмиятле сыйфатлар һәм күзаллаулар формалаша, әхлакый гамәлләргә сәләтлелек үстерелә, үз-үзеңне тоту культурасы тәртипкә салына. Индивидуаль һәм күмәк уеннар вакытында балада дисциплинарлык, оешканлык, социаль-әхлакый нормаларны үтәүгә сәләтлелек кебек сыйфатлар ачыла», – дип язалар [1: 21]. Р.А. Лахин хәрәкәтле халык уеннары аркылы балада этномәдәни компетенциянең формалашуын эксперименталь рәвештә дәлилли, аеруча этномәдәни компетенциянең эмоциональ-мотивацион

компонентында уңай үзгәрешләр хасил булганын ассызыклый [1: 22]. Чынлап та, башлангыч сыйныф укучыларына этномәдәни компетенциянең әһәмияте турында чыгышлар ясау формальлек буларак кабул ителә ала, ә менә сыйныф белән, шау-гөр килеп, халыкта гасырлар буена сакланып килгән, балалар тарафыннан яратып уйналган уеннарны оештыру күпкә нәтиҗәлерәк. Татар балалар фольклоры бу яктан бай уен фондына ия. Мәсәлән, башлангыч сыйныф укучыларының яшь үзенчәлекләренә туры килә торган «Борчак чәчеш», «Каравылчылар һәм куяннар», «Бау сикереш», «Токмач», «Җиз бүкән», «Алпавытың өйдәме?», «Син йөгер» уеннары һ.б. Уеннарның кагыйдәләре Р.Ягъфәров хезмәтендә бирелгән [8].

Башлангыч сыйныф укучылары белән эшләгәндә, күмәк иҗади эшләрнең тәрбияви мөмкинлекләрен истә тотарга кирәк. Мәсәлән, этномәдәни компетенция формалаштыруны максат итеп куйган очракта, башлангыч сыйныф укучылары белән викториналар үткәрергә мөмкин. Галимнәр шулай ук башлангыч сыйныф укучылары белән әңгәмәләр уздыруның әһәмиятен дә ассызыклыйлар [3: 32]. Мондый чараларның төп максаты – укучылар өчен аңлаешлы формада этномәдәни компетенция турында төшенчә бирү, этномәдәни тәҗрибәне аңларга һәм гомумиләштерергә ярдәм итү. Һәр әңгәмә бер конкрет темага багышланырга тиеш, теманың балалар өчен кызыклы булуы, проблемалы булуы шарт. Әмма, укытучы шунысын да онытмаска тиеш: педагогика фәнендә әңгәмәләр башка алым һәм чаралар белән берлектә үткәрелгәндә генә уңай нәтиҗә бирәләр, дигән фикер таралган [3: 37]. Шуңа күрә, аларны видео карау, бирем эшләү, проблемалы ситуацияне чишү, анкета үткәрү һ.б.лар белән үреп барырга кирәк. Әйтик, балаларның яшь үзенчәлекләренә туры килә торган видеоматериал тәкъдим итәргә мөмкин. Соңгы елларда электрон дәреслекләр, гомумән, интернет-ресурслар, CD-дисклар татар телендә эшләнгән сыйфатлы мультфильмнар белән баеды. «Туган тел», «Кызыклы шәкерт», «Шаян песи», «Ак бабай», «Кырлай», «Туган авыл», «Чукмар белән Тукмар», «Камыр батыр», «Өч кыз» әсәрләре буенча төшерелгән мультфильмнар татар халкының яшәү рәвеше, милли киемнәр, милли ризыклар турында мәгълүмат бирүдә зур роль уйныйлар, классик җырчылар башкаруындагы җыр белән үрелеп бирeләләр. Боларны карау укучыларда милли үзаң, милли горурлык һәм Татарстан халкы белән соклану тәрбияли, «Ак барс» мультфильмы дәүләт символикасына хөрмәтле караш формалаштыра.

Татарстан Республикасы – күпмилләтле республика. Татарлар һәм руслар анда халык саны ягыннан әйдәп баручылар рәтендә. Шуңа күрә этнәмәдәни кыйммәткә ия булган мәгълүмат, нигездә, шушы ике халыкның матди һәм рухи мәдәниятенә карый. Татарстанда яшәүче халыкларның этномәдәнияте белән таныштыру дәреслектәге текстлар аша тормышка ашырыла. Укучылар төрле татар һәм рус халык әкиятләре, мәкальләре белән танышалар. Әлбәттә, предмет үзенчәлекләренә һәм өйрәнү объектына бәйле рәвештә, иң зур урынны татар халык авыз иҗаты үрнәкләре алып тора. Һәр сыйныфта да дәреслекләрдә тизәйткеч, мәкаль, әйтем, табышмак, әкият кебек жанрга караган әсәрләр яки

алардан өземтәләр бирелә. Шулай ук рус фольклоры үрнәкләре дә дәреслекләрдә урын ала. Мисал өчен, икенче сыйныфта «Шалкан» әкиятеннән өзек бирелә, әкиятне дәвам итеп сөйләргә кушыла һәм аннары грамматик бирем башкарыла [5: 108]. Татар халкы мәдәнияте үсешенә өлеш керткән, тарихыбызда зур урын алган шәхесләрдән дәреслекләрдә Абдулла Алиш әкиятләреннән [7: 96], Сибгат Хәким шигырьләреннән өзекләр [6: 28] бирелә. Рус мәдәнияте үсешенә өлеш керткән шәхесләрдән К.Ушинский [6: 27], Л.Толстой [7: 91], А.Куприн әсәрләре кертелә [4: 48-49], И.Шишкин турында мәгълүмат бирелә [7: 76].

Этномәдәният милләтнең, халыкның әхлакый кыйммәтләрен, дөньяга карашын да үз эченә ала. Күзәтүебез күрсәткәнчә, дәреслекләрдә дә, тәкъдим ителә торган мультимедиа әсбапларда да татар халкының сабыр, башка милләтләр белән дус-тату мөнәсәбәттә яши белүенә басым ясала. Гомумән, төбәгебез халыклар дуслыгы хакимлек иткән урын буларак тасвирлана. Төрле грамматик темаларны өйрәнгәндә тәкъдим ителә торган текстлар моңа дәлил булып тора. Мәсәлән, өченче сыйныфта «Килеш кушымчалары» темасын өйрәнгәндә, «Tatarschool» сайтында «тыңлап аңлау» рубрикасындагы текстны карап китик: «Безнең илебез – дуслык иле. Әлмәттә күп төрле милләт кешеләре яши. Анда Әзербайҗаннан атаклы нефтьчеләр килде. Башкортостанның оста нефтьчеләре дә үз эшен күрсәтте. Шулай ук Уралдан, Мәскәүдән һәм башка җирләрдән Татарстанга күп эшчеләр ярдәм итте» [2]. Еш булмаса да, дәреслекләрдә Татарстанда яшәүче халыкларның танылган шагыйрьләре әсәрләреннән өзекләр кертелә. Мисал өчен, дүртенче сыйныфта чуаш халык шагыйре Пётр Хузангайның «Туган Татарстанга» шигыреннән өзек бирелә [6: 29]. Әмма Татарстанда яшәүче башка халык йолалары, гадәтләре, халык авыз иҗаты белән таныштыру буенча эш дәреслекләрдә юк дәрәҗәсендә дип әйтер идек. Шуны истә тотып, укытучы үзе дә өстәмә эзләнүләр алып барырга, табышларын укучыларга тәкъдим итәргә тиеш, дип уйлыйбыз. Әлбәттә, бу эш укучыларның яшь үзенчәлекләрен истә тотып башкарылырга тиеш. Мисал өчен, өченче сыйныфта сабан туе бәйрәме турындагы текст [7: 109] укылгач, биремнәр эшләнгәч, укытучы удмуртларның Гырон быдтон бәйрәме белән таныштыра ала.

Гомуми нәтиҗә ясап, шуны искәртергә мөмкин: укучыларда этномәдәни компетенция формалаштыру юллары төрле: укытучы заманча технологияләрдән файдаланып, шулай ук иҗади фикер йөртеп, тематик уеннар тәкъдим итә ала, төрле халык йолаларын чагыштыру эше оештырылырга да мөмкин, әмма төп таяныч – әлбәттә, дәреслек.

Әдәбият

1. Лахин Р.А. Народная игра как средство социально-нравственного воспитания младших школьников и подростков (на материале традиционных игровых практик Кубани): дис. … канд. пед. наук. – Курск, 2009. – 251 с.

2. Татар теле. Tatarschool. – URL: http://tatarschool.ru/media/tth3; (мөрәҗәгать итү вакыты: 10.04.2020).

3. Тигунцова Г.Н., Федосова И.В. Формы воспитательной работы в начальной школе: учебно-методическое пособие. – Иркутск: ИГПУ, 2005. – 123 с.

4. Харисов Ф.Ф., Сиразиева Г.Д. Татар теле. Рус телендә башлангыч белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 1 нче с-ф. – Казан: Мәгариф-Вакыт, 2017. – 71 б.

5. Харисов Ф.Ф., Харисова Ч.М., Панова Е.А. Татар теле. Рус телендә башлангыч белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 2 нче с-ф. – Казан: Мәгариф-Вакыт, 2017. – 143 б.

6. Харисов Ф.Ф., Харисова Ч.М., Сәгъдиева Р.К., Гарипова В.А. Татар теле. Рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 4 с-ф. – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2017. – 183 б.

7. Харисов Ф.Ф., Шакирова Г.Р., Сәгъдиева Р.К., Хисмәтова Л.К. Татар теле. Рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 3 с-ф. – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2017. – 159 б.

8. Ягъфәров Р.Ф. Уен – күңел бәйрәме. Татар халкының күңел бәйрәме. – Казан: Мәгариф, 2009. – 159 б.

РУСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ 7-8 КЛАССОВ

Галиева Л. А.
Башкирский педагогический университет им М. Акмуллы
liliyagalieva160316@gmail.com

Аннотация. Статья представляет собой анализ формирования коммуникативной компетенции школьников при помощи фразеологии. Рассматриваются наиболее актуальные и применимые на уроках русского языка задания, а позже, на основе их анализа, составляется классификация заданий на формирование коммуникативной компетенции учащихся 7-8 классов.
Ключевые слова: фразеологизм, коммуникативная компетенция, учащиеся, задания.

Фразеология в школьном курсе русского языка имеет большой образовательный, развивающий и воспитательный потенциал. Русский язык как средство получения знаний в разных областях науки в наше время выходит на метапредметный уровень, и фразеология, как его неотъемлемый компонент, играет весомую роль в этом процессе. Поэтому важно отметить, что одна из главных задач педагога - показать учащимся широкую сферу функционирования в речи устойчивых языковых словосочетаний.

Фразеологизмы способствуют формированию коммуникативной компетенции учащихся, так как, во-первых, они отражают богатый исторический опыт народа, его материальную и духовную культуру, а, во-вторых, фразеологизм, благодаря своей экспрессивно-стилистической окраске, обладает большей выразительностью по сравнению со словом. Данный раздел русского языка может оптимизировать формирование коммуникативной компетенции учащихся, а также повысить филологическую культуру школьников.

Основные понятия и задачи фразеологии впервые были определены В. В. Виноградовым. Он описал основные типы фразеологизмов, наметил границы объекта изучения фразеологии. В школе этот раздел русского языка изучается с 1970 года. Еѐ включение в качестве самостоятельного раздела в школьную программу по русскому языку повысило познавательно-практическую направленность курса, способствовало развитию интереса учащихся к русскому языку как к учебному предмету. При этом стоит отметить, что до сих пор ведутся споры о границе фразеологии как таковой, существует множество подходов к определению фразеологизма. Так, В. П. Жуков считает, что «фразеология представляет собой особый раздел лингвистики, в котором изучаются семантические, морфолого-синтаксические и стилистические особенности фразеологизмов», а основными признаками фразеологизма он считает идиоматичность, устойчивость, раздельнооформленностъ, то есть внешнюю расчлененность фразеологизма на словесные компоненты. В то же

время исследователь А. М. Бабкин относит к признакам фразеологизмов устойчивость сочетания слов, смысловую целостность, переносное значение, экспрессивно-эмоциональную выразительность. Кроме того другими исследователями выделяются следующие признаки фразеологизма: мотивированность устойчивого оборота, способность создания ярких художественных образов и другое. Подводя небольшой итог, заметим, что в современной лингвистике сложилось несколько точек зрения на предмет фразеологии:

1. Расширенное понимание фразеологии (С. И. Ожегов, В. Л. Архангельский, А. В. Кунин и др.): включают в ее состав все словосочетания, обладающие признаками устойчивости.
2. Узкое понимание фразеологии (А. М. Бабкин, Ю. А. Гвоздарев и др.): включают в нее только номинативные единицы, функционально соотносимые со словом.
3. Направление, понимающее под предметом фразеологии все сочетания лексем (М. М. Копыленко, З. Д. Попова и др.).

При этом большинство современных исследователей сосредоточивают свое внимание на типизации лексических единиц и особенностях их появления с точки зрения семантики непроизводных слов, образующих фразеологическое единство, а также ее изменения внутри неразрывного словосочетания. Стоит отметить, что данные исследования в большинстве своем направлены на рассмотрение общих типов как лексических, так и фразеологических единиц, на их характеристику с точки зрения контекстно-исторического и литературного пласта в зависимости от источника данной единицы. Мы же сосредоточимся на процессе формирования коммуникативной компетенции у учеников 7-8 классов при помощи изучения фразеологии.

В педагогических исследованиях отмечен тот факт, что в современном образовательном процессе школ действует система форм и методов работы, обеспечивающих достижение высоких результатов сформированности умений и навыков коммуникативной компетентности среди учащихся. Независимо от широкого спектра исследований проблем формирования коммуникативной компетентности, не существует однозначного определения данного феномена. В любом случае, она является многокомпонентным образованием, которое соединяет в себе когнитивный, эмоциональный и поведенческий компоненты. Сама же методическая система обучения фразеологии является элементом систем развития речи, потому что обеспечивает связь тематики фразеологизмов с темами по развитию речи. При данном подходе создаются условия для использования детьми усвоенных фразеологизмов в собственной речи, в создаваемых текстах.

Грамотность и культура речи является важным компонентом приобщения учеников к языку, который постигается им в историческом и современном аспектах. Раздел фразеологии при этом не только явно отражает историю русского языка, но и показывает современные тенденции его развития, поэтому на уроках важно рассматривать оба аспекта: исторический и современный.

Формирование коммуникативной компетенции при этом происходит при изучении трех типов фразеологических единиц: архаических, исторических и новых. Наше исследование было направлено на создание классификации заданий по фразеологии для учеников 7-8 классов с учетом вышеперечисленных тенденций и возможностей, а также их влиянием на формирование коммуникативной компетенции.

Перед тем, как представить свою классификацию заданий, приведем две классификации, на которые опиралось наше исследование. Во-первых, это классификация по методу Т. А. Ладыженской. В учебной программе данных авторов выделяются четыре направления усвоения знаний по фразеологии: формирование теоретической базы, развитие умения отличать фразеологизм от свободных сочетаний слов, умения находить фразеологические единицы, умения подбирать синонимы-фразеологизмы. В рамках данных направлений предлагаются такие типы заданий, как:

1) задания, направленные на формирование навыка поиска информации;
2) задания, направленные на формирование умения выявлять ФЕ в тексте;
3) задания, направленные на формирование умения давать толкование ФЕ;
4) задания, направленные на формирование умения подбирать синоним к фразеологизму;
5) задания, направленные на формирование умения различать ФЕ и свободные сочетания слов;
6) задания, направленные на формирование навыков словарной работы с ФЕ;
7) задания, направленные на формирование умения создавать новый текст и на его основе производить пересказ и другие.

Во-вторых, это классификация по методу Г. В. Михеевой. При разделении заданий на типы исследователь исходит непосредственно из цели формирования коммуникативной компетенции учащихся. Выделяются два коммуникативных составляющих: умение обосновать необходимость и уместность фразеологических единиц в речи, а также их грамотное употребление с учетом функций и изобразительных свойств фразеологизмов. На основе этого автор делает вывод о введении двух типов заданий: задания, направленные на формирование умений писать сочинение по фразеологизму и умения создавать эмоциональную окраску высказывания.

Итогом анализа вышеперечисленных классификаций стало создание 13 типов заданий, которые могут быть эффективны в систематическом использовании на уроках русского языка:

1. Направленные на умение выделять фразеологические единицы в тексте.
2. Направленные на умение давать толкование фразеологизмам.
3. Направленные на умение различать фразеологические единицы и свободные словосочетания.

4. Направленные на решение коммуникативно-ситуативных задач по поставленной проблеме.

5. Направленные на формирование умения создавать новый текст и на его основе производить пересказ.

6. Направленные на формирование навыка поиска информации о фразеологизме при помощи словарей.

7. Направленные на формирование навыка поиска нескольких вариантов разрешения ситуации и умения подбирать синонимы к фразеологизмам.

8. Направленные на формирование умения соотносить фразеологические единицы и их синонимы.

9. Направленные на формирование умения сочинять историю.

10. Направленные на формирование умения рассуждать на поставленную тему.

11. Направленные на формирование умения давать эмоциональную оценку.

12. Направленные на формирование умения работать в коллективе.

13. Направленные на формирование коммуникации между учителем и учениками.

Литература

1. Автономова С. И. К вопросу о системе работы по фразеологии в школе // Актуальные проблемы русской фразеологии: Межвузовский сборник научн. трудов / С. И. Автономова. – Л., 1983. – 132 с.

2. Антонова Л. В. Большой фразеологический словарь русского языка / Л. В. Антонова. – М.: Дом Славянской книги, 2010. – 928 с.

3. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке / В. Л. Архангельский. – Ростов н/Д.: Рост. ун-та, 1964. – 315 с.

4. Бабайцева В. В. Русский язык: теория, 5-11 кл. : учеб. для учеб. заведений с углубл. изуч. рус. яз. / В. В. Бабайцева. – М.: Дрофа, 1998. – 431 с.

5. Бабкин А. М. Лексикографическая разработка русской фразеологии / А. М. Бабкин. –Ленинград: Наука, 1970. – 76 с.

6. Балли Ш. Французская стилистика / пер. с фр. – 2-е изд., стереотипное / Ш. Балли. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 392 с.

7. Баранов М. Т. Методика лексики и фразеологии на уроках русского языка: Пособие для учителя / М. Т. Баранов. – М.: Просвещение, 1988. – 190 с.

8. Баранов М. Т. Русский язык: Справочные материалы: Учеб. пособие для учащихся / М. Т. Баранов, Т.А. Костяева, А. В. Прудникова; Под ред. Н.М. Шанского. М.: Просвещение, 1993. – 287 с.

9. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М.: Высш. шк.,1986. – 639с.

10. Воробьева Т. А. Изучение фразеологии в школе / Т. А. Воробьева. – Минск: БНТУ, 2017. – 324 с.

11. Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразообразования / Ю. А. Гвоздарев. – Ростов н/Д.: Рост. ун-та, 1977. – 184 с.

12. Жуков В. П. Русская фразеология / В. П. Жуков. – М.: Высш. шк., 1986. – 309 с.

13. Клюева Г. Ю. Методика обучения лексике и фразеологии в культуроведческомаспекте: 5-6 класс / Г. Ю. Клюева. – М.: МПГУ, 2009. – 244 с.

14. Ладыженская Т. А. Развитие речи учащихся / Т. А. Ладыженская. – М.: Учпедгиз, 1960. – 135 с.

15. Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание / Б. А. Ларин. – М.: Просвещение, 1977. – 224 с.

16. Михеева Г. В. Теоретические и методические основы обучения региональной фразеологии / Г. В. Михеева. – Архангельск: КИРА, 2012. – 142 с.

17. Молотков А. И. Фразеологический словарь русского языка / А. И. Молотков. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 538 с.

ТАТАР ТЕЛЕ һәм әдәбияты дәресләрендә уңай мотивация тудыру – белем сыйфатын арттыру чараларының берсе

Галиева Р.Т.
МАОУ «СОШ №20» ГО г. Стерлитамак
rimma7709@rambler.ru

Аннотация. В данной статье анализируется роль мотивации в системе образования в общем, и в частности, на уроках родного языка и литературы. Даются практические рекомендации по формированию и повышению мотивации у обучающихся.
Ключевые слова: мотивация, урок, познавательная активность, инновационные технологии.

Белем алуга мотивация хәзерге заманда һичшиксез үзәк мәсьәлә булып тора. Ни өчен уку чорында укучыларда белеем алуга мотивация кими соң? Барлык балалар да мәктәпкә укырга дип киләләр һәм укырга телиләр. Тора-бара балалар белән нәрсә була, нигә бала өчен уку процессы авыр йөккә, кызыксыз эшкә әйләнә? Моңа кем гаепле, нишләргә? Иң мөһиме: белем алуга кызыксынучанлыкны ничек арттырырга?

Әлбәттә, баланың белемгә омтылышы һәм кызыксынуы белеем эчтәлегенә бәйле булуын беркем дә инкарь итми. Укучыларда уңай мотивациянең кимүе бүгенге көнгә кадәр актуаль проблема булып кала. Мотивациянең кимүе бигрәк тә яшүсмер вакытта күзәтелә.

Бу проблеманы хәл итүдә укытучы өчен иң мөһим бурыч булып укучыларны белем алуда төрле эшчәнлек төрләрен үзләштерүгә әйрәтү, фәнгә карата кызыксынучанлыкларын арттыру тора.

Укытучының заманча шартларга нигезләнеп эшләнгән нәтиҗәле алымнарын татар телен уку-укыту процессында дөрес куллана белүе, укучыларда фәнгә карата уңай мотивация тудыра алуы – шундый таләпләрнең берсе.

Әлеге проблеманы чишүдә рус һәм татар телләрен укыту методикасы фәнендә әйдәп баручы галимнәрнең – Е. Литневская, В. Багрянцева, Е. Пассов, М. Зайцева, Ф. Вәлиева, Г. Саттаровның хезмәтләренә; Г. Муравьева, А. Панфилов, Н. Саттарова, С. Вәгыйзов, Р. Хәйдәрова, Н. Шәймәрданова, К. Фәтхуллова, С. Айдарова кебек авторларның тел дәресләрен заманча шартларда яңа технологияләр, методлар белән укыту тәҗрибәсе буенча язылган хезмәтләренә таяну мөһим.

Мотивация барлык укытучылар өчен дә катлаулы проблема булып тора. Укучының укуга иң югары мотивациясе – фәнгә карата ихтыяҗы, кызыксынучанлыгы. Россия психологларының әйтүләре буенча, укучының интеллектуаль активлыгына аның кызыксынучанлыгы юнәлеш бирә, чөнки ул игътибарлылык һәм фикерләү дәрәҗәсенә йогынты ясый. Мотив (француз сүзе

– *motif*) – теләк тудыру, сәбәп булу; латин телендә – хәрәкәткә китерү, этәрү. Мотивация – кешене төп эшчәнлеккә этәрүче мотивлар җыелмасы.

Педагогика фәне бу төшенчәгә түбәндәгечә аңлатма бирә:

Мотивация – укучыларны танып белү эшчәнлегенә, белем эчтәлеген актив үзләштерүгә этәрә торган эшчәнлек төрләре, ысуллары һәм чаралары

Укуга мотивация – укучылар тарафыннан укуда максатка ирешү өчен күрсәтелә торган активлык. Укучылар өчен түбәндәге мотивлар (ихтыяҗлар) әһәмиятле һәм кирәкле исәпләнә:

- Танып-белү;
- коммуникатив;
- эмоциональ;
- үзүсеш;
- укучы позициясе;
- уңышка ирешү;
- тышкы (мактау, шелтә).

Белемгә мотивациянең үзенчәлеге шунда, эшчәнлек процессында укучы белемнәр үзләштерә һәм шәхес буларак формалаша. Уңышлы белеем бирүнең төп шартларының берсе укуга ихтыяҗ тудыру икәнлегедә дәлилләнгән.

Бу эштә укытучы тарафыннан түбәндәгеләрне исәпкә алынуы кирәк:

- укучыларның яшьүзенчәлекләрен исәпкә алу;
- укучыларның мөмкинлекләрен исәпкә алган эш төрләре куллану;
- максатка ирешүдә эш алымнарын укучы белән бергәләп сайлау;
- парларда, төркемнәрдә эшләү эш алымнарын куллану;
- мультимедиа, электрон ресурслар, презентацияләр һ.б. файдалану;
- уен элементларын кертү;
- дәрес бирүнең традицион булмаган формаларын куллану;
- үзара хезмәттәшлек һәм аңлашу атмосферасы тудыру;
- уңышка ирешүситуациясе тудыру;
- укытучының укучы мөмкинлекләренә ышануы;
- укучыны кечкенә генә уңышлары өчен дә мактау;
- укучыларны үз эшчәнлекләрен дөрес бәяли белергә өйрәтү;
- укытучының эмоциональ сөйләме.

Мәктәпнең төп укыту формасы – дәрес. Дәрес, анны планлаштыру һәм үткәрү – бу укытуның һәр көнне аңлап, уйлап башкара торган эше. Дәрес – ул укытучының шәхси һәм һөнәри ―көзгесе‖, иҗади остаханәсе. Һәрбер дәрестә укытучының педагогик системасын һәм нәтиҗәләрен күрергә була. Дәрестә яңача ачышлар туа, экспериментлар үткәрелә, проблемалар чишелә, хаталар ачыклана, иҗади эзләнүләр алып барыла, уңышлы нәтиҗәләр ясала.

Дәрес ул – укучы өчен үсеш вакыты: кызыклы һәм мавыктыргыч ―Белем дөньясына‖ сәяхәт итү, фән баскычларыннан биеклекләргә менү, аның серле һәм таныш булмаган сукмакларыннан бару. Укытучы һәр дәресенә зур әзерлек белән керә, кечкенә шәхесләрнең интеллектуаль, социаль, психик, физик һәм рухи сфераларын үстерүгә зур көч куя һәм махсус шартлар булдыра.

Дәрес ул – шәхси һәм социаль тормышның бер мизгеле һәм күренеше. Дәрес процесс буларак, ул – диалог, аралашу, шәхесара төрле мөнәсәбәтләргә керү, эшчәнлек башкару. Дәрес никадәр җанлы һәм кызыклы – укучыда фәнгә карата уңай мотивация шулкадәр югары.

Дәрес структурасын күзаллау, төзү бу очракта укытучыдан шактый иҗадилык таләп итә. Укытучыга дәрес структурасы буенча төгәл күрсәтмә юк. Ул Федераль дәүләт гомуми белем бирү стандартында күтәрелгән мөһим таләпләрне исәпкә алып, дәрес структурасын үзе төзи. Әмма бер дәрес кысасында укытучы нинди нәтиҗәләргә ничек ирешәсен ачык күзалларга тиеш. Укучыга нәтиҗәле белем алу өчен эффектив ысуллар кулланып, уңай шартлар булдыру – укытучының бурычы һәм шул ук вакытта һөнәри осталыгын күрсәтү мөмкинлеген бирүче чара.

Укучыларның танып-белү эшчәнлеген активлаштыру һәм укучыларда уңай мотивация булдыру дәреснең һәр этабында тормышка ашырылырга тиеш.

Укучыларны кызыксындыруны тәэмин итә торган кайбер нәтиҗәле алымнарга күзәтү ясап китик.

1. Оештыру, ягъни мотивлаштыру өлеше. Дәресне төрле мотивацион чаралар ярдәмендә башлап җибәрү. Мәсәлән, уңай халәт тудырырга ярдәм итә торган шигырь сөйләү, табышмаклар әйтү, бер-береңә матур сүзләр әйтешү, теләкләр, яхшы кәеф теләү, укучыларга исемнәре белән эндәшү, мактау сүзләре.

2. Уку материалын аңлатканда:

– сүз белән эшләү алымнары (сөйләү, сүзлек эше, әңгәмә, һ.б.);

– практик алымнар (күнегүләр, буклетлар, презентацияләр эшләү, электрон дәреслекләр куллану).

3. Фикерләү, уку эшчәнлеге белән идарә иткәндә: проблемалы эзләнү методы (проблемалы сорау кую, проблемалы ситуация тудыру, парлы, группаларда эшләү, фәнни-тикшеренү эшләре).

Дәрестә дә, өй эше итеп тә эзләнү, тикшеренү, уйлану таләп иткән эшләр бирү нәтиҗәле.

4. Уку эшчәнлеген активлаштыру өчен дәресләрдә эмоциональлеккә ирешү, танып-белү уеннары, уңыш ситуациясе булдыру, үзара ярдәм оештыру бик отышлы алым була.

5. Өйгә эш бирү индивидуаль яки дифференциаль якын килүне сорый. Мәктәп баласы мәҗбүри итеп бирелгән өй эшен бик яратмый. Кимендә өч вариантта бирелгән һәм сайлап алу мөмкинлеге булган эш теләп башкарыла. Бигрәк тә иҗади биремнәргә укучы җаваплырак карый.

Компьютер, интерактив такта куллану дәресләрне тагы да мавыктыргыч, нәтиҗәле итәргә ярдәм итә. Интерактив такта белән эшләүче укытучы һәрвакыт укучыларның игътибар үзәгендә, сыйныф белән элемтәдә тора. Бу алым укучыларның белем сыйфатын үстерергә, яңа материалны һәр балага җиңел, аңлаешлы итеп җиткерергә дә ярдәм итә.

Шулай ук татар теле дәресләрендә интернет-ресурсларны куллану уку, язу күнекмәләрен булдыру һәм үстерү, кирәкле материал табу, укучыларның сүзлек

запасын баету, татар телен өйрәнүгә мотив формалаштыру кебек дидактик бурычларны үтәргә мөмкинлек бирә.

Яңа технологияләр ярдәмендә телне өйрәнү укучыны тагын да активлаштыра, мөстәкыйльлек тәрбияли, фәнне югары дәрәҗәдә үзләштерү, максатка омтылучанлык, информацион технологияләр дөньясында яңалыклар белән кызыксыну телэге уята.

Тел дәресләрендә проектлар методын куллану отышлы, чөнки проект эше – ул ниндидер идея, фикер өстендә, җентекле планлаштырылып, эзлекле эшләү һәм эш азагында күзгә күренерлек нәтиҗә чыгару, билгеле бер тема буенча информацияне бер схемада күрсәтү. Проектлар методы укучы шәхесенең белем алуга иҗади якын килүенә юнәлтелгән. Ул, теге яки бу проблеманы тирәнтен өйрәнү максатында, укытучы җитәкчелегендә эшләнә торган мөстәкыйль иҗади эш. Укучы күзлегеннән караганда, проект ул – үзең яисә төркем белән кызыклы нәрсә дә булса эшләп карау мөмкинлеге. Татар теле дәресләрендә укучылар проектлар эшлиләр: ―Сүз турында хикәя‖, ―Сүзлек төзим‖,схемалар, сүзләр тарихыннан чыгыш әзерләү, лингвистик темаларга сочинениеләр язу, һ.б. Кроссвордлар, ребуслар, иллюстрацияләр, тестлар дәрескә карата кызыксыну уята; дәресләрне тагын да кызыклырак итә. Проекттагы информация һәр дәрестә укучының күз алдында була, кирәк вакытта ул аңа мөрәҗәгать итә ала. Бу исә материалның хәтта йомшак укучылар тарафыннан да үзләштерелүен тәэмин итә.

Нәтиҗәләрнең яхшы сыйфатына ирешүдә татар теле дәресләрендә уен технологиясе алымнарын куллануның роле зур дип әйтә алабыз, чөнки мәктәп балаларының укуга, белем алуга омтылышын, кызыксынуын ныгытуда, аларның күзәтүчәнлеген арттыруда һәм иҗади фикер йөртү сәләтен үстерүдә уеннар гаять зур әһәмияткә ия. Ә моның өчен мөмкинлекләр җитәрлек. Әйтик, дәреснең аерым этапларында төрле уен элементлары кертергә була. Дәресләрдә уен технологиясе уенга корылган төрле ситуацияләр аша тормышка ашырыла һәм уку эшчәнлегендә кызыксындыру, эшкә дәртләндерү чарасы буларак файдаланыла.

Уңышка ирешү ситуациясе тудыру укучыларда үз мөмкинлекләренә ышанычны арттыра һәм белем алуга уңай мотивация булдыра. Күп кенә танылган педагоглар да уен методына зур игътибар биргәннәр. В.А. Сухомлинский: «Бала – үзенең табигате белән эзләнүче, дөнья ачучы. Шулай булгач, аның алдында тылсымлы дөнья бөтен төсләре белән ачылсын. Бу төсләр ачык һәм дулкынландыргыч тавышларда, әкиятләрдә, уеннарда, баланың үз иҗатында... Әкиятләр, фантазия, уен , баланың кабатланмас иҗаты – болар барысы да бала йөрәгенә дөрес юл...»,– дигән. Телдән кулланыла торган уен элементлары язуда кыенлыклар кичерә торган укучы өчен уңышка ирешү юлы. Уенлы биремнәр акыл, йөгерек уй, хәтер үсешенә уңай йогынты ясый. Күп кенә уеннар белем белән бергә тәрбиягә юнәлтелгән ихтыяр көче, түземлелек, уен кагыйдәләрен үтәүне таләп итә. Иң мөһиме: уен укучы алырга тиешле белемне бирә торган, аны актив белем алу эшчәнлегеннән игътибарын читкә юнәлтми торган булсын, киресенчә, укучыны актив акыл эшчәнлегенә китерсен.

Дәресләрдә әлеге алымнарны куллану түбәндәге нәтиҗәләргә ирешергә мөмкинлек бирде:

– укучыларның сөйләм теле яхшырды, сүзлек запасы баеды;

– татар мәдәнияте, сәнгате, әдәбияты турында күзаллаулары үсте;

– укучыларның иҗади эшчәнлеге артты;

– иң мөһиме – укучы дәрескә теләп йөри башлады.

Әле теләк булган җирдә мөмкинлек арта, нәтиҗә дә яхшыра. Укучылар төрле конкурсларда, конференцияләрдә, фән олимпиадаларында призлы урыннар алалар.

Алда язылганнардан нәтиҗә ясап, шуны әйтергә була: педагогика фәнендә укыту-тәрбия процессы сыйфатын үстерергә булышлык итүче технологияләр шактый. Укытучының бурычы: яңалыклар агымында югалып калмыйча, дөрес юнәлеш алу, укытучының һәр этабы өчен уку материалын аңлатуның иң уңышлы вариантын табу. Шул ук вакытта аларның бер-берсе белән ярашырга тиешлеген дә онытмау зарур.

Әдәбият

1. Зайцева М.В. Мотивация и некоторые пути её повышения. –М., ИД «Первое сентября», 2003.–23с.

2. Фәтхуллова К.С, Юсупова А.Ш., Денмөхәммәтова Э.Н. Татарча сөйләшик. –Казан: Татар.кит.нәшр.,2015.– 311 б.

3. Фәтхуллова К.С., Юсупова А.Ш., Денмөхәммәтова Э.Н. Татарча сөйләшәбез, укыйбыз, язабыз. Урта дәрәҗә.–Казан: Татарстан Республикасы «Хәтер»нәшр., 2015. – 144 б.

4. Шәймәрданова Н. ФДББС шартларында татар теле һәм әдәбияты укытучыларының методик компетентлыгын камилләштерү // Мәгариф. – №3. – 2015.– 15-17 б.

КЕЙС-ТЕХНОЛОГИЯ ҺӘМ АНЫ ТАТАР ТЕЛЕН УКЫТУДА КУЛЛАНУ МӨМКИНЛЕКЛӘРЕ

Галимҗанова Р.Ф.,
Башкортстан Республикасы Дүртөйле шәһәре
rufinagalimyanova@mail.ru

Аннотация. Яңа белемнәр алу һәм практик күнекмәләргә ия булу максатында бердәм информацион комплекс буларак кейс-технология мөмкинлекләре карала.
Терәк сүзләр: кейс-технология, кейс-метод, информацион комплекс.

―Кейс-стади‖ куллану – яңа белемнәр алу һәм практик күнекмәләргә ия булу мөмкинлеге дигән сүз. Бу метод традицион методлардан принципиаль рәвештә аерыла: укучы дәрес чишелешне эзләгәндә, проблема буенча фикер алышканда башка укучылар һәм укытучы белән тигез хокуклы. Ул ―коры материал аңлату‖дан коткара. Кейс буенча фикер алышу яхшы оештырылган булса, анда эмоция, иҗади ярыш, көрәш шулкадәр күп була, хәтта аны мини-спектакль белән чагыштырып була.

Кейс методын куллануның эффективлыгы күп очракта укытучының уку-укыту процессын ничек оештыра, ничек идарә итә алуыннан тора. Укытучы роле бик зур. Чөнки ул:

– кейс төзи яки әзерне куллана;
– укучыларны группаларга бүлә (4-6 кеше);
– укучыларны ситуация, чишелешне бәяләү системасы, үтәлү вакыты белән таныштыра;
– укучыларның группадагы эшчәнлеген оештыра, докладчыларны билгели;
– группаларда чишелешнең презентациясен үткәрә;
– гомуми дискуссия оештыра;
– ситуациягә гомуми анализ ясый һәм укучыларга бәя бирә.

Әлбәттә, кейс-технологияне куллану өчен иң беренче чиратта кейсның үзен төзергә кирәк.

Кейс – ул бердәм информацион комплекс. Гадәттә, кейс өч өлештән тора: кейсны анализлау өчен ярдәмче информация; конкрет ситуация сурәтләмәсе; кейска биремнәр. Ул бастырылган, печатьләнгән булырга мөмкин (графиклар, таблицалар, диаграммалар, иллюстрацияләр, текст рәвешендә төрле информация). Мультимедиа-кейс кулланырга мөмкин (соңгы вакытта бик киң кулланыла, мәктәпнең техник базасынна бәйле) һәм шулай ук видео-кейс. Ул фильм, аудио и видео материал булырга мөмкин. Тик аның минусы – аны күп кабат карау мөмкинлегенең чикле булуы, шулай ук информациянең үзгәрүе һәм хаталар.

Кейс-технология белән эшләгәндә укытучы аеруча нәрсәгә игътибар итәргә тиеш? Беренчедән, укытучы өстәмә сораулар ярдәмендә юнәлеш бирә ала. Икенчедән, аерым очракларда үзе җавап бирергә мөмкин. Өченчедән,

кемдер проблема өстендә эшләгәндә ул читтән генә күзәтеп тора, берни дә эшләми.

Кейс технологиясе белән эшне оештыру ике этапта алып барыла: әзерлек этабы һәм үткәрү этабы.

Әзерлек этабы – ул кейсны әзерләү этабы. Монда кейс өчен биремнәр төзелә, уку ситуациясе языла яки чынбарлыктан алынган, гадиләштерелгән ситуация китерелә. Аннары укучыларга анализ ясаганнан соң җавап бирер өчен сораулар төзелә.

Икенче этап – дәрестә кейс белән эшләү этабы.

Кейсларны үтәү түбәндәге тәртиптә башкарылырга мөмкин:

1. Кейс белән танышу (3-5 минут).

2.Проблемалаштыру – группада фикер алышу нәтиҗәсендә сюжетның каршылыгын, аңа хас ―сәер төгәлсезлек‖не ачыклау (3-4 минут).

3. Проблеманы формалаштыру һәм иң яхшыларын сайлап алу (фронталь ―ми штурмы‖ һәм фикер алышу) (3-4 минут).

4. Проблемалы сорауга карата гипотетик җаваплар табу (кечерәк группаларда ―ми штурмы‖) (3-4минут).

5. Кейс информациясе нигезендә гипотезаны һәм башка чыганакларны тикшерү (группада эш, 15 минутка кадәр). Укучыларга булган барлык әдәбият, дәреслек, белешмәләрдән куллану мөмкинлеге бирергә кирәк. Кайбер очракта укытучы дәреслек, белешмәләрдә булмаган 1-2 бит чамасы кирәкле информацияне бастырып чыгарып әзерләп куярга мөмкин.

6. Нәтиҗә – презентация. Группага 3 минут.

7. Рефлексия. Кейсны чишү тәртибе (3-4 минут).

Татар теле дәресләрендә кейс-технологияләрне яңа темаларны өйрәнгәндә дә, кабатлау-гомумиләштерү дәресләрендә дә кулланырга мөмкин.

Практикадан чыгып шуны әйтергә мөмкин, белем бирү процессында кейс-технологияләр:

1. укучыларда белем алуга мотивацияне күтәрә;

2.укучыларның алга таба белем алуында һәм һөнәри эшчәнлекләрендә зарури булган интеллектуаль күнекмәләрен үстерергә ярдәм итә.

Кейс методын мөстәкыйль эшчәнлеккә әзер укучылар белән эшләгәндә генә кулланырга мөмкин. Шуңа күрә кейс белән эшләүче укучы үзаллы һәм текст белән эшләү, аралаша белү, проблеманы чишү күнекмәләренә дә ия булырга тиеш. Укуга мотивациясе булмаган очракта укучы кейсларны өстән генә карап чыгу белән чикләнергә мөмкин.

Үсмерләр өчен мөһим алшартлар дип үз-үзләрен аңлау, үзбәя бирү, узаллылык, үзтәрбия, психологик һәм тойгылы иреге, үз шәхесенә юнәлтелгәнлек, каршы як симпатиясен дә әйтергә була. Менә шул чакта укучы уйландыра, кызыксындыра, фикер алышуга һәм бәхәскә чакыра торган эш төрләрен теләп башкара, берничә вариантта проблеманы чишү юлларын да эзләп таба.

Кейс-метод – теоретик белемне тормышта практик кулланырга ярдәм итүче инструмент. Укучыларда үзаллы фикерләү, тыңлый белү һәм аралашу

сәләтен үстерү, анализлау, бәяләү, командада эшләү, проблеманы хәл итү юлының иң эффектив юлын табу кебек күнекмәләр булдырырга ярдәм итә.

Методика бик күп төрле күнекмәләрне үстерергә булыша. Боларның барсын бер фраза белән аңлатып була – проблеманы иҗади якын килеп чишү, анализ ситуациясен формалаштыру һәм карар кабул итү.

1. *Аналитик күнекмәләр.* Информацияне аңлау, кабул итү, анализлау, тәкъдим итү һәм табу, төшереп калдырылган өлешне тулыландыру, аны тергезү, анык һәм ачык фикер йөртү кебек күнекмәләрне булдыра. Югары сыйфатлы информация булганда соңгысы - анык һәм ачык фикер йөртү - бик мөһим.

2. *Практик күнекмәләр.* Теоретик белемнәрне көндәлек тормышта куллана белүне формалаштыра. Кейсның проблемасы реаль ситуациядәге проблемадан гадирәк булганлыктан, ул практикада теорияне, аның методларын, принципларын куллану күнекмәләрен формалаштыруга ярдәм итә.

3. *Иҗади күнекмәләр.* Логика белән генә кейс-ситуацияне чишеп булмый. Альтернатив чишелешне генерацияләүдә иҗади күнекмәләрнең роле зур. Иҗади күнекмәләр эзләнүдән туа.

4. *Коммуникатив күнекмәләр.* Әйләнә-тирәдәгеләр белән аралашу, дискуссия алып бару, әңгәмәдәшчене инандыру осталыгына ия булу – барысы да коммуникатив күнекмәләр. Күрсәтмә һәм башка төрле медиа-чараларны куллану, группаларга берләшү, үз фикереңне яклау, оппонентларны ышандыру, кыска һәм төгәл отчет төзү кебек эшләр дә шул ук төргә карый..

5. *Социаль күнекмәләр.* Фикер алышу барышында билгеле бер төр социаль күнекмәләр формалаша: кешеләрнең эш-гамәленә бәя бирү, тыңлый белү, дискуссиядә катнашу яки башкаларның фикеренә аргумент китерә белү, үзеңне контрольдә тоту һ.б.

6. *Үзанализ күнекмәләре.* Дискуссиядәге каршылык башкаларның һәм үз фикереңне аңлап кабул итәргә, аны анализларга ярдәм итә. Әхлакый һәм этик проблемалар социаль күнекмәләрне, аларның чишелешен формалаштыра.

Ситуацияне анализлаганда укытучы куя торган сораулар: ―Сез нәрсә эшләдегез?‖, ―Эшнең кайсы аспекты дөресрәк булды?‖, ―Нәрсәне тагын да яхшырак эшләп була иде?‖, ―Сез бу проблеманы ничек чишәрсез?‖, ―Без нәрсә эшли алабыз?‖, ―Проблема нәрсәдә?‖, ―Проблеманы ничек хәл итәргә?‖, ―Әгәр ... нәрсә булырга мөмкин?‖

Бүгенге көндә кейс-технология – иң уңышлы технологияләрнең берсе һәм аны куллану мөмкинлекләре бик киң. Хәтта мәктәптә укытучыларга кейс-технологияләрне кулланудан курыкмаска, ә аларны тагын да киңрәк кулланырга кирәклеген әйтәсе килә. Чөнки кейслар куллану конкрет белем һәм күнекмәләрне булдыруга гына юнәлтелми, ә укучының гомуми, интеллектуаль һәм коммуникатив потенциалын үстерүне дә күз уңында тота.

Кейслар үзенчәлекле уку-укыту технологиясе. Ул эзләнү-тикшеренү эшен дә, коллектив белем алу, индивидуаль һәм группада эшләүне дә, проект технологиясенең специфик төре буларак укучылар эшчәнлеген уңышка да стимуллаштыра. ФДББС нәкъ менә шуларны күз уңында тота.

Ҽдҽбият

1. Гайфуллин В. Педагогик технологиялҽр // Мҽгариф, 2000. – № 4.– Б.7-10.
2. Харисов Ф. Татар телен ҿйрҽтүдҽ заманча технологиялҽр / Ф.Харисов, Ч.Харисова // Мҽгариф. – Казан, 2002. – № 8. – Б.33-36.
3. Толочина (Демьянчук) О.Г. Кейс-технологии как один из инновационных методов образовательной среды // Режим доступа: http://nsportal.ru/vuz/pedagogicheskie-nauki/library/2013/01/22/keys-tekhnologii-kak-odin-iz-innovatsionnykh-metodov

ТАТАР ТЕЛЕ БЕЛЕМЕНДӘ СИНОНИМНАРНЫ ӨЙРӘНҮ ТАРИХЫНА КҮЗӘТҮ

Галиуллина Г.Р.
Казан федеральуниверситеты
caliullina@list.ru

Аннотация. В статье представлен краткий обзор изучения лексической синонимии в татарском языкознании.
Ключевые слова: татарский язык, синонимы, лексикология, семантика

Тел белемендә синонимияне өйрәнүгә багышланган шактый бай материал тупланган. Фәнни хезмәтләрдә синонимия күренешенең асылын аңлату, синонимнарны аерып чыгару критерийларын билгеләү, төрле телләрдә синонимнарның барлыкка килү һәм кулланылыш үзенчәлекләрен ачыклау мәсьәләләре үзәктә тора. Синонимия күренешенең телнең төрле катламнарында очравына бәйле рәвештә, аның асылын аңлатуда да төрлелекләр күзәтелә. Билгеле булганча, синонимия күренеше лексикада гына түгел, грамматик һәм сүз ясалышы яссылыкларында да күзәтелә, һәм әлеге тел катламнарындагы синонимлык һәр очракта да бертөрле табигатькә ия түгел.

Тел белемендә синонимия күренешенең асылын аңлатуда ике төрле юнәлеш яшәп килә. Беренче юнәлеш вәкилләре (А.Б. Шапиро, А.Н. Гвоздев, Л.Н. Саркисова, П.С. Александров һ.б.) синонимнарны охшаш, әмма мәгънә төсмерләре белән аерыла торган берәмлекләр буларак билгелиләр. Икенче юнәлеш вәкилләре (В.В. Виноградов, Е.М. Галкина-Федорук, Л.А. Булаховский, Н.М. Шанский, Д.Э.Розенталь һ.б.) төп акцентны мәгънә тәңгәллегенә юнәлтәләр. Беренче юнәлеш вәкилләре мәгънә ягыннан тәңгәллекне кире каксалар, соңгылар исә синонимия нигезенә нәкъ семантик тәңгәллекне, мәгънәдәш сүзләрнең бер-берсен тулысынча һәм иркен алыштыра алу үзенчәлеген куялар [5, 155].

Татар тел белемендә парадигматик мөнәсәбәтләргә корылган төркемнәр арасында синонимия күренеше шактый өйрәнелгән санала. Беренчеләрдән булып татар теленең синонимик байлыгы Каюм Насыйриның «Кабуснамә» әсәрендә һәм сүзлекләрендә урын ала. «Ләһҗәи татари» сүзлеген төзегәндә галим татар теленең үз сүзләрен һәм алынмаларны синонимнар аша аңлатуны үзәккә ала [4].

1933 елда «Мәгариф» журналында Х. Сәлимнең «Бездә синонимнар һәм алар өстендә эшләү» мәкаләсе басыла. Әйтергә кирәк, бу – татар теленең синонимнары өйрәнүгә багышланган беренче хезмәт. Автор татар телендә бу төр берәмлекләрнең өйрәнелмәвен искәртеп, рус тел белемендә яшәгән билгеләмәләрнең дә төгәллек соравын искәртә һәм үзенең билгеләмәсен тәкъдим итә, синонимнарның үзенчәлекле сыйфатларын аера [5, 156].

1940 нчы елда В. Хангилдинның синонимнарның экспрессив-стилистик үзенчәлекләренә, барлыкка килүләренә багышланган ике мәкаләсе дөнья күрә.

Автор синонимнарның мәгънәви сыйфатларына, доминанта сүз мәсьәләренә карата да шактый тирәнтен мәгълүмат бирә. Татар тел белемендә бу төр берәмлекләрне тикшерүгә этәргән әлеге ике хезмәтнең әһәмияте зур [8; 9].

XX гасырның 40 нчы еллары ахырында синонимнар мәсьәләсе күренекле әдип, галим Ш. Рамазанов хезмәтләрендә яктыртыла башлый. Аның 1954 нче елда басылып чыккан «Татар теле буенча очерклар» хезмәте татар лексикологиясенең төрле якларын, шул исәптән, синонимия мәсьәләләрен дә шактый тулы яктырта. Галимнең синоним сүзләргә билгеләмәсе түбәндәгечә яңгырый: «Синонимнар, нигездә, бер төшенчәне белдерә торган, ләкин аваз төзелеше белән аерым сүзләр алар». Бу хезмәттә татар телендә синонимнарның барлыкка килү юлларыннан китап теле лексикасының халыкның җанлы сөйләм теле, диалекталь лексика белән кушылуына аерым аңлатыла.

Х.Курбатовның 1956 нчы елда басылган «Татар теленең синтаксис һәм стилистика мәсьәләләре‖ хезмәтен билгеләп үтәргә кирәк. Биредә синонимнарның стилистик вазифасына аерым игътибар бирелә [5, 157].

Татар теле синонимиясе өлкәсендә Ш. Ханбикова эшчәнлеге аерым урын тота. Аның 1950-1980 нче еллар аралыгында дөнья күргән хезмәтләре һәм филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗә алу максатыннан эшләнгән «Татар телендә синонимнар» дигән диссертациясе татар теле синонимиясенә багышланган фундаменталь хезмәтләрдән саналалар. Ш.С. Ханбикова татар теленең синонимнары буенча эшләнгән беренче сүзлекнең авторы да. Аның 1980 нче елда басылган ―Татар телендә синонимия һәм сүзлекләр‖ хезмәте бүгенге көнгәчә татар теленең синонимиясен тирәнтен яктырткан хезмәт булып тора [7].

Татар теле лексикологиясе буенча дәреслекләрендә Ф.С. Сафиуллина синонимнарны өйрәнүне яңа фәнни казанышлар нигезендә тагын да баета. Ш.Ханбикова белән авторлыкта 1999 елда галимәнең «Синонимнар сүзлеге» басылып чыкты. Биредә хәзерге татар телендә кулланылган 4500 чамасы синонимик оя тупланган, доминанта сүз рус теленә тәрҗемәдә бирелгән, ахырда сүзләр күрсәткече бирелгән [6].

Татар теленең ономастик берәмлекләрен арасындагы синонимлык мәсьәләләре Г.Ф. Саттаровның хезмәтләрендә тирәнтен яктыртылган.

2009 нчы елда Г.К. Закированың «Алтын Урда чоры төрки-татар язма истәлекләрендә синонимнар» (рус телендә) монографиясе дөнья күрә. Алдарак автор әлеге темага кандидатлык диссертациясе яклый. Хезмәт үзенең һәм назәри, һәм гамәли яктан әһәмиятле булуы белән аерылып тора. Хәзерге тюркология һәм татар тел белемендә синонимнарны өйрәнү торышы, әлеге мәсьәләгә караган теоретик мәгълүмат, тарихи лексикологиягә кагылышлы мәсьәләләр, татар теленең синонимик фонды формалашу һәм үсеше әлеге хезмәттә тулы, эзлекле яктыртылган [3].

И.Б. Бәшированың 2010 нчы елда басылган «Татар әдәби теле. Семасиология» хезмәтенең шактый күләмле өлеше синонимнарга багышланган. Автор татар тел белеменең төрле катламнарында күзәтелгән синонимия мәсьәләләренә, аларның өйрәнелү торышына туктала. Галимә татар теле

лексикасының төрле катламнары мисалында синонимнарның кулланылу үзенчәлекләренә, әлеге төр сүзләр арасындагы мәгънә уртаклыгына, синонимик рәттә семантик бәйләнеш проблемаларына җитди анализ бирә [2].

2015 нче елда дөнья күргән «Татар лексикологиясе» фундаменталь хезмәтнең беренче томында телнең синонимик системасы җентекле анализлана. Биредә гомуми лексикологиядә өстенлек алган тенденцияләр, методологик алымнар нигезендә татар теленең синонимик системасының үсеш тенденцияләре, лексик синонимнарның төрләре һәм функциональ-стилистик вазифалары анализлана [5].

Югарыда аталган хезмәтләрдән тыш, хәзерге татар тел белемендә лексика, стилистика, поэтикага, грамматикага багышланган хезмәтләрдә, башка тел берәмлекләре белән бергәттән, синонимнарга тукталу еш күзәтелә.

Литература

1. Абдуллина Р.С. Сөйләм культурасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012.
2. Бәширова И.Б. Татар әдәби теле. Семасиология. – Казан, 2010.
3. Закирова Г.К. Синонимы в языке тюрко-татарских письменных памятников периода Золотой Орды. – Казань: Изд-во Казан. гос. технического ун-та, 2009.
4. Каюм Насыйри. Сайланма әсәрләр. 4 томда. 3 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 382 б.
5. Татар лексикологиясе: өч томда /авт.: М.З.Зәкиев, Г.Р. Галиуллина, Р.Ф. Фәттахова, Ә.К. Булатова / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – Т. I. – 352 б.
6. Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге. – Казан: Хәтер, 1999.
7. Ханбикова Ш.С. Татар телендә синонимия һәм сүзлекләр. – Татар. кит. нәшр., 1980.
8. Хангилдин В.Н. Татар теленең синонимикасы // Совет мәктәбе. – Казан, 1940. - №11/12. – Б.45-52.
9. Хангилдин В.Н. Татар теленең лексик-морфологик синонимикасы // Казан дәүләт педагогия институты гыйльми язмалары. Өченче чыгарылыш. – Казан, 1940. – Б.47-51.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Гареева Р.Р., Гареева М.Р.
БГПУ им. М.Акмуллы
ru_gareeva@mail.ru , maryam.gareeva.97@inbox.ru

Аннотация: Очевидно, что язык существенно меняется прямо на глазах нашего поколения. Зачастую речь подростков и молодежи не понятна старшему поколению. Радоваться этому или огорчаться? Бороться с изменениями или принимать их? В статье описываются проблемы речевого использования молодежного сленга. Особое внимание уделяется раскрытию возможных причин проникновения данной лексики в язык.
Ключевые слова: язык, живая речь, молодежный сленг, компьютерный сленг, интернет, студенты.

Язык не является чем-то застывшим, раз и навсегда данным. Меняются эпохи, а вместе с ними меняется и язык: уходят в прошлое одни слова, появляются другие, меняются правила грамматики и фонетики, орфографии и пунктуации. Меняющиеся представления о правильном и эффективном использовании языка, доводимые порой до абсурда, можно обозначить словом мода. Иными словами, мода есть крайнее проявление вкуса, более индивидуальное, быстро проходящее, бросающееся в глаза и обычно вызывающее раздражение у старшей и консервативной части общества. Речевая мода, видимо, более связана с модой в других областях жизни, нежели языковой вкус – с общим вкусом эпохи. К сожалению, модное не всегда значит хорошее. Сегодня часто приходится наблюдать, что неверно понимаемая свобода слова привела к значительному снижению культуры слова.

«Опасность тут одна, – отмечает В.Г. Костомаров, – любая односторонняя крайность моды, любая халтура уродуют национальный вкус, а он, в свою очередь, меняет чутье языка, отравляет эстетическую флору настолько, что он способен низвести язык Тургенева до краснобайства или удручающей скудости» [1, с.307].

В связи с демократизацией общества язык XXI века очень изменился. На смену чистой и правильной речи пришѐл резко раскрепостившийся, свободный язык нового времени. В язык вливается блатная музыка, забываются приличия и нормы. Люди весело жонглируют словами, впитывая иностранную лексику и экспериментируя над своей собственной. Своеобразная мода на жаргонизмы появилась и в СМИ, даже наиболее тиражные газеты считают возможным выносить в шапку на первой полосе слова, относящиеся к примитивным ругательствам. Пытаясь увеличить число подписчиков, слушателей, зрителей, некоторые современные газеты, журналы, радио- и телепрограммы слепо следуют за установившейся в сознании носителей языка речевой модой. А

люди, для которых радио и телевидение является авторитетом, привыкают к данной лексике и воспринимают её как нормированную.

Интернет и другие современные технологии диктуют свои ритмы, навязывают определённую эстетику и вводят в употребление специальные термины и их сленговые варианты: *гамить* (играть), *слить* (скопировать), *хайп (*шумиха, ажиотаж*), чилить (*отдыхать, ничего не делать*), го (*идём, давай*), жиза (*жизненно), ну и такие как шиза, рофл, хз, т.д., крч, всм.

Вообще же следует отметить, что сленговая лексика широко проникает в просторечие, и в то же время просторечная лексика легко получает сленговую маркированность. Таким образом, при классификации лексической единицы важно выявить, как она воспринимается носителем языка. Если говорящий маркирует слово как единицу общения в определенном микросоциуме, то перед нами соответствующий социолект, а потому речь должна идти о сленге. Например, слово *локалка* «локальная сеть» образовано как обыкновенное разговорное слово со сниженной стилистической окраской (ср.: домашка, читалка), однако воспринимается как «свое» слово в среде компьютерщиков, значит, перед нами – профессиональный жаргонизм. Следует отметить, что один и тот же человек может владеть несколькими лексическими подсистемами и использовать (в зависимости от ситуации общения) в учебном заведении – сленг своего вуза, в беседе с друзьями-программистами – сленг хакеров, на дискотеке – сленг хоперов и т.п.

Надо четко представлять себе, что во всех случаях, когда мы встречаемся со сленгизмами не в словаре, а в живой речи – это лишь отдельные включения на фоне нейтральной или фамильярной лексики. В сленге отражается образ жизни речевого коллектива, который его породил. Наиболее развитые семантические поля — «человек» (с дифференциацией по полу, родственным отношениям, по профессии, национальности), «внешность», «одежда», «жилище», «досуг» (вечеринка, выпивка, музыка, курение). Гораздо меньше сленгизмов, которые относятся к учению или работе молодежи. Сленг является одним из обязательных атрибутов социальной группы и выполняет не только функцию обособления социума (это отрицательная оценка сленга как нежелательного явления), но и функцию ее оформления, функцию выражения ценностей определенной субкультуры. С помощью языка носитель сленга отождествляет себя с какой- либо социальной группой и выражает ее идеалы.

Сейчас многие профессии требуют творческого подхода, поэтому всѐ более актуальным становится развитие в каждом молодом человеке не просто умения владеть словом (чтобы ясно и точно выразить свою мысль), а и нестандартного отношения к нему.

Молодежь чутко откликается на все перемены в обществе. На фоне всеобщей речевой неграмотности возникает социальный диалект людей в возрасте 13-22 лет, возникший из противопоставления себя не столько старшему поколению, сколько официальной системе и бытующий в среде городской учащейся молодежи.

Она возникает как некая возрастная особенность и необходимость в подсознательном закреплении и утверждении своих личностных прав. Подростки, говоря на своѐм языке, не только понимают друг друга, они объединены и в какой-то степени защищены от взрослого мира. При этом в большинстве случаев ребѐнок и сам понимает абсурдность и несовершенство своей речи, но сленг помогает ему адаптироваться в сложной, а иногда и враждебной для него среде. Часто дети эпатируют взрослых, доказывая своѐ право на самостоятельность. Это возрастное и социальное разделение является вполне естественным. Например,

— А что, папа не *задонатит* (пожертвует) тебе на билет?

— Не, после вчерашнего – *не варик* (не вариант).

Одно из направлений Уфимского государственного колледжа технологии и дизайна – это дизайн по отраслям и информационные системы и программирование. Поэтому студенты, в своем большинстве – это яркие, экспрессивные, нестандартно мыслящие молодые люди. Нестандартность и творческая личность студентов выражается во всем: в мыслях, в одежде и, конечно же, в языке. Часто творческое отношение к делу идет в разрез с чистотой речи языковой личности, а использование в речи молодежного, частично, профессионального, сленга является потребностью молодых людей в самовыражении и встречном понимании.

Мы изучили молодежный сленг обучающихся колледжа и сделали следующие выводы:

Одно и то же слово может входить в различные групповые сленги, поскольку процесс заимствования в социальных диалектах достаточно активен. При этом со сменой групповой маркированности обычно происходит и изменение в семантике слова, изменение его смыслового объѐма. Так, в сленге компьютерщиков *глюк* означает «сбой программы», а в молодежном сленге *глюк* употребляется в значении «видение, галлюцинация» или же сленг компьютерщиков *виндушник/винда в* молодежном сленге студентов означает «окно в расписании занятий». Часто речь студента-будущего программиста уже сегодня заполнен компьютерными сленгами и такая речь часто приводит преподавателя в недоумение. Приведем пример из речи студента: «чтобы полностью восстановить *комп*, лучше всего нужно *переставить форточки*, а чтобы нормально *апнуться*, лучше заменить *мать* с камнем, *усилить мозги*, ну и *клаву* поменять и мышь на *зазерную*».

Не сильно отличается речь студента-программиста от речи студента-дизайнера. Последние, наряду со студенческим сленгом, типа креатив, реал, позитив, завал, админка, первак, студак, забить на пару, филонить, стрельнуть и т.д., часто используют и профессиональный сленг.

Далекому от данной профессии человеку сложно понять смысл данного разговора:

— В конце опять у тебя там *вдова* (одинокое слово, которое стоит отдельной строкой в конце абзаца) маячится?

— Да, и *поженить* (в дизайне: сочетать несколько вариантов из разных концепций, идей) не получилось.

Изучая проблему молодежного сленга, следует отметить, что молодежный сленг – это проявление «языковой болезни» – бездумности и отрицания норм, примитивизма и языкового атавизма, присущие молодому поколению. В определенный период роста молодежи не стоит заражаться этой болезнью, а следует, преодолев ее первобытную стихию, осознать достоинство и силу языка. Безусловно, для сбалансированного развития культуры современной речи является необходимым разработать единую стратегию и тактику в области языковой политики, предусматривающие, в частности, повышение культуры устного литературного слова, а также общую языковую компетенцию в общеобразовательных школах и гимназиях.

Литература

1. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. – СПб., 1999. – С.307.
2. Пеллих И.В. Молодежный сленг как социальная разновидность речи //
3. Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение, 2008 // Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/molodezhnyy-sleng-kak-sotsialnaya-raznovidnost-rechi/viewer

ИНОВАЦИОННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Гареева Р.Р., Гиззатуллина А.Ф.
БГПУ им.М.Акмуллы
ru_gareeva@mail.ru, gizzatullinaaig@mail.ru

Аннотация. В рамках данной статьи рассматриваются вопросы использования инновационных педагогических технологий на уроках татарского языка. Также статья содержит и конкретные методические рекомендации.
Ключевые слова: инновационная технология, татарский язык.

В современных условиях учебная деятельность учащихся организуется и с помощью инновационных технологий. Среди таких технологий выделяются информационно-коммуникационные технологии, игровые технологии, квест технология, кейс технология, проектная технология и т.д. Рассмотрим особенности включения некоторых из этих технологий в структуру урока татарского языка. Например, игровые технологии особенно эффективны в работе с начальными классами. Хотя, учебная деятельность и является основной деятельностью и особенностью которая отличает учащихся начальной школы от детей дошкольного возраста [3, 80], несомненно, тяга к игре сохраняется и в ученике младшей школы. Поэтому, учителя в целях обучения и развития постоянно используют игровые технологии. Например, в третьем классе при изучении темы «Сложные слова», педагог может предложить игру связанную с именами людей. Учитель разделяет учеников на две команды, каждая команда, исходя из сказанного учителем, пишет на доске одно имя. Скажем, первый вопрос может звучать следующим образом: «это – женское имя, первый компонент имени указывает, что девушка похожа на цветок, а второй компонент означает, что она очень нежная». Соответственно, команда для которой прозвучал этот вопрос пишет на доске татарское имя «Гөлназ» (Гульназ).

Учитель задаѐт вопрос второй команде: «это – мужское имя, состоит из двух корней, значение – любящий свою страну, считающий еѐ своим другом». Из второй команды один ученик пишет на доске имя «Илдус» (Ильдус). Если команда затрудняется ответить или допускает ошибку при написании имени, предыдущая команда получает право ответить два раза подряд.

На сегодняшний день очень большое внимание уделяется проектной технологии. Но следует отметить: эта технология не может быть применена на каждом уроке, так как она требует много времени и считается довольно трудной деятельностью. Всѐ же каждый учитель, в том числе и учитель татарского языка на протяжении учебного года, хотя бы один раз, но должен организовать проектную работу. В соответствии с этими требованиями во многих учебниках татарского языка присутствуют рубрики «проект», «мой проект». Например, при работе с учебником составленным Р.К.Сагдиевой и

Г.Ф.Харисовой для седьмых классов, предлагается следующий проект: «подготовь презентацию о любимом занятии или о профессии родителей» [4, 53].

Этот проект можно задать на дом и на следующем уроке оценить презентации и выступления ребят, также работу можно организовать и в группах. Учѐные основными этапами проектной деятельности называют такие, как «работа над заданием проекта, выполнение проекта, выводы, защита проекта» [2, 11]. Как известно, при использовании проектной технологии, обязательным условием является возможность выбора понравившейся темы из предложенных тем. Исходя из этого, вышеприведѐнную тему из учебника можно развить в двух направлениях.

Скажем, первая группа, как и сказано в учебнике подготавливает презентацию о любимом занятии; вторую группу, возможно интересует профессии, ремесло древних предков, они могут провести исследование в этом направлении; третья группа может работать над информацией и презентацией относительно современных профессий; учащиеся четвѐртой группы могут предложить сообщение и презентацию о профессиях которые можно освоить в школе либо во внешкольных организациях. Так как, этот проект предлагается в рамках изучения темы «Причастие», главным его условием является, чтобы каждая группа в своих выступлениях, презентациях использовала причастия. Приблизительный план работы мы показываем на примере первой группы. Скажем, учащиеся готовят проект на тему «Моѐ любимое занятие – вышивка». На этапе подготовки определяются цели проекта. Например, они могут быть следующими:

1) освоение особенностей причастия через творческий подход и представление их остальным посредством презентации;

2) собрать информацию о вышивке и сообщить другим;

3) побудить уважение к ручной работе.

Следует отметить: хотя целью уроков языка и является формирование языковой личности, в основном ведѐтся работа и по формированию лингвистической, коммуникативной компетенции. Вышивка, как любимое ручное занятие наших предков создаѐт почву и для формирования этнокультурной компетенции.

На этапе выполнения проекта учащиеся работают с источниками информации: с помощью руководителя кружка «Вышивка» и интернета собирают информацию о методах вышивки; отбирают фотографии где изображены платья, салфетки, полотенце и т.д. выполненные в разных методиках вышивки; выбирают названия для слайдов; подчеркивают / выделяют использованные причастия.

На этапе выводов, в случае надобности вносятся поправки в готовую презентацию, подготавливают текст выступления.

На последнем этапе – презентации проекта, результат деятельности демонстрируется аудитории. Например слайды могут расположиться следующим образом: *1) Чигү – иң матур, кызларны алдагы <u>тормышка әзерли</u>*

<u>торган</u> шөгыльләрнең берсе (Вышивка – одно из самых красивых занятий, подготавливающий девушек к последующей жизни). *2) Чигү белән <u>бизәлгән</u> алъяпкыч* (Передник украшенный вышивкой). *3) Шома чигү белән <u>эшләнгән</u> чәчәк* (Цветок выполненный гладкой вышивкой). *4) Рококо чигүе ысулы белән <u>эшләнгән</u> чәчәк бәйләме* (Букет цветов выполненный посредством вышивки рококо). *5) Ике яклап шома чигү ысулы белән <u>эшләнгән</u> күбәләк* (Бабочка выполненная посредством гладкой вышивки с двух сторон).

В остальных группах работу можно организовать примерно таким же образом.

А теперь обратимся к информационно-коммуникационным технологиям, которые вбирают в себя такие ресурсы как Интернет, аудио- и видеоматериалы, презентации, приложения, электронные книги и т.д. Скажем, в десятом классе на этапе закрепления знаний по разделу «Лексикология», с целью актуализации полученных знаний, предлагаются вопросы. Один из них звучит следующим образом: «*Татар телендә нинди сүзлекләр була? Алар ни өчен кирәк*?» [1, б. 38] (Какие бывают словари в татарском языке? Зачем они нужны). Положительная сторона вопроса заключается в том, что в учебнике десятого класса не повторяется материал про словари из учебника пятого класса, поэтому учащийся вынужден будет обратиться к дополнительным источникам. Ученики в беседе о словарях, могут воспользоваться «Электронным фондом словарей». Школьники образуя пары либо объединившись в малые группы, могут сделать экскурс по словарям изданным в последние годы. Также работу со словарями можно продолжить при изучении тем раздела «Словообразование». Хотя, в учебнике татарского языка и представлена информация о типах словообразования, о словообразовательных гнѐздах информации практически нет. Учитель может предложить задание: «Приведите примеры словообразовательных гнѐзд лексико-семантической группы «Человек».

Учащиеся воспользовавшись «Электронным фондом словарей» должны будут выписать несколько примеров. Ученик, в поисковике этого электронного ресурса пишет наименование связанное с человеком, это может быть нога, голова, рука, печень и т.д.

В заключении мне бы хотелось отметить: хотя учебники татарского языка и являются главной опорой учителя, они не успевают за каждым новшеством. Поэтому, учитель-новатор должен иметь в виду и инновационные технологии. Например, игровые технологии, выполнение проектов разного типа, информационно-коммуникационные технологии играют большую роль в учебной и познавательной деятельности современного учащегося.

Литература

1. Галиуллина Г.Р. Татар теле. 10 сыйныф: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). – Казан: Татар. кит нәшр., 2016. – 111 б.

2. Камаева Р.Б. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә яңа педагогик алымнар. – Алабуга: АДПУ нәшр., 2010. – 106 б.

3. Кулагина И.Ю. Психология детей младшего школьного возраста. – М.: Юрайт, 2020. – 291 с.
4. Сәгъдиева Р.К., Харисова Г.Ф. Татар теле: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүчеләр өчен). – Казан: ―Мәгариф – Вакыт‖ нәшр., 2015. – 215 б.
5. Сүзлекләрнең электрон фонды. – URL: http://suzlek.antat.ru/index.php; мөрәҗәгать итү вакыты: 09.02.2021.

ЛОГОПЕДИЧЕСКАЯ МНЕМОТЕХНИКА КАК СРЕДСТВО АКТИВИЗАЦИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕТЕЙ

Гарифуллина Г. А.
МБДОУ «Детский сад №18 «Улыбка» г. Азнакаево РТ
guzel.almazovna@mail.ru

Аннотация В логопедической практике существует эффективная технология коррекции речи на основе мнемотехники. Мнемотехника – это система методов и приемов, облегчающих запоминание, способствующих образованию дополнительных ассоциаций об окружающем мире. При произнесении текста с опорой на красочную картинку, ученик непроизвольно запоминает информацию и активизирует речевую деятельность.
Ключевые слова: Приемы мнемотехники, развитие речи, дети с речевой патологией.

Актуальность проблемы состоит в том, что с каждым годом количество детей с речевыми патологиями имеет тенденцию к увеличению. Речевые нарушения отрицательно влияют на развитие интеллектуальных способностей, что снижает успеваемость в школе и является причиной школьной дезадаптации.

Человек с хорошей развитой речью легко вступает в общение, может понятно выражать свои мысли, договариваться с партнерами о совместной деятельности. Неясная речь весьма затрудняет взаимоотношения с окружающими.

Проблема стимулирует постоянный поиск новых идей и технологий, позволяющих оптимизировать коррекционную логопедическую работу, ускорить процесс формирования всех компонентов речи, когнитивных процессов, коммуникативных навыков.

Работая учителем-логопедом с дошкольниками, нужно учитывать, что у них наряду с недоразвитием речи страдают процессы внимания, памяти и образного мышления, а также и то, что в данное время дети перенасыщены информацией, необходимо, чтобы процесс обучения был для них интересным, занимательным и развивающим.

Мнемотехника позволяет контролировать процесс запоминания, сохранения и припоминания информации, требующей дословного повторения, тем самым способствуя развитию речи.

У детей с речевым недоразвитием очень важно развивать наглядно-образное мышление, используя картинки, символы, схемы, обогащать словарь, формировать связную речь. Логопедические мнемотехники представляют собой иллюстрированную последовательную систему мнемодорожек и мнемотаблиц, направленных на совершенствовании речи детей, для автоматизации и дифференциации звуков. Основой дорожек и схем послужили известные скороговорки, чистоговорки, прибаутки и стихи. При подборе

материала ставится цель не только исправить недостатки произношения, но и обогатить словарный запас, расширить кругозор, создать эмоционально благоприятный фон, развить память и мышление детей для более успешной подготовки их к обучению в школе. Дети, видя изображение заинтересованно повторяют за педагогом текст. При проговаривании скороговорок и стихов обучающиеся контролируют собственную речь. Разучивание текстов становиться делом занимательным и интересным. Организация учебного процесса происходит в виде увлекательной игры.

По результатам логопедического мониторинга у детей отмечается положительная динамика в овладении правильным звукопроизношением, ускорением сроков автоматизации звуков. Значительно повышается объѐм памяти, улучшается распределение и устойчивость внимания, активизируется речемыслительная деятельность. Успехи в этом направлении безусловно содействуют повышению уровня развития речи.

Автоматизация и дифференциация шипящих звуков Ш, Ж, Ч, Щ

Шла по аллее мышка,
У мышки в лукошке пышки и шишки.
Саша дала Даше, миску каши и простокваши.

Ежу на ужин, жук да паук нужен.
У Ежа ежата
А у ужа ужата. [4, 113].

Черепаха, не скучая,
час сидит за чашкой чая. [2, 214].
В роще щебечут стрижи,
Чечетки, щеглы и чижи. [2, 244].

Два щенка щека к щеке –
Грызли щетку в уголке. [2, 244].

Литература

1. Барсукова Е.Л. Автоматизация звуков с использованием мнемодорожек.
2. //Логопед. — 2009. — №5. - С. 26
3. Крутий Е. Л. Волшебная логопедия. – Д.: Сталкер, 1999. – С. 214, 244
4. Маринчева Е.В. Инновационные формы и технологии, используемые в работе по коррекции речевых нарушений у дошкольников (электронный ресурс). // doshkolnik.ru/logopedia/13713.html (дата просмотра 08.02.2021).
5. Селиверстов В.И. Игры в логопедической работе с детьми. М.: Просвещение,1981. – С. 113

ОБУЧЕНИЕ РОДНОГО (ТАТАРСКОГО) ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Гарифуллина Л.И.
МАОУ «Прогимназия №29»
Landysh_mama@mail.ru

Аннотация. В данной статье приводятся размышления на тему преподавания родного (татарского) языка в начальных классах.
Ключевые слова: нация, литературный язык, разговорная речь, родной (татарский) язык, ученик, культура.

Одна из самых острых проблем современности – проблема сохранения национальных культур, особенно культур малых народов. Кроме того, сегодня остро встала проблема сохранения родных языков. Любой национальный язык непосредственно связан с формированием национального самосознания. В настоящее время особенно необходимо уважительное и тактичное отношение к национальному языку, этническому этикету, объектам национальной культуры и к духовности в целом, которая лежит в основе любого этноса и проявляется через родной язык.

Одна из основных задач обучения родному (татарскому) языку в начальной школе – развитие связной речи учащихся. Учитель, обучающий учащихся родному (татарскому) языку, не может считать свою задачу выполненной, если он не научит их грамотно читать, писать и говорить, т.е. хотя бы элементарно выражать свои мысли. Преподавание и изучение родного языка в школах преследует цель практического овладения языком. Поэтому для обучения школьников родному (татарскому) языку как второму необходима особая программа развития речи. Она должна быть построена на наблюдениях, на обогащении детей знаниями о языковой культуре своего народа, на развитии мышления и чувств ребенка, на практической и синтетической работе над языком, а не на теоретическом и аналитическом изучении языка. Это должна быть практика речи, а не теория языка.

Сколько угодно можно твердить, что это наш родной язык, что мы обязаны его знать, но это, к сожалению, не работает. В сознании наших родителей нет того понятия, что родной язык наша духовная культура, что каждый из нас несет ответственность за её будущее. Каждый родитель хочет видеть своего ребенка успешным, благополучным, воспитанным. Большая часть родителей считает, что для успешной карьеры и учебы родной язык является помехой.Важным моментом в сохранении родного языка является передача полученных знаний и ценного опыта подрастающему поколению. Самыми первыми учителями для ребенка являются его родители. Именно та речь, которая постоянно звучит в кругу семьи, лучше всего запомнится ребенком. Спустя годы, даже пожив долгое время в чужой стране и

вернувшись, этот язык будет легче вспомнить. Поэтому в национальных семьях очень важно говорить дома на своем родном языке.

Стоит проблема нехватки методической помощи. Например, учитель русского языка, зайдя в любой книжный магазин, может купить методическую книгу на любую тему, а вот учитель татарского языка не имеет столь огромного выбора. На сегодняшний день у нас мало специалистов, которые занимаются этой деятельностью. Стоит так же отметить ограниченное количество интернет - ресурсов на татарском языке и о культуре татарского народа. Я считаю, что должно появиться гораздо больше разных источников информации, чтобы ребенку в век информационных технологий было интересно обучаться татарскому языку.

Наиболее эффективным и результативным средством поддержания интереса детей и их родителей к изучению языка являются разнообразные уроки с применением современных технологий и инновационных методов. Источниками развития речи в школьном обучении являются чтение, наблюдение над окружающей действительностью, беседы с детьми, общение дома со взрослыми, специальное обучение нормам литературного языка на уроках и т. д.

Младшие школьники любят слушать стихи поэтов на татарском языке. Когда рассказывают им про наш язык, про наши обычаи и традиции, про нашу культуру, любовь к татарскому языку ещѐ сильнее разгорается в сердцах детей. На уроках литературы мы часто ставим сценки по тем или другим произведениям. Дети это очень любят. Сами готовят костюмы, готовят декорации и учат наизусть слова, чтобы им досталась та или иная роль. Очень важно знать свой предмет в совершенстве и преподавать его увлекательно, иметь в душе прекрасный идеал, высокую мечту и стремиться к ней, выходить из конфликтных ситуаций с достоинством и юмором. Я перед собой ставлю цель и достигаю результатов. А результат виден по итогам республиканских олимпиад.

Учитель должен обучить ребенка правильному произношению и правильному слушанию на основе развития речевого слуха. Он должен привить детям навыки слушания , чтения и пересказа на примере своего произношения. Обогащение же речи словами и оборотами обычно происходит в процессе наблюдений над природой, над трудом людей, общения друг с другом и бесед с учителем и т. д. Чтобы обогатить словарный запас учащихся, привить навыки правильного использования в речи новых слов из активного словаря и составления элементарных высказываний необходимо на каждом уроке уделять несколько минут наблюдениям за погодой , чтобы на вопрос учителя «Какая сегодня погода?» каждый из детей мог составлять высказывание из 2-3 предложений. Проводить почаще прогулки в парках, скверах или просто во дворе школы, проводить беседы об изменениях в природе, давая ответ на каждый вопрос учителя 2-3 предложениями, хотя бы один раз в неделю читать детям текст из 15-20 слов, комментировать его, дать пересказать каждому из учеников и на каждом уроке проводить краткую беседу по каждой из картин

учебника и составлять высказывания из 3-4 предложений. Затем необходимо выяснить, как повлияют прочитанные произведения, их пересказы, система работ по картинам и наблюдениям на развитие словаря и связной речи учащихся.

Хороший результат дает вовлечение детей во внеклассные, общешкольные мероприятия. Становясь активными участниками таких мероприятий, как «Навруз», «Карга боткасы», «Сабантуй» и др., учащиеся детально знакомятся с порядком проведения мероприятий.

В будущем эти правила дети переносят в свою жизнь. Родителям эти мероприятия также интересны, т.к. их поколение выросло, не зная этих правил. Вовлечение детей в исследовательский процесс – изучение предметов одежды, быта, возможность подержать их в руках, раскрытие секретов и значения татарского орнамента на полотенцах, тюбетейках, фартуках – пробуждает в детских душах чувство гордости, уважения и восхищения своим народом, своими предками.Большое значение придается в работе построению межкультурных коммуникаций. Так, например, традиционными для школы стали мероприятия «День родных языков», «Радуга культур». Здесь звучат песни и стихи на татарском и русских языках, показываются национальные танцы и другие элементы.

На результаты преподавания родных языков в школах влияют следующие составляющие учебно-воспитательного процесса:

Во-первых, родной язык в школах изучается как второй язык, когда мышление ребенка и его речевая деятельность уже сформировались на базе русского языка. Во-вторых, на данном этапе преподавание родного языка не ориентировано на то, что речь является средством коммуникации, средством общения.В-третьих, сами учителя не совсем точно представляют себе, какую цель преследует изучение родного языка в школах, и в полной мере не владеют методикой работы .В-четвертых, тексты в учебниках для школ сложны и не совсем способствуют развитию речи, а упражнения однотипны.

Таким образом, для решения проблем, обозначенных выше, считаю важными следующие моменты:

1. вести активную пропаганду среди родителей о значимости изучения родного языка;
2. использовать при изучении языка связь с историей народа, культурой;
3. соблюдать преемственную связь между «тремя китами» воспитания: родители – детский сад – школа.

Литература

1. Исаева Р.С. Играя изучаем татарский язык. Методическое пособие. – Набережные Челны, 2010. – 58 с.

3. Муяссарова И.Х. Отдохнем чуть-чуть: Физкультминутки и сюжетные игры (на татарском языке). – Казань, 1998. – 60 с.

4. Программа по обучению детей татарскому языку. – Казань: Школа, 2004. – 84 с

5..Шаехова Р.К Раз словечко, два словечко… занимаемо обучение татарскому языку. Методическое пособие, Казань, 2011г.

ХАЛЫК ҺӘМ АВТОР ҖЫРЛАРЫ

Гатауллина А. С.
182 нче политехник лицей
gataullina_79@list.ru

Аннотация. В статье рассматриваются особенности использования на уроках татарского языка и литературы произведений устного народного творчества, в частности, такого специфичного жанра как народные и авторские песни. С давних пор народ складывал песни, которые сопровождали людей в разные моменты жизни, от рождения до глубокой старости. Люди поют песни и на работе, и на различных праздниках. Эти песни бережно сохраняются в народной памяти и передаются от поколения к поколению.

Ключевые слова: устное народное творчество, народные песни, выражение чувств, душа народа, воспитательная роль.

Тел ул – кешеләрне дөньядагы башка төрле җан ияләреннән аерып алып тора торган могҗизалы бер күренеш. Ул – җәмгыятьне оештырып, кешеләрне үзара аралаштырып, аңлаштырып торучан куәтле чара да, сәнгать әсәрләрен иҗат итүнең иң әһәмиятле коралы да. Һәм, ниһаять, камил, дөрес, матур телнең үзен дә сәнгатьнең бер төре дип әйтеп булыр иде.

Менә шушы чиксез кыйммәтле тел хәзинәләреннән уңышлы файдалана беләбезме, аны даими рәвештә баета, үстерә барабызмы, аның җәүһәрләрен тутыкмаслык итеп чистартып, шомартып тора алабызмы икән без? Бүгенге көн өчен бу – бик әһәмиятле, актуаль сорау.

Кеше томышында аның бөтен гомере буена аерылгысыз тәшенчәләр, кешеләр, әйберләр була. Мин шуларның берсе дип, аның туган телен саныйм. Ул – кешенең дөньяга аваз салган минутыннан соңгы сулышына кадәр янәшә. Кеше дөньяга беренче аваз салуга, аны тудырган ана үзенең сабыена туган телендә «балам» дип эндәшә. Баланың беренче әйткән сүзе дә туган телендә яңгырый. Кеше үзенең иң саф хисләрен бары тик туган телендә генә белдерә ала. Бөек Тукай юкка гына үзенең иң кадерле кешеләре әти-әниләренә рәхмәт сүзләрен, алар рухына багышлаган догаларын туган телендә белдермәгән.

Тел – кешеләрнең аралашуы өчен иң әһәмиятле чара. Ул – тормыш чыганагы, белем чишмәсе.

Халык авыз иҗаты әсәрләре язу сәнгате туганчы ук барлыкка килгәннәр. Борынгы чорда җыр, бию, уеннар үзара үрелгән хәлдә ыруг, кәбилә иҗаты буларак яши. Заманнар үтү белән кешеләрнең аңы да үсә бара. Шуның белән бергә халык авыз иҗаты да үзгәреш кичерә, аның төрләре арта, әсәрләрдәге фикер тирәнәя бара. Алар мөстәкыйль сәнгать әсәре булып формалашалар. Халык авыз иҗаты әсәрләренә җырлар, әкиятләр, бәетләр, эпослар һ.б. керә. Аларда халыкның уй-хыяллары, гаделлек өчен көрәш, якты киләчәккә омтылышы гәүдәләнә. Шунлыктан фольклор әсәрләре һәркемгә якын, һәркемне дулкынландыра, яхшылыкка, әдәпле һәм намуслы булырга өнди.

Халык авыз иҗаты ҽсҽрлҽре – кҮмҽк иҗат җимеше. Аларның авторы билгеле булмый. Кемдҽ булса берҽү җыр, мҽзҽк яисҽ ҽкият чыгара икҽн алар шунда ук телдҽн телгҽ күчеп йҿри башлый, ҽнҽ шулай яшҽевен дҽвам итҽ. Һҽр башкаручы кеше мондый ҽсҽрлҽрне үзенчҽ эшкэртэ, эчтҽлеген тулыландыра, сҽнгатьчҽ матурлый, бизи.

Халык авыз иҗатының барлык тҿрлҽре дҽ кешелҽрнең тормыш турындагы уйлануларын,тҽҗрибҽсен һҽм хыял омтылышларын чагылдыра. Шулай да ҽкият, табышмак, мҽзҽк кебек жанрлар арасында җыр аерым бер урын алып тора. Ҽкиятне, мҽзҽкне берҽү сҿйли, башкалар тыңлый. Табышмакны берҽү ҽйтҽ,тыңлаучылар җавабын табарга тиеш була. Ҽ менҽ җырны кеше үзе ҿчен генҽ дҽ башкара ала. Күңеле тулып, моңайганда ул ялгызы гына җырлап юана. Яки кҽефе күтҽренке булганда үзалдына нидер кҿйлҽп, куанып йҿри. Кешенең җаны, рухы ҽнҽ шулай җыр булып телгҽ килҽ, моң булып чыңлый. Шулай итеп татар халык иҗатының зур гына бер ҿлешен җырлар алып тора. Бу борын-борыннан шулай булган.

―Җыр – халык күңеленең һич тҽ тутыкмас вҽ күгҽрмҽс саф вҽ раушан кҿзгеседер. Бу бер тҿрле сихри кҿзгедер‖, дигҽн Г.Тукай. Җырны беренче булып уйлап тапкан кеше, мҿгаен, ―менҽ мин җыр иҗат иттем‖ дип уйламагандыр да. Ул кошлар сайраган, агач шаулаган, җил искҽн кебек, табигый итеп,үзе дҽ сизмҽстҽн җырлап җибҽргҽндер. Хис- кичереш булып җырның сүзлҽре дҽ, кҿе дҽ берьюлы күңелендҽн түгелгҽндер. Ҽмма ул дҿньяның яктырып, киңҽеп китксненен сизми дҽ калган. Бу матурлыкны тагын да кабатлыйсы килеп, якын кешесенҽ, туганнарына, дусларына да җырлап күрсҽткҽн. Шулай итеп, җыр, канатлы кош кебек, дҿньяга таралган. Иң матурлары, башкалар яратып тыңлаганы,кушылып җырлаганы,күңеллҽрдҽн күңеллҽргҽ күчеп,камиллҽнҽ барган. Анадан балага, буыннан- буынга тапшырылып,халыкның уртак байлыгы булып безнең кҿннҽргҽ килеп җиткҽн.

―Ҽни‖ дип теле ачылганчы ук, һҽркем ҽнисенең бишек җырын ишетҽ, шулай итеп баланың күңел күзлҽре ачыла, матурлыкны, моңны таный башлый. Шуннан башап кешенең гомере буена җыр озатып йҿри,якын сердҽш тҽ, ышанычлы дус та һҽм киртҽлҽрне – чиклҽрне үтҽ торган хҽбҽрче дҽ ул җыр. Җырлар сүзлҽренең эчтҽлеге, кҿенең яңгырашы ягыннан берничҽ тҿркемгҽ аерылалар. Бу тҿрлелек җырның кайсы чорда иҗат ителүенҽ, аның эчтҽлегенҽ һҽм башка сҽбҽплҽргҽ бҽйле. Борынгы халык кҿйлҽре, мҽсҽлҽн, күбесе озын, моңлы кҿйлҽр. Аһ-зар да, сагыш та яңгырый аларда. Ҽмма кайгыларны җиңҽрлек кҿчле рух та бар. Иң кайгылы җырларда да явызлык, усаллык юк. Җырлар бары тик мҽрхҽмҽтле, рҽхим-шҽфкатьле булырга ҿйрҽтҽ,татулыкка һҽм бердҽмлеккҽ чакыра.

Һҽр заман үз җырларын тудыра дип ҽйтҽбез. Бик борынгыдан иҗат ителҽ килгҽн җырларны без эчтҽлегеннҽн, кҿенең озын, моңлы булуыннан танып алабыз. Аларның күбесен, борынгы бабаларыбыз җырлаган кебек, музыка коралларына кушылмыйча да җырлап була. Мондый вакытта без җырчының тавышын, кҿйдҽге һҽр борылыш, бизҽкне аеруча ишетҽбез.

Хэзерге заманга якынлашкан саен, җыр күмәк башкаруга һәм төрле уен коралларына яраклаша, көйләнә бара, яңгырашы, рухы да үзгәрә. Бүгенге халык иҗатчылары, махсус югары белемле композиторлар да борынгы көйләр матурлыгына, алардагы камиллеккә омтылалар.

Җыр кеше күңеленең иң нечкә кылларын тибрәтә, йөрәгендәге иң тирән уй хисләрен чагылдыра торган үзенчәлекле жанр. Җырлар - халык авыз иҗатының иң күпсанлы һәм төрлелеге ягыннан да иң бай өлешен хасил итәләр. Музыка белгечләре, көенең үзенчәлегеннән чыгып, җырларны 4 төркемгә бүләләр: авыл көйләре, озын көйләр, кыска көйләр, такмаклар.

Халык иҗатын өйрәнүче галимнәр җырларның нинди уңай белән көйдә башкарылуына карап, түбәндәге жанрларны билгелиләр: йола җырлары (мәсәлән, туй җырлары), уен җырлары, хезмәт җырлары, иҗтимагый тормышны чагылдырган җырлар, тормыш-көнкүреш җырлары, лирик җырлар.

Җырның эчтәлегенә, тематикасына карап та төркемләргә мөмкин. Җыр китаплары, гадәттә, шундый бүлекләрдән тора. Шушы төрлелек, жанр байлыгы җырларның халык тормышында аерылгысыз юлдаш булганлыгы, кешеләрнең һәрдаим җырны кирәксенеп, аны иҗат итеп торуларын аңлата.

Халык авыз иҗатының башка төрләреннән аерылмалы буларак, җыр сүз сәнгате генә түгел,ул көй белән, музыка сәнгате белән дә бәйле. Өстәвенә, әле җыр ул тагын бер осталыкны, тагын бер иҗатчыны таләп итә. Бу талант иясе – җырлаучы, башкаручы. Җырның ни дәрәҗәдә моңлы, тәэсирле булуы җырчыныҗ тавышына, сәләтенә бәйле. Шулай да җырның иң әһәмиятле үзенчәлеге – аның әйләнә-тирәдәгетормышны матурлап, бизәп торудан тыш, һәркемнең күңелендә, һәр кешенең рухи байлыгы булып яшәвендә. Җырның көен, сүзләрен уйлап табучы да, аны башкаручы да үз кичерешләре, тормышына мөнәсәбәтләре турында сөйлиләр.

Җыр кешенең эчке дөньясын, аның хисләрен һәм кичерешләрен чагылдыра. Халык иҗаты әсәрләренең бу төре лирик жанрга керә. Җырлар элекке тормышның авыр, күләгәле якларын чагылдыру белән генә чикләнмиләр. Аларда яңа рухи хисләр, шәхес азатлыгы, халык идеаллары белән сугарылган изге теләкләр дә чагылган.

Җырларны халык тормышының реаль чагылышы, кеше күңелендәге хисләрнең матур яңгырашы дип атарга мөмкин. Поль Лафарг болай ди: Халык җыры...Халык рухының үзенә бертөрле, ышанычлы һәм табигый гәүдәләнеше куанычында һәм шатлыгында аның юлдашы, аның белемнәренең, фәлсәфәсенең энциклопедиясе, милли тарихын ышанып тапшыра торган хәзинәсе ул‖.

Җырларда кешенең бай рухи кичерешләре, аның тормышка булган актив мөнәсәбәте чагыла. Бу хәл бигрәк тә сюжетлы җырларда ачык күренә. Җырларда кешенең реаль тормыш вакыйгаларына карата булган эчке хисләре, шәхси кичерешләре һәм фикерләре, карашлары гомумиләштереп, ләкин һәркем күңеленә ярардай итеп әйтелә. Кешенең әнә шул реаль тормышта булган вакыйгалар нигезендә туган рухи кичерешләре җыр формасына кертелеп, элек-электән билгеле булган берәр көйгә яки бөтенләй яңа бер көйгә салынып

жырлана башлый. Әгәрдә ул жыр халык күңелен тибрәндерерлек, дулкынландырырлык була икән, андый жыр халык теленә кереп китү генә түгел, бәлки бик күп вариантларда жырлана торган коллектив ижат жимешенә әвереләә.

Халык авыз ижатының башка төрләре белән чагыштырганда, жырлар халык арасында иң күп таралган булулары белән аерылып торалар.

Тормышның бик күп төрле чакларын яктыртулары һәм тирән эчтэлекле булулары белән дә халык авыз ижаты әсәрләре арасында алар күренекле урынны тоталар. Халык үзенең меңнәрчә жырларында тигезлекне, хокук һәм шәхес иркен яклап чыккан, дуслык, туганлык, батырлык һәм бердәмлек кергән мәсьәләләргә дә татар халык жырларында зур урын ала.

Халык лирикасының иң зур өлешен тәшкил иткән һәм халык арасында киң таралган мәхәббәт жырларын алып карыйк. Мәхәббәт жырлары халыкның гуманистик идеаллары белән бик мул сугарылганнар. Аларда кешенең кешегә булган тирән ихтирамы, кайнар мәхәббәте, гаять матур һәм чиксез көчле буяулар ярдәмендә әйтелә.

Мәхәббәт жырларының иң күпчелегендә кеше һәм аның матурлыгы, сафлыгы, табигатьтә булган иң гүзәл эйберләр белән чагыштырыла. Кешенең йөрәк ялкыны дип аталырга хаклы булган бу мәхәббәт жырларын халык бик борынгы заманнардан бирле туктаусыз ижат итә килә, һәм аларда халыкның иртәге көнгә зур өмет һәм ышаныч белән каравы аңлашыла.

Борынгы заманнарда жырлар халыкның төрле гореф-гадәт йола бәйрәмнәрендә, күңел ачу вакытларында да үтәлгәннәр. Бигрәк тә туй һәм йола жырлары, уен һәм бию такмаклары халыкның билгеле бер тарихи чорларда ничек һәм нинди уй һәм нинди теләкләр белән яшәвен бик ачык чагылдыралар.

Жыр – татар халкының иң таралган, иң хөрмәтле ижат жимеше. Жыр – бер-берсенә тыгыз бәйләнгән ике өлештән – көйдән һәм поэтик сүзләрдән тора. Жыр сөйләр өчен түгел, ә көйләр өчен чыгарыла. Әгәр халыкның моңлы, аһәңле матур көйләре аның тиңдәшсез һәм оста композитор булуы турында сөйләсәләр, шул көйләрнең нәфис сүзләре аның акыллы һәм талантлы шагыйрь булуын раслый.

Татар халкының жыр хәзинәсе үзенә күрә бер тарих ул. Анда без ерак гасырлар тавышын да, бүгенге көннәр аһәңен дә ишетәбез.

Жыр-берни белән дә чагыштырып булмаслык, Ходай кешеләргә бәһасез жан авазы итеп иңдергән изге моң ул. Бары тик чын йөрәктән язылган жыр гына арыган күңелләргә жиңеллек китерә, жанны чистарта, көрәшкә дәшә, матурлыкка ишек ача.

Зур, чын жыр иксез-чиксез көчкә ия. Ул таныштыра, кавыштыра, авырудан дәвалый, хәтта бер-берен дошман күргәннәрне дә татуландыра, елата, юата.

Әдәбият

1. Фатих Урманче. Татар халык ижаты. – Казан, 2005. – 383 б.
2. Хәмит Ярми. Татар халкының поэтик ижаты. – Казан, 1967. – 245 б.

3. Балалар ҿчен шигырьлҽр, табышмаклар, ҽкиятлҽр. - Казан: Татарстан китап нҽшрияты, 2014.
3. Сайфулина Ф.С., Замалиева Л.Ф. Устное народное творчество: учебно-методическое пособие. – Тобольск: Тобольская государственная социально-педагогическая академия им. Д.И. Менделеева, 2013. – 199 с.
4. К. Миннуллин. Фольклор теле - шигърият теле. – Казан, 2001. - 220 б.

СПЕЦИФИКА ПУТЕШЕСТВИЯ КАК ЛИТЕРАТУРНОГО ЖАНРА В РОССИИ КОНЦА XIX ВЕКА

Гилазетдинова Г.Х., Абдрахманова Ю.Д.
Казанский федеральный университет
ggilaz@mail.ru, tfvteam@gmail.com

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию особенностей литературного жанра «путешествие» на материале известного памятника письменности XIX века «Путешествие на Восток Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича» Э.Э. Ухтомского, содержащего подробное описание истории, культуры и религии народов Востока.
Ключевые слова: литературный жанр «путешествие», путешествие на Восток Николая II, ориентализм.

К XIX веку в текстах путешественников была освоена и описана преобладающая часть европейских стран, это в свою очередь породило заинтересованность в изучении экзотических стран среди путешественников. Именно точное описание истории, культуры и религий стран Востока, являющего собой экзотику в то время, позволило считать труды в жанре путешествия достоверными. Интерес человека конца XIX века и начала XX века к экзотике, безусловно связан с отсутствием достаточных сведений о Востоке. Направление путешествия как литературного жанра в эпоху XIX века отличилось не только увлечением экзотическими странами, но и описанием путешествий по родной стране.

Литературе XIX века характерен ориентализм, то есть сосредоточенность на Востоке. Россия идентифицировала себя одновременно частью как Европы, так и Азии, именно такая идентификация полностью зависела от положения дел в Европе, еѐ шаткой имперской идентичности. Непостоянность России накладывала отпечаток на и без того сложные взаимоотношения России с Азией как в военном, так и культурном планах. Образ Востока в представлении России менялся с течением времени под влиянием событий во внутренней и внешней политике. В начале XIX века образ Востока был по большей части продуктом воображения писателей. Так, в ранних представлениях писателей Восток изображался чуждой цивилизацией, полностью отличающейся от привычной Европы. Однако после завоевания Россией Средней Азии возник совершенно иной образ Востока, породивший уникальный востоковедческий дискурс в литературе за рамками романтизма. В отличие от ранних представлений, на рубеже XX века Азия частично представляла собой основу Российской Империи наравне с Европой. Такое видение Азии было создано с целью укрепления отношений между Россией и Азией и развития идеи, что Россия, являясь уникальным самостоятельным государством, вобрала в себя культурное влияние и Европы, и Азии и стала независимым элементом, связующим страны на Евразийском континенте [1:140].

Путешествия – это тексты путешественников, которые создают образы государств, местностей и городов. Невозможно не оценить роль текстов путешественников в русской литературе: при помощи них читателями осмыслялись неизвестные до того территории. Такие литературные произведения изменяли стандартные формы рассказа, романа и повести, а сюжеты часто разворачивались в вымышленных частично или полностью путешествиях.

Изначально путевые записки представляли собой описание путешествий юношей, уехавших за границу в поисках знаний. Так называемые, академические скитания, путешествия с целью изучения стран, которые наиболее подходили для обучения, были популярны среди интеллигентной молодежи [2:19]. Интерес к такому типу путешествий, несомненно, оказал влияние и на литературу. В основном путешественники в своих текстах описывали встречи или события, которые казались наиболее экзотическими или яркими, что привело в свою очередь к сомнениям в их достоверности.

Со временем тексты жанра путешествие стали носить регулярный характер, поскольку писатели пытались систематизировать знания, которые они собирали в пути. Возник новый подход к науке, который подчеркивал необходимость приобретения знаний посредством научных наблюдений. Фрэнсис Бэкон также подчеркивал связь между путешествиями и знаниями, полагая, что путешествия представляют собой форму натурфилософии [3: 293]. Такие идеи вдохновили на многочисленные поездки в далекие страны с целью сбора доказательств того, что европейские ученые должны были классифицировать различные сведения. Однако путешествие как литературный жанр вышло за рамки канона.

После XVIII века жанр путешествия развивался в двух отдельных направлениях: художественном и научном. Тексты путешествий, в которых преобладали чувства и эмоция над холодным изображением действительности, оказались чрезвычайно популярны по всей Европе. Тем не менее, в них присутствовали элементы, присущие больше научному типу путешествий, то есть и в художественном типе путешествий авторы стремились показать больше достоверного, чем выдуманного. Число путешествующих за границу в XIX веке увеличилось в результате популярности Гранд-тура в России, обязательной поездки юношей из аристократических семей в образовательных целях. Такой рост вызван сознательным подражанием русской молодежи европейской моде.

В XIX веке путевые заметки все больше отождествлялись с интересами и заботами европейских обществ, кто хотел поставить неевропейский мир в положение, в котором он мог бы подвергаться влиянию, эксплуатации или, в некоторых случаях, прямому контролю. Как и Западная Европа, Россия участвовала в картировании других стран в своих целях и использовала путевые заметки как средство самовыражения. Раннее светское русское письмо о путешествиях развивалось очень похоже на западноевропейское, хотя произошло это несколько позже.

Самые ранние светские путешествия были совершены во времена

правления Петра Великого, и, как и в случае с первыми французскими и английскими путешественниками, эти путешествия были предприняты с целью сбора знаний [4:111]. Первые путешественники отправлялись в Западную Европу для приобретения технических знаний, которых не было на родине. И дневники путешествий, и переписка, вдохновленная Гранд-туром, помогли сделать путешествия не только предметом, о котором стоит писать, но и тем, что чрезвычайно популярно среди публики. Чтобы путевые заметки стали признанным литературным жанром в Западной Европе, потребовалось внимание большинства выдающихся культурных и интеллектуальных личностей того периода. Для всех писателей и мыслителей путешествие, реальное или воображаемое, давало критический выход политическим, социальным и философским комментариям, способ затемнять явную референцию за дымовой завесой аллегории и воображения.

Путешествие как литературный жанр активно развивается в XIX веке, золотой порой считается период середины XIX – начала XX века. Для него характерно описание нравов, быта не только зарубежных стран, но и дальних территорий России, что значительно отличалось от сухого, лишенного деталей описания пути, застолий и экзотики ближних стран в начале века.

Золотая эпоха путешествий отличалась любовью к красочному изображению пейзажей и ландшафтов, изображением быта, однако в текстах путешественников иногда приводились сравнения культуры России с зарубежными государствами. Всѐ меняется к концу XIX века, когда путешествие представляет собой не просто знакомство с другой культурой, а шанс обдумать жизнь и взглянуть по-новому на мир. Страсть к путешествиям, присущая героя путешествий начала эпохи, сменяется суровой реальностью. Писатели показывают трудный жизненный путь героя в скитаниях в поисках смысла жизни.

Развитие литературного жанра «путешествие» тесно связано с таким событием как восточное путешествие Николая II на Восток. Путешествие на Восток Николая II, последнего императора России и представителя династии Романовых, стало важным событием в истории России. Оно существенно отличалось от предыдущих путешествий династии Романовых не только масштабностью, но и направлением, ведь до этого ездили исключительно в Европу. Кортеж наследника престола особенно встречали в Сибири: народ тщательно готовился к приезду будущего императора. Путешествие на Восток Николая II неоднократно становилось объектом для исследования в области истории.

Большую роль в развитии жанра путешествие в России XIX века сыграл князь Э.Э. Ухтомский, автор труда «Путешествие на Восток наследника цесаревича». Эспер Эсперович утверждал, что существует особое сродство духа между Россией и Востоком. Очевидно, что князь перенял любовь к Востоку от своего отца, Эспера Алексеевича Ухтомского, сначала прославившегося своим участием в походе Унковского в Японию, а затем и основанием Товарищества Русского Восточного пароходства. Именно благодаря Э.Э. Ухтомскому,

российское общество заинтересовалось Востоком.

Текст, написанный приближенным Николая II, Эспером Эсперовичем Ухтомским, в русском языкознании не был до сих пор изучен, поэтому представляет собой важный материал не только для исследования, но и вклада в понимание русской документалистики в целом. Исследование литературного произведения Э.Э. Ухтомского обусловлено недостаточной изученностью текстов путешественников XIX века, что представляет трудности в определении жанра текстов. Так, текст Э.Э. Ухтомского «*Путешествие на Восток* Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича» характеризуется наличием различных форм отражения действительности – от историографического принципа сообщения в событии до художественных приемов изображения события.

Произведение Э.Э. Ухтомского, безусловно, является ценным памятником литературы, включающего в себя сведения по этнографии, религии и истории восточных народов. «Путешествие на Восток наследника цесаревича» получило известность не только на территории Российской Империи, но и за ее пределами и было переведено на немецкий, английский и французский языки. Нельзя не отметить тот факт, что труд включал в себя собрание сведений о буддизме Восточной Сибири, которое считалось наиболее полным собранием предметов буддизма до 1917 года.

«Путешествие на Восток наследника цесаревича» – это произведение, в котором гармонирует биографическая проза и мемуары, и в свою очередь отражающее в себе историю государств, неизвестных до того русского человеку. Повествование ведется от первого лица и отличается разнообразием тематики и богатством материала. Труд Э.Э. Ухтомского включает в себя описание путешествия Николая II, которое продолжалось в течение трехсот дней, с октября 1890 по август 1891. За время путешествия наследник российского престола с князем Ухтомским посетили ряд стран, в числе которых были: Греция, Индия, Япония, Китай и большая часть Сибири. Поездка стала не только важным этапом в подготовке будущего императора и дипломатически значимым для России мероприятием, но и повлияла на направление путешествия как литературного жанра, его развитие [5].

В своей работе автор в форме дневников описывает города, памятники культуры, рассказывает о повседневном быте и развлечениях путешественников, восхищается археологическими памятниками Олимпии и Афин. Помимо описания хода путешествия, Э.Э. Ухтомский акцентирует внимание читателя на колорите Сибири: народах, проживающих на этой территории, их верованиях, особое место уделяя буддизму и шаманизму. Более того, автор подробно рассказывает о строительстве Транссибирской магистрали, в закладке которой участвовал и сам Николай Александрович.

Наличие деталей о жизни народов позволяет говорить о том, что труд Э.Э. Ухтомского является особенным в своем роде. Так, автор подробно рассматривает особенности государств, местные реалии, интересуется жизнью обычного народа, их труде и образе жизни. В произведении можно заметить

большое количество личных историй людей, встретившихся свите на пути, а также детали жизни людей, отправленных на каторгу [6:281].

Русская литература не могла оставаться прежней после того, как вобрала в себя образы путешествий. С появлением нового литературного жанра образы географических объектов стали обыденным средством выражения отношения автора к миру в литературе. Путешествие превратилось не только в литературный приѐм, но и стало новой литературной метафорой. Хоть и в текстах путешественников иногда стирается грань между реально существующими и выдуманными странами и географическими объектами, но путь и пространство устанавливают сюжет и выступают самостоятельными героями. Путешествие как образ стало опорой практически всех литературных жанров впоследствии. Важным для развития путешествия как литературного жанра стало произведение приближенного цесаревича Э.Э. Ухтомского, которое отличалось от предыдущих памятников литературы подобного жанра изобилием деталей быта и образа жизни народов Сибири и Востока и направлением: к концу XIX века «Путешествие на Восток Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича» было наиболее полным собранием сведений о Востоке в русской литературе.

Литература

1. Brower D.R. Russia‘s Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917 / D.R. Brower, E.J. Lazzerini. – Bloomington: Indiana University Press, 1997. – 368 p.

2. Porter Dennis. Haunted Journeys: Desire and Transgression in European Travel Writing. – NJ.: Princeton University Press, 1991. – 360 p.

3. Бэкон Фрэнсис. Новый Органон. М.: Рипол Классик, 2018. – 364 с.

4. Мамуркина О.В. Травелог в русской литературной традиции: стратегия текстопорождения // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 9 (27), ч. 2. – С. 110-113.

5. Ухтомский Э.Э. Путешествие на Восток Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича, 1890-1891: [в 3 т., 6 ч.] / авт.-изд. Э. Э. Ухтомский. – Санкт-Петербург, 1893-1897.

6. Шачкова В.А. Путешествие как жанр художественной литературы: вопросы теории // Вестник Нижегородского государственного университета имени Н.И. Лобачевского. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ им. Н. И. Лобачевского. – 2008. – № 3. – С. 277-282.

РАБОТА С ОДАРЁННЫМИ ДЕТЬМИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Гилязиева А.Н.
МБОУ "Школа №127" Приволжского района г. Казани
batrus79@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы организации работы с одаренными детьми в начальной школе. В работе отражен опыт работы педагога и трудности в трудовой деятельности и формы их преодоления.
Ключевые слова: начальная школа, одаренный ребенок, личностный подход, правовые основы.

Одаренные дети – наше достояние. Выявление способных детей и работа с ними является актуальной задачей начальной школы и каждого учителя. Одаренный ребенок — это ребенок, который выделяется яркими, очевидными, иногда выдающимися достижениями (или имеет внутренние предпосылки для таких достижений) в том или ином виде деятельности. Одаренные дети постоянно пытаются решать проблемы, которые им пока «не по зубам».

Выявление одарѐнных детей, организация системной работы - одна из главных задач современной школы в условиях модернизации российской системы образования. Рассуждая о системе работы с одаренными детьми, хотелось бы подчеркнуть мысль о работе со всеми детьми, то есть о максимальном развитии умений, навыков, познавательных способностей. Мы считаем, что работу по выявлению одарѐнных детей и дальнейшему развитию их способностей необходимо начинать как можно раньше.

В обыденной жизни одаренность - синоним талантливости. В психологии же под ней понимают системное качество личности, которое выражается в исключительной успешности освоения и выполнения одного или нескольких видов деятельности, сочетающиеся с интересом к ним. Вырастет ли из ребенка с признаками одаренности талантливая, гениальная личность, зависит от многих обстоятельств.

Одаренных детей отличает исключительная успешность обучения. Эта черта связана с высокой скоростью переработки и усвоения информации. Но одновременно с этим такие дети могут быстро утрачивать интерес к ежедневным кропотливым занятиям. Им важны принципиальные вещи, широкий охват материала. Работать с такими детьми интересно и трудно; в классе, на уроке они требуют особого подхода, особой системы обучения.

Часто про одаренных людей говорят, что в них есть «Искра Божья», но чтобы из этой искры разгорелось пламя, а применительно к науке это пламя таланта, нужно приложить немалые усилия.

Для выявления одаренных детей на своей практике использую такие формы работы, как:

- наблюдение (во время урочной и внеурочной деятельности);

- изучение психологических особенностей, речи, памяти, логического мышления;
- общение с родителями;
- олимпиады, конкурсы, соревнования, научно-практические конференции.

При выявлении одаренных детей берется во внимание их успехи в любой сфере деятельности: учебной, художественной, физической и др.

Считаем, что развитие одаренности школьников возможно при реализации следующих условий:

1) своевременная диагностика возможностей;
2) адекватное содержание воспитания;
3) внедрение личностно-ориентированной и развивающей технологии;
4) побудительная деятельность учителя.

На наш взгляд, основными функциями учителя по работе с одаренными детьми являются следующие:

- Выявление одарѐнных детей по своим предметам.
- Корректировка программ и тематических планов для работы с одарѐнными детьми, включение заданий повышенной сложности, творческого, научно-исследовательского уровней.
- Организация индивидуальной работы с одарѐнными детьми.
- Подготовка учащихся к олимпиадам, конкурсам, викторинам, конференциям различного уровня.
- Создание в учебном кабинете картотеки материалов повышенного уровня сложности.
- Консультирование родителей одарѐнных детей по вопросам развития способностей их детей по предмету.

Любой учитель начальных классов является и классным руководителем, поэтому функциями классного руководителя является:

- Выявление детей с общей одарѐнностью.

Основной формой организации учебного процесса в школе остается урок. Мы считем, чтобы выявить одаренных детей и в дальнейшем развивать их способности, необходимо использовать современные образовательные технологии. В своей практике мы используем следующие образовательные технологии:

- технология проблемно-диалогического обучения;
- технология проектно-исследовательского обучения;
- технология продуктивного чтения;
- игровые технологии;
- ИКТ;
- обучение в сотрудничестве (групповая работа);
- оформление портфолио учащихся.

Формы и приемы работы в рамках отдельного урока должны отличаться значительным разнообразием и направленностью на дифференциацию и индивидуализацию работы:

- групповые формы работы,

- творческие задания,
- вовлечение учащихся в самостоятельную познавательную деятельность,
- дискуссии,
- диалоги.

Считаем, что очень важно организовать урочную и внеурочную деятельность как единый процесс, направленный на развитие творческих, познавательных способностей учащихся. Важно предложить такое количество дополнительных образовательных услуг, где бы каждый ученик мог реализовать свои эмоциональные, физические потребности. Урочную и внеурочную деятельность я строю таким образом, чтобы учащийся мог проявить свои возможности в самых разных сферах деятельности. Особое внимание мы уделяем детям, которые испытывают затруднения в обучении. Стараемся создать условия, чтобы такой ребенок мог проявить себя в других сферах деятельности. Побуждаем и родителей к тому, чтобы они предоставили ребенку возможность заниматься в кружках, секциях. В настоящий момент 15 обучающихся из 29 в классе посещают дополнительные кружки и секции.

Режим нашей школы (школы полного дня) позволяет детям посещать кружки по интересам во второй половине дня. Дети с интересом ходят на кружок «Арт пространство», «Дзюдо», танцевальные кружки , «Театральная студия».

Важным фактором, влияющим на развитие одареннных учащихся и на выявление скрытой одаренности и способностей, является *система* внеклассной воспитательной работы в классе.

Цель воспитательной программы: создание условий для разностороннего развития образованной, нравственной личности, стремящейся к саморазвитию и самовыражению. Можно остановиться только на двух направлениях программы: «Образование» и «Творчество».

Цель направления «Творчество» - развитие творческой активности детей.

Основные задачи:

1. выявлять и развивать индивидуальные способности детей;
2. создавать ситуации успеха;
3. эстетическое просвещение детей.

Формы реализации:

- конкурсы
- выставки
- тематические классные часы
- акции и проекты
- посещение музеев, выставок, спектаклей
- вовлечение детей в кружки, студии

Цель направления «Образование» - развитие познавательной активности детей.

Основные задачи:

1. выявлять индивидуальные способности детей;
2. формировать потребность в самообразовании;

3. формировать и развивать универсальные учебные действия.

Формы реализации:

- предметные олимпиады
- викторины
- познавательные игры
- конкурсы

Как же происходит работа с родителями? Необходимо проводить просветительскую работу среди родителей по проблеме одаренности детей. Понятно, что чаще всего именно родители первыми замечают одаренность ребенка, хотя это не всегда легко сделать, так как не существует какого-то стереотипа одаренности - каждый ребенок проявляет свои способности по-своему. Одаренность ребенка может остаться не замеченной в семьях, где этот ребенок является первым или единственным. Это же наблюдается и в семьях, где все дети отличаются способностями, родители, как правило, воспринимают их как обычных детей. Особенно часто не замечается раннее развитие ребенка в рабочих семьях, где родители не получили должного образования.

Мы представили лишь маленькую часть огромной деятельности учителя, классного руководителя по выявлению, поддержке и развитию одарѐнности. На практике мы убедились, что, обучение детей по развивающим программам и систематическое проведение занятий по развитию творческого мышления учащихся способствует развитию гибкости ума, оригинальности, систематичности и последовательности мышления; формированию речевых умений, образной креативности; развитию познавательных интересов учащихся. Кроме этого, занятия формируют у учащихся положительную учебную мотивацию, повышают навыки самоконтроля, развивают у детей уверенность в своих силах и способностях; помогают учителю выявлять одарѐнных детей и детей с потенциальными признаками одарѐнности.

Работу с одарѐнными детьми мы рассматриваем как возможность перехода на другой, более качественный уровень образования, как поиск, как практическую деятельность, как опыт, посредством которого ученик осуществляет в самом себе преобразования, необходимые для саморазвития, самосовершенствования, внутреннего роста, достижения истины, помогает оценить свои силы, чтобы принять самое главное в жизни решение - кем и каким быть.

ПРОЕКТ ТЕХНОЛОГИЯСЕН ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСӘРЕНДӘ КУЛЛАНУ ЫСУЛЛАРЫ

Гаязова Д. И.
БГПУ им. М. Акмуллы
gayazova.dilyara@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена одному из ведущих методов учебной деятельности – проектной технологии. Он дает возможность достигать дидактические цели через разработку проблемы, которая должна будет завершиться вполне реальным практическим результатом. Одно из важных предназначений метода проектов является предоставление учащимся возможность самостоятельно приобретать знания в процессе решения практических задач, которые требуют интеграции знаний по предмету родной язык.
Ключевые слова: Проект, проектная технология, проблема, планирование, продукт, презентация, схема, творческая работа, индивидуальная работа.

Мәктәп программасының югары сыйныфларында проект технологиясенең эчтәлеге киңәя. Бу аңлашыла да: өлкән сыйныф укучысы инде әзерлекле, эзләнү эшен мөстәкыйль рәвештә башкаруга сәләте күбрәк. Димәк, проект – ул нинди дә булса проблеманы өйрәнү һәм гамәли нәтиҗәсен күрсәтү өчен укучыларның мөстәкыйль эшчәнлегенә нигезләнгән укыту методы.

Проект эше тнбәндәге этаплардан тора:
1. Әзерлек этабы.
2. Проектны тормышка ашыру этабы.
3. Йомгаклау этабы.

1. Әзерлек этабында
1. тема билгеләнә;
2. юнәлеше, максаты, бурычлар аңлатыла;
3. үтәү вакыты билгеләнә;
4. эш планы төзелә;
5. нәтиҗә-продукт, аны презентацияләү формасы билгеләнә;
6. укучыга чыганаклар белән эшләү буенча киңәшләр, күрсәтмәләр бирелә.

2. Проектны тормышка ашыру этабы
1. укучы шәхси бирем буенча материал эзли, җыя;
2. информацияне өйрәнә, эшкәртә;
3. проектның соңгы нәтиҗәсе – продуктны эшләп бетерә.

3. Йомгаклау этабы
1. проектны презентацияләү;
2. фикер алышу;
3. эшкә бәя бирү.

Проектка төп таләпләр:

- Проект өстендә эш ниндедер конкрет, социаль әһәмиятле проблеманы чишүгә юнәлдерелгән булырга тиеш.

- Куелган проблеманы чишүдә эшләнәчәк эшне дөрес планлаштыруның әһәмияте зур. Һәр конкрет гамәл, аның нәтиҗәсе, срогы, җаваплы кешесе күрсәтелә. Шулай ук килеп чыгачак нәтиҗә-продукт һәм презентация формасы билгеләнергә тиеш. Шул ук вакытта кайбер иҗади һәм рольле проектлар башыннан ахырына кадәр планлаштырылып бетмәскә дә мөмкин.

- Һәр проектның төп шарты – укучыларның иҗади эшләве. Проектның характерлы үзенчәлеге булып укучыларның информация эзләве тора. Информация укучы тарафыннан өйрәнелә, эшкәртелә һәм тәкъдим ителә. Укучы информацияне турыдан туры бер җирдән икенче җиргә күчереп куярга гына тиеш түгел, үзенең фикерен дә белдерергә тиеш.

- Проектның нәтиҗәсе булып укучыларның куелган проблеманы чишкәндә булдырган эш продукты тора.

- Һәр проект үзенең тәмамлау этабында продуктны презентацияләү һәм яклаудан торырга тиеш. Димәк проект эше түбәндәге тәртиптә бара:

Проблема – Планлаштыру – Информация эзләү – Продукт – Презентация

Проектны эшләү барышында аның портфолиосы барлыкка килә. Бу – бөтен эш материаллары тупланган папка.

Еш кына уңышлы башкарылып чыккан проектларны төрле фәнни-гамәли конференцияләрдә тәкъдим итү мөмкинлеге туа. Фәнни эш белән шөгыльләнү укучыны күп нәрсәгә өйрәтә: уйлау мөмкинлекләре киң ачыла, логик фикерләү дәрәҗәсе үсә, төрле чыганаклар белән мөстәкыйль рәвештә, алдагы нәтиҗәсен күреп эшләргә өйрәтә.

Укучылар фәнни-гамәли конференциядә уңышлы чыгыш ясасын өчен аларда башта эзләнүчәнлек сәләтен үстерергә кирәк:

1 этап: диагностика (балаларның мөмкинлекләре ачыклана), фәнгә сәләтле укучылар сайлана;

2 этап: эзләнү өчен шартлар тудырыла;

3 этап: индивидуаль консультацияләр;

4 этап: проект өстендә эш, планлаштыру, чыганаклар белән танышу һәм алар өстендә эш, эш нәтиҗәләрен язарга һәм анны якларга өйрәтү;

5 этап: йомгак, анализ ясау.

Укучылар белән фәнни-тикшеренү темасын сайлаганда, аның актуальлегенә, өйрәнелү дәрәҗәсенә, чыганаклардан һәм фәнни әдәбияттан файдалана алу мөмкинчелеген, укучының кызыксынуын истә тотарга киңәш ителә.

Балалар белән фәнни-тикшеренү эше барышында без түбәндәге **максатларны** күз алдында тотабыз:

1. Фән белән кызыксынуны арттыру;
2. Фәнни-тикшеренү эшенә өйрәтү;
3. Тәнкыйди фикерләү һәм анализлау сәләтен үстерү;
4. Патриотик тәрбия бирү.

Фәнни–тикшеренү эше алып бару **алгоритмы;**

1. Тема сайлана;

2. Тема буенча мәгълүмат җыю, аны эшкәртү һәм системалаштыру;
3. Фәнни-тикшеренү эшенә таләпләр белән танышу;
4. Эшкә максат куела;
5. Максатка ирешү өчен бурычлар билгеләнә;
6. Шул бурычлардан чыгып, фәнни хезмәтнең эчтәлеге төзелә;
7. Максатка ирешү юлы модельләштерелә [2:112].

Модельләштерүнең максаты булып фәнни-теоретик фикерләрне формалаштыру, барлык тикшерелгән материалларны бер калыпка салу тора.

Фәнни эшнең **нәтиҗәсе** булып, укучының:
1. Конференцияләрдә катнашуы;
2. Фәнни газета журнал һәм җыентыкларда бастырылуы;
3. Махсус күнекмәләр барлыкка килү.

Укучыларның фәнни хезмәтләренә куела торган **таләпләр:**

1. Фәнни хезмәт басма рәвештә 12-15 биттән артмаска, электрон варианта да булырга тиеш.

2. Эчтәлек, кереш, төп өлеш, нәтиҗә, кулланылган әдәбият һәм фәнни хезмәтнең тезисы бырга тиеш;

3. Рәсем, схема, фотосурәтләргә исем бирергә, битләрне нумерацияләргә тиеш.

Фәнни эшнең **бәяләнн критерийлары**
1. Теманың актуаль булуы;
2. Максат һәм бурычларның дөрес куелуы;
3. Кулланылган әдәбият һәм чыганакларның 3 тән ким булмавы;
4. Эзләнү, яки эксперимент, нәтиҗә яки тәкъдим өлешләре булуы;
5. Фәнни эшнең оформление буенча таләпләргә туры килүе;
6. Укучының эшен яклау моменты 5-7 минуттан артмаска тиеш [3:161]

Проект методын дәресләрдә, класстан тыш уку дәресләрендә һәм класс сәгатьләрендә кулланырга мөмкин. Татар теле дәресләрендә проект методын куллану укучыларны эзләнүгә тарта, димәк – укучылар фән белән күбрәк кызыксына башлый, телне тирәнтен өйрәнә.

Башлангыч һәм урта сыйныфларда укучылар белән гадиләштерелгән проектлар төзү уңышлырак. Бу яшьтәге балалар рәсем төшерергә, фотоальбомнар төзергә ярата. Югары классларда проектларның формасы һәм эчтәлеге катлаулана, аларны төзүдә фәнни якын килү практикалаша, проектларны булдыруга күбрәк вакыт бирелә. Проектларны булдыру процессында укучыларда түбәндәге белем һәм күнекмәләр үсеш ала:

- гомум белем бирү күнекмәләре: дәреслек, сүзлекләр, өстәмә әдәбият белән эшләү; план, доклад, мәгълүмат, тема буенча чыгышлар төзү;
- махсус күнекмәләр: текстны кыскарта белү; лексиканы сайлап алу; кыскача язмалар ясау һ.б.

Фәнни-эзләнү эше бала шәхесен үстерүдә уникаль метод, баланы һәм укытучыны үстерүче, югары кимәлдә гомум күзаллауны һәм белем бирүне формалаштыручы нәтиҗәле укыту процессы булып тора. Кешене гомерлеккә өйрәтеп булмый, әмма аны гомер буе өйрәнергә өйрәтү мөмкин. Проектлар

технологиясе һәм фәнни-эзләнү эшчәнлеге әлеге максатка ирешүдә методиканың беренчел баскычлары, чөнки укытуның бу методлары укучыда ачкыч компетенцияләрне формалаштыруга булышлык итә. Укучыларның фәнни-эзләнү эшчәнлеген дөрес итеп оештыру һәм профессиональ-педагогик ярдәм итү исә иҗтимагый институт булып торган һәр мәктәпнең төп максаты.

Әдәбият

1. Вәлиева Ф.С. Татар теле дәресләрендә техник чаралардан файдалану. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1972. – 119 б.
2. Гриценко Л.И. Теория и практика обучения: интегративный подход. – Казан: Мәгариф, 2008. – 112 с.
3. Кузнецов А. А., Пинский А. А., Рыжаков М. В., Филатова Л. О. Структура и принципы формирования содержания профильного обучения на старшей ступени. – М., 2003. – 161 с.
4. Сафиуллина Ф.С. Татар телен рус теле белән чагыштырып өйрәнү. – Казан: Мәгариф, 1996. – № 3. – Б. 12-14.

ТУГАН ТЕЛГӘ ӨЙРӘТКӘНДӘ ЗАМАНЧА ҺӘМ ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛӘРНЕ КУЛЛАНУ

Гомәрова Г.А.
Казан шәһәре Совет районы«171нче гомуми урта белем бирү һәм аерым фәннәрне тирәнтен өйрәнү мәктәбе»
galinagumarova@mail.ru

Аннотация. Гасырлар алышынганда кешелек узганга нәтиҗә ясый, киләчәккә планнар кора. Бу традиция белем бирү сферасын да читләтеп узмый. Бүген белем бирү системасын камилләштерү, укучыларның белем сыйфатын үстерүнең төрле юллары, методлары эзләнелә.
Төп сүзләр: заманча технология, татар теле, укыту.

Җәмгыятькә талантлы, иҗади фикерле, аралаша белүче, инициативалы гражданнар сорала. Укып алган диплом гына тормышта үз урыныңны табуга гарантия була алмый. Мәктәп бусагасын атлап чыгучы кешенең җаваплылык хисе, дисциплина, белем күтәрүгә омтылыш, эзләнүчәнлек кебек сыйфатларга ия булырга тиешлеген бөтенебез белә. Мәктәпләрдә шундый шәхесләр тәрбияләүгә укучы шәхесенә юнәлдерелгән яңа педагогик технологияләр куллану ярдәм итә.

Бүгенге көндә илебездә дөнья мәгариф тирәлегенә керүгә юнәлтелгән мәгариф системасы урнаша бара. Бу эш укыту-тәрбия процессына зур үзгәрешләр кертүне таләп итә. Белем бирү программалары үзгәртелә, белем эчтәлегә яңа күнекмәләр белән баетыла, мәгълүмат туплауның гадәти ысуллары – телдән һәм язма сөйләм компьютер чаралары белән алмаштырыла. Яңа технологияләр ярдәмендә белем бирү укучыны тагын да активлаштыра, анда мөстәкыйльлек тәрбияли. Ә инде компьютер технологияләрен куллану фәнне югары дәрәҗәдә үзләштерү, максатка омтылучанлык, информацион технологияләр дөньясындагы яңалыклар белән кызыксыну телэгэ уята.

Заман таләпләре бүгенге көндә туган телне укыту процессында зур үзгәреш сорый. Мәктәптә белем бирүче мөгаллимнәр алдында бик тә җаваплы һәм әһәмиятле бурыч тора. Беренчедән, белем һәм тәрбия бирү бурычы булса, икенчедән, фәнне өйрәнүгә кызыксынуны бетермәү, киресенчә, бу кызыксынуны үстерү бурычы тора. Бу укытучыдан зур һөнәри осталык, түземлелек һәм заман таләп иткәнчә, югары технологияләрдән, мәгълүмати чаралардан хәбәрдар булуын таләп итә. Бүгенге көн укытучыдан иҗади эшли белүне таләп итә. Педагогик эшчәнлектә иҗадилык - бу, беренче чиратта, яңалыкка, үзгәрүчәнлеккә омтылу. Җәмгыятьтәге үзгәрешләрне уңай кабул итү өчен, укытучының заман белән бергә атлап баруы мөһим. Тәҗрибә педагогик эшчәнлекнең нигезе булса, яңалыкка омтылу үсеш - үзгәрешне тәэмин итә. Бүген укытучы, иҗади шәхес буларак, күп укырга, төрле өлкәдәге яңалыклар белән таныш булып кына калмыйча, яңа педагогик технологияләрнең иң нәтиҗәлесен сайлап алып, үзләштереп, эшли белергә дә тиеш. Заманча технологияләр файдаланып белем бирү түбәндәге мөһим

бурычларны үтәргә ярдәм итә: укучыда фәнгә кызыксыну уята; аның танып белү активлыгын үстерә; укучыларның иҗади мөмкинлекләрен камилләштерә; белемнәрне тирәнәйтә.

Дәресләрендә заманча инновацион технологияләр кулланып укытуның максатлары булып түбәндәгеләр тора:

- белем биру процессының нәтиҗәлелеген үстерү;
- укыту нәтиҗәләре өчен җаваплылыкны, белем алуга кызыксынуны арттыру;
- укучыларны киләчәк тормышка әзерләү;

Яңа мәгълүмати технологияләрдән файдалану фәннилек, күрсәтмәлелек, аңлаешлылык, активлык һәм мөстәкыйльлелек кебек дидактик принципларны гамәлгә ашыру мөмкинлеге бирә. Бу очракта укытуның телдән сөйләү, күрсәтмә һәм гамәли методлары кулланыла.

Заманча инновацион технологияләр куллану кызыксынучанлыкны арттыра, белем сыйфатына, уку-укыту нәтиҗәлелегенә, укучының шәхес булып тәрбияләнүенә йогынты ясый. Бу җәһәттән, яңа мәгълүмати технологияләр үзләре үк танып белү, белем туплау коралына әверелә, гомумиләштерү, эзләнү, үстерү, дәртләндерү, тәрбияви һәм контрольгә алу, төзәтмәләр кертү функцияләрен үти. Әмма әлеге яңа мәгълүмати технологияләр телне үзләштерүне тулысынча алыштыра алмый, ә бары тик дәрескә файдалы өстәмә, укучылар һәм укытучылар өчен үзлектән белем алуда үтемле чара булып тора ала.

Заманча инновацион технологияләрне дәресләрдә уңышлы куллану өчен кирәкле җиһазлар, компьютерда эшли белү осталыгы, электрон өйрәтү материаллары һәм Интернеттан алынган материалларның булуы кирәк. Дәрестә укыту формаларын һәм ысулларын төрләндерү дәреснең эчтәлеген баерак һәм кызыклырак итә. Бүгенге көндә мәктәпләрдә мөмкинлекләргә ия булган интерактив такталар җиһазландырылган компьютер сыйныфлары бар. Без бу өлкәдә булган яңалыклар белән танышып, аларны үз эшебездә кулланырга тырышабыз. Әмма һәрбер дәресне дә информацион технологияләр кулланып үткәреп булмый, мондый дәрескә әзерлек укытучыдан күп вакыт та таләп итә.

Дәресләрдә заманча инновацион технологияләрне куллануның өстенлекле яклары күп. Бу метод укучыларны компьютер белән эшли белергә, текст процессоры ярдәмендә төрле документлар, график программалар, иллюстрацияләр әзерләргә, гади программалар төзергә, электрон почтадан һәм интернеттан дөрес файдаланырга өйрәтә.

Дәресләрдә басма күрсәтмә материаллар күп булмаганда, укучылар интернет челтәренә чыгып, сайтлардан төрле кызыклы материаллар бастырып алалар. Белемнәрне тикшерү дәресләрендә файдалану өчен төрле программада тестлар әзерләүдә дә укучылар ярдәм күрсәтәләр. Тестны эшләп бетергәч, компьютер нәтиҗә ясап, билге куя.

Дәресләрендә куллану өчен презентацион программалар бик кулай. Power Paint программасында төрле иллюстрацияләр эшләргә, принтер аша чыгарып, һәр укучыга таратып та бирергә була. Бу эшләрне дә укучылар бик

телəп башкара. Укчылар мөстəкыйль презентациялəр эшлилəр. Шулай ук видео техниканы куллану да отышлы. Түбəн сыйныф укчылары мультфильмнар карарга бик яраталар. Компьютер презентациялəреннəн файдалану күрсəтмə материалны куллануны үстерə, предметара элемтəне ныгыта, дəреснең җитештерүчəнлеген арттыра, укытучы һəм укучы мөнəсəбəтe ныгый. Информацион технологиялəрне катнаш дəрестə, дəрес-лекциядə, проект яклаганда, семинар-дəрестə дə кулланырга була.

Шуны да əйтергə кирəк, дəрестə компьютер куллану белəн артык мавыгырга да ярамый, чөнки ул укытучы белəн укучының үзара аңлашуын, аралашуын алыштыра алмый. Компьютер соңгы елларда уку процессында актив кертелгəн яңа һəм иң мөһим чараларның берсе булып тора. Аны куллану яңа информацион технологиялəр барлыкка килүгə ярдəм итə. Компьютер технологиясе – компьютер мөмкинлеклəрен файдаланып, өйрəнүчегə информацияне əзерлəү һəм тапшыру процессы ул.

Алда əйтелгəннəрдəн нəтиҗə ясап, шуны əйтергə була: педагогика фəнендə укыту-тəрбия процессы сыйфатын үстерергə булышлык итүче технологиялəр шактый. Укытучының бурычы - яңалыклар агымында югалып калмыйча, дөрес юнəлеш алу, укытуның һəр этабы өчен уку материалын аңлатуның иң уңышлы вариантын табу. Шул ук вакытта аларның бер-берсе белəн ярашырга тиешлеген дə онытмау зарур. Дəреслəрендə мəгълүмати технологиялəрне куллануньң өстенлеге бəхəссез. Барыннан да элек алар – шəхескə юнəлтелгəн ныклы һəм вариатив. Төрле технологиялəр, компьютер, мультмедиа технологиялəре күрсəтмəлелекне, контрольлекне тəэмин итеп һəм күп мəгълүмат биреп, укытуның сыйфатын күтəрергə ярдəм итə, этəргеч бирə. Заман талəбе буенча, укучыларның компьютер технологиялəренə булган кызыксынуларын истə тотып, дəреслəрендəкомпьютер технологиялəрен куллану бик отышлы дип саныйм мин. Информацион технологиялəрне куллануның өстенлекле яклары күп: дəрес материалы югары күрсəтмəле дəрəҗəдə була, укучының шəхси сыйфатын ачыкларга мөмкинлек бар, төрле дəреслəрнең үзара бəйлəнешен булдыру, дəрес укыту формаларын һəм ысулларын төрлəндерү дəрес эчтəлеген баерак һəм кызыграк итə.

Дəреслəрендə заманча инновацион технологиялəр куллану укучыларда фəнне тагын да ныграк өйрəнүгə кызыксыну уята һəм мəгълүмати җəмгыятьтə яшəргə əзерлек булып тора.

Əдəбият

1. Лехтина Л.П. Педагогика буенча информацион коммуникатив технология модельлəре [электрон ресурс]
2. Морозов К.А. Информационно-коммуникативные технологии и их применение в педагогической деятельности// Личность, семья и общество: вопросы педагогики психологии: сб.ст. по матер.XXX междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2013.

ТАТАР ТЕЛЕН ЧИТ ТЕЛ БУЛАРАК ѐЙРѐТҤ ДѐРЕСЛѐРЕНДѐ ЛЕКСИКАНЫ ҺѐМ ГРАММАТИКАНЫ АКТИВЛАШТЫРУ

Гыйлѐжева Л.Г.
ГАОУ ДПО ―Институт развития образования РТ‖
glg4@yandex.ru

Аннотация. Цель изучения лексики – развитие практических речевых умений и навыков учащихся. Основная трудность при этом – овладение учащимися реальным словарным запасом, который должен в результате усвоения превратиться в активный словарный запас каждого учащегося. В статье рассматриваются методы и приемы обучения лексике на уроках изучения татарского языка как государственного.
Ключевые слова: лексика, активная и пассивная лексика, методы и приемы обучения лексике.

Чит телне белү – телнең лексик системасын белү һѐм аларны сѳйлѐмдѐ куллана алу ул. Чит телне үзлѐштергѐндѐ укучыларда актив һѐм пассив сүзлек формалаша. Ѳлеге ике катлам лексиканың үзара мѳнѐсѐбѐте укыту максаты һѐм укуга бирелгѐн вакыт кебек факторлар белѐн билгелѐнѐ. Вакыт ягыннан чиклѐүлѐр сүзлек минимумына иң еш кулланыла торган лексиканы гына кертергѐ мѐҗбүр итѐ. Чит телдѐ актив һѐм пассив сүзлѐр арасында чиклѐр туган телдѐге кебек хѐрѐкѐтчѐн түгел.

Укучыларның актив һѐм пассив сүзлек запасына лингвистик характеристика дѐрестѐ үтелергѐ тиешле булган лексиканы сайлап алу ѳчен зур ѐһѐмияткѐ ия булса, психологик яктан укыту методикасын эшлѐү ѳчен бик мѳһим. Лексиканы ѳйрѐтү укытуда дифференциациялѐнгѐн якын килүне талѐп итѐ, мѐсѐлѐн, сүзлѐрне аңлатуның һѐм ныгытуның тѳрле методларын һѐм алымнарын куллану, тѳрле типтагы күнегүлѐрне эшлѐү.

Сүзне сѳйлѐмдѐ иркен куллану, башка сүзлѐр белѐн бѐйлѐнешкѐ кертү ѳчен, аны хѐтердѐ эзлѐп табарга, тышкы сѳйлѐмдѐ ѐйтеп карарга, тиешле грамматик форманы сайлап алырга кирѐк. Сѳйлѐмдѐ сүзне аңлау ѳчен сүзнең тышкы формасын (яңгыравын) лексик мѐгънѐсе белѐн ассоциациялѐргѐ, аның грамматик формасын билгелѐргѐ кирѐк, бары бу вакытта гына укучы аны башка сүзлѐр белѐн бѐйлѐнешкѐ кертергѐ һѐм җѳмлѐнең мѐгънѐсен аңларга ѐзер була.

Укыганда сүзлѐрне аңлау ѳчен, лексик берѐмлеклѐрнең график һѐм грамматик билгелѐрен белергѐ, аларны лексик һѐм грамматик мѐгънѐлѐре белѐн тѐңгѐллѐштерергѐ кирѐк. Ѐйткѐнебезчѐ, урта мѐктѐптѐ лексикага ѳйрѐтү максатларына актив, пассив һѐм потенциаль сүзлекне формалаштыру кирѐ. Моннан тыш, лексикага ѳйрѐтү барышында, шулай ук гомуми белем һѐм тѐрбия бирү мѐсьѐлѐлѐре дѐ хѐл ителергѐ тиеш. Чит телнең лексикасын үзлѐштереп, укучы инде таныш тѳшенчѐлѐрне белдерүнең яңа ысуллары белѐн таныша, аларны ике телдѐ чагыштыру мѳмкинлеге ала.

Мәктәптә чит телне өйрәнүдә лексик материалны өйрәнү мөһим аспектларның берсе булып тора. Кулланылышка кертелә торган лексиканың күләме акрынлап арта бара. Яңа сүзләрне үзләштерү еш кына күңелсез, бер төрле, шуңа күрә укучы өчен авыр шөгыльгә әверелә. Психологлар фикеренчә, теоретик белемнәрне үзләштергәндә, укыту эшчәнлеге башка эшчәнлек төрләре – хезмәт, иҗтимагый-оештыру эшләре, уен белән ярашканда гына, укучыларда кызыксыну һәм мотивация туачак.

Лексиканы өйрәткәндә тотрыклы уңай нәтиҗәләр алу өчен уку материалын дөрес сайлау әһәмиятле. Баланы кызыксындырырга, теләсә нинди катлаулы биремне кызыклы итәргә, лексик материал белән эшләүнең традицион булмаган алымнарын кулланырга кирәк.

Телнең барлык сүзлек составын өйрәнү мөмкин түгел, ул йөзләгән мең күп мәгънәле лексик берәмлекләрне үз эченә ала. Лексик берәмлекләр кулланышы буенча аерыла, аларны коммуникациянең теләсә нинди өлкәләрендә кулланыла торган берәмлекләргә бүлеп була, һәм алар бер яки берничә коммуникатив өлкә өчен генә үзенчәлекле булырга мөмкин. Шулай итеп, уку процессына лексиканы сайлап алуның асылы телнең лексик составына керә торган күп кенә сүзләрдән, тотрыклы сүзтезмәләрдән, үзенең составы һәм күләме буенча әлеге курсның максатларына һәм шартларына туры килә торган өлешне аерып чыгарудан гыйбарәт.

Чит телне үзләштерүдә лексиканың роле бик мөһим. Һәр дәрестә сүзлек запасын киңәйтү өстендә эшләгәндә генә укучыларның сүзлек запаслары арта барачак. Сүз белән эшләгәндә укытучы ягыннан гына түгел, укучылар ягыннан да билгеле бер гамәлләр алгоритмы кирәк, мәсәлән, сүзне визуаль кабул итү (күрсәтмә), тавыш белән кабул итү (укытучы яки диктор артыннан кабатлау), язмача кабул итү (сүзләрне сүзлеккә теркәп кую). Бу вакытта лексикага өйрәткәндә, аерым сүзләрне өйрәтү форматында гына түгел, ә лексема сүзтезмә һәм җөмләләр эчендә бирелсә, тагын да отышлырак булачак.

Сүзләрне истә калдыру механик булырга тиеш түгеллеген аңлау бик мөһим, шунлыктан һәр сүз аңлаешлы булырга, дөрес итеп укылырга һәм язылырга тиеш. Сүз укучы аңында мәгънәви һәм график образ буларак кабул ителгәннән соң гына, аны истә калдыру һәм ныгыту эшенә керешергә мөмкин. Моңа лексика белән эшләү алымнарын дөрес һәм рациональ сайлап алу да ярдәм итә. Алга таба кайбер эш алымнарына тукталып үтәбез.

1. Татар телен чит тел буларак өйрәткәндә, лексик берәмлекләрне кулланылышка кертү алымнары:

- Билгеләнгән предметларны яки аларның картинадагы сурәтләрен күрсәтү юлы белән гамәлгә кертү.

- Иллюстратив хәрәкәт яки мимика, пантомимика һ.б. ярдәмендә сөйләмгә эш-хәрәкәтләрне белдерүче сүзләрне (фигыль сүз төркемен) кертү.

- Төрле предметларны яки аларның сурәтләрен (рәсемен) күрсәтеп, предметның билгеләрен (төсе, күләме, формасы) белдерә торган сүзләрне (сыйфат сүз төркемен) кертү.

- Төрле сандагы предметларны күрсәтеп, шулай ук сәгать, календарь, таблицалар, расписаниеләр кулланып, сан сүз төркеменә караган лексика белән таныштыру.

- Укучыларның үзләрен катнаштырып, сөйләмгә алмашлыклар кертү.

- Предметлар төрлечә урын алган махсус рәсемнәр аша сөйләмгә бәйлек һәм бәйлек сүзләр кертү.

- Төрле тормышчан ситуацияләрне уйнатып, ымлык, кереш сүзләрнең сөйләмдә әһәмиятен ассызыклау.

- Конкрет мәгънәләре булган сүзләр ярдәмендә гомумиләшкән сүзләрне аңлату (кыяр, помидор-яшелчәләр).

- Укучыларга инде таныш булган сүзләр аша яңа сүзләр кертү (кушма сүзләр).

2. Лексиканы нәтиҗәлерәк истә калдыру максатыннан кабатлауга нигезләнгән күнегүләр кулланырга кирәк.

- Куелмый калган хәрефләрне өстәп, сүзләрне укыгыз.

- Кроссвордка сүзләр языгыз.

- Чайнвордка сүзләр языгыз.

- Тиешле хәрефләрне куеп, күчереп языгыз.

- Бер-берегезнең сүз һәм сүзтезмәләрне белүегезне тикшерегез.

- Алфавит тәртибендә сүзләрне укып чыгыгыз.

- Сүзләрне сүз төркемнәре буенча төркемләп чыгыгыз.

3. Укучыларның коммуникатив компетенциясен формалаштыруга ярдәм итә торган, текстлар белән эшләгәндә кулланыла торган әзерлек күнегүләре:

- Тексттан темага караган сүзләрне табыгыз.

- Тексттагы билгеле бер җөмлә кисәкләрен тәкъдим ителгән сүзләр белән алмаштырыгыз.

- Тексттан билгеле бер билгеләре буенча сүзләрне сайлап языгыз.

- Тексттан тамырдаш сүзләрне табыгыз.

- Текстта яңа сүзләр табыгыз.

- Аналогия буенча сүзләрне төркемләгез.

- Кушма сүзләрне компонентларга таркатыгыз.

4. Лексиканы истә калдыру этабында конструктив күнегүләр бик мөһим:

- Сайлап алу өчен тәкъдим ителгән исемлектән сүзләрне табып, рәсемнәр астына язып куегыз.

- Җөмләләрдәге тәрҗемә ителми калган рус сүзләрен татар теленә тәрҗемә итегез.

- Сайлап алу өчен тәкъдим ителгән исемлектән персонажларның репликларын сайлап алыгыз.

- Астына сызылган сүзләрдә җибәрелгән хаталарны төзәтеп языгыз.

- Репликалардан файдаланып, диалог төзегез.

- Тәкъдим ителгән сүзләрдән мөмкин кадәр күбрәк җөмләләр төзегез.

5. Сүздә лексиканы активлаштыру максатыннан кулланыла торган күнегүләр:

- Диалогны тыңлагыз, әлеге лексиканы кулланып, охшаш диалог төзегез.

- Терәк сүзләрне кулланып, рәсемне сурәтләп бирегез.

- Хикәянең планын төзегез.

- Терәк сүзләр кулланып, хикәянең ахырын уйлап табыгыз.

- Терәк сүзләр нигезендә диалог төзегез.

- Терәк сүзләргә нигезләнеп, аудиотекстны тыңлагыз, текстның планын төзегез һәм текстны сөйләргә әзерләнегез.

6. Лексиканы ныгыту түбәндәге күнегүләр мисалында үткәрелергә мөмкин:

- Күп нокталар урынына төшеп калган сүзләрне языгыз.

- Бирелгән сүзләргә тәкъдим ителгән исемлектән сүзләр (синонимнар, антонимнар һ. б.) сайлап языгыз.

- Рәсемнәр астында язылган сүзләрнең дөреслеген тикшерегез.

- Картиналар астына мәгънәләре буенча туры килә торган фразаларны сайлап алыгыз.

- Хәрефләрнең саныннан чыгып, сүзне (мәсәлән, спорт төренә караган сүзләр) чамалагыз.

- Китерелгән исемлектән файдаланып, персонажларны парларга берләштерегез (мәсәлән, сатучы – сатып алучы, укытучы – укучы).

- Картинадагы барлык предметларның атамаларын языгыз һ.б.

Шулай ук телгә өйрәтү дәресләрендә, бигрәк тә башлангыч сыйныфларда, лексиканы истә калдыруның яхшы стимуляторы булып төрле уеннар тора.

Югарыда әйтелгәннәргә йомгак ясап, түбәндәге фикерне әйтеп була: татар телен дәүләт теле буларак өйрәтү дәресләрендә укучының хәтерен һәм логик фикерләвен үстереп, аның билгеле бер алымнар һәм яңалыклар аша телне өйрәнүгә мотивациясен арттырып, функциональлек принцибы аша сүз белән һәрдаим эшләгәндә, лексик материалны аңлау һәм истә калдыру, сөйләмгә кертү нәтиҗәле була.

Литература

1. Витлин Ж.Л. Современные методы преподавания иностранного языка. – М., 2000 –180 с.
2. Современные теории и методики обучения иностранным языкам. – М.: Экзамен, 2004. – 320с.

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОЙ СРЕДЕ И МОНИТОРИНГ ЗНАНИЙ ВЫПУСКНИКОВ ПО ТАТАРСКОМУ ЯЗЫКУ

Денмухаметова Э.Н.
Казанский федеральный университет
denmukhametova@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы организации и проведения единого республиканского экзамена по татарскому языку в Республике Татарстан для учащихся 11-х классов общеобразовательных учебных заведений. В работе отражено отношение ЕРЭ на языковую личность, содержание единого республиканского тестирования по татарскому языку, дан анализ заданий, используемых для выявления уровня сформированности у учащихся навыков чтения, письма, а также лексико-грамматических навыков.
Ключевые слова: татарский язык, идентичность, единый республиканский экзамен, правовые основы.

Языковая личность – это любой носитель того или иного языка, охарактеризованный на основе анализа произведѐнных им текстов с точки зрения использования в этих текстах системных средств данного языка для отражения видения им окружающей действительности и для достижения определѐнных целей в этом мире [3: 671]. Это так же языковые способности индивида, соединяющего системное представление о том или ином языке. Поэтому проблемы изучения языковой личности не новые для лингвистической науки и им посвящено немало исследований педагогов, методистов, так и филологов, социологов и др.

Условием формирования полилингвальной и поликультурной личности в поликультурном коммуникативном пространстве современного мира является овладение определенным уровнем коммуникативной компетентности, которая лежит в основе всех прочих компетентностей поликультурной личности. Уровень развития коммуникативной компетентности – это степень, в которой поликультурная личность готова и способна осуществлять межкультурную коммуникацию [1: 39]. По убеждению В.В.Сафоновой, развитие коммуникативной компетенции сегодня является главной целью полилингвального и поликультурного личностно-ориентированного образования и отражает мировую тенденцию развития языкового образования [2: 128].

На современном этапе одной из основных задач обучения языкам в школе является формирование как творческой языковой личности, так и функционального многоязычия, развитие способностей к языкам учащихся. Поэтому очень важно в условиях синхронного изучения нескольких языков в школах Республики Татарстан, как полиэтничного региона России, сделать процесс развития способностей к языкам управляемым и целенаправленным, что и успешно реализуется.

В республике успешно работают дошкольные учебные заведения с русским языком обучения и воспитания, также полилингвальные дошкольные учебные заведения и дошкольные учебные заведения с национальным обучением и воспитанием. В школьный период дети попадают так же в выбранную ими или родителями среду, где обучение ведется на основных государственных языках РТ и при желании создается возможность выбора изучения дополнительного языка. Такая государственная политика создает все условия для расширения возможностей учащихся, как в языковом, так и в мировоззренческом плане.

В завершении общеобразовательного учебного заведения учащиеся РФ 11-х классов сдают Единые государственные экзамены по обязательным и выбранным предметам. В список таких предметов по-выбору в Республике Татарстан включен и предмет родной (татарский) язык, который сдается в качестве Единого Республиканского экзамена (ЕРЭ) и дает возможность учащимся оценить свои знания и по-татарскому языку, как языковой личности, знающего родной язык, наряду с русским и одного- или несколько иностранных языков.

ЕРЭ по татарскому языку проводится с 2006 года и регламентируется «Положением о государственной (итоговой) аттестации выпускников IX и XI (XII) классов общеобразовательных учреждений Российской Федерации, утвержденным приказом Минобразования России от 03.12.1999 г. № 1075»; «Положением о проведении единого государственного экзамена, утвержденным приказом Минобразования России от 09.04.2002 г. № 1306»; «Постановлением Кабинета Министров РТ от 06.02.2006 г. № 39 «О проведении единого государственного экзамена и единого республиканского экзамена». Данный экзамен является экзаменом по выбору, т.е. его сдают только те учащиеся, которые выбрали по своему желанию.

Цель ЕРЭ – объективно оценить состояние подготовки школьников по татарскому языку и на этой основе:

А) провести аттестацию выпускников общеобразовательных школ;

Б) отобрать наиболее подготовленных учащихся, желающих продолжить обучение в среднеспециальных и высших учебных заведениях РТ.

Двоякая направленность ЕРЭ определяет содержание экзаменационной работы. Несмотря на различия задач, оно в целом соответствует требованиям к подготовке по татарскому языку, зафиксированным в нормативных документах. И нет таких элементов, которые выходили бы за пределы общеобразовательного минимума и школьных программ по татарскому языку. Однако имеются задания разных уровней сложности – базового, повышенного и высокого. Последние, оставаясь в пределах школьных программ, отличаются от заданий базового уровня характером предлагаемого языкового материала и видом деятельности, которая требует для их выполнения. По тематике и уровню сложности предлагаемого дидактического материала все задания соответствуют требованиям «обязательного минимума содержания основного общего образования по татарскому языку» (как родному, так и как неродному).

Содержание заданий данной работы полностью соотносится с конечными целями обучения родному (татарскому) языку в школе. В нее включены задания, проверяющие: языковую компетенцию учащихся, т.е. практическое владение татарским языком, соблюдение в устных и письменных высказываниях языковых норм (орфоэпических, лексических, грамматических, стилистических, орфографических, пунктуационных).

Коммуникативную компетенцию и владение разными видами речевой деятельности, умениями воспринимать чужую речь и создать собственное высказывание – читать, понимая смысл, выраженный в словах и содержащийся в подтексте, писать с учетом условий и задач общения.

Соответственно контрольно-измерительные материалы для ЕРЭ содержат задания, с помощью которых проверяется подготовка выпускников по всем основным содержательным линиям школьного курса, а именно:

1) знание о языке как системе (знания по фонетике, лексике, словообразованию, морфологии, синтаксису);

2) знания о речевой деятельности (о тексте, основной мысли, средствах связи в нем, о типах речи – повествовании, описании, рассуждении; о стилях речи – разговорном, официально- деловом, публицистическом, научном, художественном; о функции языковых средств в тексте в зависимости от темы, цели, адресата и ситуации общения, стиля и типа речи);

3) специальные учебные умения (владение способами действия с языковым материалом на основе понятий и правил);

4) владения нормами литературного языка (орфоэпическими, лексическими, морфологическими, синтаксическими, стилистическими, орфографическими и пунктуационными);

5) умения, связанные с разными видами речевой деятельности – чтением (проводить смысловой, языковой анализ текста) и письмом (создавать на основе прочитанного вторичный текст – сочинение – рассуждение).

Каждый вариант состоит из трех частей и включает три типа заданий: с выбором ответа, с кратким ответом и с развернутым ответом.

По результатам тестирования можно судить о подготовке экзаменуемых по родному (татарскому) языку за весь курс средней (полной) школы и составить представление об уровне достижения образовательных целей обучения - о сформированности у выпускников лингвистической, языковой и коммуникативной компетенции.

Первая часть заданий представляет собой задания с выбором ответа – для проверки подготовки по татарскому языку на базовом уровне – и предназначается в основном для аттестации выпускников средней школы.

Задания данной части охватывают все разделы и аспекты курса с целью проверки сформированности всех трех компетентностей. По результатам выполнения этих заданий можно составить представление о базовом уровне подготовки учащихся по основным содержательным линиям курса: обладают ли выпускники минимально достаточными знаниями о системе языка – по фонетике, лексике, словообразованию, морфологии и синтаксису; владеют ли

важнейшими нормами устной и письменной разновидностей литературного языка - орфоэпическими, лексическими, морфологическими, синтаксическими, стилистическими, орфографическими и пунктуационными; владеют ли коммуникативными умениями, связанными с восприятием и анализом текста при чтении, умеют ли интерпретировать читаемый текст, создавать из разрозненных предложений связное высказывание (текст).

Второй и третий части содержат задания повышенного и высокого уровней сложности и ориентированы как на аттестацию учащихся, заканчивающих школу, так и на отбор абитуриентов для продолжения учебы в вузе.

Вторая часть заданий мониторинга состоит из заданий открытого типа. Выпускникам предлагается самостоятельно сформулировать ответ и оформить его кратко: в виде слова (слов) или в виде цифр. Все задания данной части связаны с текстом, данным для чтения. От экзаменуемого требуется найти в тексте примеры того или иного языкового явления (выписать слова и ли словосочетание, указать номер предложения) либо назвать термин, соответствующий данному примеру. Все задания чисти В в совокупности с тремя последними заданиями части А дают возможность провести языковой и речеведческий анализ текста, по которому экзаменуемому предстоит выполнить задания части С.

Третья часть мониторинга состоит из одного задания, которое следует отнести к разноуровневым: оно может быть выполнено на базовом, повышенном и высоком уровнях. Посредством данного задания проверяется умение учащихся создавать собственное письменное высказывание на основе частично рассмотренного ранее текста. С помощью этого задания выявляется уровень сформированности комплекса умений и навыков, составляющих коммуникативную компетенцию, а именно: понимать и интерпретировать читаемый текст (адекватно воспринимать информацию, содержащую в тексте); определять его основную тему, важнейшие мысли; оценивать позицию автора, на этой основе формировать замысел собственного высказывания, определять его основную мысль; выстраивать композицию письменного высказывания, подчиняя ее логике выражения своего коммуникативного намерения; выбирать нужный для данного случая стиль и тип речи; отбирать языковые средства, обеспечивающие точность и выразительность речи; соблюдать нормы литературного языка, в том числе орфографические и пунктуационные. В текстах заданий второй и третей частей авторами поднимаются важные для осознания школьниками проблемы: памяти о высоком в жизни людей, в их деятельности; национальной культуры; преданности к родителям и близким людям; понимание смысла человеческой жизни; экологии родного края; несправедливости в социальном устройстве; чувство собственного достоинства; нравственных качеств и межличностных отношений; материнской любви и морального долга; истинности дружеских отношений и расчетливости; свободы личности; охраны окружающей среды и др.

Кроме того, составленный учащимися текст дает возможность судить о способности ученика самостоятельно определить свою личностную позицию и корректно выражать ее, соблюдая принятые в культурном обществе нормы речевого этикета, что показывает его «как языковую личность».

Литература

1. Крузе Б.А. Структура и содержание мультимедиа компетентности будущего учителя // Современные технологии в профессионально-педагогическом образовании: матер. Всерос. науч.-практ. конф. / Перм. гос. пед. ун-т. – Пермь, 2008. – С. 38-44

2. Сафонова В.В.Коммуникативная концепция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях. – М.: НИЦ «Еврошкола», 2004. – 236 с.

3. Энциклопедия "Русский язык" / под ред. Караулова Ю.Н. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1997. — С. 671

КОНЦЕПТ ҖАН / ДУША В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

Замалетдинова Г.Ф.
Казанский федеральный университет
gulya.gali@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные проблемы лингвокультурологии, делается попытка раскрытия национального своеобразия духовного мира татарского народа. Лингвокультурологический анализ наиболее широко употребляемых духовных концептов позволит глубже изучить систему мышления тюркских народов и особенностей человеческого мышления в целом.
Ключевые слова: лингвокультурология, языковая картина мира, концепт, душа, внутренний (духовный) мир, языковое сознание, ислам, национальный характер.

Язык как особая система сигналов о реальной действительности позволяет оперировать понятиями в их отвлечении от конкретных предметов и ситуаций, являясь средством познания, сохранения и передачи социально значимого опыта, а также управления поведением человека.

Для языкового сознания современных носителей языка часто слова лишены внутренней формы, поскольку она забылась, стерлась. Для лингвистического сознания внутренняя форма лексических единиц имеет исключительно важное значение, так как анализ этимологии вскрывает первичную мотивированность слова. Это способствует обнаружению в языке важных аспектов этнического мировоззрения. Ассоциации и смысловые оттенки, создаваемые внутренней формой, обладают большим этнокультурным своеобразием, чем денотативный компонент лексических значений; «соприкасаясь с лексическим значением, внутренняя форма создает своеобразную стереоскопичность словесного представления мира» [1: 57].

При попытке выяснения того, как в татарской языковой картине мира выражаются отдельные фрагменты представлений о мире татар, мы сталкиваемся с осколками языческих верований и влиянием той картины мира и системы ценностей, которая обусловлена господством тысячелетней исламской традиции. Ислам как одна из мировых религий последовательно регламентирует повседневную жизнь индивида, и это обстоятельство неминуемо сказывается на укладе жизни и быта всех народов, исповедующих эту религию, что имеет важные следствия и для лингвокультурологии [2:167].

В языковой картине мира этический и анатомический взгляд на человека пересекаются и дополняют друг друга. Бесплотная душа противопоставляется материальному телу, сближая человека с миром других живых существ, но в то же время констатируется уникальность, исключительность человека в ряду других живых существ. Причем человек в татарской языковой картине мира занимает особенное место, так как только по отношению к человеку возможно

задать вопрос кто? Таким образом, корреляция вопросов кто? – что? в русском языке, обусловленная категорией одушевленности, служащая для дифференциации живых существ и всех иных предметов и явлений действительности, в татарском языке имеет совершенно иную реализацию, предопределяемую совершенно другим видением места и роли человека в тюркской языковой картине мира.

Выбор наиболее значимых эталонов в языковой картине мира зависит от всей концептуальной системы языка. С этих позиций изучение концептов, описывающих духовный мир человека, представляет несомненный научный интерес, поскольку позволяет выявить не только особенности антропоцентризма того или иного языка, но, прежде всего способствует выявлению универсальных закономерностей отражения в наивной картине мира разных аспектов человеческого сознания.

Среди субстанций, локализованых внутри человека, особое место занимают *душа, дух, совесть.*

Душа – в обычном словоупотреблении совокупность побуждений сознания (и вместе с тем основа) живого существа, антитеза понятий тела и материи [3: 147].

Вместилищем души у разных народов считались разные органы: сердце, печень, диафрагма, легкие, почки и т.п. С религиозной точки зрения душа связывает человека с высшим миром, поэтому приобретает большое значение деятельность человека по самосовершенствованию.

Концепт *душа* в татарском языке передается словом *җан* и обозначает нематериальное начало, основу телесной жизненности. Согласно наивной языковой картине, душа вечна и неуничтожима. Именно наличие души отличает живое тело от мертвого: *җан алу* (букв. отнять душу) – убить; *җан бирү* (букв. отдать душу) – умереть, испустить дух; *җан кою* – погубить; *җан алып – җан биреп тору* (букв. брать и отдавать душу) – о состоянии между жизнью и смертью или о жизни впроголодь; *җан саклау* (букв. хранить душу) – жить, существовать; *җаннан бизү* (букв. охладеть к душе), *җаннан тую* (букв. душа надоела) – о состоянии человека, уставшего от жизни, потерявшего надежду и ищущего смерть.

В татарском языке существует особое устойчивое выражение для обозначения живого существа *җан иясе* (букв. обладатель души).

Кроме того, җан используется в разных случаях для обозначения субъективно-оценочных моментов: *җанлы бүкән* (букв. одушевленный чурбан), *җанлы күсәк* (букв. одушевленная дубина) – о невежественном, грубом, непросвещенном человеке.

Слово *җан* часто служит для обращения к очень дорогому, близкому, любимому человеку, обычно с аффиксом притяжательности: *җаным* – душа моя, *җан кисәгем* (букв. частица души моей); *җан юлдашы* (букв. спутник души) – о близком друге или возлюбленной (возлюбленном); *җан дусты* (букв. друг души) – закадычный друг; *җан сөйгән* (букв. любимый душой) – о возлюбленном или возлюбленной.

Концепт *җан* непосредственно связан с миром эмоций: *җан әрну, җан сызлану* – душа болит, *җан рәхәте* (букв. услада души) – душевное удовлетворение, хорошее настроение.

Җан – своего рода орган внутренней жизни человека, не связанный непосредственно с физиологической стороной. С ним связан внутренний мир человека, его чувства и переживания, мысли, устремления: *җан өрү* (букв. вдохнуть душу) – придать уверенность, силы, вдохновить на что-либо. Однако можно испытывать духовный голод по аналогии с физиологическим состоянием: *җан азыгы* – духовная пища; *җаныңа чабата ашатма* (букв. не корми душу лаптями) – не тревожься напрасно.

Как видно из приведенных примеров, в татарском языке множество фразеологических единиц имеют компонент җан. Частотность употребления этого слова, наличие его лексико-семантических вариантов свидетельствует о его чрезвычайно важной роли в татарской языковой картине мира. Остановимся еще на нескольких примерах.

Җан локализован в теле человека, после смерти она возносится на небо: *җаны күккә ашу* – умереть. Душа неправедного окажется в аду: *җаны җәһәннәмгә олаксын!* (букв. да провалится твоя душа в преисподнюю!) – слова проклятия.

Душа может быть на месте или не на месте: *җан урынында булмау*. Душа может блуждать по телу человека: *җаны авызына* или *бугазына* (букв. душа в рот или в горло) – до последнего вздоха; *җаным уч төбендә* (букв. душа на ладони) – сильно беспокоиться; җанын уч төбендә йомарлап (букв. сжав душу в ладонях) – о решимости на опасное действие, рискуя жизнью. *Җанга урын тапмау* (букв. не находить места душе) – испытывать сильное беспокойство, переживать; *җанны кая куярга белмәү* (букв. не знать, куда девать душу) – испытывать сильные страдания, душевные муки. *Җан тәнгә сыймау* (букв. душа не вмещается в тело) – чувство беспокойства, тревоги, душевные муки.

Душа может получить раны, повреждения: *җанны җәрәхәтләү* – ранить душу несправедливыми словами, клеветой; *яхшы сүз җанга рәхәт, яман сүз җанга җәрәхәт* (посл., букв. доброе слово душе приятно, недоброе – душе рана).

Душа может ассоциироваться с теплом: *җан җылысы* (букв. тепло души) – о чувстве любви, симпатии, сердечности. Может она и гореть: *җан яну* – от сильной радости или большого горя.

Душа может испытывать желания или потребности: *җан теләгән* (букв. желанный душе) – любимый, дорогой; *җанына ни кирәк* (букв. что нужно душе) – что угодно для души (все есть). Она может даже потеть: *җан тирләре чыкты* (букв. проступает пот души) – о чрезмерно больших усилиях, усталости, *җан тиргә бату* (букв. душа вся в поту) – вспотеть от тяжелой работы.

В рассмотренных примерах мы не обнаружили устойчивого противопоставления души и тела, души и плоти в татарской лингвокультуре, напротив, существует сочетание душа-тело: *җаным-тәнем белән ярату* (букв. любить душой и телом) – любить всей душой.

Таким образом, *җан* – концепт, связанный непосредственно с жизнью человека и с его эмоциональным миром. Судя по всему, она не соотносится или соотносится весьма слабо с судьбой человека, его долей, как это бывает в русской языковой картине мира. *Җан* локализован внутри человека, это своего рода субстанция, хотя в целом представления о *җан* достаточно сложны и непоследовательны, в осмыслении его переплетаются разные аспекты восприятия человека.

Литература

1. Мечковская Б.М. Язык и религия. – Москва: ФАИР, 2000. – 350 с.

2. Замалетдинов Р.Р. Татарская культура в языковом отражении. – Казань: Магариф, 2004. – 239 с.

3. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е.Ф.Губский, Г.В.Кораблева, В.А.Лутченко. – Москва: ИНФРА, 2003. – 576 с.

4. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. II том. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1990. – 365 б.

О НОВОЙ СИСТЕМЕ ОЦЕНКИ УРОВНЯ ВЛАДЕНИЯ ТАТАРСКИМ ЯЗЫКОМ

Замалетдинов Р.Р.
Казанский федеральный университет
sovet.rus16@gmail.com

Аннотация. В статье кратко описывается опыт работы коллектива ученых-языковедов и методистов Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета по созданию и апробации новой системы оценки уровня владения татарским языком в соответствии с общеевропейской шкалой языковой компетенции (CEFR).
Ключевые слова: татарский язык, методика преподавания, система оценки уровня владения, общеевропейская шкала языковой компетенции (CEFR), Ассоциация языковых тестологов в Европе (ALTE), центр языковой сертификации по татарскому языку КФУ.

Состояние татарского языка на современном этапе развития, достигнутые научно-методические достижения и тенденции, требуют обновления концептуальных основ его преподавания и системы оценки уровня владения им. В этих целях учеными Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета на протяжении ряда лет успешно ведется системная и целенаправленная деятельность в данных направлениях.

Существующая методика изучения и преподавания татарского языка коллективом ученых и методистов вуза (Ашрапова А.Х., Галиуллина Г.Р., Денмухаметова Э.Н., Замалетдинов Р.Р., Сагдиева Р.К., Фатхуллова К.С., Шакирова Г.Р., Шакурова М.М., Шаяхметова Л.Х., Юсупов А.Ф.) подвергнута серьезному дидактическому осмыслению с учетом достижений коммуникативно-деятельностного, личностно-ориентированного и этнокультурного подходов. Результаты исследования и накопленный опыт в этой области в полном объеме используются в уникальном республиканском проекте онлайн-школы "Ana tele" и создаваемом по заказу республиканского полилингвального комплекса «Адымнар: путь к знаниям и согласию» учебно-методическом комплексе по татарскому языку "Адымнар".

Как известно, на протяжении нескольких столетий ведется изучение и преподавание татарского языка, а также накоплен огромный опыт в области оценки знаний, умений и навыков владения им. В конце XX столетия после принятия на федеральном и республиканском уровнях соответствующих законов о языках [1, 2] и образовании [3, 4] деятельность в данном направлении получила новый импульс. Согласно принятым нормативно-правовым актам и законодательству в образовательных организациях Республики Татарстан преподавание татарского языка в последние почти 3 десятилетия ведется по трем направлениям: 1) обучение татарскому языку школах с татарским языком

обучения; 2) обучение татарскому языку детей татар в школах с русским языком обучения; 3) обучение татарскому языку русскоязычных детей в школах с русским языком обучения.

Безусловно, методика преподавания татарского языка в разных группах существенно отличается. Первое и второе направления предусматривают обучение татарскому языку как родному. Методика преподавания татарского языка в русскоязычной аудитории в корне отличается от этих двух методик: ибо для данного контингента учащихся татарский является неродным.

В соответствии с концепцией преподавания татарского языка и литературы в общеобразовательных организациях [5], разработанной при непосредственном участии ученых-методистов КФУ в 2017 году, в дальнейшем предлагается преподавание татарского языка в общеобразовательных организациях в двух направлениях: 1) татарский язык как родной (*реализовывается в образовательных организациях Республики Татарстан и регионах с компактным проживанием татар*); 2) татарский язык как государственный (*реализовывается только в образовательных организациях Республики Татарстан*).

Обучение *татарскому языку как родному* предполагает:

- осознание эстетической ценности родного языка и своей национально-культурной идентичности;

- овладение умениями свободно писать и разговаривать на родном языке, нормами татарской литературной речи;

- освоение знаний о языковой системе татарского языка и закономерностях ее функционирования;

- осмысление родного языка как одного из основных средств общения;

- получение знаний об этнокультуре народа с опорой на коммуникативную функцию языка.

Весь процесс основывается на системности и последовательности подачи языкового материала.

Татарский язык как государственный (*неродной*) подразумевает преподавание с целью формирования у учащихся коммуникативной компетенции в основных видах речевой деятельности, овладения основами культуры татарской устной и письменной речи, умениями и навыками использования татарского языка в различных ситуациях общения, соответствующих возрастным особенностям учащихся, способности к взаимопониманию в поликультурном обществе.

В данной статье мы рассматриваем лингвометодические особенности организации и проведения языкового тестирования по татарскому языку как государственному (неродному).

Согласно Постановлению Кабинета Министров Республики Татарстан ―Об утверждении Положения об учебных курсах по изучению и совершенствованию знаний по татарскому языку как государственному языку Республики Татарстан и Порядка проведения оценки уровня освоения татарского языка‖ от 19 января 2016 г. № 22 [6], оценка языковых знаний

определяет владение татарским языком по шести уровням: А1 – элементарный уровень, А2 – базовый уровень, В1 – средний уровень, В2 – уровень выше среднего, С1 – высокий уровень, С2 – высший уровень (уровень владения языком в совершенстве). Уровни владения татарским языком сопоставляются также в соответствии с европейскими уровнями владения языками.

В рамках государственной программы Республики Татарстан ―Сохранение, изучение и развитие государственных языков Республики Татарстан и других языков в Республике Татарстан на 2014-2020 годы‖ [7] в 2014 году на базе Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета был создан Центр языковой сертификации по татарскому языку [8].

Центр призван обеспечить языковые права граждан, проживающих в Республике Татарстан, Российской Федерации и за рубежом, на получение сертификата о прохождении тестирования по татарскому языку по общеевропейской шкале языковой компетенций (CEFR).

Деятельность Центра направлена на решение следующих задач:

– организация языковой сертификации по татарскому языку по уровням владения для жителей Республики Татарстан, Российской Федерации и зарубежных стран;

– проведение тестирования граждан, проживающих в Российской Федерации, ближнем и дальнем зарубежье, на предмет знания татарского языка с дальнейшим получением сертификата о прохождении тестирования по татарскому языку;

– разработка и внедрение международных стандартов владения татарским языком, соответствующих общеевропейским компетенциям владения языком;

– разработка и внедрение комплектов электронных и бумажных тестовых материалов для международной языковой сертификации по татарскому языку по уровням владения и профилю использования;

– повышение уровня владения татарским языком.

В целях обеспечения высокого качества разрабатываемых тестов и сопроводительных материалов, соблюдения международных стандартов при организации тестирования и проверки тестов, а также для получения международного признания сертификатов, подтверждающих уровень владения татарским языком и продвижения татарского языка и культуры на мировом уровне, с 2015 г. Казанский федеральный университет стал аффилиативным членом ведущей профессиональной организации тестологов - ALTE (Ассоциация языковых тестологов в Европе). Таким образом, КФУ получил возможность принимать участие в конференциях, семинарах и тренингах наряду с такими мировыми лидерами в области оценки языковых компетенций как Кембриджский университет, Институт Гете, Альянс Франсес, Институт Сервантеса, Стокгольмский университет и др.

Обучение и оценка уровня владения татарским языком направлены на определение уровня употребления разговорной, письменной речи, употребления языка в официальном и неофициальном общении, в целях

выражения сложного хода мыслей пользователя языка, а также в процессе письменного общения.

Для определения уровня сформированности коммуникативной компетенции у кандидатов в тестировании используются различные типы заданий по основным видам речевой деятельности (чтение и письмо, аудирование, говорение).

Выполнение кандидатами совокупности представленных заданий позволяет оценить соответствие уровня их языковой подготовки по татарскому языку. После сдачи экзамена Центром выдается сертификат о прохождении тестирования по татарскому языку в соответствии с международными стандартами, установленными общеевропейской шкалой языковой компетенций (CEFR).

Подводя итоги деятельности коллектива ученых и методистов Казанского федерального университета в 2014-2021 годы, следует отметить, что процедуры, лежащие в основе всех этапов оценочного цикла владения татарским языком (уровни A1, A2, B1, B2 и C1), детально разработаны, практичны и в своей совокупности образуют целостную, логичную и соответствующую мировым стандартам контрольно-оценочную систему. Она позволяет проверить речевые умения и языковые навыки, отражающие понятие коммуникативной компетенции. В дальнейшем предстоит серьезный этап работы с экспертами в части организации сертификации разработанной системы и получения международного признания профессиональным сообществом.

Литература

1. Закон РФ от 25 октября 1991 г. N 1807-I "О языках народов Российской Федерации" (с изменениями и дополнениями), система ГАРАНТ: http://base.garant.ru/10148970/#ixzz6p1dLOWRD (дата обращения – 17.02.2021 г.)

2. Закон Республики Татарстан ―О государственных языках Республики Татарстан и других языках в Республике Татарстан‖ от 8 июля 1992 года № 1560-XII (с изменениями и дополнениями), [электронный ресурс], URL: http://docs.cntd.ru/document/424031955 (дата обращения – 17.02.2021 г.).

3. Федеральный закон "Об образовании в Российской Федерации" N 273-ФЗ от 29 декабря 2012 года (с изменениями и дополнениями), [электронный ресурс], URL: http://zakon-ob-obrazovanii.ru (дата обращения – 17.02.2021 г.).

4. Закон Республики Татарстан ―Об образовании‖ от 22 июля 2013 года № 68-ЗРТ (с изменениями и дополнениями), [электронный ресурс], URL:http://docs.cntd.ru/document/463304037 (дата обращения – 17.02.2021 г.).

5. Концепция преподавания татарского языка и татарской литературы от 04.05.2017 г., [электронный ресурс], URL: https:// mon.tatarstan.ru/rus/file/pub/pub_1001503.pdf (дата обращения – 17.02.2021 г.).

6. Постановление Кабинета Министров Республики Татарстан ―Об утверждении Положения об учебных курсах по изучению и совершенствованию знаний по татарскому языку как государственному языку Республики Татарстан и Порядка проведения оценки уровня освоения татарского языка‖ от 19 января 2016 г. № 22 [электронный ресурс], URL: http://pravo.tatarstan.ru/rus/npa_kabmin/post/?npa_id=21440 (дата обращения – 17.02.2021 г.).
7. Государственная программа ―Сохранение, изучение и развитие государственных языков Республики Татарстан и других языков в Республике Татарстан на 2014-2020 годы‖, [электронный ресурс], URL: http://docs.cntd.ru/document/463305579 (дата обращения – 17.02.2021 г.).
8. Центр сертификации по татарскому языку, [электронный ресурс], URL: https://kpfu.ru/philology-culture/ikn/centr-sertifikacii-tatarskogo-yazyka (дата обращения – 17.02.2021).

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ТЕЛЛӘРЕНДӘ МӨРӘҖӘГАТЬ ИТҮ АЛЫМНАРЫ

Зөфәрова Г.
Казан федераль университеты
gulnaz.zhawdatowna@yandex.ru

Аннотация. В статье сравниваются способы обращения, используемые в татарском и турецком языках, описываются их общие и отличительные черты.
Ключевые слова: татарский язык, турецкий язык.

Хәзерге төрек һәм татар телләрендә кулланылучы мөрәҗәгать итү системасы бу халыклардагы җәмгыять тормышының социаль әһәмиятле аспектлары өлкәсендәге күпкырлы үзгәрешләргә дучар булганнан соң гына кулланылышка керә. Татарларда XIX гасырның икенче яртысында буржуаз мөнәсәбәтләрнең тамыр җәю билгеле. Бу чорда рус һәм Европа телләре йогынтысында татар теле этикеты да зур үзгәрешләргә дучар була. Ә Төркиядә дәүләт строендагы соңгы үзгәрешләр 1922 нче елга барып тоташа. Бу вакыйга телгә дә тәэсир итми калмый. Ягъни, әлеге күренеш гарәп-фарсы алынмалары белән баетылган иске госманлы теленнән баш тарту, аларны төрек сүзләре белән алмаштыру һәм гарәп графикасыннан латин графикасына күчү омтылышы буларак чагылыш таба.

Күп кенә халыкларда киң таралыш тапкан мөрәҗәгать итү чараларының берсе – ***кешенең шәхси исемен кушып дәшү***. Бу алым татарларда да, төрекләрдә дә еш кулланыла. Р.С. Абдуллина фикеренчә, XX гасыр башы татар этикетына, шул исәптән, мөрәҗәгать итү формаларына тагын да зуррак үзгәрешләр алып килә. Галимә әлеге чорга «иптәшләнү» чоры дигән исем бирә. Чөнки олылап дәшү сүзләрен «иптәш» сүзе алыштыра. Шәһәрдә яшәүче кайбер татар гаиләләрендә абый-апаларына исемнәре белән генә эндәшәләр. Ир-хатын бер-берсенә исемнәре белән эндәшү дә таралыш алды [Абдуллина, 1997: 36]. Төрек телендәге кеше исемнәре белән эш иткәндә, беренче чиратта, аларның күләме күзгә ташлана [Абдуллина, 1997: 27]. Якынча исәпләүләр буенча, хәзерге вакытта төрек телендә 1800 дән артык кеше исеме бар дип исәпләнелә һәм әлеге сан даими рәвештә арта тора. Төрекләрнең бер яки ике (сирәк кенә өч) шәхси исеме булырга мөмкин. Шуларның берсе göbek ism-i (кендек исеме) дип атала, ягъни әлеге исем кешенең кендеген кискәндә кушыла. Әлеге күренеш тамырлары белән шаманизм чорына барып тоташа һәм аның башка халыкларда да күзәтелүе билгеле. 1934 нче елга кадәр төрекләрдә фамилияләр кулланылмый һәм бу гаиләдәге барлык ир балага да туу белән göbek ism-i (кендек исеме) беркетелүгә китерә.

Татар телендә эндәш сүзләргә тартым категориясенең ялгануы үзенчәлекле стилистик төсмер бирә. Татарлар якын кешеләренә мөрәҗәгать иткәндә, ягымлылыгы һәм эмоциональлеге белән аерылып

торган сүзләр куллана: «*матурым*», «*акыллым*», «*җаным*» һ.б. (Сөйләмгә ягымлылык төсмере өстәү максатыннан, туганлык атамаларына I зат тартым тартым кушымчалары да өстәлә ала: «*әбием*», «*сеңлем*» һ.б.) Төрек телендә назлап, яратып эндәшү формасы шәхси исемнәргә -cik кечерәйтү кушымчасы һәм I зат тартым кушымчасы ялгану нәтиҗәсендә барлыкка килә. Кайбер очракларда экстралингвистик факторлар йогынтысында кыскартылган шәхси исемнәр вульгар характерга да ия була – İbo от İbrahim. Гомумән алганда, төрекләрдә мөрәҗәгать итү формасының әлеге төре сирәк кулланыла.

Татарларда гаилә эчендә һәм туганнарга мөрәҗәгать итү формаларына тукталыйк. Гомумән алганда, алар төрек телендәге формага охшаш.

Татар телендә: «Кызым» – сөйләүчедән яше буенча кечкерәк хатын-кызга яки кыз балага һәм кыз җенесеннән булган үз балаңа мөрәҗәгать итү алымы.

Төрек телендә: «*kız-ım*» *(кызым)* – сөйләүчедән яше буенча кечерәк булган хатын-кызга мөрәҗәгать иткәндә кулланыла.

Шулай ук, аермалы якны та әйтмичә калырга ярамый, мәсәлән, татар телендә: «*Апа*» – сөйләүчедән яше буенча олырак булган хатын-кызларга карата кулланыла; ә төрек телендә исә: «*abla*» *(апа)* – кагыйдә буларак, сөйләүчедән берничә яшькә олырак хатын-кызларга карата кулланыла, «*teyze*» *(*апа*)* сөйләүченең әнисе белән бер яшьтә булган хатын-кызларга мөрәҗәгать иткәндә кулланыла. Татар телендә туганнарга мөрәҗәгать итүнең диалекталь үзенчәлекле ягын да әйтмичә мөмкин түгел. Мәсәлән кайбер диалектларда түбәндәге мөрәҗәгать итү формалары да кулланыла: «*алма апа*», «*шикәр апа*», «*чәчәк апа*» һ.б. Элегрәк әлеге сүзләр диалектларда гына булмыйча, гомуми кулланылышта да йөргән.

Төрек телендә әңгәмәдәшеңә карата bay, bey, beyefendi һәм bayan, hanım, hanım efendi сүзләрен кулланган очракта гына, аңа «Сез» дип дәшәргә мөмкин. Beyefendi һәм hanımefendi лексемалары мөрәҗәгать итүнең искергән формалары булып санала. Алар элек халыкның белемле һәм интеллегенция катламына карата кулланылган. Хатын-кызларга карата кулланылучы bayan «ханым» мөрәҗәгать итү формасы XX гасыр башындагы тел революциясе нәтиҗәсендә bay «әфәнде» сүзеннән килеп чыга. Алар мөрәҗәгать итүнең иң рәсми формалары һәм рәсми тел элементлары булып тора. Әлеге лексемалар кеше исемнәре яки исем һәм фамилияләр белән дә яраклаша (Bay Demirel, Bay Süleyman Demirel). Татар телендә исә, элегрәк кулланылышта йөргән түбәндәге мөрәҗәгать итү формалары да кулланылышка кайтты: «*Алия ханым*», «*Фәрит әфәнде*», «*Зәйнәп туташ*» һ.б.

Мөрәҗәгать итү алымнары мәдәни-специфик характерга ия һәм алар әңгәмәдә катнашучылар турында шактый мәгълүмат бирергә сәләтле. Аерым бер телдә иң нейтраль мөрәҗәгать итү чаралары да башка телләргә зур кыенлык белән тәрҗемә ителә, ә әдәби тәрҗемәләрдә транслитерация алымы кулланыла. Мөрәҗәгать итү формасындагы үзгәрешләр иҗтимагый мөнәсәбәтләрдәге үзгәрешләрне дә чагылдыра. Ә иҗтимагый стройны алыштырган очракта, мөрәҗәгатьләр еш кына хакимият тарафыннан төзәтүләргә дучар ителә: «Тел

үзгәрешенә китреүче революция һәм башка шундый сәбәпләр аркасында хакимият алышынганда, беренче чиратта, мөрәҗәгать итү алымнары

Әдәбият

1. Абдуллина Р.С. Стилистика һәм сөйләм культурасы мәсьәләләре. – Яр Чаллы: КАМАЗ, 1997. – 128 б.
2. Исхакова Х. Ф. Личные имена тюрков // Проблемы прикладной лингвистики. М.: Азбуковник, 2001. – 27–42с.
3. Рылов Ю. А. Аспекты языковой картины мира: итальянский и русский языки. М.: Гнозис, 2007. – 304 с.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Ибнеева А.М., Марданова З.Р.
МБОУ «СОШ № 184 им. М.И.Махмутова» Советского района г.Казани,
Albinochka 120586@mail.ru

Аннотация. Язык – одно из главных проявлений культуры. Это не просто средство коммуникаций, а прежде всего творец, созидатель. Главной задачей современной российской школы является формирование конкурентоспособной языковой личности, способной адаптироваться к различным социальным условиям, обладающей высокой внутренней культурой и развитыми коммуникативными способностями. В статье представлен опыт работы в начальной школе.

Ключевые слова: родной язык, формирование языковой личности, урочная деятельность в начальной школе, коммуникативное общение, важнейшая миссия.

Многие века создавал наш народ, это чудо из чудес – свой язык.

Язык – одно из главных проявлений культуры. Это не просто средство коммуникаций, а прежде всего творец, созидатель. Язык помогает нам видеть, замечать и понимать то, чего мы без него не увидели бы и не поняли, открывает человеку окружающий мир.

Каждый из нас, общаясь с другими людьми, становится творцом речевого произведения – высказывания. Но всегда ли дети используют огромные ресурсы русского языка, чтобы ярко, интересно и убедительно выразить свою мысль? Думаю, что не сразу приходит к ним мастерство формирования речевых способностей.

Именно поэтому главной задачей современной российской школы является воспитание любви к родному языку, формирование конкурентоспособной языковой личности, способной адаптироваться к различным социальным условиям, обладающей высокой внутренней культурой и развитыми коммуникативными способностями. В связи с этим возрастает развивающая роль русского языка. Он должен стать средством формирования коммуникативной культуры и познавательных интересов учащихся. Развитая речь рассматривается как орудие познания мира и самого себя, а развитие речи становится главной задачей развития личности.

В своем выступлении хочу поделиться методами, которые использую в своей работе:

Прием 1. Переводчик. Необходимо исправить ошибки во фразеологизмах.

Дедушкины сказки (бабушкины сказки)
Мамино лето (бабье лето)
Шоколад на душу (бальзам на душу)
Без передних лап (без задних ног)
Биться как мяч об лед (биться как рыба об лед)

В данном приеме детям также предлагается разыграть ситуацию, в которой они используют один из выбранных фразеологизмов. При передаче образа можно использовать как вербальные, так и невербальные средства общения.

Прием 2. Словом можно убить, словом можно спасти.

В данном приеме ребятам предлагается понаблюдать за тем, как плохие (злые) слова влияют на рост цветов.

Класс делится на две команды. Первая команда выбирает свой цветок и в течение месяца говорит ему только хорошие слова, а другая своему цветку наоборот плохие(злые) слова. Итоги подводим через месяц в виде круглого стола «Словом можно убить, словом можно спасти».

Прием 3. Стихотворчество. Это направление, при котором детям предлагается работа с рифмой, ритмом, стихотворным текстом. Далее ребятам предлагается прочитать своѐ стихотворение, но необычным образом. Например, девочка трех лет, дедушка, учитель, сосед по парте, недовольная тетя, собачка, кошечка и т.д.

Прием 4. Игра наоборот.

В данной игре ребятам предлагается прочитать забавные истории и объяснить смысл похожих слов. Например, хитрый дворник дядя Саша снял дворник с машины тети Оли. Также можно предложить учащимся составить свои забавные истории, предложив им слова омонимы (лук, коса, замок, шпилька и т.д.)

Прием 5. Фантастическая гипотеза. Придумывание рассказов, начинающихся словами «Что было бы, если бы…» Например, можно использовать такой вопрос «Что было бы, если бы не было бы сказок?»

Прием 6. Учимся говорить друг – другу комплименты.

Также в данной игре, можно попросить детей написать комплименты другу, но только в рисунках.

Прием 7. Бал для букв.

В данном конкурсе каждый ребенок выбирает себе букву. Участники конкурса танцуют по музыку, изображая свою букву. Как только остановится музыка, каждой букве необходимо найти свою пару и сказать следующие слова: « Я нашел свою пару, она мне подходит потому что….»

Прием 8. Словарные слова.

В этой игре детям необходимо инсценировать песню, в которой есть словарные слова. Например: «Голубой вагон», « Белая береза», «Антошка, Антошка! Пойдем копать картошку" и т.д.

Прием 9. Продолжи текст…

Возьмите любой, рассказ, сказку, прочитайте его до половины. Затем обучающиеся фантазируют, чем и как закончится данное произведение. Сравнивается то, что предсказали они, и то, что реально далее написано в рассказе или сказке.

Прием 10. Составить рассказ из нескольких слов, которые не связанны между собой. Возьмите, например, пять любых слов (утро, автомобиль, реклама, собака, огурец). Составьте из них рассказ.

Прием 11. Взгляд из прошлого.

Суть этого приема заключается в том, что, анализируя рассказ который написали дети, мы можем задать вопрос ребенку: А как бы вышел из ситуации, как бы решил проблему А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой и т.д.

Прием 12. Творческая ошибка. Например, в сказке «Золушка» Шарля Перро башмачок поначалу должен быть из меха и лишь по счастливой случайности превратился в башмачок из стекла. Ребятам предлагается, придумать сюжет сказки «Золушка», в котором действует башмачок из меха.

Прием 13. Речевая задача. Данный прием, помогает создать ситуацию поиска ответа с учѐтом имеющихся данных. Например, девочка понимает, что у мамы плохое настроение. Какое высказывание должен придумать ребѐнок, чтобы настроение мамы улучшилось?

Прием 14. Старая, новая сказка. Ребятам предлагается создать свою новую

сказку, т.е. в их сказках сюжет хорошо известных сказок рассказывается с учетом современности или даже будущего времени.

Прием 15. Творческий пересказ. Ребятам предлагается пересказать текст, рассказ от имени одного из героев, а в конце сделать вывод, как бы они поступили на данном месте.

Прием 16. Бином фантазии. Данный прием использую на уроках русского языка. Например, назовите два любых прилагательных и придумайте все возможные словосочетания с ними. Затем включите данные словосочетания в предложения на русском языке, на татарском и на английском.

Прием 17. Менеджер по рекламе. Ребенку необходимо создать рекламу определенному произведению. Например, прорекламируйте рассказ Николая Носова «Метро».

Прием 18. Гора. Данный метод используется при составлении характеристики герою. Подошва горы – нехороший человек, то есть обладает плохими качествами по мнению ребенка, а вершина горы – наоборот идеальный человек. Учащийся точкой отмечает, то место горы, на котором по его мнению находится рассматриваемый герой произведения. Далее ребенок должен пояснить, почему герой занимает именно такое место на его горе.

Таким образом, именно школа и учитель, тщательно организуя коммуникативное общение учащихся в урочное и внеурочное время, решают вопрос о снижении дефицита общения учащихся в социальной среде. И именно учителю доверена важнейшая миссия – научить владеть таким богатством, как язык и воспитать в подрастающем поколении любовь и уважение к нему.

Свою статью хочется закончить словами Ивана Сергеевича Тургенева «Берегите наш язык, наш прекрасный русский язык – это клад, это достояние, переданное нам нашими предшественниками! Обращайтесь почтительно с этим могущественным орудием; в руках умелых оно в состоянии совершать чудеса».

Литература

1. Амфилова М.В. Традиции и инновации в преподавании литературы. Санкт - Петербург « Паритет» 2013.

2. Белова Н. Урок - мастерская: приглашение к поиску // Частная школа - 2011г. - №1.

3. Дереклеева Н.И. Развитие коммуникативной культуры учащихся на уроке и во внеклассной работе. М. 2012.

4. Егоров О. Коммуникативная функция урока. «Народное образование» № 5 2008

5. Зарецкая И.И. Саморазвитие коммуникативного потенциала личности. « Школа и производство» 2008 - 4 с.7.

МОЛОДЕЖНЫЙ СЛЕНГ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Измайлова Г. А., Замалетдинова Г. Р.
Казанский (Приволжский) федеральный университет
guzel.gulyusa@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена анализу современного молодежного сленга в английском языке. На протяжении последних двадцати лет наш язык пополняется заимствованиями в основном из английского языка, особенно широкое распространение в настоящее время англицизмы получают в молодежной среде, наиболее активной в интернет пространстве. Однако процесс заимствования идет настолько быстро, что слово получает широкое распространение, между тем в словаре его значение еще не закреплено. Многие слова не совсем понятны. С данным фактом и связана актуальность данной статьи.
Ключевые слова: диалект, молодежный сленг, сленговые выражения, стилистические особенности.

Определение сленга начинает привлекать внимание современных филологов. Теперь есть довольно большое количество определений сленга, которые довольно часто противоречат друг другу. Сленг является одной из наиболее проблематичных и основных аспектов лексикологии, так как отражает лингвокультурные особенности социума, который его употребляет. Students should select texts based on the language of their future specialty, make assignments for the consolidation of the passed terminology [1: 331]. На сегодняшний день в современной лингвистике сленг представляет собой одну из наиинтереснейших языковых систем. В настоящей статье рассматриваются вопросы, связанные с таким понятием как сленг, проблемы его использования в речи современной молодежи, также причины проникновения лексики в язык. В ходе исследования были использованы метод анализа и анкетирование. Анкетирование позволило в короткий срок выявить и с небольшим количеством анкетеров опрашивать значительные совокупности людей. Были изучены пути заимствования из других языков, основные способы образования сленговых выражений, также рассматривается вопрос о том, как часто используются те или иные слова в речи молодежи.

Сленг – это вариация стандартного языка или его видоизменение. Сленг порождается неофициальным стилем речи, это может быть одно слово, словосочетание или фраза. Регион проживания, возраст, пол, социальные условия человека являются определяющими в стиле его разговорной речи. Оценочный компонент, в отличие от эмоционального, не способствует ослаблению синтактических связей или факультативности [2: 300].

В течение нескольких последних десятилетий темпы развития отдельных сфер общественной жизни неоднократно ускорялись по сравнению с предыдущими периодами. Эти процессы вызвали определенные изменения в

лексиконе некоторых стран, так как язык неотделим от культуры. События, происходящие в современном социуме, непосредственно влияют на разговорную речь, дополняют новыми словами и фразами современную лексику. Сленг представляет собой речевое разнообразие, может употребляться одним говорящим человеком или группой людей. Сленговая речь затрагивает фонологический, лексический, синтакстический, морфологический языковые уровни. Slang is a speech variety that can be used by a single speaker or a group of people. Slang speech affects the phonological, the lexical, the syntactical, and the morphological level of the language [3: 111].

В каждом секторе общества для разговорного общения между участниками используется незначительное количество выражений, являющихся атрибутами этого контингента людей – лексикон, сленг. Она возникает в одной группе людей, но в то же время простирается внутри всего класса общества. Л.А. Кудрявцева полагает, что сленгом нужно считать профессионализмы и профессиональный жаргон [4: 198].

Изучение происхождения слов пользовалось в прошлом значительной популярностью, и этимологии, традиционная составляющая словарной статьи, часто обсуждались, даже несмотря на то, что «любители, которые в конце 1900-х годов заполнили страницы популярных журналов своими домыслами о происхождении слов, не имели понятия, что они должны были использовать свое время для чтения, а не написания». The study of word origins enjoyed considerable popularity in the past, and etymologies, a traditional component of a dictionary entry, were often hotly debated, even though ‗the amateurs who, as late as 1900, filled the pages of popular journals with their conjectures on word origins, had no idea that they should have used their time reading rather than writing‘[5: 158].

Новые слова-заимствования появились благодаря развитию мировой торговли, международного туризма, культурных связей. Неотъемлемой частью социума, независимо от присущих ему особенностей, является молодежь. Она представляет собой социально-демографическую группу, объединѐнную по определѐнным признакам: к особенно сложным явлениям относится возраст, социальный статус и социально-психологические свойства, молодежная культура. Молодежная культура является одним из последствий процесса социализации в целом и культуры в частности. Его социально-психологические источники находятся в стремлении молодежи в целом и ее определенных представителей к самореализации и самоутверждению, что зачастую не поддерживается. В своей работе Ю.В. Горшунов отмечает: «аббревиация – условное сокращение, образованное из первых букв сокращаемых слов» [6: 410].

Главное стремление молодежной субкультуры практически всегда – фиксация наиболее важных для них мировоззренческих понятий яркой экспрессивной формы, пожалуй, непонятной для большинства людей в обществе. Использование сленга в речи подростков придает ему красоту и эмоциональность, по мнению молодежи. Подростки используют также

англоязычный сленг, который иногда понятен только молодости для выражения мыслей.

Литература

1. Erofeeva, A., Yusupova, Z. Actual problems of teaching russian language as the language of the specialty of foreign students // Revista Publicando. — 2018. — vol.5, Is.16.- PP. 324-331

2. Арнольд, И. Стилистика современного английского языка: (Стилистика декодирования) // Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Иностр. яз.». — 2010. — 3-е изд., М.: Просвещение.- С. 300

3. Dai, W., He, Z. A New Concise Course in Linguistics for Students of English // Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press. — 2010. — P. 111

4. Кудрявцева, Л. Приходько, И. Словарь молодежного сленга города Киева //2300 слов и выражений: нач. пособ. Киевский нац. ун-т им. Т. Шевченко. — 2006. — С. 198

5. Liberman, A. Word Origins and How We Know Them // Oxford University Press. — 2005. — P. 158

6. Горшунов, Ю. Типы смысловых отношений между компонентами сложносокращенных слов (на материале английского языка) // СПб: Ленинград. — 2012. — С.410

МОБИЛЬНЫЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Иргалина З. Г.
ФГБОУ ВПО «Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы», Уфа
sunny.irgalina@mail.ru

Аннотация: В статье рассмотрены возможности использования на уроках инновационных мобильных технологий, а именно мобильных приложений, так как это является актуальным в современных условиях цифровизации образовательного процесса. Применение на уроках мобильного приложения «Duolingo» способствуют более глубокому языковому погружению обучающихся в новую среду, облегчению и разнообразию учебного процесса, стимулированию активизации учеников, преодоление психологического и эмоционального барьера, который, зачастую возникает у новичков в изучении иностранных языков. В статье дается подробная характеристика о мобильном приложении «Duolingo». Данная статья будет полезным путеводителем для учителей при ознакомлении с инновационными мобильными технологиями.
Ключевые слова: мобильные инновационные технологии, мессенджер, социальные сети, мобильные приложения, дидактическая платформа, компьютеризация знания, цифровизация образования.

Появление новых информационных технологий и проникновение их во все сферы человеческой деятельности, позволило сделать мощнейший рывок в системе образования. Современное общество это огромное информационное пространство, которое отвечает за распространение информационных потоков. Одним из важнейших условий правильного функционирования информационного оборота в обществе является информатизация образования. Современному обществу необходимы образованные, квалифицированные специалисты, владеющие иностранным языком, отличающиеся мобильностью, динамизмом, конструктивностью. Процессы глобализации, развитие коммуникаций, интернета, дистанционного образования все это требует знание языков. В связи с этим, обучение иностранному языку является важным звеном в общей программе образования.

Инновационные формы обучения характеризуются высокой коммуникативной возможностью, что позволяет активному включению учащихся в учебную деятельность, в активизации знаний, умений и навыков, проявление высокой заинтересованности. Уроки иностранного языка с элементами инновационных форм, обеспечивают интересный, полезный, информативный а главное легкий процесс обучения. Благодаря данным технологиям, можно легко подстроиться под индивидуальность каждого ученика, разнообразить процесс урока, вести наглядный материал,

использовать различные формы проведения, работать с электронными ресурсами, повышать компьютерную и мобильную грамотность. Основной задачей является стимулировать активную познавательную деятельность обучающихся, используя инновационные формы обучения. Цель учителя заключается в повышении результативности обучения, развития креативного мышления и способностей на уроках иностранного языка[1: 4,6].

Мы с вами рассмотрим мобильные инновационные технологии в обучении иностранному языку. В современном мире большую популярность получают мобильные приложения для обучения и среди взрослых и среди детей. Ведь сейчас у каждого под рукой есть мобильный телефон, планшет, это удобный инструмент для доступа к любой информации. Для каждого в свободном доступе есть различные приложения для изучения иностранных языков, рассчитанные на разные возрастные категории. Это очень удобно, если у тебя появилось свободное время в очереди, в поездках, в маршрутке и такси, то ты с удовольствием можешь зайти в свое приложение и начать изучать любой язык. Программы рассчитаны как на новичков, кто только-только начал изучение иностранного языка и на тех, кто уже дошел до определенного уровня и желает развиваться дальше. Сегодня в мобильных телефонах есть все функции для комфортабельного время провождения. Однако, не всегда студенты используют мобильные телефоны для обучения. Они обычно используют игровые мобильные программы и приложения. Отсюда можем заметить, что мобильные технологии для информационных и образовательных целей практически не используются и не находят должного применения в учебном процессе. При изучении иностранного языка возможно использовать следующие мобильные технологии: электронная почта, технологии блогов, подкасты, веб-форумы, электронные словари, каталог интернет ресурсов, средства синхронной видеосвязи Skype, возможность вести прямые трансляции и участвовать в различных прямых эфирах в приложении Instagram, посвященных изучению тонкостям иностранного языка, возможность быть участником или создателем языковой группы в WhatsApp, создание своего канала или быть подписчиком в Telegram и многое другое.

Использование мобильных технологий на уроках иностранного языка позволяет использовать смартфон либо планшет, как маленькую мини-интерактивную доску. Это очень удобно. Ведь в классе в котором находятся 30 учеников, есть дети с плохим зрением, последние парты с которых вряд ли видна информация с интерактивной доски. А используя смартфон, планшет мы создаем отличную возможность для каждого ученика иметь доступ к информации. Можно найти множество различных применений смартфона на уроках. Благодаря мобильным и компьютерным технологиям, а их существует большое множество, обеспечивается большая емкость информативности материала, стимуляция активности учащихся в инновационной деятельности, повышение наглядности урока, интенсивность проведения, индивидуализация и дифференциация.

Изучать иностранный язык можно многими способами. Это индивидуальные занятия с учителем с непосредственным контактом или в онлайн режиме отдаленно, посещение курсов, по самоучителю, с помощью приложений на мобильном устройстве. Последнее направление в обучении иностранным языкам очень бурно развивается, и это неудивительно – приложения дают большие возможности, ученик затрачивает минимум усилий и средств. В своем опыте я открыла для себя данное приложение, с характеристиками которого хочу поделиться с вами. Одно из самых популярных сейчас приложений для изучения языков – Duolingo. Приложение бесплатное. Для русскоязычных потенциальных учеников предлагаются к изучению английский, французский, немецкий, испанский.

В самом начале ученику нужно будет определиться с уровнем подготовки иностранного языка и выбрать соответствующий. Приложение предлагает легкий, если есть базовые знания – обычный (~ Intermediate), «продвинутый» уровень называется «безумный». В любой момент, вы можете поменять уровень если он оказался слишком легким в обучении. Обучение происходит в виде уроков, в которых задания даются в письменном и аудио виде.

Письменные задания могут содержать перевод на изучаемый язык или на родной с иностранного. Аудио задания прослушиваются (необходимы наушники или колонки), потом предлагают: Записать то, что прослушано; перевести прослушанное предложение или фразу; повторить в микрофон то, что услышали. Если есть трудность с восприятием на слух, то можно включить медленный повтор – нажимаем на значок в виде черепашки, и тогда предложение или фразу натурально «разжуют» очень медленно и четко. Выбор упражнений на Duolingo ведется по принципу «дерева»: можно постепенно идти от простого к сложному, или сразу «перепрыгнуть» в тематический раздел, начать углубленно изучать грамматику. Duolingo не только дает возможность учиться индивидуально. Огромным плюсом является то, что есть дополнительный функционал для учителей, где формируетсякласс, имеются методические материалы, чего пока не разработано в других аналогичных мобильных приложениях. Воспользоваться данным сервисом может любой педагог, к тому же это совершенно бесплатно. Данное приложение позволяет изучать любой иностранный язык не создавая при этом психологических и эмоциональных барьеров страха. Понятный и простой в пользовании интерфейс поможет овладеть иностранным языком любому ученику, школьнику и учителю[2].

Таким образом, мы рассмотрели инновационные мобильные технологии, их влияние на учебный процесс, дали характеристику самому востребованному приложению, выявили все положительные стороны данных технологий, которые способствуют упрощению и разнообразию учебного процесса. Огромным плюсом инновационных мобильных технологий является то, что они предоставляют возможности не только для учеников и людей изучающих языки, но и для учителей. Они помогают в организации уроков, дают

методические рекомендации, держат в курсе о появлении новых мобильных технологий для образования.

Использование телекоммуникационных ресурсов как вспомогательных образовательных средств, помогают разнообразить традиционную систему обучения, сделать сам процесс изучения более легким и информативным. Это методический прием помогает раскрыть эффективность педагогической технологии сотрудничества. Для педагогов, которые только-только знакомятся с инновационными мобильными технологиями, данный процесс может показаться весьма трудоемким, но если умело и рационально применять их в учебном процессе, то преподаватель и обучающийся могут получить отличный результат.

Литература

1.Самохина Н.В. Использование мобильных технологий при обучении английскому языку: развитие традиций и поиск новых методических моделей / Н. В. Самохина // Фундаментальные исследования, – 2014. – № 6. – С. 3-6.

2. Обзор мобильного приложения «Duolingo». [Электронный ресурс] // Сайт URL: 4lang.ru (дата просмотра 12.12.2020).

ТАТАР ҺӘМ КАЗАХ ТЕЛЛӘРЕНДӘ «БАШ» КОМПОНЕТЛЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР

Исламова Л.Л.
Казан федераль университеты
Leilya1997@mail.ru

Аннотация. в статье рассмотрены особенности использования слов-соматизмов в составе татарского и казахского фразеологизмов. На примерах показаны различия татарских и казахских фразеологизмов с компонентом «голова».
Ключевые слова: фразеологизм, соматизмы, казахский язык, татарский язык.

XX гасырның 50 нче елларында дөнья күренешен өйрәнү антропология фәненең төп юнәлешләренең берсенә әверелде. Аңардан эзлекле рәвештә когнитв антропология үсеп чыкты. Антропологиянең мөһим бер бурычы кешене иҗатчы һәм мәдәният вәкиле буларак тасвирлаучы теория төзүдән гыйбарәт [2; 5].

Француз галиме Э. Бенвенист сүзләренчә, «кешене телдән башка күз алдына китереп булмый. Дөньяда кеше һәм тел генә бар». Чөнки, беренчедән, кешене телдән башка тулысынча өйрәнү мөмкин түгел. Икенчедән, телнең табигатен өйрәнү һәм аңлау кеше һәм аның тирәлеге аша гына була [8; 193].

Телебездә иң борынгы чордан бирле яшәп килүче һәм актив кулланыла торган лексик берәмлекләр – соматизмнар да шуңа бәйле рәвештә, яңа аспектлардан чыгып өйрәнелә. Әлеге төр сүзләр татар теленең кызыклы һәм бай лексик-семантик төркемнәрен тәшкил итәләр. «Соматик» атамасы [грек soma (somatos) – җисем]не белдерә. Тел белемендә соматизмнар XX йөзнең икенче яртысыннан өйрәнелә башлый. Алар галимнәр тарафыннан лингвокультурологик һәм чагыштырма-тарихи хезмәтләрдә төп тикшерену объекты итеп карала. Шулай ук тел системасында беренчеләрдән аерып күрсәтелә торган лексик катлам санала. Бу төр сүзләр кешеләрнең әйләнә-тирә дөньясы турында мәгълүмат биреп кенә калмыйча, аларның үзләре, тән төзелешләре, организмнары турындагы белемнәрен дә чагылдыра.

Соматик сүзләр телнең төп лексик фондын тәшкил итәләр, алар арасында бик борынгы чорларга караганнары да, соңрак барлыкка килгәннәре дә бар. Бүгенге көндә анатомия һәм физиология терминнары күп кенә лингвистлар тарафыннан тикшерелә. Бирелә М.Х. Корбангалиев, Р.М. Гатин, Р.Р. Шәмсетдинова, Ю.А. Кривощапова, Т.А. Трафименкова, П.Ш. Абдулхалимова һ.б галимнәрнең хезмәтләрен атап үтәргә мөмкин. [7; 1]. Татар телендә кеше һәм кеше тәненең әгъзалары темасы бик җентекләп Д.Б. Рамазанова тарафыннан «Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика» (2013) дигән хезмәтендә тикшерелгән. Галимә соматик берәмлеклрне синхроник һәм диахроник планда, башка телләр белән чагыштырылып тикшерә. Ул

соматизмнарны ике зур төркемгә 1) кешенең физик төзелешен, әгъзаларын белдерә торган 2) кешенең эчке дөньясын белдерә торган сүзләргә бүлеп күрсәтә [7; 4].

Телче А.М. Кочеваткин атау объектының үзенчәлекләрен нигезгә алып, үз классификациясен тәкъдим итә:

1. Сомонимик лексика (грекча soma «тән», onim «исем, атама») – кеше тәненең өлешләрен атаучы сүзләр. Арка, кул, муен һ.б.

2. Остеонимик лексика (грекча osteon «сөяк») кеше тәненең сөякләре һәм аларны тоташтырып торучы җисемнәр атамалары. Умыртка, тез һ.б.

3. Спланхнонимик лексика (грекча splanchna «эчке органнар») кеше тәненең эчке органнары исеме. Бавыр, йөрәк, үпкә һ.б.

4. Ангионимик лексика (грекча angeion «кан тамыры») – кеше тәненең кан тамырлары системасын атаучы сүзләр. Кан, тамыр.

5. Сенсонимик лексика (грекча sensus «хис, тойгы») – кешенең сиземләү органнарын белдерүче сүзләр. Авыз, борын.

6. Чир атамалары [10; 3].

Төрки телләрнең этимологик сүзлегендә «баш» сүзе – аң, белем, хайваннарның баш саны, аерым бөтен әйбер (бер баш суган), башлык, нәрсәнең дә булса башы, иң югары очы, түбә, төп, алгы өлеш дип күрсәтелә [9; 86].

Казах телендә «баш» сүзе акыл һәм зиһенне формалаштыручы корал буларак кулланыла: «Сау басыңа саӡина тілеме» (Башыңа маҗаралар эзләмә) , «Басты ӡатыру» (Башны катыру), «Басымен жауап бересіз» (Башың белән җавап бирерсең), «Бас жоӡ, аяӡ жоӡ» (Ни башы ни ахыры юк), «Басынан сөз асырмау» (Җавап бирә белү).

«Бас жарылса бөрік ішінде, кол сынса жең ішінде» – баш ярылса, башлык эчендә, кул сынса, җиң эчендә. Тат. «Авызың тулы кара кан булса да, кеше янында төкермә». Мисаллардан күренгәнчә, бер үк мәгънә ике телдә төрле соматик берәмлекләр белән бирелә. «Баш», «кул» һәм «авыз».

«Бас ӡосу» – баш кушу (берләшү, өйләнешү). Тат. «Башлы-күзле булу». Өлеге фразеологизмнарда «өйләнешү» мәгънәсе төрле формада тәкъдим ителсә дә, нигездә «парлы, ике» семантикасы бар.

«Басӡа тас тию» – башка таш тию – тормыш авырлыклары кичерү. Тат. «Баштан кичү». Авырлык, кайгы-хәсрәт хисе ике телдә дә «баш»ка хәсрәт төшү белән бәйле. «Басы ауырып, балтыры сыздау» – башы авыртып, балтыры сызлый, (хөрмәтләп баш ию яисә буйсынып баш ию). Тат. Баш ию. Татар телендә дә, казах телендә дә «баш ию» ике төрле мәгънәдә кулланыла. Ләкин казах телендәге баш авырту һәм балтыры сызлау гыйбарәсе «буйсыну» сүзенә күбрәк туры киләдер.

«Басы аман, бауыры бүтін» – башы исән, бавыры бөтен. Тат. «Башы исән-сау». Кешенең исәнлеге, сәламәтлеге шулай ук «баш» сүзе белән бәйле. «Басы айдауда, малы талауда» – башы әсирдә, малы урланган – хөҗүм ителгәннәр. Татар телендә әлеге фразеологик берәмлеккә эквивалент таба алмадык.

«Бас терісі салбырау» – баш тиресен салындыру. Тат. «Борын салындыру». Төшенкелеккә бирелү, кәеф булмау ике телдә төрле соматизмнар белән

аңлатыла. «Бас терісі келіспеген» – баш тиресе килешмәгән, карар җире юк. Мисалдан күренгәнчә, кешенең тышкы сыйфаты да «баш» соматизмы аша сурәтләнә.

«Бастаңгы жасау» – туганың ерак юлга чыкканда бирелгән төшке аш. Татар телендә мондый семантикага ия фразеологик берәмлеккә тап булмадык. «Бастан ӡулаӡ садаға» – баш өчен колак бирәм, «Басыннан сырыӡ, малынан ӡурыӡ кетпеу» – сугылу. Әлеге берәмлекләрнең татар телендә шулай ук эквивалентлары очрамады.

«Басыннан ӡус ушырмау» – саклау. Тат. «Кулыннан ычкындырмау». Саклау мәгънәсе шулай ук ике телдә төрлечә: «кул» һәм «баш» соматизмнары ярдәмендә ясалган. «Басына ӡара салу, жамылу» – башына кара яулык ябу - кайгылы булу. «Басына күн туу» – кем өчендер кайгылы көн туу. «Басы жумыр пенде» – гади кеше – «простой смертный». Басы жерге жетіп турган жоӡ – башы җиргә тимәгән – карт түгел. Татар телендә исә ошбу мәгънә чагыштыру рәвешендә «кызлар кебек», «егетләр кебек» бирелә. Басын шату – баш әйләндерү, гашыйк итү. Басын тауга да, таска да согу – башын тауга да, ташка да бәрү. Басын жарып, көзін шыгару – башын ярып, күзен чыгару – уйламыйча эшләү. Каш ясыйм дип, күз чыгару. Әлеге мисалда баш – каш арымлыгы күзәтелә.

Казах һәм татар телләре фразеологизмнарында соматизмнарның кулланылыш үзенчәлекләрен тикшерү түбәндәге фикергә китерде: күп очракта ике телдәге фразеологизмнарда зур аерымлыклар күзәтелми. Һәр ике телдә дә эквивалентлар табарга була. Ләкин, мисал өчен, «Бастаңгы жасау», «Басына ӡара салу», «Бас терісі салбырау» кебек фразеологизмнарның татар телендә эквивалентлары юк.

«Баш» компоненты белән түбәндәге группаларда охшашлыклар бар: фикерләү эшчәнлеге, акыл эшчәнлеге, кешенең характеры, холкы, кешенең үз-үзен тотышы.

Бу ике тел, кардәш булу сәбәпле, соматик органнарның телдә бирелеше, образлары, дөньяви һәм мәдәни карашлары, фразеологик берәмлекләрнең төзелеше охшаш.

Аерым бер кешенең шәхси сыйфатлары теге яисә бу халыкның уңай, яки начар билгеләрен күрсәтергә сәләтле. Мисал өчен, а) уңай: ӡолы ашыӡ (юмарт), баш бирмәү, кулында эш уйнату, б) негатив: тас бауыр (каты бәгырьле), бұӡа мойын (кире беткән), аяғына шаң жұӡпау (тынгысыз), борын чөю, баш ию, кулыннан килмәү.

Күп кенә фразеологик берәмлекләрнең тамырлары халыкарның үткәненә барып тоташа. Борынгы кешеләрнең артикуляцион сөйләме камилләшә башлагач, алар теләкләрен, хис-тойгыларын, тора-бара фикерләрен җиткерергә өйрәнәләр.

Ул вакытта кешеләр хис-тойгыларны, фикерләрен җиткерү өчен, тирә-ягындагы образларга таяна. Шуңа күрә мәдәнияте һәм икътисады түбән дәрәҗәдә булган халыкларның сөйләмендә образлы гайбарәләр әһәмияткә ия.

Төрле халыкларның фразеологик берәмлекләрен чагыштырсак, шуны аңлыйбыз: һәр халык бер төрле фикерне җиткерү өчен төрле образлар һәм фразеологизмнар куллана.

Ләкин фразеологик берәмлекләрнең эквивалентлары булуы шушы халыкларның вакытлар дәвамында бер-берсе белән кисешүен, уртак сәяси, мәдәни һәм икътисади бәйләнешләр булуын күрсәтә.

Табигый шартлар, әлеге тирәлекнең материаль яшәү шартлары кешенең фикерләвенә тәэсир итә. Шуңа бәйле матераль кыйммәтләр халык авыз иҗаты, шуңа өстәп, фразеологизмнар белән дә тыгыз бәйләнештә.

Соматик фразеологизмнарның барлыкка килүе телдә төрле формада баручы катлаулы процесс санала. Чит халыкларның яшәү рәвешен өйрәнү телне тикшерү аша бара. Фразеологизмнар теләсә кайсы телнең аерылгысыз бер элементы санала. Аларның нигезендә дөньяны тел һәм милли мәдәният призмасы аша кабул итү ята.

Әдәбият

1. Богус З.А. Соматизмы в разносистемных языках: семантико-словообразо-вательный и лингвокультурологический аспекты (на материале русского, адыгейского и английского языков). Автореф. дис. канд. филол. наук. – Майкоп, 2006. – 32 с.
2. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокулҗтурологиясе нигезләре. Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.
3. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. I том. – Казан. Татар.кит.нәшр., 1989. – 495 б.
4. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. II том. – Казан. Татар.кит.нәшр., 1990. – 365 б.
5. Кожахметова Х.К., Жасакова Р.Е. Казахско-русский фразеологический словарь: Алматы: Мектеп, 1988. – 219 с.
6. Кочеваткин А.М. Соматическая лексика эрзянского языка. Саранск: Красный октябрь, 2001. – 200 с.
7. Рамазанова Д.Б. Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика. Казан: ИЯЛИ, 2013. – 364 б.
8. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / отв. ред. Б.А. Серебренников. М.: Наука, 1988. – 216 с.
9. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву Б /АН СССР. Ин-т языкознания. М.:Наука,1978. – 349 с.
10. Хөсәенова А.Җ. Татар теленең диалектларында соматизмнар // Фәнни Татарстан, – 2017. – №3. 1-4 б.

ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛИНАРНОЙ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Данная работа выполнена при финансовой поддержке Фонда Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики
Грант № *EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23*

Исмаилова Мирвари
АГПУ
samedovakonul74@mail.ru

Аннотация. В статье показано, что кулинарная культура Азербайджана связана с корнями древней и богатой истории. Исследования показывают, что азербайджанцы не рассматривали свою кухню как еду в своем рационе, они превратили ее в целую, богатую культуру и довели ее до кулинарного уровня. Кулинарная культура Азербайджана была настолько богата и прекрасна, что исторически впечатляла всех, кто приезжал в эту страну. Кулинарная культура возникла как продукт философской мысли тюркских тюрков в целом и отражает знания многих областей науки. Наши бедные соседи хотят владеть не только нашими территориями, нашими национальными и духовными ценностями, а также нашими национальными блюдами.
Ключевые слова: азербайджанская культура, философия кухни, турецкая мысль, очаг, гость, хлебопекарная культура, национальные блюда, кулинарные имена, нематериальное культурное наследие, ЮНЕСКО, представительский список.

Создающие впечатляющие культурные паттерны на протяжении тысячелетий, первый алфавит и языка литературы, искусства, площадных представлений, массовых фестивалей, источник мировой философии, книги веры, убеждении и морали, автора книги «Авеста», а также центр человеческой цивилизации, один из старейших культурных центров мира - Азербайджан всегда был в центре внимания (1; 2). На протяжении всей истории были предприняты попытки ассимилировать эту область, ее материальные и духовные ресурсы, добиться ее успехов, совершенствоваться и самореализоваться.

Высокие достижения азербайджанского общества в области производства, социальной и духовной жизни в определенные периоды истории всегда обогащали его культуру.

Кулинарная культура, являющаяся неотъемлемой частью азербайджанской материальной культуры, является показателем активности, мышления, философии и высокой культуры тюрков Азербайджана и связана с очень древними корнями. Наличие 9 климатических зон в Азербайджане, то есть плодородных географических условий, а также подземных, поверхностных ресурсов, богатой флоры и фауны, привело к чистой, богатой диете.

Азербайджан всегда был страной с богатыми землями, обширными площадями пахотных земель, пастбищами, красочным климатом, флорой и

фауной. Эти факторы также сыграли решающую роль в его кухне. Азербайджанцы сделали это примером тонкого вкуса, философского мышления и высокой культуры своими историческими достижениями и подняли его культовый уровень.

Азербайджанская национальная кухня воплощает в себе изобилие, высокую культуру и процветание. Вкусные, изысканные, универсальные и красочные пищевые продукты также являются символом богатства. Это богатство основано на древней истории Азербайджана.

Археологические раскопки на холме Чалаган в Агдамском районе Азербайджана доказывают, что в VI-V вв. до н.э. местное население развивало земледелие и скотоводство в этих районах и произведенные продукты всегда были в изобилии.

Судя по всему, древняя и богатая азербайджанская кухня является неотъемлемой частью культурных достижений народа. Кулинарная культура Азербайджана достигает высокого уровня развития и охватывает знания, относящиеся ко многим областям науки. Она включает в себя исторические традиции, философию жизни азербайджанских тюрок, этнографию, верования и убеждения, медицинские знания (правильное питание, лечебная ценность пищи), психологию (влияние психосоциального статуса на приготовление пищи, физиологию и гигиену, технологию приготовления), отражает этические нормы, такие, как: педагогика, эстетическая красота и культура стола.

В Авесте, ценном вкладе в сокровищницу человеческой культуры, начале азербайджанского литературно-философского мышления и одновременно философской мысли был назван напиток под названием Хаома. В настоящее время он используется в форме hǝmǝşǝrǝ//hǝmǝşirǝ. Хемешере (Hǝmǝşǝrǝ) был древним именем Джалилабада. А также известен сорт винограда Хемешере (Hǝmǝşǝrǝ). Хаома считался священным, золотисто-желтым напитком и использовался во времен зороастрийских ритуалов, и это был напиток, который давал силу и могущество.

Оценка, которую иностранные путешественники дают нашей еде и гостеприимству, всегда была высокой. Английский путешественник XVII века А.Дженкинсон писал о бесчисленных азербайджанских блюдах, кулинарной культуре и гостеприимстве: «Сначала они принесли 140 видов еды. Затем скатерть была взята, и свежая скатерть была накрыта, и они принесли 150 блюд и закусок ».

Еще один фактор стоит в основе философии азербайджанской кухни. Это культ гостя. Гость сидит в главеза столам в доме азербайджанцев. Самый богатый стол открывается для гостей, самые вкусные блюда подаются для гостей. Гость также является символом изобилия, символом пропитания. Гостевой дом благословлен плодороднием. Без гостиной дом похож на охлажденную мельницу. Поэтому к гостю относятся с особым уважением как к символу богатства и изобилия. Гость также является символом престижа, сбережений, доверия, искренности и дружбы. Приезд гостя расценивается как уважение к дому, семье, а также ассоциируется с честью, безопасностью,

доверием Бога. Самый уважаемый гость посещает старейшину, избранного человека земли, семью верующего, доверяет им. Это, в свою очередь, является показателем репутации человека и семьи.

Гостевой культ является одним из основных факторов в философии азербайджанской кухни и служит основой и составной частью философии жизни азербайджанцев.

Чистота, честность, любовь к огню, преданность дружбе и многие другие материальные и духовные ценности, изложенные в «Авесте», считались началом мировой философии в то же время философия азербайджанских тюрок оказала влияние на нашу кулинарную культуру произвела сильное впечатление и сформировала ее. Этот эффект был настолько мощным, что, несмотря на тысячи лет, он был защищен от вымирания и передавался из поколения в поколение. В этом смысле азербайджанская кухня отличается консерватизмом.

Кулинарные традиции наших предков охраняются как культ. Азербайджанская кухня оказала значительное влияние на кухню других народов, и только около 60 кулинарных терминов были переведены на персидский язык (9), сохранила свою специфику, сумела сохранить свою кухню, а также свой язык, традиции и убеждения, оказывая влияние на другие культуры и кухню. Небольшое количество блюд, которое было перенесено в нашу кухню и в дом, коренным образом изменилось людьми.

С древних времен наши предки, которые научились создавать огонь, кардинально изменили свою жизнь, научившись готовить хлеб и другие блюда в камине. Различные виды хлеба юха, расслоенная юха, толстый (противоположность лаваша), йайма, сенгек, (его готовят на маленькой кирпичной плите из красного кирпича, приготовленные для жирной пищи как бозбаш, пити, пищевой хлеб, сметана хлеб, хлеб кузнечик, хлеб с отрубями, булочки, Шекинская овма (фетир), кюллеме, кезлеме, галынча, келефетир (быстро испеченное, пресное тесто, быстро выпекающий хлеб). В азербайджанском мышлении хлеб и огонь считаются священными. Сюда включаются вода и соль.

Тот, кто замешивает хлеб, должен быть физически и духовно чист. Понятие «халал очаг» и «халал чорек» имеет большое значение, и азербайджанцы уделяют этому особое внимание.

Это также использовалось, чтобы испечь хлеб и собираться вокруг и согреваться. Фраза «собиратья у очага» в смысле собираться вместе в кругу семьи и консультироваться в решающие моменты. В этом смысле слово «очаг» интегрировано в тюркские языки и также означает «поколение, племя».

Семья несет ответственность за воспитание детей (кулинарная культура и застольный этикет - не сидеть за столом перед взрослым, не растягиваться, не разговаривать в время еды столовая гигиена, освящение хлеба и огня, личная гигиена, уважение и забота к пожилым и т. д.) Воспитание детей в азербайджанской семье было одной из главных задач каждой молодой семьи. Матери научили своих дочерей особым правилам и секретам приготовления

пищи. "Хамса" Низами Гянджеви, "Ахлак-и-Насир" Насреддина Туси (10, 176-188) и другие работы дают подробную информацию о культуре стола и этикете.

Происхождение названий на азербайджанском языке связано с особенностями и закономерностями азербайджанской кухни. Факторы, влияющие на названия блюда, различны: названия блюд - с названием района, где они готовятся. Карабахская басдырма, Бакинская пахлава, Гянджинская пахлава, Губа-пахлава, Шекинская пахлава, Шекинская пити, Гойчейский хенгел, Чоратский гутаб, Иреванская кете, Нахчыванский чоче, Шамахинская мютекке); названия продуктов, используемых в приготовлении пищи: молочный плов, молочная каша, ичалат, тыквенный гутаб, себзи плов, сырдаг с золотой рыбой, плов с укропом, рисовый чинкуру, гранатовая говурма, рыбная долма, рыбнаяя буглама, гарын гутаб, яичная гюрза (Загатала, Гах), гюрзе крапивник // гирс (Балакен). В соответствии с технологией, используемой при приготовлении блюд: «чертме, басдырма, мороженое, бозартма, партлама (Ленкорань), обжарка, охлаждение, портлеме, дойме- дошеме плов, басдырма плов (Ардебиль), штукатурка». В соответствии с формой приготовления блюда: юха, галын, люле кабаб, тонколистный хангал, диндили кюфте, дюрмек, парча бозбаш). В соответствии с типом печи: тандыр-шашлык, салат-барбекю, тандыр-хлеб, сач говурма, сач лавашы, крабовый хлеб, сковородные шашлыки, тас шашлыки, каменные фрикадельки, каменные шашлыки. В соответствии с техническими правилами, используемыми при приготовлении блюд: долма, гатлама, дограмач, езме. В соответствии с вкусм блюд, органолептическими свойствами: сладкая долма, кислая говурма, сладкая говурма, шоргогал, острый колокольный хлеб (имбирь, Западный Азербайджан), острая лапша, ачытерели плов, кислый плов, кислые шашлыки и т. д.

Одним из факторов, подчеркивающих богатство и универсальность азербайджанской кухни, является то, что блюда включают в себя ежедневные, праздничные, банкетные блюда, сезонные и различные церемонии и т.д.

Например, в Азербайджане более 200-250 разновидностей плова: шах плов, бюкме плов, фруктовый плов, плов из вишни, халим плов (приготовленный из пшеницы, Западный Азербайджан), шилеплов, пахла плов, мюсенбе плов (Западный Азербайджан), парча дошеме плов,ярма плов, шешренгли плов (Шуша), ирза плов (рис, морковь, горох, мелкие пельмени, орехи, изюм, тонко нарезанный лук), чипову (рис, масло, лук, тмин, укроп-акценты Гафан, Довус) и т.д. Одним из них является шешердал плов. Шешендал плов - это особый вид плова, который готовится только на празднике Новруз и со многими яйцами в хурушун (6).

Есть много специальных блюд, пловов и сладостей, приготовленных во время праздника Новруз. Например: семени халва, дашма плов, запеченный в илахыр чершенбе, пиши (юха- приготовленные в масле- акцентах Аштарак, Хамамлы), говурга, шекербура в слоях (Губа) и т.д.

В Азербайджане «хешил или плов» готовят в «Зимный празник» (за 6 недель до Новруза), называемом «Кичик чилле или Хыдыр Наби // Хыдыр Неби». В Западном Азербайджане готовят «говут» на праздник под названием

«Хидир Эллез» (в середине зимы) (14,124-144). «Хыдыреллаз» это «Весенний праздник» в Турции и Македонии в отличие в Азербайджане.

Азербайджанцы делают особые приготовления для гостя и составляют специальное меню. Это включает в себя шашлыки, плов, долма , салаты, специальные сладости и многое другое.

Эти виды блюд, предусмотренные для гостей. Например, на таких собраниях не подают на стол «капустаяя долма, яланчы долма».

В азербайджанском менталитете понятие «гостеприимство» имеет широкое значение и связано с древними корнями. Согласно обычаю огузов, описанному в «Китаби-деде-Коркуде», во время «шулен» в жертвоприношение пожертвуют барана, а на свадьбе верблюда или овна: *"Dәpә kibi әt yığ, göl kibi qımız sağdır"*. Многие из названий блюд и напитков, упомянутых в «Китаби-Деде Коркуд», памятнике родного языка Азербайджана, широко используются на диалектах тюрского языка, а также в литературе и кухне.

А также ритуальные приемы пищи (хедик, гуймаг, халва, умач халва, тер халва); сезонные блюда: говут дограмач, летний дограмач; при переходе на лето: агыз сулугу (освежающая), снежный коремези // снежный коремез (свежее молоко черных овец, смешанное со снегом) и т.д.

Злые соседи пытаются присвоить нашу музыку, наши ковры, нашу национальную кухню, как они стремятся захватить на наши земли, и представить их миру в качестве своих культурных достижений. Конечно, можно извлечь пользу из вклада, богатства и духовных ценностей, которые любая нация внесла в историей человечества. Но невозможно ассимилировать, украсть или завоевать репутацию других. Поэтому по инициативе Мехрибан ханум Алиевой в список нематериального наследия ЮНЕСКО входят азербайджанский мугам, ковер, келагайы, Девичья башня, дворец Ширваншахов, Ичери Шехер, музыкальные инструменты и другие предметы национальной кухни Азербайджана, как лаваш, долма, плов. Собрать все национальные блюда азербайджанской кухни, с богатой древней историей, из каждого региона Азербайджана, объяснить формы и значения названий этих блюд и напитков на диалектах и акцентах азербайджанского языка, а также на других тюркских языках, указав правила их приготовления очень важно.

Одним из незаменимых блюд азербайджанской кухни является «лаваш». В лингвистике в происхождении «лаваша» слово «лав» интерпретируется как две части («―lav//lay‖ qat; ―aş‖ означает пищу на турецком языке), то есть «лаваш» означает слои пищи. Лаваш всегда играл особую роль в турецкой диете. Они использовали этот тип хлеба во время военных походов и путешествий. Приготовление лаваша не проблема. Вы можете приготовить его на открытом воздухе, в любом месте. Для этой цели турки использовали *сач*, которые было несложно носить. Самый старый образец сача относится к 4-му тысячелетию до нашей эры (сач из глины).

Железный сач относятся к более позднему периоду. Даже после нескольких недель лаваш не теряет своего качества. Можно побрызгать немного воды и приготовить его к обеду. По дороге вы можете съесть сыр,

творог, сметану, масло с комфортом, не падая с лошади. Это блюдо называют дюрмек (дюрум) как азербайджанцы, так и другие турки. Лаваш, приготовленный на саче, вкуснее, чем выпечка в духовке. Запеченный как зимний корм, лаваш может храниться неделями и месяцами, не теряя своего качества. Это особенно актуально для суровых районов Азербайджана. Сегодня армяне выдумывают всевозможную ложь, чтобы сделать лаваш своим собственным. Однако армяне не готовят лаваш на саче. Этот факт доказывает, что традиция выпечки лаваша в саче заключается в том, что она принадлежит азербайджанцам и тюркам. Азербайджанцы смогли жить в гармонии с природой. Запеченные на саче кутабы и кете из разных трав по дороге, собранных с гор, бывают очень вкусные и сытные. Сач также используется для приготовления пищи. Блюда, которые приготовлены на саче, называются сачичи. Самое старое и самое популярное блюдо сачичи –это сач говурмасы.

Лаваш - это название «вида хлеба с широким диалектным диапазоном» (4,116), который принадлежит тюркам, а не только азербайджанцам. В древнем чагатайском языке слово «лаваш» также относится ко многим деликатным вещам и продуктам. Тонкий хлеб также включен сюда. В Азербайджане кислый, пряный сок из вишни, сливы, кукурузы и других фруктов также называют лаваш (туршу- лаваш). В словаре М.Кашгари это означает слоистаяя, многослойнаяя булочка (4, 118).

Названия азербайджанской кухни имеют долгую историю и этимологию. Вот почему так важно собирать каждое из них с древних времен до наших дней с учетом диалектов и акцентов.

Названия блюд, используемых в «Китаби-Деде Коркуд» яхни (говурма), гара говурма, шишлик, йогурт, базламач, кумеч, етмек, гымыз. Однако эти блюда в настоящее время широко используются в кухне большинства тюркских народов, а также в кухне всего мира (йогурт // йогурт, голбасар // колбаса, сому).

Примечательно, что названия продуктов и напитков на азербайджанском языке изучаются на уровне диалектов и акцентов. Тот факт, что эти диалекты и акценты, которые исторически сохранились во многих регионах, сохраняют древнюю лексику языка, еще раз доказывает, что эти названия продуктов питания и напитков являются примерами кулинарной культуры, которая является неотъемлемой частью нашей культуры.

Анализ названий азербайджанских блюд и напитков с кухнями тюркских народов, особенно Турции (больше, чем Карс, Анатолия) и других тюркских народов, показывает, что названия азербайджанских блюд и напитков являются частью турецкой кухни. В своей работе «Историко-этимологический словарь названий блюд и напитков азербайджанского языка» М. Гусейнова попыталась исследовать названия продуктов питания и напитков в общее турецком контексте. Для этого она сослалась на «Древнетюркский словарь», «Диван лугат ат-турк» М.Кашгарлы и многие другие источники и дала этимологию названий блюд. Например, авзури- архаичный вид хлеба (4, 55); агыз-название

блюда на вкус как сыр (4, 17); аш-любая еда; прием, банкет, как название блюда. (4, 23-24-25).

Наши злые соседи всегда стремятся присвоить наше богатство и овладеть ими. Тот факт, что сегодня более 20% нашей исторической земли находится под оккупацией, также означает разрушение и забвение наших огромных материальных и духовных памятников. Однако наша цель - не только собрать и сохранить наши исторические памятники, материальные и духовные ценности в условиях оккупации, но и защитить все ценности, связанные с историей, языком и культурным наследием Азербайджана. Азербайджанская национальная кухня должна быть защищена как материальное и духовное богатство народа.

Знакомство с азербайджанской кухней, с богатыми и красочными названиями блюд, дает нам смелость сказать, как и с образованием языка, первой миграцией, первым диалектным фрагментом современного человеческого типа, кулинарная культура связана с древней Азией - Азербайджаном, одним из древнейших культурных центров мира.

Литература

1. История Азербайджана (с древних времен до 20 века). I в., Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1994
2. Алибайзаде Э. «Авеста» - это история духовной культуры азербайджанского народа. Баку, Юрд НПБ, 2005
3. Казимов Г. История азербайджанского языка. (С древнейших времен до 13 века). Баку, Образование, 2003.
4. Гусейнова М. Историко-этимологический словарь названий блюд и напитков азербайджанского языка. Баку, АДПУ, 2018
5. Азизов Е. Историческая диалектология азербайджанского языка. Баку, Наука и образование, 2016
6. Элили Э. По этимологии слова «лаваш». www.caucasianhistory.info.
7. Энциклопедия Новруз. Баку, Восток-Запад, 2008
8. Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука, 1969
9. Джавад Х. Обзор истории и культуры турок. Баку, Азербайджан, 1993
10. Туси Н. Ахлак-и-Насир. Баку, Лидер, 2005
11. Персидско-русский словарь. Т II. Москва, русский язык, 1983
12. Амирасланов Т., Амирасланова А. Кухня Карабаха. Баку, Нурлан, 2012.
13. Сула Б. Как прожить до сто лет. Баку, Писатель, 1989
14. Джафаров С. Словарь Гамамлинского акцента // Современный азербайджанский язык (лексикология, морфология, синтаксис). Баку, Орхан, 2016 (124-144)

АЗНАКАЙ РАЙОНЫНДА ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ТЕЛЕ ЛЕКСИКАСЫН ӨЙРӘТҮ

Исхакова Р. Ш.
БГПУ им. М. Акмуллы
rimmochkapups95@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена изучению обучения лексике родного языка. Родной язык выполняет особую роль в обучении, поскольку именно он является основой для формирования и развития мышления, интеллектуальных и творческих способностей, а также социализации личности и приобщения ее к культуре. В статье рассмотрены упражнения, направленные на формирование лингвистических понятий у учащихся школ Азнакаевского района РТ. Внедрение определенного объема лингвистических понятий при обучении родному языку может помочь при освоении любой предметной области и способствовать повышению уровня владения языком учащимися.
Ключевые слова: Лексика, обучение, говор, диалект, индивидуальная работа, анализ, методика обучения, наблюдение.

Лексика – ачык системаны тәшкил итә, шунлыктан тел көн саен диярлек үсеш-үзгәреш кичерә, алынмалар белән байый. Татар теленең шәһәр һәм авыл сөйләшнәрен өйрәнү – тел вәкилләре өчен актуаль мәсьәләләрнең берсе, чөнки нәкъ менә хәзерге көн сөйләменең торышы белән телнең киләчәге турыдан-туры бәйле. Шәһәр һәм авыл халкы телен тикшерү һәр чор өчен үзенчәлекле. Галимнәр әледән-әле бу темага мөрәҗәгать итәләр, нәтиҗә буларак төрле хезмәтләр, мәкаләләр дөнья күрә. Тулаем тел торышын һәм киләчәген күзаллау өчен бу бик мөһим.

Төп гомуми белем бирү мәктәбендә телне теоретик һәм практик үзләштерү нәтиҗәсендә укучыларда татар теленең күп мәдәниятле дөньядагы тоткан урыны һәм роле турында карашлар хасил була. Татар мәдәниятенең укучылар өчен булган катламы белән танышу башка мәдәнияткә карата ихтирамлык, ягъни укучыларга үз мәдәниятләрен, гореф-гадәтләрен дә яхшы, камил аңларга булыша, аларда ватан пәрвәрлек хисе тәрбияли.

Татарстан Республикасы Азнакай районы белем бирү системасына куелган төп бурыч – иҗади фикерләгән, инициатив булган, иҗтимагый тормышта актив катнашкан, белемле, дәүләт һәм чит телләрдә дә иркен сөйләшкән аралашучы билингваль (полилингваль) шәхес тәрбияләү.

Азнакай районы мәктәпләрендә татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә җирле сөйләшне өйрәнүгә аерым урын бирелә. Сөйләш үзнчәлекәрен өйрәнү дәрес барышында гына түгел, дәрестән тыш чараларда да башкарыла ала.

Тел-әдәбият дәресләрендә һәм класстан тыш эшләр вакытында тел күренешләрен гадидән алып катлаулыга таба аңлату рәвешендә төрле әңгәмәләр үткәрергә һәм кызыклы күнегүләр оештырырга мөмкин.

Шуны да әстәп әйтергә кирәк, җирле сөйләштә кулланылучы сүзләргә анализ ясау, аңлатмалар бирү күзәтү-чагыштыру алым аша тормышка ашырыла. Һәрбер әсәрдә нинди дә булса сүзнең кулланылышын, аларның мәгънәләрен әсәр эчтәлеге белән тыгыз мөнәсәбәттә тикшерү билгеле бер анализ төрләрен куллануны максат итеп куя. Сүзнең мәгънәсен тулаем ачыклау өчен эчтәлек белә стиль бәйләнешенә дә зур игътибар бирелә. Башта бирелгән сүзнең иң киң кулланыла торган мәгънәләре табыла. Аннан соң башка мәгънә төсмерләренә мисаллар китерелә. Шулай итеп, сүзгә хас үзенчәлекләр тагын да киңәйтелә һәм тулыландырыла. Әлеге сүзнең мәгънәләрен билгеле бер калыпка салганнан соң, сораулар куела, чагыштырулар ясала һәм анализ гомумиләштерелә. Сүзгә карата булган сораулар төрле харатерда, ләкин максатка яраклы була. Мисал өчен: ―Сез бу сүзне үз сөйләмегездә кулланасызмы?‖, ―Хәзерге көндә әлеге сүзнең нинди мәгънәләре сакланып калган?‖, ―Иң киң таралганнары нинди?‖ кебек сораулар укучыларга бирелә ала. Әлеге анализ ярдәмендә укытучы укучыларга сөйләм үзенчәлекләрен табарга, аларга анализ ясый белергә, шул күнекмәләр ярдәмендә көндәлек сөйләмне баетырга өйрәтә.

Туган як сөйләшендә диалектларны өйрәнгәндә укытучыга биремле карточкалар да ярдәмгә килә. Мәсәлән, укучылар 4 төркемгә бүленеп шушы биремле карточкалардагы сорауларга җаваплар әзерлиләр. Шулай ук, әлеге биремнәр арасында диалог төзү, әкият, шигырь язу кебек биремнәр дә була. Мәсәлән, безнең сөйләмгә хас булган *алагаем, көлчә, пешмәгән, тәкә* сүзләрен кулланып ―Кунакта‖ темасына диалог языгыз. Укучылар бирелгән темаларга диалог сөйләгәннән соң аларга төрле сораулар бирелә: Сезнеңчә бу сузләрне көндәлек тормышта куллану кирәкме? Диалект сүзләрне куллану сөйләмне бозмыймы?

Җирле сөйләш сүзләрен өйрәнгәндә, шулай ук, якташ шагыйрьләрбезнең һәм язучыларыбызның әсәрләре ярдәмгә килә. Укучыларга әсәрдән бер өзек бирелә һәм әлеге өзектән сөйләмгә хас булган сүзләр анализлана. Сүзләр анализланганда ―Татар теленең зур диалектологик сүзлеге‖ (2009) кулланыла. Мәсәлән, Нур Әхмәдиевның ―Атларым, колыннарым‖ повестеннән өзек. Бирем. Әлеге өзектә билгеләнгән сүзләрнең мәгънәләрен, диалектологик сүзләрне кулланып аңлатыгыз: ―... тау кырласыннан башланган кечкенә *инешт͗еме*; әскә авам дип торган Гатият тавындамы; чишмә яныннан башланып, су буйлап тезелеп киткән талларда, *зирекләрдә*, язларын аккоштай болыт төсенә кергән шомыртларга кунып сайраган сандугачлардамы? Йорт *түбәләреннән* дә биегрәк булып кукраеп утырган кое сиртмәләрендәме? Белмим. Безнең бит урам да башка авыллардагы сыман трактор, машиналар тарафыннан *ергачланмаган*: яшел хәтфә үлән белән капланган. Бәбкә үләне, каз үләне... Һәр дүрт тарафка чык та йөгер яланаяк! Шешә ватыгына гына басмассың, аягыңа кадак та кадалмас. *Тикмәгә* генә колхозның сабантуен безнең *тугайда* уздырмыйлар ла! Тик һәм сабантуйдан соң анда әллә никадәр чүп-чар кала. Ярый әле бригадир Зәйни абый бар, аңа рәхмәт – бәйрәмнең икенче көнендә үк кеше кушып чистарттыра. Бригадир әйтмәсә дә чистартучылар төркеменә бабай белән мин

дә килеп кушылабыз...‖ [1, 5]. Бирелгән сүзләр укучылар тарафыннан аңлатыла. Мәсәлән, *тугай* сүзе болын, су буе дигән мәгънәне аңлата, ә *тикмәгә* сүзе бушка түгел мәгънәсендә кулланылуы укучылар тарафыннан әйтелә. Эшнең бу төре укучыларның сүзлек байлыгын арттырып кына калмый, аларда ата-анага, туган якка, туган телгә карата хөрмәт хисе уята.

Өй эшенә дә мөстәкыйль өйрәнү өчен төрле биремнәр бирелә. Эш төрләре түбәндәгечә була: укытучы тарафыннан укучылар 4 төркемгә бүленәләр һәм һәрбер төркемгә аерым бирмнәр бирелә. Әлеге биремнәр үз эченә аш-су өлкәсенә караган; көнкүрешә кулланыла торган диалекталь сүзләрне язып алып килергә һәм аларның мәгънәләрен аңлатырга; яисә диалектлар кулланылган табышмак, шигырьләр, хикәяләр алып килергә, аларда кулланылган диалектларның мәгънәләрен аңлатырга һ.б. Әлеге эш вакытында укучылар ―Татар теленең зур диалектологик сүзлеге‖ (2009) файдалана алалар.

Азнакай районы мәктәпләрендә татар телен укыту методикасы республикакүләм укыту методикасына туры килә. Шул ук вакытта, татар теле лексикасын укытуда җирле сөйләш үзенчәлекләре дә исәпкә алынырга тиеш. Укучыларның сүзлек байлыгын үстерү, туган телгә мәхәббәт тәрбияләү – башлангыч һәм урта звено сыйныфларында укытуның төп максатларыннан берсе. Телне өйрәнү, аны үзләштерү, билгеле булганча, бик катлаулы, иҗади эш. Аның нигезендә өйрәтүчегә механик рәвештә ияру түгел, бәлки актив танып-белү эшчәнлеге ята.

Ана теле дәресләрендә укучылар матур итеп уку белән бергә, текстның төп мәгънәсен аңларга, сораулар куя белергә, сүзлекләр белән эшләргә, шул ук вакытта үзләре дә тулы, дөрес җавап бирергә өйрәнә. Дәресләрне җанлы, мавыктыргыч итеп үткәргән очракта гына – бала дәрестә катнашып, татар телендә дөрес итеп сөйләшергә өйрәнә ала. Шулай эшләгәндә генә уңай нәтиҗәләргә ирешергә мөмкин.

Әдәбият

1. Әхмәдиев Н. Г. Атларым, колыннарым: повестьлар һәм хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 190 б.

2. Галиуллина Г. Р. Хәзерге татар теле лексикологиясе. – Казан: Казан ун-ты, 2009. – 126 б.

3. Сафиуллина Ф. С., Зәкиев М. З. Хәзерге татар әдәби теле: лексикология, фразеология, фонетика, графика һәм орфография, орфоэпия, сүз ясалышы, морфология, синтаксик: Педагогия училищелары, гимназияләр өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 1994. – 144 б.

4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.

CAUCASUS AREA OF TOPONYMS OF TURKISH ORIGIN

Karimova Irada Mazahim gizi
ADPU
irade.kerimova.81@mail.ru

Toponyms are one of the most valuable resources that reflect the history, language, and geographical location of the area where it belongs. There are still enough onomastic units that show that the Turks settled in the Caucasus in ancient times, and that they needed research from linguistic point of view.

It is known that the Caucasus is one of the oldest part in the East. Since these areas are ancient settlements, the history of the land names here is also ancient. Historical sources have preserved the onomastic units of the distant past, as well as toponyms to our day.The sources provide valuable evidence for the scientific explanation of toponymic units. Sometimes, to avoid erroneous assumptions about toponyms, it is necessary to rely on historical sources and variants mentioned in sources

We can also find information about the toponyms of Azerbaijan in various sources and sources of different periods. Very valuable information and facts concerning the toponymy of Azerbaijan have been preserved in ancient Greek, Roman, and later Georgian, Arabian, Persian, and Syrian sources.

Russian and European travelers also take a special place among the sources of rich and interesting information about the toponyms of Turkish origin, spread throughout the Turkic world. Experts attribute Europeans' first travel to the Caucasus, including Azerbaijan in the 13th century.

Ethnic processes and events that have taken place in the distant past have preserved their traces in the toponymy of Turkic-speaking nations. Most of the toponyms of Turkic origin in the area are the names of separate tribes or union of tribes which give valid facts abot the people who had settled in those areas.

It is more important and expedient to investigate the toponyms in the refinement and determination of the ethnic composition of the territories where the Turkic peoples have historically lived.

A number of geographical names of Turkic origin that have historically existed on the territory of other countries have, over time, been forgotten, changed, distorted and translated into another language.From this point of view, it is of interest to study the names of settlements of Turkish origin, common to Turkic-peoples, as well as lexical-semantic, grammatical and syntactic structures ofhydronims, oykonims, oronyms.From this point of view, there is still a need to investigate the historical-linguistic aspect of the toponyms of Turkic origin in the Turkic world and provide lexical and semantic interpretation of these geographical names.Because of the richness of the lexic-semantic features of the toponyms of the Turkic origin in the territories of the Turkic-speaking peoples, they have always attracted attention. One of the theoretical features of the toponyms of Turkish origin is the large semantic circle.

Abdal. Abdals were one of the ancient Turkic tribes settled in Azerbaijan as well as in the Caucasus, Iran, Turkey, Bashkortostan, Central Asia. This tribe represents the name of the White Hun tribe.

According to folk etymology, the name Abdall was derived from the name of Abdal, who built this area. According to village elders, the name was taken from the camel's baby. However, the fact that toponyms exist within the territory of Azerbaijan and beyond the borders of our country creates the idea that it is based on ethnicity.

Abdall is an oykonim formed on topoformant with Abdal +*li*. The word Abdal embodies the name of the ancient Turkic-speaking Abdal tribe.

Historical sources indicate that the Abdalahs were the great Turkic people who played the role in the history of Central Asia, East, Turkestan and India. In the historical sources named after the tribe of Abdal are eftalit, abdel, heptal, etc. names (4. p. 74).

. The Syrian historian Zohori Kitor (6th century) also named the Turkic-speaking tribe abdal among the various tribes living in Hun province in the North Caucasus. Akad VV Barthold noted that the adabel // abdal tribe is one of the ancient tribes in Kazakhs, Karakalpaks, Turkmen and Turkey.Various phonetic forms of the name ethnonim abdal, mentioned in the sources as heftal, heptal, eftal.The Albanian historian Movses Kalankatli, referring to the Abdalis tribe living in Albania, noted that heptols (abdals) migrated here during the Macedonian Alexander period (4th century CE).The tribe has a special place in the formation and development of the Azerbaijani people.

Abdal village, river and river (Tovuz), Choban Abdally village (Goygol), Abdal Gulabli str. (Aghdam), Abdal str. (Agdash, Oguz), Abdalanli str. are abdal based etnonyms in Azerbaijan. It is possible to find oykonims and hydronims like Nic-Abdali (Gabala), Abdallar village (Khojavend), Abdal mountain, valley and hill (Lachin), Abdal river (Dashkesen) and Abdal spring (Jabrayil)(15.s.125). N. Mammadov, who researched the ethnonym of Abdall as a place, writes that one of the origins of the ethnonym is Abdal Mountain. The author mentions the name of abdal tribes in the oronyms of Abdal valley (Abdal village, Tovuz region), Abdallar village (Bahramli village, Khojavand district), Abdal Mountain, Abdal hill, Abdal valley (Lachin district) in the archeology of our republic (15..1.1). The name of Abdal Mountain was also recorded in Ordubad district of Nakhchivan AR.

B.Budakov and G.Geybullayev have showed etnonyms as Abdallar in Karpibasar district of Iravan khanate, Abdallar tomb in 1590, source in 1727 in Abdal village in Varanda district of Nagorno-Karabakh, Uzunabdally and others in the area. (6.98, 383, 393).

Qeybullayev informed that the topology of Abdal and Abdallar also exists in Iran (21. p.436).

A. Pashayev writes about the ethnonym of Abdal: ―Although in the anthroponymy of Azerbaijan there is little mention of the name of Abdal // Avdal, in North and South Azerbaijan there are many toponyms of Abdal hill, Abdal mountain .In Turkey, Afghanistan, Iraq, Karachay and Balkar have many monuments and village names related to this anthroponym. The name of one of the oldest Turkic

tribes, and in the mythical thinking of the Turkic peoples, Abdal lives as a god who protects hunting animals. Before the hunt they would pray to Abdal (18 p.211).

I. Jafarsoylu explored the "abdal" ethnonym as a tribal name derived from the teonims. The author writes that Abdal is a god of hunting in the ancient beliefs of a number of Dagestan peoples - Avars and Kumuk. According to the author, these nations believed that Abdal is sitting on the clouds and graze his animals,plays his mysterious pipe, and protects them.Those who break the rules of hunting, go hunting before the hunting season, punish them, and bend their arrows in the sky. That is why these peoples share the corpus of the animal they hunt with abdal (2 p. 36).

Abdal and Abdallar in Iran, Abdal, Kishlok village in Uzbekistan and Abdalbulak hydronim are found in the range of toponyms of Abdal ethnonym. In the territory of present-day in Armenia, Abdallar, Avdallar villages and Boz Abdal have been known as mountain ranges (1.98).

Speaking of Abdal ethnonym, Chobanov noted that the word "hunting god" as in the mythology of Turkic peoples means "protector of hunting" and " hunting supporter" (3. p.28).

Referring to the work of the "Detailed Book of the Province of Tiflis", N. Askerov cites that there is Abdal oykonim in Borchali , Abdal and Patak villages in Agjagala district and Bozabdal village in Bolnis in the region of Georgia where Azerbaijanians live .The author considers that there is a village called Goyash near the village of Abdalli, and that the villages of Abdall and Goyash are of the same tribe (11. p. 8).

Abdal ethnonym in the system of onomastic units of Uzbekistan is Abdal, Obdal, Abdalbek, Abdalkhan, Abdulbulak, Abdalbay, Mulla Abdal, Abdalaras, Abdal-bova, Kara-Abdal, Hodja Abdal as anthroponym, ethnonym, toponym and hydronyme. The author considers that the village of Goyash is located near the village of Abdalli and that the villages of Abdall and Goyash are of the same tribe (11. p. 8).

As it can be seen, abdal based ethnotoponyms have become quite widespread in the system of common toponyms with Turkic peoples.

Baydar. The toponym is formed on the basis of the "Baydar" which is more widespread in the Caucasus. There is a toponym of Baydarli in the Gakh region of Azerbaijan.

When investigating the distribution range of the Baydarli toponym, E.Nuriyev finds that it is an ethnonym. This ethnonym was also known among the Mongols and Crimean Tatars in the 17th century. The author makes two points about the creation of the Baydarli oykonim. One is related to the person's name and the other to the tribe's name. Baydar is described as a person in 1273 as the leader of the group (Amir Baydar) among the Mongols (17. p. 42).

Commenting on the etymology of the Baydarli toponym, R.Aliyeva writes: ―Baydar is a Mongol warrior. The Dominican priest, who visited the palace of the Mongol khanates in the 13th century, translated this word as "voevada" (8. p.134).

The boundaries of the Baydar ethnotopony are also found in the Republic of Georgia, Armenia, Crimea, and Bashkortostan.

A.Bayramov writes about the Baytaroğlu // Bayda-roglu valley in the Amasya district of Armenia, saying that Armenian sources mention the name of the ruined village in the Ili (Elli) valley in the Amasya district. This area is 4 km south of the Baytar village (5. p.157).

In the Borchali accident of the province of Tbilisi there are Baydar oykonyms. In the North Caucasus, one of the mountains in the Ter province is called Baydara. The release of the Caucasus calendar for 1878 states: ―Baydara is 7,782 feet above sea level and is the highest human settlement in the Caucasus after the height of Kodor (23 p.68).

There is currently a Baydar oykonym in the Marneuli district of the Borchali district of the Republic of Georgia.

Baydar oykonym was registered in the Cherden Soviet, called Redikor, near the Republic of Bashkortostan. In the historical documents of 1579 it can be seen that it was the same as Baydarov's surname (24. p.110).

The range of the Baydar toponyms can also be found in the Crimea region. M. Nuriyeva writes that this toponym is used in the Crimean Tatar language as Baydar-Ova (25 p. 159).

Çol//Çul//Çullu. The Chulu tribe played a great role in shaping the language and origin of the Azerbaijani people. The Chulular are also called Chol and Chul. The geographical names associated with this ethnonym are found not only in Azerbaijan, but also in the Caucasus and other areas inhabited by Turkic peoples.

Researchers have different opinions on the toponym of Chul.

Qeybullayev notes that Chul // Chol // Ethnoponim was created on the basis of the "chulu" ethnonym. The author writes: ―In the first centuries of Iran, a city in the north-east of Albania south of Derbent is known as Chol // Chul. This toponym is considered Caucasian. However, we have stated that this name reflects the name of the Chul tribe of Turkic origin living in Albania and that the ethnonym still holds the names of the villages of Chullu ‖ (p. 132).

G.Qeybullayev notes that Chul // Chol // Chullu Ethnoponim was created on the basis of the "chulu" ethnonym. The author writes: ―In the first centuries of era, a city in the north-east of Albania south of Derbent is known as Chol // Chul. This toponym is considered Caucasian. However, we have stated that this name reflects the name of the Chul tribe of Turkic origin living in Albania and that the ethnonym still holds the names of the villages of Chullu ‖(p. 132).

N. Baskakov notes that the Cul/Col is the name of the of Caspian kagan (19 p. 20).

V. Gukasyan also stated that Chol and Chul are the names of the Caspian kagan and that the word is used in the Chuvash language as "valley" and "rock" (p. 20, 57).

Ch.Kazimov who has researched Chul/Chol toponyms, writes that Chul // Chol was recorded in the monuments of the fifth century AD. Armenian historians of the 5th century Egiès Fovstos Buzand and Aqofongel often mention the Turkic tribes coming to Azerbaijan from the north and often mention the name of the Caul // Chul cave.

The author writes, referring to K.M. Traver, that the mascots settled on the north-west coast of the Caspian Sea, south of the Samur river, in the area called Chor, Chul in the V century. The author then cites V.V. Bertold as saying that it is appropriate to read Sul oykonim as Chul, which is found in some Arabic sources. Ch. Kazimov writes that the Arabic letter "sad" is like the replacement of the sound "ç". Based on G. Mashadiev, V.K. Yegorova, Chol-Chul is a Turkic word that is used in the Chuvash language to mean "stone", "rock", "valley", which corresponds to the geographical landscape of the Oykonim. In our opinion, it is associated with the word chul// chol, which means "desert" (12. p. 29-30).

H. Mirzayev, who investigates Chol // Chul onim as an ethnonym, writes that Chul is a village name in Daralayaz. Historical sources indicate that the name of the Turk tribe Cul, was an ancient Azerbaijani village (16, p. 90).

R.Eyvazova writes about the Chul // Chol toponymy range in the territory of Afghanistan: ―Chol-village-Parvan; Shor // Shur village - in Gandhar. We consider the geographical names of Chol, Tsar, Sul, Sur and Sur in the Afghan territory and the names of the Turkic origin with the same semantic meaning and different phonetic variants ‖(7.7).

N. Mammadov writes in his researches about the Chulu mountain, Chullu valley and Chullu hill oronyms in the territory of our republic that the aforementioned oronyms bear the name of the Chullu Ethnonym. From the first years of our era in the territory of our republic there were also tribal tribes (kəngər, tərtər, qarqar, çiraq, gəncə) among the Azerbaijani tribes. In the last century, five toponyms in the Caucasus have existed (15 p.164).

N.Askerov said that Chol-Chul-Sul onimi's explanation as "water" and "river" is more scientific (11. p.311).

Chol // Chul // Chullu toponyms and hydronims are in Georgia - Çullu k. Alının yeri, Çolman, Çolyan k., Sul valley; In Armenia - Çulabad k., Çul k., Çullu k., Cul k.; In Tatarstan - Çulım ideli, Çulman çayı, Çullu k.; In Turkey - Çullu k.,, South Azerbaijan - Çölabad k.;; In Uzbekistan - Çulobod k., Çulvotir Mountain; It is found in the mountainous Altai - Chulush river and Tuva - Chulcha river.

Qazan. It is possible to find the range of Qazan ethnopoponym both in Azerbaijan and outside of Azerbaijan. Before the revolution in the Caucasus, 24 toponyms with the Qazan command were registered. There were only 10 villages in Azerbaijan called "qazançı" (22. p.130).

The Kazan Turkish tribe was a Bulgarian tribe. The Bulgarians lived in the Bulgarian territory of the Volga-Kama river basin. According to sources, the Bulgarians at the beginning of the Middle Ages consisted of a number of tribes - *küdvar, çakar, kuriqir, kul, kazan, iskil* and others. The Caucasus, as well as one of the Bulgarian tribes, which has made its mark on the toponymy of Azerbaijan, is considered to be the kazan (22. p.87).

Sources claiming that approximately in the VI-VII centuries AD the name Kazan originates from the name of the ancient Turkic tribe Kaz, who lived in the Kazan, the Meshi Basin and the lower Kama River, archeological excavations in the territory of the Republic of Tatarstan in recent years have led to the conclusion that

before the arrival of the Bulgarians to the Volga-Kama beaches, the ancient Turkic tribes lived here in the III and IV centuries AD (first stream) and VI-VII centuries AD (second stream).

N. Askarov writes: "It is possible that the" kaz "tribes, to which the names of a number of geographical objects of our country are connected, were one of these ancient Turkic tribes. Apparently, after the Bulgarians arrived in the Middle Volga, the Kaz tribes mixed with them. It seems to us that the Kazakh ethnonym is closely related to the totem beliefs and that they were probably derived from the personal name or nickname of Kaz (Gaz), the founder of the Turkic tribe, which later grew into a tribe. ‖ (11. p.155-156). In the end, N. Askerov concluded that animal totems and ethnonyms related to ancient person names were widespread among ancient Turkic tribes.

The fact that Kazan-based ethnoponims, as well as the Caucasus, Turkey, Bashkortostan, Iran, Mountainous Altai, Uzbekistan, Kazakhstan, Afghanistan, and the various parts of Azerbaijan, proves that it is a common etnotoponim and has manifested itself in many regions of the Turkic tribes. In the end, N. Askerov concluded that animal totems and ethnonyms related to ancient person names were widespread among ancient Turkic tribes.

Six villages and two mountains called "Kazanchi" are among the ethnoponims of Turkic origin in the territory of Western Azerbaijan (present-day Armenia). In the territory of Qazanlıqdərə of West Azerbaijan, Gazanchi (village in Mazra and Shurekal district of Iravan province), Gazanchi, Gazangol (village and lake in Zangezur district of Yelizavetpol province), Gazanchi (Irenvan village) Toponyms have been registered (6. p.174).

In the Circassian toponymy, J.N.Kokov states that Kazankai-Kazankovo toponyms can be found in the Kazan component mountain, crossing and river names near Baksan, Çerek, Nalchik (28,209). J.N.Kokov and S.O.Shakhmurzayev also noted that the toponymy of Kabarda-Balkar is the toponym of Kazan (26. p. 81).

Toponyms called Kazan were also registered in Turkey. Doğubeyazit-Agri and Yenimahalle-Ankara have Kazan, and Konya in Kazanchi (27. p. 90).

According to G.Geybullayev, Kazanchi and Kazan toponyms were registered in the North Caucasus, Ukraine, Bashkortostan, Western Siberia, Iran and Turkey. The author notes that there are 24 toponyms in the Caucasus (13. p.135).

Writing numerous studies on the ethnogenesis of the Bashkorts, R. Kuzeyev investigated the active participation of the Kazanchi (Kazançı) tribe in the genocide of this Turkish nation. The author writes that the history of the Kaipan Tamp tribes settled in northern Bashkortostan was also related to the active Kipchak migrant period (14. P. 365).

There are different opinions in the scientific literature concerning the semantics of the ―Kazan‖ based toponyms.

Speaking about the semantics of the word ―Kazan‖, E. Miraliyev explains it as ―a subduction zone far above the edges‖.

R.Eyvazova writes with reference to V.V. Radlov: "Kaz // gas" and its "Kas // Qas" phonetic version have the words "altitude" and "height" in Kyrgyz, Sakai,

Koybal. The word "gaz //gas" is also used in the names of earth, rivers, and even breed horses. In the name of Gazan, "gaz" is a form of the verb adjective. Created from both contents, Gazan is understood to be "rising, emerging, glorified" (7. p.83)

J. Amirova's ideas about the Gazan ethnonym are also very interesting. The author writes: ―Some of the ethnographic toponyms in Azerbaijan have been formed by the connection of the suffix ―çı‖, profession, art and occupation suffixes to the names of the ancient Turkic tribes and division who lived in our territory. For example, the settlements of the Bulgarian tribes, the Kazan tribes, were called Gazan (10p.110-111).

Currently, toponyms like Gazan can be found in the names as Gazanbulag in Goranboy region, Gazangul settlement in Zagatala, Gazanbul in Jabrail, Gazanbatan in Agdam, Zangilan, Julfa and Goranboy in Gazanchi village, Gazadagul lake, Gazadagal plain, Gazabad (15. p.112-113).

N. Mammadov considered the names of Gazan-based mountains and rivers as metaphorical oronims because of their outward appearance. The author writes about metaphorical hierarchies of the Gazan hill in Agjabadi, Qazandağ in Shamkir, Qazangәldağ in Ordubad, Qazan valley in Ismayilli, and Qazança hill in Masalli. But the word ―qazan‖ in the mountain range of the Qazangöl is not related to the likeness of a mountain to a pot.

The mountain is called Gazangol Mountain due to the presence of boiler-shaped, circular lakes on the mountain. At the same time, in the oronim of Qazanqoşa it is stated that the two peaks of the mountain resemble the pot (15. p. 47-48).

The research carried out further proves that the toponyms of Qazan (Kazan) originated with the name "qaz / kaz" Turkic tribes. When it comes to the semantics of the word "gas", it is interpreted as "high, great" in linguistics.

It is clear from the researches that along with the ancient Turkic words and elements, which were considered archaic, the names of the tribes of Turkic origin were also included in the formation of geographical names.

References

1. Budagov B.A., Geybullayev GA Explanatory dictionary of toponyms of Azerbaijani origin in Armenia. Baku: Nafta Press, Oguz, 1998, 452 p.
2. Jafarsoylu I., Ethnolinguistic Compliance of Turkic, Urartu, Albanian. Baku, 2008, 327 p.
3. Chobanli M., Toponyms of Borchali. Baku, 1996, 64 p.
4. Askerov N., Historical-linguistic analysis of river names in Azerbaijan. Baku: Science-Education, 2013, 576 p.
5. Bayramov A., Local names (toponyms) of the ancient Oguz countries - Aghbaba, Shoreyel and Pambak. Baku, Adiloglu, 1996, 240 p.
6. Budagov B.A., Qeybullayev Q.A., Explanatory dictionary of toponyms of Azerbaijani origin in Armenia. Baku, Oguz, 1998, 453 p.
7. Eyvazova R., Toponyms of Turkic origin in Afghanistan. Baku, Science, 1995, 243 p.

8. Aliyeva R., Mongolian elements in toponymy of Azerbaijan // Researches. Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS Baku, Science, 1999, No. 5, p. 129-135.
9. Explanatory dictionary of the Azerbaijani language. II c., Baku, Science, 1980, 576 p
10. Amirova J., On ethnographic toponyms of Azerbaijan // Problems of Azerbaijani onomastics III, Baku, API, 1990, pp.110-111.
11. Askerov N., Areal linguistic features of Turkish onomastic units. Baku: Science, 2005, 485 p.
12. Mashadiyev G., Toponyms made from ethnonimals. AOP, II, 1998, pp.112-113
13. Geybullayev G., From the history of the formation of Azerbaijani Turks. Baku, Azerbaijan State Publishing House, 1994, 248 p.
14. Kuzeev R.G., The origin of the Bashkir people. M., Science, 1974, 571 p.
15. Mamedov N., The place names of Azerbaijan (oronimy). Azerbaijan State Publishing House, Baku, 1993, 184 p.
16. Mirzayev H., Daralayaz district of Western Azerbaijan. I, Baku, Science, 2004, 854 p.
17. Nuriyev E., Toponymy of Sheki-Zagatala zone of the Azerbaijan SSR. Baku, Science, 1989, 110 p.
18. Pashayev A., On international onomastic units with ―fire‖, ―hearth‖ and ―pir‖ components // Researches. Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS Baku, Science, 2006, No. 2, p. 205–215.
19. Baskakov N.A., The proper names of the ancient Turks of Eastern Europe. Onomastics, Typology, Stratigraphy. Moscow, Science, 1988, p. 120-127.
20. Voroshil G., Aslanov V. Studies on the history of the Azerbaijani language of the preliterate period. Baku, Elm, 1986, 228 p.
21. Geybullayev G., From the history of the formation of the Azerbaijani Turks. Baku, Azerbaijan State Publishing House, 1994, 248 p. Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS Baku, Science, 1999, No. 5, p. 129-135.
22. Toponyms of Azerbaijan. Encyclopedic Dictionary. Baku, Azerbaijan Encyclopedia, 1999, 588 p.
23. Caucasian calendar for 1848. Tiflis, In the printing house of the offices of the governor of the Caucasus. 1847, 266 p.
24. Krivoshchekova-Gantman A.S., Turkic component in the onyme of the Upper Prikamye Research in Vashkir dialectology and onomastics. Ufa, 1986, p. 110-111.
25. Nuriyeva M., From the renaming of the great Turkic land from the West to the East. Baku, 1999, 244 p.
26. Kokov J., Shakhmurzaev S.O. Balkar toponymic dictionary. Nalchik, Elbrus, 1970, 170 p.
27. Erk Yurtsever., Compilation of Turkish geographical names in Asiyada. A full-time. Turkish World Research Foundation. Istanbul, 1993, 156.
28. Kokov J. N., Adyghe (Circassian) toponymy. Nalchik: Elbrus, 1974, 316 p

СОВРЕМЕННЫЕ ЦИФРОВЫЕ СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ

Каюмова И.Ф. , Мударисова Р.Р.
МБОУ «Средняя школа №63» г. Ульяновск
Kaif070@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассказывается о современных средствах, которые облегчают работу учителям и преподавателям при организации учебного процесса, способствуют эффективному взаимодействию с учащимися в ходе совместной работы.
Ключевые слова: дистанционное обучение, информационные технологии, он-лайн обучение, инновационные методы.

Пандемия коронавируса привела к серьезным изменениям в образовании - теперь традиционное очное обучение будет соседствовать с дистанционным - единственно возможным способом передачи знаний от педагога к ученику посредством онлайн-платформ, видеоконференций, мессенджеров и других современных технологий. На конференции «Первые итоги пандемии: вызовы и новые возможности для мировой системы образования» глава Министерства просвещения России Сергей Кравцов сказал: «В целом, речь может идти о создании новой дидактики, которая позволяет совмещать традиционное обучение и обучение с использованием информационных технологий. И это должно работать вместе. И, наверное, мы на пороге этой новой дидактики все вместе находимся» [2].

Дистанционное технологии позволяют учащимся посещать любые курсы, уроки, занятия, вебинары в режиме он-лайн, экономя драгоценное время.

«То, что мы видим во время пандемии, - это не новая модель образования. Это просто запасной вариант, пока нельзя восстановить существовавшую ранее модель образования», - считает оксфордский профессор Джеймс Брук, по мнению которого очное обучение - это золотой стандарт [4]. Но и этот профессор признает отдельные плюсы нынешней ситуации. Виртуальное обучение помогает ученикам и студентам с ограниченными возможностями. И чем больше программ становятся доступным он-лайн, тем это лучше для них.

За период дистанционного обучения нами были использованы всевозможные инновационные технологии:

-Classroomscreen.

- Flippity.

-Triventy.

Онлайн-сервис ClassroomScreen помогает в организации мероприятий, в том числе дистанционных. Для использования дистанционных мероприятий необходимо запустить демонстрацию экрана в приложении для организации онлайн-мероприятий.

Этот сервис позволяет:

1. Разделить участников на команды.
2. Выбрать слово или имя участника из списка случайным образом.
3. Демонстрировать qr-код с возможностью разделения разных кодов для разных команд.
4. Выбрать фон (заполнение цветом или картинкой).
5. Использовать рабочие символы (иконки): «без звука», «шепот», «спроси соседа», «работать вместе».
6. Случайный выбор числа.
7. Вывод таймера со звуковым сопровождением окончания времени.
8. Вывод секундомера с возможностью разделения на группы.
9. Светофор с переключением цвета.
10. Вывод календаря и часов.
11. Вывод окна для ввода текста (текстовый блок) с разделением на команды.
12. Вывод окна для рисования.

Онлайн-сервис интерактивных заданий Flippity работает без предварительной регистрации пользователя, но при этом у пользователя должна быть заранее создана учетная запись Google. Этот цифровой инструмент позволяет на основе информации электронных Таблиц Google быстро создавать онлайн-карточки с заданиями. Пользователь входит в свой аккаунт Google. Далее нужно зайти, открыв соседнюю вкладку браузера, на сайт Flippity по электронному адресу http://flippity.net/. Пользователь может добавлять изображения и видеоролики, вставив в ячейки электронной таблицы Google ссылку на изображение или видеофрагмент. Пользователь может встроить собственную аудиозапись, для этого нужно воспользоваться сторонним сервисом http://vocaroo.com/, записав или загрузив аудио на сервис.

Triventy — это бесплатный конструктор игр и викторин. Учитель может создать тест или викторину на своѐм компьютере, а ученики могут отвечать на вопросы со своих мобильных устройств или ноутбуков. Очки начисляются за правильные ответы. Дополнительные баллы начисляются за скорость ответа.

Ученики могут присоединиться к викторине, перейдя в Triv.in и после ввода PIN-кода, присвоенного вашей игре.

Создать викторину довольно легко. Вы формулируете вопрос и указываете несколько вариантов ответа, один из которых правильный. В отличие от других конструкторов, вы можете в отдельном окошке при желании ввести некоторые подсказки и объяснения к вопросам. К каждому из вопросов имеется функция загрузки изображений.

В завершении каждой викторины вы можете подвести итоги по каждому ученику.

Classtime — очень любопытный цифровой инструмент формирующего оценивания. Программа очень доступна и проста в использовании, экономит время, усилия и обеспечивает отслеживание работы учеников в течение всего занятия. Класс работает в режиме реального времени. Причѐм сервис обеспечивает индивидуальный режим работы каждого ученика.

Classtime располагает русскоязычной версией. Для работы с сервисом учителю необходимо завести свой аккаунт. Вы можете воспользоваться библиотекой или завести свои папки с заданиями. Даже в бесплатной версии сервис располагает большим количеством инструментов тестирования учащихся. Конструктор позволяет вводить в задания изображения как с компьютера, так и по ссылке из интернета, а также видео с канала YouTube.

Некоторые карантинные нововведения предлагается сохранить. Записанные видео-уроки, которые можно пересматривать несколько раз, и они будут полезны отстающим ученикам. Можно сохранить использование всевозможных он-лайн платформ, которые использовались во время карантина.

Но в любом случае, ничто из предложенных современных инновационных технологий не сможет заменить традиционный урок и учителя.

Литература

1. Котлярова А.Е. ст. преподаватель УМЦ ИКТ ГБУ ДПО ЧИППКРО http://ikt.ipk74.ru/upload/iblock/2ed/2ed96c347550edcd76b9ad93575dd51a.pdf
2. Кравцов Сергей http:// www.interfax.ru
3. Палагутина, М. А. Инновационные технологии обучения иностранным языкам / М. А. Палагутина, И. С. Серповская. — Текст : непосредственный // Проблемы и перспективы развития образования : материалы I Междунар. науч. конф. (г. Пермь, апрель 2011 г.). — Т. 1. — Пермь : Меркурий, 2011. — С. 156-159. — URL: https://moluch.ru/conf/ped/archive/17/578/ (дата обращения: 07.02.2021).
4. Смирнова Ольга «Ненастоящее образование». Как пандемия вскрыла проблемы онлайн-обучения. https://www.bbc.com/russian/vert-cap-54027632

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ЗАМАНЧА ҺӘМ ИННАВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛӘР КУЛЛАНУ

Кәлимуллина Л.Ю.
ОШИ «IT-лицей КФУ»
Lilunchik1986@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается приложения, сайты, программы, которые могут использоваться при изучения татарского языка
Ключевые слова: технология, татарский язык, приложение, настольные игры, сайты

Җәмгыятьтә барган үзгәрешләр чоры укыту-тәрбия эшенең дә барлык өлкәләренә яңача якын килү, аны яңача аңлауны таләп итә. Бу үзгәрешләр мәгариф өлкәсендә эшләүчеләр алдына яңа мәсьәләләр куя. Укытучылар бу яңарышларны тормышка ашыруда төп рольне башкаралар. Мәктәпләрнең бүгенге бурычы – хәзерге көн таләпләренә, тормыш, җәмгыять ихтыяҗларына җавап бирүче белемле, тирән фикер йөртә торган, социаль актив, карарларны мөстәкыйль кабул итә торган иҗади шәхес тәрбияләү. [3, 3]

Заман таләпләре бүгенге көндә татар телен укыту процессында да зур үзгәреш сорый. Беренчедән, телебезне саклап калу, икенчедән, балаларда телне өйрәнүгә кызыксынуны бетермәү, киресенчә, бу кызыксынуны үстерү бурычы. Бу укытучыдан зур һөнәри осталык, түземлелек һәм заман таләп иткәнчә, югары технологияләрдән, мәгълүмати чаралардан хәбәрдәр булуын һәм иҗади эшли белүне таләп итә.

Педагогик эшчәнлектә иҗадилык – бу, беренче чиратта, яңалыкка, үзгәрүчәнлеккә омтылу. Җәмгыятьтәге үзгәрешләрне уңай кабул итү өчен, укытучының заман белән бергә атлап баруы мөһим. Бүген укытучы, иҗади шәхес буларак, күп укырга, әдәбият һәм сәнгать өлкәсендәге яңалыклар белән таныш булырга гына түгел, ә яңа педагогик технологияләрнең иң нәтиҗәлесен сайлап алып, үзләштереп эшли белергә дә тиеш.

Соңгы елларда күп кенә яңа технологияләр тәкъдим ителде һәм гамәлгә кертелде. Аларның күбесе дәресләрдә уңышлы кулланыла. Психология фәненең соңгы тикшеренүләре шәхеснең яңа мәгълүматның 65 процентын күрү ярдәмендә үзләштерелүен ачыклады. Ул процесста укучының тыңлап утыруы гына түгел ә төрле эшчәнлектә катнашуы бик мөһим. Шуңа күрә яңа педагогик технологияләр күрү эшчәнлеге төрләренә юнәлтеләләр дә инде.

Татар теле һәм әдәбиятын яңа технологияләр аша өйрәтү – ул уку процессын яңача оештыру, ахыргы нәтиҗәләрне күзалларга омтылу, укучыларның актив эшчәнлегенә этәргеч бирү.

Бүгенге көндә халык мәгарифе икътисадын, укыту техникасын һәм технологиясен, укытуны компьютерлаштыру мәсьәләләрен өйрәнү-тикшеренү эшенә бәйле рәвештә педагогик технология, педагогик техника төшенчәләре дә актив кулланылышка керде.

Технология – фәннең яисә җитештерү өлкәсенең билгеле бер тармагында кулланылучы методлар, алымнар, ысуллар җыелмасы ул. Нәрсә соң ул педагогик технология? Педагогик технология укытуны, белемнәрне үзләштерүне, идея-фикерләрне, төрле чараларны, ысулларны планлаштыруны һәм гамәлгә ашыруны үз эченә ала. Аларның бурычы - укыту процессын, яңалыклар кертеп, даими камилләштереп тору, яңа дәреслекләр, укыту өчен кинофильмнар, компьютерларга программалар һ.б. ярдәмлекләр төзү. [1, 95]

Педагогик технология төшенчәсенә күренекле педагог-галимнәрнең аңлатмалары төрлечә. Б.Г.Лихачев фикеренчә, педагогик технология – укыту процессындагы махсус ысуллар, алымнар, психологик-педагогик юнәлешләр җыелмасы; ул – педагогик процессны оештыруның төп коралы. В.П.Беспалько педагогик технологине ―укыту процессын тормышка ашыруда эчтәлекле техника‖ дип саный. И.П.Волков бу терминны укытуның көтелгән нәтиҗәләрен тасвирлау процессы буларак карый.

Соңгы елларда белем бирү системасында заманча технологияләрдән уку процессын оештыру һәм идарә итүнең нәтиҗәлелегенә нигезләнгән педагогик технологияләр (терәк схемалар кулланып, алга китеп укыту технологиясе, белем бирүнең компьютер технологияләре, үстерелешле укыту технологиясе, проектлар методы, концентрик белем бирү технологиясе) һәм укучылар эшчәнлеген активлаштыру һәм интенсивлаштыруга юнәлтелгән педагогик технологияләр (уен технологиясе, проблемалы укыту технологиясе, аралашуга өйрәтү технологиясе) уңышлы кулланыла.

Моннан берничә еллар элек уку-укыту процессында укытучының төп эш коралы булып такта белән акбур торса, хәзер инде хәл бөтенләй башкача. Компьютер технологияләре кеше эшчәнлегенең барлык өлкәләренә дә үтеп керде. Өлеге заманча технологияләрнең мәктәпләргә, укыту процессына үтеп керү этапларын карап үтик.

1) Такта, акбур, магнитофон, плакатлар.
2) Беренче компьютерларны укучылар информатика дәресләрендә генә күреп, ул дәресләрдә аны ничек кабызырга, сүндерергә, ниндидер гамәлләр эшләргә (wordта язарга, paintта рәсем ясарга) өйрәнделәр.
3) Тормышка телефоннар, интернет актив үтеп керә башлый. Елдан-ел алар үзгәрә, яңадан-яңа кушымталар барлыкка килә, куллану мөмкинлекләре арта.
4) Мәктәпләрдә проекторлар, акыллы такталар (Smartboard) урнаштырылды. Power Point программасы белән презентацияләр эшләнә. Укучыларга аудио-видео материаллар күрсәтелә.
5) Заманча мәктәпләрдә төрле студияләр ачыла. Тавыш яздыру, видео төшерү һ.б.

Тормыш һәм уку шуның белән генә туктамый. Телефоннарда яңа кушымталар, интернетта күп төрле сайтлар, укыту ресурслары, компьютерларда программалар барлыкка килә. Өлбәттә, укытучылар җилкәсенә зур йөк ята. Беренчедән, укытучы алардан хәбәрдар булып, аларны үзе өйрәнеп чыгарга тиеш булса, икенчедән, аны дәрескә ничек итеп кертергә, ничек

кулланырга икәнен дә белергә тиеш. Шулар арасыннан иң файдалы, иң кирәкле, уңышлы материалны, ресурны сайлап алу иң авыры.

Татар теле дәресләрендә нинди программалар, кушымталар, сайтлар кулланып була соң? Аларга кыскача күзәтү ясап китик.

1) Укучылар гына түгел, олылар да тормышны телефонсыз күз алдына китерә алмыйбыз. Шул ук телефонда нинди генә кушымталар, мөмкинлекләр юк хәзер. Уеннар, онлайн китаплар уку, видеолар карау, телләр өйрәнү. Телефонда шул кушымталарга анализ ясаганда, татар теленә бәйле кушымталарның аз булуына инандым. Алар түбәндәгеләр:
   - Алга. Изучаем татарский язык
   - Ябалак – изучение татарского
   - Тренажер татарского языка
   - Русско-татарский разговорник
   - Татарский каждый день
   - Татар электрон китапханәсе
   - Әкиятләр.

   Күбесенең исемнәре рус телендә, кайбер кушымталарга керү мөмкин түгел, берничәсе башланган һәм дәвамы юк. Татар телендә уеннар аерым кушымта буларак, гомумән юк. Димәк, укучылар белән берлектә аларны булдырырга кирәк.
2) Башлангыч сыйныфларда укучы балалар өчен өстәл уеннары чыкты. Мәсәлән, ―Тәти уеннар‖, ―Туган як‖, ―Күңелле домино‖, ―Күңелле лото‖, ―Магнитлы курчак театры‖, ―Өстәл курчак театры‖, ―Хәрәкәт. Балалар‖ һәм ―Сабантуй‖. Урта сыйныфлар өчен андый өстәл уеннары юк диярлек.
3) Kahoot, Quizlet, Quizizz кушымталары, тавыш бирү өчен пультлар. Сүзләр өйрәнү һәм кабатлау, тестлар үткәрү өчен бик җайлы кушымталар.
4) Әйдә! Online – изучаем татарский проекты. Грамматика, лексика буенча кызыклы аудио-видео материаллар. Читаем на татарском бүлегендә татар язучыларының әсәрләре генә түгел, чит ил язучыларының әсәрләре белән дә танышып була. Текстлар кыскартылган, җайлаштырылган. Шулай ук аудиокитап бар, сүз һәм гыйбарәнең тәрҗемәләре һәм тест бирелгән.
5) Анателе-онлайн мәктәбе. Татар телен өйрәнүчеләргә яисә камил сөйләшергә теләүчеләргә киңәш итәргә мөмкин.

Бүгенге көндә күпчелек мәктәпләрдә күп мөмкинлекләргә ия булган интерактив такталар, барлык мәктәпләрдә дә җиһазландырылган компьютер сыйныфлары бар. Без бу өлкәдә булган яңалыклар белән танышып, аларны үз эшебездә кулланырга тырышабыз. Әмма һәрбер дәресне дә информацион технологияләр кулланып үткәреп булмый, мондый дәрескә әзерлек укытучыдан күп вакыт та таләп итә.

―Укытучының тере сүзен бернинди компьютер да алыштыра алмый‖ дигән сүзләрне еш ишетергә туры килә. Бу сүзләр белән килешәм. Туган тел дәресләрен укучыларны мониторга каратып кына үткәреп булмый. Чөнки дәреснең төрле этапларында урынлы, уйланылып кулланылган компьютер

белән эш укучының укытучы һәм сыйныфташлары белән аралашуы һәм башка күп төрле эшләр белән үрелеп барырга тиеш.

Компьютер технологияләреннән уңышлы файдалану, тел һәм әдәбият фәненә иҗади якын килеп эшләү зур нәтиҗәләргә ирешергә ярдәм итә. Укучыларда ана телебезгә карата мәхәббәт тәрбияли, аның байлыгын, матурлыгын, фикри тирәнлеген ачып бирә, аны мәдәниятле итә, һәрьяклап үстерә, шәхес итеп тәрбияли. Укытучы укучыга тормышта үз урынын табарга ярдәм итүче төп ышанычы булып кала.

―Шәкертләрне гыйлем белән тәрбияләү, изге шәригатьтә аңлатылган күркәм холыклар белән таныштыру һәм гадәтләндерү – укытучының беренче эше булыр,‖ – диген Р.Фәхреддин. Бүгенге укучыларның гыйлем, яхшы тәрбия алырга тулы мөмкинлекләре бар. Безгә бары тик гыйлем алуга тырышлык, теләк һәм омтылыш тәрбияләргә кирәк. Безнең кулларда балалар язмышы. Безнең укучыларыбыз, Р.Фәхреддин теләгәнчә, бөтен яктан да үрнәк балалар булып үсеннәр һәм милләтебез горурланырлык шәхесләр булсыннар иде.

Әдәбият

1. Габдуллин Г.Г. Педагогик сүзлек / Г.Г.Габдуллин, Ә.Н.Хуҗиәхмхтов. – Казан:КДПУ, 1997. – 190 б.
2. Гайфуллин В. Педагогик технологиләр / В.Гайфуллин // Мәгариф, 2000. - № 4. – Б. 7-10
3. Камаева Р.Б. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә яңа педагогик алымнар. – Тулыландырылган 2 нче басма. – К(И)ФУ АФ нәшрияты, 2012. – 137 б.
4. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий: пособие для преподавателей. СПб.: КАРО, 2001
5. Харисов Ф. Татар телен өйрәтүдә заманча технологияләр / Ф.Харисов, Ч.Харисова // Мәгариф. – Казан, 2002. - № 8. – Б.33-36

ГЕРМАНИЯ ҺӘМ ВЕНГРИЯДӘ ТАТАР ТЕЛЕН УКЫТУ

Кириллова З.Н.
Казан федераль университеты
zkirillova@yandex.ru

Аннотация. В данной работе исследуется преподавание татарского языка в Германии и Венгрии. По нашим сведениям, в Германии татарский язык преподается в Свободном университете Берлина и Гиссенском университете в качестве второго тюркского языка после турецкого, а в Венгрии татарский язык изучается студентами кафедры Алтаистики Сегедского университета.
Ключевые слова: татарский язык, преподавание татарского языка, Германия, Венгрия.

Туган телебез Татарстан Республикасында һәм Россия Федерациясенең татар диаспоралары яши торган тәбәкләрендә генә түгел, кайбер чит илләрдә дә укытыла. Мәкаләдә Германия һәм Венгрия дәүләтләрендә татар телен укытуга кыскача күзәтү ясарбыз.

Германиядә татар теле ике югары уку йортында: Берлиндагы Азат университетының Тюркология институтында һәм Гиссен университетында укытыла. Тюрколог квалификациясе алырга теләгән студентларга татар теле төрки телләрнең берсе буларак укытыла. Студентлар дәрес вакытында татар теленнән сөйләм күнекмәләре алалар, татар халкының мәдәнияте һәм милли үзенчәлекләре белән танышалар, үзләре өчен төрки дөньяны ачалар [4, 270].

Азат университетында озак еллар дәвамында татар телен Маргарете Эрсен-Раш укыта. Ул 1990 елларда берничә тапкыр Казанга килә һәм күренекле галимә, «Чит аудиториядә татар теле» кафедрасы мөдире Ф.С. Сафиуллинадан дәресләр ала. Берлинга кайткач, үзлегеннән дә актив шөгыльләнеп, татарча бик яхшы сөйләшә башлый. Күп еллык эш тәҗрибәсенә таянып, 2009 елда ул алман телендә татар теле дәреслеген бастырып чыгара [2]. Укучыларны кызыксындырырлык итеп төзелгән, күп санлы диалоглар, оригиналь текстлар, үзенчәлекле биремнәргә бай дәреслек алманнарга татар телен өйрәтүдә гаять зур ярдәм күрсәтә.

Гомумән, Германиядә тюркология белгечлеген алучы студентлар XXI гасыр башына кадәр татар телен аерым текстларга нигезләнеп һәм грамматик үзенчәлекләрне истә калдырып кына өйрәнсәләр, яңа гасыр башыннан инде татарча сөйләшә алуның мөһимлеге беренче урынга чыга. Бу максат белән, Маргарете Эрсен-Рашның алдарак күрсәтелгән дәреслегеннән тыш, 2002 елда Михаил Коротков тарафыннан «Tatarisch Wort für Wort» («Татар теле – сүз артыннан сүз») китабы да чыга [3]. Дәреслекнең төп максаты – татар телен көндәлек аралашуда актив куллану, ә телнең барлык грамматик үзенчәлекләрен ятлау түгел. Моның белән бәйле рәвештә, төрле аралашу ситуацияләре өчен күп санлы сөйләм әйләнмәләре тәкъдим ителә. Дәреслек белән бергә, тел материалы

яздырылган диск яки кассета алу мөмкинлеге дә булу [4, 270] китапның гамәли әһәмиятен тагын да арттыра.

Азат университетында татар телен укыту эшенә шулай ук Казан дәүләт университетының «Чит аудиториядә татар теле» кафедрасы мөгаллимәләре дә шактый зур өлеш кертә. 1993 елда Ф.С. Сафиуллина университетның Тюркология институтында дәресләр уздыра. 1997 елгы җәйге курсларда аның эшен бу мәкалә авторына дәвам итәргә туры килде. 1990 еллар ахырында кафедрадан ДААД программасы буенча Германиягә киткән И. Мифтахова укуы белән бер үк вакытта Азат университетында студентларга татар телен өйрәтү белән дә шөгыльләнә башлый һәм хәзерге вакытка кадәр бу эшен дәвам итә.

Германиядә татар теле укытыла торган икенче югары уку йорты – Ю. Либиг исемендәге Гиссен университеты. Казан университеты белән 20 елдан артык хезмәттәшлек иткән әлеге уку йортында татар теле икенче төрки тел буларак өйрәтелә. Беренче төрки тел итеп төрек теле укытыла. Татар теле белән кызыксынучы студентлар өчен һәр атна саен түгәрәк үткәрелә, анда йөрүчеләр татар теле грамматикасы буенча белемнәрен тирәнәйтәләр, сүзлек байлыгын арттыру һәм сүзләрнең әйтелешен яхшырту мөмкинлеге алалар [4, 270].

Венгриядә татар теле Сегед университетында укытыла. Сегед шәһәре Венгриянең иң көньягында, Сербиядән ун гына чакрым ераклыкта урнашкан. Сегед сүзе татар телендәге «сәгать» сүзе кебек әйтелә, кайбер галимнәр фикеренчә, «көрәнчек» мәгънәсен аңлата. Сегед – венгрлар сүзе белән әйткәндә, Венгриянең өченче шәһәре. Яшәүчеләр саны чагыштырмача күп түгел: 160 меңнән артык, ләкин аларның күбесе – яшьләр, студентлар, чөнки Сегед – университет һәм институтлар шәһәре.

Сегед университетында татар теле укытылуын ишеткәч, «венгрларга татар теле ни өчен кирәк булды икән?» дигән сорау туарга мөмкин. Без бит алар турында бик аз беләбез, телләре дә фин-угыр төркеменә керә. Татарлар һәм венгрлар арасында нинди уртаклык бар? Тарихка мөрәҗәгать иткәч, шул беленде: күп гасырлар буе галимнәр арасында «венгр теле төрки телләргә керәме, әллә угыр телләренәме?» дигән бәхәс барган [7, 11]. Бары тик XIX гасыр азагында гына венгр тюркологы Й. Буденц туган телен фин-угыр телләренә кардәш дигән фикерне раслап чыга [1]. Шул вакыттан алып венгр теле Урал телләренең фин-угыр тармагына һәм аның, ханты, манси телләре белән бергә, угыр төркеменә кертеп карала [8, 549].

Ләкин венгр теленең төрки телләргә керү идеясе дә буш урында барлыкка килми. Безнең эра башында венгрларның борынгы бабалары Идел һәм Чулман елгаларының урта агымында төрки кабиләләр белән тыгыз бәйләнештә яшәгән. Хәзерге венгр телендәге төрки алынмалар нәкъ шул чордан килә икән. Гомумән, венгр милли теленең формалашуында борынгы төрки тел зур роль уйнаган. Венгр телендә урын алган күп санлы төрки алынмалар да (галимнәр фикеренчә, аларның саны 200ләп), кайбер фонетик, морфологик һәм сүз ясалышы ягыннан охшашлыклар да моңа дәлил булып тора [6, 17].

Безнең эраның IV гасырында венгр кабиләләренең бер өлеше Көнчыгыш Европаның көньягына юнәлә, көнбатыштарак урнашкан кабиләләр исә шул җирләрдә кала һәм әкренләп төркиләр арасында таралып бетә. Күчеп киткән угро-венгрлар IX гасыр ахырында хәзерге ватаннары урнашкан территориягә килеп керәләр. Сугышчан венгрлар бу җирләрдә яшәгән славяннарны һәм авар кабиләләрен үзләренә буйсындыралар, күпчелеген юкка чыгаралар [7, 9]. 2016 елда венгрлар «Ватанга ия булу»ларының 1120 еллыгын билгеләп үттеләр. Карпат бассейнында яши башлагач, венгрлар христиан динен кабул итәләр, агачка чокып язудан латин алфавитына күчәләр. Әкренләп венгр теле төрки телләрдән ераклаша бара...

Шулай да венгрлар үзләренең үткәненә битараф кала алмыйлар, алтай телләрен, шул исәптән татар телен дә игътибардан читтә калдырмыйлар. Бу эшкә бигрәк тә Сегед университеты зур өлеш кертә. Аның тарихына күз салсак, университетка Сегедтә нигез салынмый, ул 1921 елда Коложвар шәһәреннән күчерелә, чөнки бу җирләр I Бөтендөнья сугышыннан соң Румыниягә бирелгән була. Коложвар шәһәрендә үк университетның Алтай телләре кафедрасы була. Аның белән Габор Балинт җитәкчелек итә, ул – татар теле буенча да күп хезмәтләр язган галим. Ләкин Сегедкә күчкәннән соң, Алтай телләре кафедрасы яңадан оештырылмый. Бу хәл озак еллар дәвам итә. Кафедраның кабат эшли башлавы төрки телләр тарихы, тибет, монгол телләре белгече академик Рона Таш исеме белән бәйле. Аның тырышлыгы белән 1974 елда фин-угыр кафедрасында Алтай телләре бүлеге ачыла. Ун елдан соң, 1984 елда, бу бүлек кафедра дәрәҗәсенә ирешә. 1992 елдан кафедра белән профессор Арпад Берта җитәкчелек итә (2008 елда вафат – З.К.). Ул Идел буе төрки телләре, аларның тарихы, моннан тыш, борынгы венгр кабиләләренең атамалары белән шөгыльләнә. Татар диалектлары буенча алман телендә зур күләмле ике китабы басылып чыккан. Барлык кыпчак телләрен диярлек белгән Арпад Берта кафедрада эшләү дәверендә студентларга ел саен яңа тел укыта.

Кафедрада эшләүче күренекле галимнәрдән профессор Мария Иваничны аерып күрсәтергә мөмкин. Ул Госманлы империясе, Кырым ханлыгы тарихлары, кырым татарлары һәм венгр бәйләнешләре, төрек дипломатикасы белән шөгыльләнә. Моннан тыш, кафедрада яшь галимнәр – венгр милләтеннән Ева Кинчес-Надь һәм Ласло Карой, Казахстаннан килгән Раушан, Бурятиядән Баярма, Төркиядән Фигән һ.б. студентларга дәрес бирә.

Студентларга килсәк, һәр ел саен кафедрага 8-10 студент кабул ителә. Ләкин аларның иң акыллылары, сәләтлеләре һәм тырышлары гына укуын дәвам итә ала, калганнарын җитәкчеләр рәхимсез рәвештә кафедрадан чыгаралар. Уку дәверендә студентлар борынгы төрки, чагатай, төрек, казах, үзбәк, якут, бурят, уйгыр язма истәлекләре телен, һәр ел саен берәр яңа тел: чуваш, кумык, караим, сары уйгырлар, татар, кырым татарлары һәм монгол телләрен өйрәнәләр.

Кафедрадагы укытучы һәм студентларны бик борчыган бер проблема бар: тирән белем алып чыккан студентларга ахырдан эш табуы җиңел булмаячак. Шуңа күрә студентларның кайберләре бер үк вакытта башка кафедрада да укый. Шулай да студентлар төшенкелеккә бирелмиләр, телләрен өйрәнгән

халыклар янына барып эшләү теләкләре дә бар. Казан һәм татарлар да шул исемлеккә керә.

Казан һәм Сегед университетлары арасындагы турыдан-туры бәйләнешләр 1970 еллар уртасыннан башлана. Шул вакыттан алып Арпад Берта, Клара Адьягаш, Эве Чаки, Адам Мулнер һ.б. венгр галимнәре һәм укытучылары, шулай ук студентлар Казан университетына килеп, берничә ай дәвамында дәресләр ала. 1980 елда исә Казан университеты профессоры Фәһимә Хисамова Сегед университетында бер ай фәнни стажировка үтә, күренекле галим Рона Таштан тарихи фонетика, төрки телләрне классификацияләү буенча дәресләр ала.

1988 елда Казан һәм Сегед университетлары арасында дуслык һәм хезмәттәшлек турында килешүгә кул куелып, 1994 елда ул яңартылгач, ике ил арасында турыдан-туры белгечләр алмашу мөмкинлеге тагын да артты. 1995-1996 елларда Казан университеты доценты Мөслимә Шәкүрова Сегед университеты студентлары белән татар теленнән дәресләр алып барды. 1996-1997 елларда аның эшен бу мәкалә авторы дәвам итте. Кызганычка каршы, икътисади авырлыклар сәбәпле, хәзерге вакытта Сегед белән Казан университетлары арасындагы бәйләнешләр өзелде [5, 83-85]. Ләкин киләчәктә ике як өчен дә файдалы булган бу багланышлар кабат яңартылыр дигән теләктә калабыз.

Күренгәнчә, татар теле чит илләрдә төрле дәрәҗәдә һәм билгеле бер максатларны күздә тотып укытыла. Тикшерелгән илләрдә аның югары уку йортларында тюркология яки алтаистика кафедраларында өйрәтелүен билгеләп үтәргә кирәк.

Әдәбият

1. Budenz J. Az ugor nyelvek ősszehasonlitó alaktana. – Budapeşt, 1884. – 94 l.
2. Ersen-Rasch M.I. Tatarisch. Lehrbuch für Anfängerund Fortgeschrittene. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2009. – 238 s.
3. Korotkow Michael. Tatarisch Wort für Wort. – Bielefeld: Reise-Know-How-Verlag, 2002. – 192 s.
4. Бартоломэ Р. Изучение современного татарского литературного языка как иностранного в вузах Германии // Филология и культура. Philology and Culture. – 2013. – № 3 (33). – С. 268-271.
5. Кириллова З.Н. Маҗарстанда татар теле // Язык и литература в поликультурном пространстве: Материалы региональной научно-практической конференции (16-17 декабря 2005 года). Вып. 2. – Бирск: Бирск. гос. соц.-пед. акад., 2005. – С. 83-85.
6. Кириллова З.Н. Төрки-татар һәм маҗар телләре: охшаш һәм аермалы яклар // Фән һәм тел. – 2006. – № 4. – Б. 14-17.
7. Майтинская К.Е. Венгерский язык. Ч. I. Введение. Фонетика. Морфология. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 304 с.
8. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

Лукаш Л.В.
Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение города Ульяновска «Средняя школа №29»
ljudmila-luk@lenta.ru

Аннотация. Сейчас многое изменилось в образовании. Но и современный учитель задумывается о том, как сделать урок интересным, как увлечь ребят своим предметом, как создать на уроке ситуацию успеха для каждого ученика. Объективной необходимостью в условиях современного образования становится освоение учителем и применение им на своих уроках инновационных технологий при обучении детей. В статье рассматриваются эффективность, задачи, особенности, технологии, приѐмы инновационного обучения.
Ключевые слова: Инновация, педагогическая технология, инновационное обучение, ИНСЕРТ.

В последние годы всѐ чаще поднимается вопрос о применении инновационных технологий в образовательном процессе. Сегодня основная цель обучения — это не только накопление учеником определѐнной суммы знаний, умений, навыков, но и подготовка школьника как самостоятельного субъекта образовательной деятельности. ИННОВА´ЦИЯ [от лат. innovātio обновление, перемена] - нововведение, новшество. Инновацио´нный - относящийся к инновации, инновациям. Понятие «инновационная педагогическая технология» включило в себя всѐ, что касается совершенствования учебного процесса. Педагогическая технология – это исследование с целью выявить принципы и разработать приѐмы оптимизации образовательного процесса путѐм анализа факторов, повышающих образовательную эффективность путѐм конструирования и применения приѐмов и материалов, а также посредством оценки применяемых методов. Эффективность инновационного обучения заключается в следующем:

- соответствие концепции гуманизации образования;
- преодоление формализма, авторитарного стиля в системе преподавания;
- использование личностно-ориентированного обучения;
- поиск условий для раскрытия творческого потенциала ученика;
- соответствие социокультурной потребности современного общества самостоятельной творческой деятельности.

Инновационные технологии позволяют реализовать одну из основных целей обучения русскому языку и литературе - дать возможность перейти от изучения предмета как системно-структурного образования к изучению его как средства общения и мышления, а учебно-познавательную деятельность

перевести на продуктивно-творческий уровень. Задачи инновационного обучения[2]:
- оптимизация учебно-воспитательного процесса;
- создание обстановки сотрудничества ученика и учителя;
- выработка долговременной положительной мотивации к обучению;
- тщательный отбор материала и способов его подачи. Инновационные технологии позволяют регулировать обучение, направлять его в нужное русло.

Особенностями инновационного обучения являются [1]:
- работа на опережение, предвосхищение развития;
- открытость к будущему;
- направленность на личность, её развитие;
- обязательное присутствие элементов творчества;
- партнёрский тип отношений: сотрудничество, сотворчество и пр.

В основе инновационного обучения русскому языку и литературе в современной школе лежат следующие технологии [3, с. 15]:
- развивающее обучение;
- проблемное обучение;
- развитие критического мышления;
- дифференцированный подход к обучению;
- создание ситуации успеха на уроке.

При использовании инновационных технологий в обучении русскому языку и литературе успешно применяются следующие приёмы [3, с.16]:
- ассоциативный ряд;
- опорный конспект;
- ИНСЕРТ (интерактивная система записи для эффективного чтения и размышления);
- мозговая атака;
- групповая дискуссия;
- чтение с остановками и вопросы Блума;
- кластеры;
- синквейн;
- «Продвинутая лекция»;
- эссе;
- ключевые термины;
- перепутанные логические цепочки;
- дидактическая игра;
- лингвистические карты;
- лингвистическая аллюзия (намёк);
- исследование текста;
- работа с тестами;
- нетрадиционные формы домашнего задания.

Таким образом, использование современных инновационных образовательных технологий, методов, приёмов – это объективная

необходимость и условие достижения высокого качества современного образования.

Литература

1.Инновационные методы преподавания русского языка. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://articlekz.com/article/12306

2.Курочко Е.А. Применение инновационных технологий на уроках русского языка и литературы в условиях современной общеобразовательной школы. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://urok.1sept.ru/articles/640880

3.Масляк С.И. Инновационные технологии на уроках русского языка и литературы. – [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.e-osnova.ru/PDF/osnova_14_48_13458.pdf

ТАТАР ТЕЛЕН ӨЙРӘТНДӘ СЫЙНЫФТАН ТЫШ УКУ ДӘРЕСЛӘРЕНЕҢ РОЛЕ

Мансурова З.Җ.
Башкортстан Республикасы Бүздәк районы Каран мәктәбе
man.zul2014@yandex.ru

Аннотация: в данной статье рассказывается о роли внеклассных учебных занятий на татарском языке, о развитии речи. В качестве примера приводится внеурочная деятельность по татарскому языку ―Сокровища народа - богатство души‖, и кукольный театр, который организован в рамках данных занятий.
Ключевые слова: внеурочная деятельность, творческая деятельность, родной язык, личность, кукольный театр.

Һәр бала өчен мәктәп - аның тормышында иң мөһим урыннарның берсе, чөнки нәкъ менә биредә ул төрле фәннәр буенча төп белемнәрне үзләштерә, алга таба өлкәннәр тормышы өчен кирәкле тәжрибә ала, төрле социаль рольләрне үзләштерә, үзен мөстәкыйльлеккә әзерли. Баланың киләчәктә уңышы аның мәктәп тормышы вакытында яраклашуына, индивидуальләшүенә һәм интеграцияләнүенә бәйле. Әмма, кызганычка каршы, барлык балалар да үз сәләтләрен мөстәкыйль рәвештә ача һәм тормышка ашыра алмый, шуңа күрә күп нәрсә аның якын даирәсенә, ә нәкъ менә мәктәпкә һәм гаиләгә бәйле. Әлеге социаль төркемнәр әгъзаларының балага социальләшергә ярдәм итүе һәм аны барлык интеллектуаль һәм иҗади башлангычларда хуплавы бик мөһим. Мәктәпнең төп бурычларыннан берсе – балага ярдәм итү, аның сәләтен үстерү, үз-үзенә ышаныч бирү, шул рәвешле аны төрле яхшы гамәлләргә этәрү. Шулай итеп, мәктәп баланың сәләтләрен һәм максатларын гамәлгә ашыру өчен җирлек әзерли. Бу җәһәттән, икенче буын ФБДБС таләпләре буенча, дәрестән тыш эшчәнлек уку программасында үз урынын алды.

Мәктәбебездә телебезгә мәхәббәт тәрбияләү, халкыбызның гореф – гадәтләре, йола-бәйрәмнәре белән таныштыру, сәнгатьле уку күнекмәләре үстерү һәм, иң әһәмиятлесе, аралаша белергә өйрәтү максатыннан оештырылган ―Халкым хәзинәләре – күңел байлыгы‖ сыйныфтан тыш уку дәресләренең оештырылуы зур әһәмияткә ия. Бу дәресләрдә укучылар туган телне тирәнтен өйрәнү белән берррәттән, башка бик күп мәгълүматлар алалар, нәфис сүз белән эш итергә өйрәнәләр, төрле конкурсларда катнашып, үзләренең көчләрен сынап карыйлар. Болардан тыш алар иҗат эшчәнлеге белән дә шөгыльләнәләр.

Сыйныфтан тыш уку дәресе – программа тарафыннан билгеләнеп куелган, расписаниедә күрсәтелгән әдәбият дәресләренең эченә керә торган, укучыларның мөстәкыйль укуы белән идәрә итү дәресе [2, 344]. Мондый эшчәнлекне алып баручы укытучы өчен, иң беренче чиратта, дәресне дөрес оештырырга кирәк. Чөнки нәкъ менә эшчәнлекнең төрле формалары аша бала үзендә моңарчы билгеле булмаган яңа талантлар һәм сәләтләр ача ала. Ә

аларны ачкач, ул үз көченә ышанырга, курыкмаска, элек беркайчан да эшләмәгән эшне башкарырга, яшьтәшләре белән контактка җиңел кирәргә шартлар тудырачак.Сыйныфтан тыш эшчәнлек һәр балага үз шәхесенең уникальлеген аңларга, үз шәхси сәләтләрен билгеләргә, үзе өчен тормыш принципларын, мәнфәгатьләрен һәм кыйммәтләрен билгеләргә мөмкинлек бирә [4, 41]. Шулай ук бала үз гамәлләренә бәя бирергә өйрәнә, димәк, анда үз гамәлләре өчен җаваплылык тою, кешелеклек сыйфатларын формалаштыру, җәмгыятьтә яхшылык, матурлык кайгырту, үзара ярдәм, яхшылык кебек әхлакый категорияләрнең әһәмиятен аңлау процессы бара.

Мәктәбебездә ―Халкым хәзинәләре – күңел байлыгы‖ класстан тыш уку дәресенең 2020-2021нче уку елында бер юнәлеше булып, театр эшчәнлеге белән дә таныштыру тора. Театр – сәнгатьнең бер төре. Ул үз эченә әдәбият, музыка, бию, сынлы сәнгатьне берләштерә. Бүгенге укучылар сүз дөньясыннан ерактарак. Чөнки балалар күбрәк компьютер артында утырырга,сериаллар карарга, эстрада музыкасы тыңларга яраталар.

Башлангыч сыйныф укучылары әле яңа гына ачылып килүче чәчәкләр төсле. Аларны берләштерүдә, зурлар белән аралашырга өйрәтүдә, бәйләнешле сөйләм телен үстерүдә, җәмгыятьтә үз-үзен тота белеп, актив һәм сәләтле кеше булып үсүендә сәхнәләштерү эшчәнлегенең әһәмияте бик зур. Баланың бөтен тормышы – уен. Уенда бала тирә-юнь турында, җәмгыятьнең законнары, кешеләрнең үзара аралашу матурлыгы турында мәгълүмат алып кына калмый, ә бу дөньяда яшәргә, аралашырга, тормышта үз урынын табарга өйрәнә. Ә бу баланың игътибарлы, яхшы хәтерле, дөрес, матур сөйләшә белүен таләп итә. Персонажлар сөйләме өстендә даими эшләгәндә, сөйләм күнекмәләре үсә, баланың сүз байлыгы арта, аваз культурасы, интонацион сөйләм формалаша. Башкарылачак роль баланың чиста, аңлаешлы итеп сөйләвен таләп итә. Сәхнәләштерелгән уеннар, әкиятләр барышында бала персонажлар өчен кайгыра, үзен алар урынына куя, булышу ысулларын таба, яхшылык һәм явызлыкка үзенең карашын белдерә. Моңардан тыш, укучылар татар әдипләренең әсәрләре белән таныша, укый, эчтәлеген исендә калдыра һәм үзенең күңеле аша уздыра.

Шула итеп, укучыларның белем һәм күнекмәләре, өйрәнгән һөнәрләренең ни дәрәҗәдә үзләштерелгән булуы, шөгыльләрдә һәр баланы күзәтү, проект эшләре, өйрәнгән әсәрләрне сәхнәләштерү аша өйрәнелә. Өйрәнгән спектакльләрне башка сыйныф укучылары, балаларның ата-аналары каршында күрсәткәч, тамашачының алкышлап, үз фикерләрен әйтеп бәя бирүе, спектакльнең ни дәрәҗәдә сыйфатлы һәм тамашачы өчен үтемле булуын раслый (спектакльдән соң тамашачыларга үз фикерләрен белдерергә сүз бирелә) һәм түгәрәкнең эшенә дә бәя булып тора. Соңгы шөгыльдә балалар үзләре, һәр уйналган роль турында фикер алышалар, уңай һәм кимчелекле якларын билгелиләр. Курчак театры аеруча әдәбият һәм татар теле, әйләнә-тирә дөнья, технология, музыка дәресләре белән тыгыз үрелеп бара. Бу предметларның һәм сыйныфтан тыш уку дәресенең нәтиҗәсе балаларның белем һәм күнекмәләренә комплекслы бәя бирә.

Әдәбият

1. Григорьев Д. В. Внеурочная деятельность школьников. // Методический конструктор: пособие для учителя–М.: Просвещение, 2010.
2. Заһидуллина Д.Ф. Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы. – Казан: Мәгариф, 2004. – 367 б.
3. Таишева С. Ана теленнән читләшү.// Мәгариф. – 2017. – № 4. – 31-35 б.
4. Шәмсетдинов Г., Вәлиуллин М. Хәерле көн укытучы!// Мөгалимнәргә, методистларга, тәрбиячеләргә методик кулланма. – Казан: ―Идел –Пресс‖ полиграфия –нәшрият комплексы, 2004. – 224 б.

ПОДГОТОВКА БИ- И ПОЛИЛИНГВАЛТЬНЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В КАЗАНСКОМ ФЕДЕРАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Мирзагитов Р.Х.
Казанский федеральный университет
mirza_ramil@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы подготовки би- и полилингвальных педагогических кадров для общеобразовательных учебных заведений.

Ключевые слова: Казанский федеральный университет, би-и полилингвальные кадры, педагоги, родно (татарский) язык.

На базе высшей школы национальной культуры и образования им. Габдуллы Тукая Казанского Федерального университета готовятся специалисты в области татарского языка и литературы, иностранных (английского, китайского, турецкого) языков, дизайнеры, преподаватели музыки и с 2018-2019 учебного года осуществляется подготовка би- и полилингвальных педагогических кадров для национальных образовательных учреждений Республики Татарстан. (Т.е. с 2018 года учителей билингвалов и с 2020 года учителей полилингвалов)

Казанский Федеральный университет является уникальным примером реализации полилингвального образования в Республике Татарстан и в Российской Федерации, в котором осуществляется обучение будущих учителей на трех языках – русском, татарском и английском. Идея полилингвального обучения состоит в том, что наряду с родным языком другие языки используются как средство учебно-познавательной деятельности в процессе профессиональной подготовки. В университете идет подготовка учителей для школ с русским языком обучения, с татарским языком обучения, а также для инновационных образовательных учреждений, в которых английский язык используется как инструмент образования и самообразования учащихся.

Практическую значимость реализации полилингвальных образовательных программ трудно переоценить:

- они обеспечивают преемственность национальной культуры, ее дальнейшее развитие, опираясь на культурологические и фольклорно-исторические аспекты воспитания и обучения, способствуют функциональному использованию татарского языка, как языка науки;

- служат надежным педагогическим средством интернационализации высшего и постдипломного образования, способствуют импорту и экспорту передовых образовательных программ и технологий, содействуют формированию в стенах университета национальной научно-педагогической элиты.

Открытие по направлению 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки) программ, ориентированных на подготовку

квалифицированных педагогических кадров, готовых к ведению образовательной деятельности в условиях билингвальной и полилингвальной образовательной среды сыграет важную и, безусловно, положительную роль в укреплении языковой культуры в РТ.

Опыт Казанского федерального университета по реализации подобных программ может представлять существенный интерес для других национальных республик, где разработка аналогичных образовательных программ будет способствовать повышению качества языковой подготовки, развитию национальной культуры, укреплению тенденций интернационализации научно-педагогической сферы

Для того чтобы подать документы на эти направления абитуриенты заключают договора о целевом обучении с общеобразовательными организациями Республики Татарстан, в которых в дальнейшем, по окончании обучения, они обязуются отработать не менее 5-и лет. Одновременно между Казанским федеральным университетом и данными общеобразовательными организациями Республики Татарстан заключается договор о целевом приеме этих студентов на обучение.

Уникальность нашей работы заключается в том, что для работы с обучающимися привлекается профессорско-преподавательский состав со всего вуза, используются ресурсы собственных лицеев и татарской гимназии №2 имени Шигабутдина Марджани при КФУ. В настоящее время рассматривается вопрос о прохождении педагогических практик также и в полилингвальном комплексе «Адымнар – путь к знаниям и согласию» города Казани.

Обучение осуществляется за счет средств бюджета Республики Татарстан, т.е за обучение платят не сами студенты, а республика.

Все студенты очной формы обучения получают стипендии по республиканской программе стипендиальной поддержки педагогических кадров в размере 15 тыс. руб. в месяц. В первом семестре эту стипендию получают все студенты независимо от результатов ЕГЭ. Со второго семестра для того чтобы получать стипендию необходимо сдать зимнюю сессию на оценки хорошо и отлично, при этом отличных оценок должно быть не менее 50%.

Следует также отметить и то, что в кратчайшие сроки при поддержке попечителей и средств университета созданы современные модельные классы и инновационный Центр цифровых образовательных технологий EduTex.

В основу подготовки полилингвального учителя нами положена методика предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL), успешно применяемая в различных странах Европы и Азии (Нидерланды, Испания, Германия, Китай, Малайзия, Япония и т.д.). Она позволяет осуществлять преподавание и изучение учебных предметов через неродной язык, а также параллельно развивать знания и навыки в предметной области, языковые компетенции и когнитивные способности.

Совместно с профильными институтами КФУ были разработаны специальные образовательные программы, имеющие двойной профиль. Данные

программы позволяют в наибольшей степени удовлетворить потребности Республики Татарстан в педагогических кадрах на би- и полилингвальной основе различной предметной специализации и повышения конкурентоспособности выпускников, способных осуществлять педагогическую деятельность сразу по двум предметам. Очная форма предполагает срок обучения 5 лет, заочная – 6 лет.

Все программы ориентированы на подготовку специалиста, ведущего профессиональную деятельность в би- и полилингвальной образовательной среде. Для достижения этого, кроме углубленного изучения иностранного (английского) языка, в учебные планы были включены такие дисциплины как «Основы билингвального обучения и двуязычия», «Основы преподавания предметов на иностранном языке», «Альтернативные методы преподавания на иностранном языке», «Татарский язык в профессиональной коммуникации», «Практика по созданию математических текстов на татарском языке (LaTeX, MathType)», «Технологии би- и полилингвального развития детей дошкольного возраста» и др. Помимо этого, студенты изучают историю, литературу и культуру Татарстана.

В 2020-2021 учебном году на 1 – 3 курсах всего по проекту подготовки би- и полилингвальных кадров обучаются 386 студентов.

Из них на дневном отделении обучаются 156 студентов-билингвалов (2-3 курсы) по профилям подготовки: «Математика и информатика», «Математика и физика» «История и обществознание», «Начальное образование и преподавание предметов в начальной школе на английском языке», «Музыка и дополнительное образование», «Иностранный (английский) язык и второй иностранный язык»; 82 студента полилингвала по профилям «Математика и иностранный (английский) язык», «История и иностранный (английский) язык», «Начальное образование и иностранный (английский) язык». и 148 человек на заочной форме обучения из числа выпускников педагогических колледжей, профиль подготовки «Дошкольное и начальное образование».

Что касается географии студентов-билингвалов: 81 студент имеют договора со школами и гимназиями города Казани, много студентов обучаются из близлежащих городу Казани районов (Арский, Сабинский, Кукморский, Тюлячинские районы). Всего представлено 39 муниципальных районов Республики Татарстан.

Если говорить о тех профилях по которым планируется набор в 2021 году, то по проекту подготовки би- и полилингвальных кадров планируем набрать пять групп по 25 человек на дневное отделение по направлению «Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки)». Профили следующие: «Математика и Иностранный (английский) язык», «Информатика и Иностранный (английский) язык», «История и Иностранный (английский) язык», «Начальное образование и Иностранный (английский) язык», «Иностранный (английский) и второй иностранный язык». И на отделение заочного обучения планируем набрать одну группу из выпускников педагогических колледжей в количестве 25 человек на направление

«Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки)» «Начальное образование и дошкольное образование (в билингвальной образовательной среде)»

В настоящее время совместно с Министерством образования и науки Республики Татарстан разработан и проект Государственной Программы Республики Татарстан по подготовке педагогических кадров для работы в билингвальных и полилингвальных образовательных организациях РТ на 2020-2025 годы.

ИЗУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА (РУССКОГО)

Мигранова Л.Ш.
Стерлитамакский филиал БашГУ
lilimigranova@gmail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются особенности содержания учебных предметов «Родной язык (русский)» и «Родная литература (русская)», представлены материалы, описаны приемы работы над фразеологическими единицами на уроках родного языка (русского). Лингвокультурологический комментарий способствует пониманию семантики фразеологизма, знакомит с культурой, историей народа, раскрывает его менталитет, расширяет фоновые знания учащихся.
Ключевые слова: родной язык (русский), родная литература (русская), культуроведческая компетенци, фразеологические единицы.

Во всех школах Российской Федерации ведется преподавание новых учебных предметов «Родной язык (русский)» и «Родная литература (русская)», которые входят в образовательную область «Родной язык и родная литература» (согласно ФГОС).

На этом уроке осуществляется изучение русского языка как родного из числа языков народов РФ. В 2018 году появилась примерная программа по учебному предмету «Русский родной язык». Урок родного (русского) языка имеет свою специфику, он не должен быть продолжением или уроком углублѐнного изучения основного курса «Русский язык». «Важнейшими задачами курса являются приобщение обучающихся к фактам русской языковой истории в связи с историей русского народа, формирование представлений школьников о сходстве и различиях русского и других языков в контексте богатства и своеобразия языков, национальных традиций и культур народов России и мира; расширение представлений о русской языковой картине мира, о национальном языке как базе общезначимых нравственно-интеллектуальных ценностей, поведенческих стереотипов и т.п., что способствует воспитанию патриотического чувства, гражданственности, национального самосознания и уважения к языкам и культурам других народов нашей страны и мира» [4: 6].

В 2019 году вышли учебные пособия для 5 – 9 классов (авторский коллектив: О.М. Александрова, О.В. Загоровская, С.И. Богданов, Л.А. Вербицкая, Ю.Н. Гостева, И.Н. Добротина, А.Г. Нарушевич, Е.И. Казакова, И.П. Васильевых), направленные на расширение представлений учащихся об отражении в русском языке истории, материальной и духовной культуры русского народа. Следовательно, содержание предмета ориентировано на соизучение языка, культуры и истории народа, т.е. должно быть организовано культуроориентированное изучение русского языка, направленное на усиление

лингвокультурологической составляющей. Исходя из сказанного, следует, что базовой является культуроведческая (лингвокультурологическая) компетенция, «в состав которой входит осознание родного языка как формы выражения национальной культуры, понимание взаимосвязи языка и истории народа, национально-культурной специфики русского языка, освоение норм русского речевого этикета, культуры межнационального общения; формирование способности объяснять значение слов с национально-культурным компонентом» [2: 100].

В 2020 году разработана примерная программа по учебному предмету «Родная литература (русская)». Эта дисциплина, как «родной (русский) язык», имеет свою специфику: отведѐнное учебное время на изучение данного предмета не может рассматриваться как время для углублѐнного изучения основного курса литературы, содержание программы не включает произведения, изучаемые в основном курсе литературы.

«Специфика курса родной русской литературы обусловлена, во-первых, отбором произведений русской литературы, в которых наиболее ярко выражено их национально-культурное своеобразие (например, русский национальный характер, обычаи и традиции русского народа), духовные основы русской культуры; во-вторых, более подробным освещением историко-культурного фона эпохи создания изучаемых литературных произведений, расширенным историко-культурным комментарием к ним [3: 9 – 10].

Культуроведческий подход к изучению языка связан с понятиями «языковая картина мира», «языковая личность», «диалог культур».

Картина мира есть целостный глобальный образ мира, который является результатом всей духовной активности человека и возникает в ходе всех его контактов с миром. Языковая картина мира является отражением окружающей действительности и воспроизводит, передает национально-культурную специфику мировидения народа.

Языковая личность обладает знаниями об окружающей действительности, закрепленными в языке, т.е. является носителем определенной картины мира. Личность развивается в истории, культуре и языке нации, которая выступает как один из компонентов общественной среды. И, конечно, личность охватывает всю систему общественно значимых отношений и ценностей. При этом отметим, что единого подхода к определению ценностной системы нации не существует. Миропонимание и речевая деятельность человека определяется той национальной культурой и средой, в которой он родился, был воспитан, живет. Языковая личность формируется на протяжении всего периода обучения в школе, и прежде всего в процессе изучения родного языка как источника развития духовных способностей школьников.

Обучение родному (русскому) языку должно осуществляться в процессе диалога культур, предполагающего знание русской культуры, культур наиболее многочисленных народов России, а также традиционных европейских культур.

Уроки родного (русского) языка, таким образом, должны рассматриваться как уроки воспитания нравственности, приобщения к национальной культуре,

формирования национального самосознания. «Язык есть исповедь народа, в нём слышится его природа, его душа и быт родной…», – писал П.А. Вяземский.

Как известно, национальная самобытность, специфика языка наиболее ярко отражена во фразеологии, именно фразеологические единицы в большей степени способны передать особенности миропонимания, мировосприятия народа.

В учебном пособии «Русский родной язык» за 6 класс [5: 45 – 51] в § 6 «Отражение во фразеологии истории и культуры народа» учащиеся расширяют свои представления о фразеологизмах, об источниках их происхождения.

Формированию культуроведческой (лингвокультурологической) компетенции учащихся способствует художественный текст. Текст помогает учащимся постигать эстетическую ценность языковых явлений, знакомит с индивидуальным стилем писателя.

Отметим также, что учащиеся должны уметь видеть фразеологизмы в тексте, уметь понимать и объяснять их значение, а также определять функцию употребления фразеологических единиц в тексте. К тому же, чтобы правильно, уместно употреблять фразеологизмы, необходимо хорошо понимать ситуацию и внеречевые условия, созвучные с фразеологизмом, знать речевой узус. Следует подчеркнуть, что поскольку фразеологический оборот реализует свое значение только в связи с другими словами контекста, то именно в тексте он и представит весь свой потенциал, раскроет оценочные смыслы.

Предлагаем обратиться к повести Э.Е. Фоняковой «Хлеб той зимы». Ученики «откроют новое имя» – познакомятся с писателем Фоняковой Эллой Ефремовной (1934 – 2012). «Хлеб той зимы» (1970) – воспоминания автора (маленькой героини) о «блокадном» голоде, холоде, о человеческой стойкости, силе духа – о блокадном быте ленинградцев.

Язык книги «Хлеб той зимы» Э.Е. Фоняковой яркий, живой, насыщен фразеологическими и паремиологичекими единицами. На страницах повести встречаются такие устойчивые сочетания: *зуб на зуб не попадает, (не) приходить в голову, хоть убейте, из уст в уста, взбредет в голову, ругать на чем свет, как в воду глядеть, показать, не повести бровью, где раки зимуют, вставать в тупик, оторвать с руками, бес (не) попутал, комок в горле, ломать голову, строить куры, болтать языком, ни в какие ворота не лезет, взять языка, глазом не моргнуть, разбить врага (немца), не знать куда глаза деть, держать марку, вывести на чистую воду, ставить на карту, душа не лежит, быть на побегушках, собраться с духом, взять в толк, ловить себя на мысли, нет худа без добра, суд да дело, страх берет, чему быть – того не миновать* и др.

Рассмотрим наиболее интересные фразеологические единицы, представленные в повести Э.Е. Фоняковой. Функциональный анализ фразеологизмов помогает увидеть ситуацию употребления, раскрывает такие свойства, как экспрессивность, эмоциональность.

I. «– Мам, мне не сложить эти циферки!

– Сложишь.

– Не могу.

– Тебе достаточно ясно все объяснили. Теперь изволь думать сама.

– Ну, мам!..

– *Поломай, поломай себе голову*. Потрудись. Не сдавайся.

Легко ей говорить! А мне совсем не хочется *«ломать» себе голову*» [6].

Полагаем, что работу с фразеологизмом можно построить таким образом: 1. Определить значение устойчивого сочетания. *Ломать [поломать, изломать] [себе, всю] голову.* Напряженно думать, стараясь найти решение какой-либо задачи, проблемы [1: 364].

2. Объяснить, как образован фразеологизм, на чем основан.

В основе образа лежит метонимия: голова – источник ума, рассудка, в ней хранятся все наши знания, вся информация, голова осознается как инструмент мыслительной деятельности человека. Образ основан на сходстве оболочки головы – черепа – с коробкой. Фразеологизм передает стереотипное представление о напряженном обдумывании какой-либо сложной ситуации, об усиленном поиске ее разрешения [1, 365].

3. Подобрать эквиваленты из других языков, например, из башкирского, татарского, чувашского (диалог с представителями других культур), а также из других европейских языков.

Сходные образные выражения (по структуре и по значению) встречаем и в других языках, в частности в башкирском и татарском языках («баш вату»), в немецком и французском языках (букв. пер. «ломать голову»), в английском языке (букв. пер. «бить свои мозги палкой»), в испанском языке (букв. пер. «греть себе голову»).

Увидеть национальное своеобразие фразеологических единиц в русском и других языках позволяет образ, положенный в основу номинации, что мы наблюдаем на примере представленных фразеологических оборотов. Подобное обусловлено особенностями мировидения, миропонимания, мироощущения каждого народа, своей историей, культурой, обычаями, традициями, жизненным укладом, жизненной философией, своими ценностями и образными представлениями, т.е. своим особым взглядом на мир.

В следующих речевых ситуациях учащиеся должны самостоятельно рассмотреть и проанализировать фразеологические единицы по такому же образцу (если затрудняются в определении значения оборота, следует обратиться к фразеологическому словарю). Рассмотреть источники происхождения, подобрать эквиваленты можно предложить в качестве домашнего задания.

III. «Узнав, что я за один раз съела «всю гомеопатию», мама *лишилась дара речи*, а папа побежал было вызывать скорую помощь.

– Так я же ее еще неделю назад съела, – невинно сообщила я.

– Ну все, – трагическим голосом сказал папа. – Все. Там же яд.

Взрослые люди такие горошинки принимают по одной в день, а десять штук *могут убить слона*!

– Значит, я сильней слона» [6].

IV. «– Что же это творится?! *Грабеж среди бела дня*!.. «Где же бела, когда сейчас темная ночь», – сонно размышляю я» [6].

Необходимо рассказать школьникам и о стилеобразующем средстве, используемом авторами в своих произведениях, – каламбуре (языковой игре), построенном на обыгрывании фразеологических оборотов. Языковая игра заключается в том, что слово, входящее во фразеологизм, понято буквально, в его основном значении. Маленькая героиня воспринимает устойчивое сравнение в прямом смысле («я сильней слона», «где же бела, когда сейчас темная ночь»). Разъяснение образа фразеологизма, ситуации возникновения способствует пониманию связи между прямым значением оборота (прототипом фразеологизма) и переносным, метафорическим значением самого фразеологизма.

Итак, обучение родному языку (русскому) должно быть основано на приобщении к национальной культуре, должно строиться на воспитании интереса к мировой культуре, на формировании национального самосознания учащихся и на становлении системы общечеловеческих ценностей.

Литература

1. Большой фразеологический словарь русского языка / Отв. ред. В. Н. Телия. – 4-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – 784 с.

2. ВоителеваТ.М. Культуроведческий подход к обучению русскому языку как способ формирования ценностных ориентаций школьников // Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. – 2014. – № 3. – С. 98-103.

3. Примерная программа по учебному предмету «Родная литература (русская)» для образовательных организаций, реализующих программы основного общего образования. – URL: https://fgosreestr.ru/.

4. Примерная программа по учебному предмету «Русский родной язык» для образовательных организаций, реализующих программы основного общего образования. – URL: https://fgosreestr.ru/.

5. Русский родной язык. 6 класс: учеб. пособие для общеобразоват. организаций / [О.М. Александрова и др.] – М.: Просвещение, 2019. – 144 с.: ил.

6. Фонякова Э.Е. Хлеб той зимы. – Новосибирск, 1970. 224 с. – URL: http://lib.ru/PROZA/FONQKOWA_E/hleb.txt

«КАРА» КОМПОНЕНТЛЫ ТАТАР МӘКАЛЬЛӘРЕНӘ ЛИНГВОМӘДӘНИ АНАЛИЗ

Мөгътәсимова З.А.
Казан федераль университеты
Ziliyu@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются особенности семантики колоронима «кара» в татарской паремиологии. Проведенный анализ прилагательного цветообозначения обосновывает универсальность категории цветовосприятия татарского фольклора и достаточно четко выявляет национально специфические особенности.
Ключевые слова: татарский язык, паремия, колоративная лексика, цветообозначения, лингвокультурологический анализ, паремиологическое пространство.

Һәр халыкның төсләргә үз мөнәсәбәте. Ул аның үткәне, дини карашлары, җәмгыятьнең нинди үсеш баскычында торуы, ырым һәм ышанулары белән бәйле. Әйтик, чегәннәрнең чуар төсләр яратуын кайбер галимнәр аларның Һиндстанда яшәгәндәге кастасы (алар югары катламнарның күңелен күрүче җырчылар, биючеләр булган), ыруглык җәмгыятеннән ары китә алмаулары нәтиҗәсе дип саныйлар.

Татар теленең лексик-семантик системасында да төс атамаларының шактый компактлы төркеме аерылып тора. Алар иң борынгы атрибутив сүзләрне тәшкил итәләр. Әлеге берәмлекләр әйләнә-тирә чынбарлыкны чагылдыруда актив катнашалар. Шул ук вакытта төсләр татар халкының дөньяга карашы һәм яңа сүзләр ясау өлкәсендәге фикер үзенчәлекләрен дә характерлыйлар.

Мәкаләдә татар теленең «кара» компонентлы мәкальләренә игътибр итәрбез. Эштә мәкаль контекстында кара сыйфатын куллану үзенчәлеге һәм закончалыгы ачыклана, әлеге сыйфатының семантик үзенчәлекләре анализлана.

Мәкальләр – халык мәдәнияте һәм менталитеты турындагы иң кыйммәтле мәгълүматлар чыганагы. Аларның күпчелеге халык аңы стереотипларын чагылдыра. Үз формасы буенча кыска мәкальләр мораль-этик нормалар системасын гына түгел, бәлки кешенең тышкы һәм эчке дөньясы турында белемнәр тупланмасын да тәшкил итәләр.

Мәкаль текстларындагы берәмлекләрне лексик коннотация үзенчәлекләренә бәйле анализлаулар уңышлы. Атап әйткәндә, халык иҗатыннан тыш та сүзгә хас билгеләрне, шулай ук фольклор дөньясының һәм аның теленең бөтен системасы белән бәйле «ассоциатив тезаурус»ны да исәпкә алырга кирәк.

Кара төсне белдерә торган «кара» сыйфатына татар телендә полисемантик билгеләр хас. Төп семантик билгеләре тискәре: явыз, куркыныч, авыр, караңгы,

рәхимсез һ.б. санала, һәм кайчак аларның кайсы өстен булуын билгеләү дә авыр. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә мондый мәгълүматлар китерелгән:

«Кара – 1. Корым, күмер төсендәге; киресе: ак. 2. Гадәттәге яки төп төскә караганда куерак төстәге, карңгырак төстәге. 3. Караңгы, яктылык төшми торган, куе. 4. Кояш яндырудан аклыгын югалткан яки гомумән ак булмаган (кешедә бит, тән төсе турында). 5. Керле, пычрак, юылмаган. 6. Квалификациясез, аерым осталык сорамый торган (авыр, пычрак, гадәттә физик эшкә карата кулланыла). 7. Революциягә кадәр гади халык арасыннан чыккан, укымаган, надан кеше. 8. Фаҗигале, шатлыксыз, авыр (тормыш, көннәр һ.б.). 9. күч. Бик көчле. 10. күч. Явыз, мәкерле, җинаятьчел» [4, 232].

Борынгы төрки сүзлектә «кара» сүзе бары төсне генә аңлата. Сүзлектә борынгы төрки форманың kara икенлеге билгеләнә һәм мисал китерелә: sariğ taş nağıd tözlük ol qara taş kivan tözlüg ol (сары таш табигатьтән Венера белән бәйле, кара таш Сатурн белән бәйле ул).

«Кара» сыйфаты татар мәкальләрендә «усал, явыз» мәгънәсенә ия. Мәсәлән, *Йөзе ак дип алданма, эче кара булмасын.*

Кешенең шәхси үзлекләрен характерлаучы мәкальләрдә кара тискәре коннотация тапшыру өчен кулланыла: *Кара сакалың кая барсаң да калмас; Су һәр нәрсәне агарта, йөз карасын агарта алмый; Казан карасы китәр, намус карасы китмәс.*

Татар мәкальләрендә хатын-кыз матурлыгын тасвирлаганда, «кара» сыйфаты уңай коннотациядә кулланыла: *Кара кызның дәрте бар; Кашы кара, күзе кара, карасам күзем кала; Ак матур – чак матур, Кара матур – бик матур.*

Халык авыз иҗатының башка жанрларындагы кебек үк, «кара» сыйфаты да «җир» сүзенә даими эпитет булып тора: *Кара җирне яманлама, кермә торган җиреңдер; Җир кара да, үлән үстерә, кар ак та, эт чылата; Кара җиргә кар яуса, карны күрү бер зәвык; Кара җирдән кар китсә, җирне күрү бер зәвык.* Шулай итеп, без «кара» сүзенең «җир»нең төсен түгел, сыйфатын билгеләвен күрәбез.

Татар телендә «кара» сыйфаты халыкны символлаштыра һәм, «гади, танылмаган» дигән мәгънәгә ия булып, еш кына дөньяда билгеле булмаган кешегә карата кулланыла. Тикшерелгән материалны анализлау күрсәткәнчә, «гади, танылмаган» дигән мәгънәләргә тагын «укымаган, белемсез» мәгънәләре дә өстәлә: *Кара халык – кара сарык.*

Татар мәкальләрендә «кара» сыйфаты зоологик һәм ботаник атамалар составында килә: *Итче ак сарыкны да, кара сарыкны да суя; Кара җир астында кара елан да туйган.*

Мәкальләр арасында «кара» сыйфатына уңай бәя бирә торганнары да күзәтелә. Мәсәлән, *Һәрбер кара нәрсә шакшы булмас, һәрбер ялтыраган яхшы булмас.*

Л.Г.Бедоидзе фикеренчә «кара» күп кенә телләрдә бәхетсезлек, явызлык символы булып тора [1, 70].

Р.Р.Закиров исә үзенең хезмәтләрендә, А.Веселовскийга нигезләнеп, «кара» барлык халыкларда да матәм, шом, гайгы, тормышның караңгы яклары белән ассоцияцияләнүен [2, 30]. Татар мәкальләрендә дә бу фикерне раслый торган мисаллар табарга була: *Дус кара көндә беленер; Кара көндә дус булган арага кылыч чапса да аерылмас; Ил белән кара көн бәйрәм; Көннән якты нәрсә юк, кара болыт басмаса.*

Тикшеренү нәтиҗәләре күрсәткәнчә, күп кенә төсләр атамаларының күчерелмә мәгънәләре барлыкка килү аларның билгеле бер символикага ия булуы белән аңлатыла. Татар мәкальләрендә «кара»ның символик мәгънәсе бертөрле түгел. Биредә «кара» сыйфаты, мәсәлән, Европа мәдәниятләрендәге кебек абсолют тискәре мәгънәдә генә чагылыш тапмый, ә катлаулырак мәгънәләрне дә үз эченә ала.

Әдәбият

1. Бедоидзе Л.Г. Фразеологические еденицы с компонентом цвета в немецком, русском и осетинском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1997. – 241 с.

2. Закиров Р.Р. Феномен цвета во фразеологии (на примере английского, русского и татарского языков). – Казань:ТГГПУ, 2009. – 246 с.

3. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Өч томда. Казан: Татар. кит. нәшр., Т.1. —1959. — 913 б.; Т.2. 1963. — 959 б.; Т.З. 1967. — 1013 б.

4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: ―Матбугат йорты‖, 2005. – 842 б.

КЫТАЙ ҺӘМ ТАТАР ТЕЛЕ ФОНЕТИКАСЫ: ЧАГЫШТЫРМА АСПЕКТТА

Мөхәммәтшина А.Ф.
ИФМК, КФУ
alisafaizovna99@mail.ru

Генеалогик классификациядә татар теле төрки телләрнең кыпчак төркеменә керә, ә кытай теле кытай-тибет телләре гаиләсенә карый, иң зур һәм күпсанлы халык сөйләшә торган төркем булып тора. Димәк, бу ике тел – ике төрле төзелешле система, шунлыктан алар арасында уртаклыкларга караганда аермалар күбрәк булуы табигый.

Икенче телне өйрәнгәндә, укытуның фонетик этабы әһәмиятле, ул өйрәнеләчәк телнең нигезендә ята. Фонетика чит телне өйрәнгәндә туган тел йогынтысына бик нык дучар ителә һәм һәрвакыт күп хаталар белән характерлана.

Икенче чит телдә фонетиканы камил өйрәнергә, туган тел йогынтысын ничек җиңәргә, кешеләр белән аралашырга? Бу сораулар икенче телне үзләштерергә теләүчеләр өчен гаять мөһим. Татар һәм кытай телләренең фонетикалары шактый аерылса да, аларның уртак яклары да бар. Бу бүлектә без татар һәм кытай телләренең төп фонетик үзенчәлекләрен, аның охшаш һәм аермалы якларын карап үтәрбез. Әмма кытай теле авазлардан түгел, ә иҗекләрдән торганга күрә, без башта ике телнең иҗекләр төзелешенә бәйле үзенчәлекләрне карап үтик.

Иҗек структурасы. Иҗек – сөйләмнең иң кечкенә әйтелеш берәмлеге. Ул бер сузык аваздан яки сузык аваз белән янәшә килгән тартык аваздан тора ала. Татар телендә иҗекнең ачык һәм ябык төрләре бар. Ачык иҗек дигәндә без күз алдында сузык авазга тәмамланган иҗекләрне күздә тотабыз, ә ябык иҗек тартык авазга бетә. Һәр телнең үзенә генә хас иҗек калыплары бар. Хәзерге татар телендә 6 төрле иҗек калыбы саклана: С, ТС, СТ, ТСТ, СТТ, ТСТТ (С – сузык аваз, Т – тартык аваз).

Кытай иҗеген татар теленнән аера торган мөһим үзенчәлекләрне аерып күрсәтергә мөмкин:

1. Татар телендә иҗектә авазларның төрле тәртиптә килүе рөхсәт ителә. Татар теленең теләсә нинди авазы да диярлек иҗекнең башында, уртасында яки ахырында килергә мөмкин. Кытай телендә иҗек хасил итүче авазлар төгәл тәртиптә урнаштырыла. Тулы кытай иҗеге түбәндәгечә төзелә: тартык аваз, иҗек ясамый торган сузык, иҗек ясый торган сузык, соңгы ярымсузык яки борын сонанты; һәм шуның нигезендә башка дәрәҗәдәге структур элементларга бүлгәләнергә мөмкин: *duan* иҗеге үз эченә *d* инициален, *uan* финален ала.
2. Кытай телендә бер иҗектә ике тартык берничек тә бер-бер артлы килә алмый, ә сузыкларның бергә килүе – гадәти күренеш. Татар телендә исә тартык һәм сузык аваз чиратлашып килә, шулай ук ике тартык авазның сүз уртасында һәм ахырында бер-бер артлы килүе дә мөмкин.

3. Кытай телендә барлык авазлар да алда әйтелгән тәртиптә була алмый (мәсәлән, [фи], [ты] бергә килә алмый). Бу кытай телендә иҗекләр саны чикләнү белән билгеләнә (алар барлыгы 400 тирәсе).

4. Кытай телендәге иҗек дүрт төрле ысул, дүрт төрле көй яки интонация белән әйтелергә мөмкин. Бу *тон* дип атала. Тон дигәндә без аның озынлыгын, югарылыгын күз алдында тотабыз. Ул тулаем иҗеккә яки аерым авазга түгел, ә финальга, ягъни башында тартыгы булмаган авазлар төркемчәсенә хас. Дүрт тоннан тыш сирәк булса да, нуль тоны да очрый ала. Бу инде финальне кыска, басым ясамыйча әйтелү дигәнне аңлата.

5. Кытай телендә тон мәгънә аеру, мәгънә белдерү функцияләрен үти. Әгәр иҗекне дөрес икенче тон белән әйтсәң, гомумән икенче сүз чыга, икенче мәгънә бирелә (әни - 妈 - mā, җитен -麻 – má, ат -马 - mǎ, ачуланырга - 骂-mà, сорау кисәкчәсе - 吗 -ma). Шулай итеп, тон – ул иҗек өстендә белдерелә торган уникаль фонологик берәмлек.

6. Кытай теленең иҗекле характеры һәм иҗек структурасының аермалы үзенчәлекләре минималь әһәмиятле берәмлекләрне аерып чыгару принципларын билгели. Монда татар телендәге кебек аерым аваз (фонема) түгел, ә гадәттә силлабем яки слогофонема дип атала торган тоны билгеләнгән иҗек килә.

Иҗек ягыннан шактый аерымлыклар булса да, бер охшаш якны да билгеләп үтәргә кирәк. Кытай телендә иҗек күп дигәндә дүрт аваздан тора (*suan*), татар телендә дә шундый ук сыйфатны күрәбез (*карт*).

Фонетик һәм фонологик системалар. Кытай һәм татар телләре авазлар системасында охшашлыклар зур. Аларны аерым карыйбыз.

Төп монофтонг сузыкларны алганда, алар ике телдә дә бер үк дисәк, ялгышмабыз. Ләкин кытай телендә аларның саны алты, ә татар телендә – унике (өчесе рус теленнән). Кытай телендәге алты сузык аваз татар телендә дә бар (таб.1.1):

Таблица 1.1. Кытай теленең сузык авазлары һәм аларның татар эквивалентлары

Кытай теле	Татар теле
[a]	[а] яки [ә]
[o]	[о] (рус теленнән)
[i]	[и] яки [ы]
[u]	[у] яки [ү]
[ü]	[ү] яки [ө]
[e]	[ы] яки [ә]

Татар телендә калган тагын [ө], [о], [э] һәм рус теленнән кергән [ы], [э] авазларына охшаш сузыклар кытай телендә очрамый.

Таблицада туры килгән авазларның әйтелеше дә бик охшаш:

[a] – [а] (дан – bāng (帮));

[ә] – [a] (тән – kàn (看));

[о] – [o] (сон – dòng (动));

[и] – [i] (дин – qíng (晴));
[ы] – [i] (тын – chī(吃));
[ү] – [u] (күз – qù (去));
[у] – [u] (кунак – zhù (祝));
[ү] – [ü] (күңел – nǚ'ér (女儿));
[ө] – [ü] (көл – lǜ (绿));
[ы] – [e] (кыр – chē (车));
[ә] – [e] (фән – rén (人)) һ.б.

Шулай ук татар һәм кытай телләрендә охшаш яңгырашлы дифтонглар да бар. Аларның шулай ук күтәрелмә һәм төшерелмә төрләре була. Мәсәлән:

[йа] – [ya] (куя – yālì (压力);
[йу] – [yu] (баю –yùndòng (运动);
[wa] – [ua] (куа – suān (酸);
[ай] – [ai] (сай – bǎi (百);
[әй] – [ei] (җәй – fēi (飞);
[әw] – [ao] (дәү – táopǎo (逃跑) һ.б.

Тартык авазларны карасак, татар телендә тартык авазлар ясалу урыны, ясалу ысулы һәм тавыш катнашу яки катнашмау буенча бүленәләр. Татар теленең 28 тартык авазы 24 хәреф белән белдерелә. Ясалу урыны буенча: ирен, ирен – ирен, ирен – теш; тел, тел – теш, тел – аңкау, тел уртасы, тел арты, кече тел (увуляр), йоткылык (фарингаль), бугаз (ларингаль). Ясалу ысулы ягыннан йомык, саф, аффрикат, өрелмәле, ярым – йомык, борын, ян – як, калтыраулыга бүленәләр. Акустик аспектта шаулы, сонор, яңгырау, саңгырау булалар.

Татар телендә 28 тартык, алынма һәм диалект сүзләр составында кулланыла торган 5 тартык ([ц], [тч], [щ], [в], [х]), 25 тартык фонема һәм рус алынмаларыннан күчкән 3 фонема ([в], [ц], [щ]) бар. Татар теленең үзенә генә хас булган тартыклары: [къ], [гъ], [ң], [ж], [h], [‘].

Галимнәр кытай телендәге башлангыч тартыкларның санын егерме бер дип күрсәтә: [p], [b], [t], [d], [k], [g], [c], [dz], [ch], [dzh], [q], [j], [f], [s], [sh], [ɕ], [h], [r], [m], [n], [l] (таб. 1.4). Кытай теленең консонантизм системасын 3 билге характерлый: ясалу урыны, ясалу ысулы һәм сулап чыгару (придыхательность). Ясалу урыны буенча кытай телендә ирен-ирен, ирен-теш, теш-теш, альвеоляр, тел алды, тел алды-какуминаль, палаталь һәм тел арты тартыкларын аералар. Ясалу ысулы буенча шартлаулы, борын, фрикатив, аффрикатив һәм ян-як тартыклар була.

Глайдлар дип күрсәтелгән [y], [w] һәм тел арты [ng] авазлары кытай телендә инициальлар итеп каралмый.

Татар һәм кытай теленең тартык авазларының үзара аермаларын караганда берничә пунктка тукталырга кирәк.

Беренчедән, кытай телендә калтыраулы [р] авазы юк, шуңа күрә кытай кешеләре [р] авазы урЫнына еш кына [л] авазын кулланалар. Шулай ук тел-теш [з] авазы урнына аффрикат [dz] яки [dzh] авазлары әйтелә. Рус теленнән кергән

[в] авазы татар теленә охшаш, ә кытай телендә глайд булып каралган [w] кебек яңгырый.

Тагын бер аерма буларак кытай телендә яңгырау-саңгырауга бүленеш юклыгын әйтергә кирәк. Бары тик кытай телен өйрәнүчеләр өчен генә бирелгән классификациядә әлеге бүленеш күрсәтелә (шуңа күрә дә кытайлар [б]ар сүзе урнына [п]ар сүзен, ә [г]өл урнына [к]өлне ишетәләр). Яңгыраулык-саңгыраулык классификациясе урынына анда "придыхатель/непридыхательность", ягъни кайбер тартыклар көчле итеп сулап чыгарганда [x] авазы өстәлеп ясала. Аларга каршы парлар булган авазлар ачык әйтелә: [p] – [b], [t] – [d], [k] – [g], [ch] – [zh], [q] – [j], [c] – [z], алар арасында [p], [t], [k], [ch], [q], [c] - көчле итеп сулап чыгарганда [x] авазы өстәлеп ясала торган тартыклар (придыхательный), [b], [d], [g], [zh], [j], [z] – [x] авазы өстәлми (непридыхательными), ә калган тартыклар [f], [s], [sh], [r], [ɕ], [h] ике төркемнең берсенә дә керми.

Гомуми планда караганда татар һәм кытай теле тартыклары үзара бик охшаш. [p] – [п], [b] – [б], [t] – [т], [d] – [д], [k] – [к], [g] – [г], [c] – [ц], [dz] – [з]/[дз], [dzh] – [ж]/[дж], [q] – [ч], [f] – [ф], [s] – [с], [sh] – [ш], [h] – [х], [m] – [м], [n] – [н], [l] – [л], [ng] – [ң], [w] – [w]. [ng] – [ң], [w] – [w] авазлары аерым кытай һәм татар теленә хас тартык авазлар булып тора.

Артикуляция. Артикуляция базасы дигәндә әлеге телгә хас билгеле бер артикуляцияләрнең бердәмлеге һәм әйтелеш хәрәкәтләрен дөрес һәм аеруча экономияле үтәүне тәэмин итә торган артикуляторларның билгеле бер торышы аңлашыла. Татар һәм кытай телләренең фонетик системаларына чагыштырма анализ аларның артикуляцион торышының һәм типик артикуляцияләренең сизелерлек аермаларын ачыклый.

1. Арткуляцион торышның төп аермалары:

1.1. Татар артикуляцион торышын иреннәрнең беркадәр алга сузылуы аерып тора (иреннәр тешләрдән бераз аерыла), ә кытай телендә иреннәр тешләргә ныграк ябышкан һәм бераз киеренкеләнгән була.

1.2. Тел гадәттә очы белән күккә күтәрелә торган татар артикуляцион торышыннан аермалы буларак, кытай теле өчен тел очы белән өскә, альвеолаларга таба бөгелгән килеш, телнең тигез торышын бераз артка чигереп (тел күккә һәм бигрәк тә тешкә кагылмый) китерелгән.

1.3. Татар артикуляциясен сузык авазлар әйтелгәндә иреннәрнең зур хәрәкәтчәнлеге аерып тора: иреннәр энергия белән «көпшә»гә сузылалар, «елмаеп» сузылалар, түгәрәкләнәләр. Кытай артикуляциясенә хас ирен хәрәкәтчәнлеге белән беррәттән, аларның зур киеренкелеген билгеләп үтәргә кирәк.

Әдәбият

1. Алексахин А.Н. Теоретическая фонетика китайского языка. – М.: Флинта, 2006. – 237 с.
2. Хадиева Г.К. Татар теле фонетикасы. – Казан, 2014. – 71 б.

Г. ИБРАҺИМОВНЫҢ «КАЗАК КЫЗЫ» РОМАНЫНДАГЫ ТЕЛ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕН УРТА МӘКТӘПТӘ ӨЙРӘНҮ

Насипов И. С., Рамазанова А. Р.
Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы
nasipov2021@yandex.ru, ramazanovaalina1997@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена рассмотрению изучения языковых особенностей романа «Дочь степи» Г. Ибрагимова в средей школе. Для раскрытия основной проблемы в работе представлена краткая информация о романе и самом писателе. При анализе языковых особенностей был представлен лексический состав слов в романе, примеры из текста произведения, показана их роль в описании быта и жизнедеятельности казахского народа.

Ключевые слова: языковые особенности, местный говор, хозяйственная деятельность, продукты, домашняя утварь, одежда.

Татар әдәбияте классигы Г. Ибраһимов әдәбият һәм тел мәйданында зур урын алып тора. Ул 1905 елгы революция тәэсирендә башланган иҗтимагый-политик күтәрелеш чорында килеп керә һәм татар халкының иҗтимагый аңы үсешендә, әдәбияты, теле һәм сәнгатенең формалашу тарихында тирән эз калдыра. Г. Ибраһимов үзенең игътибарын, җәмгыятьне рухи яктан яңарту һәм аның үсешен тәэмин итү чарасы буларак, эстетик проблемалар, шәхси эстетик тәрбия бирү мәсъәләләренә юнәлтә. Ул үзенең әсәрләрендә яшь буынның матурлыкка, рухи үсешкә омтылуын, әдәбиятка һәм сәнгатькә эстетик караш уянуны тасвирлый [3, 39-40]. Аның әсәрләре кешене һәм табигатьне ярату хисләре белән сугарылган. Язучы буларак, Г. Ибраһимов татар әдәби процессы үсешендә зур урын алып тора. Шуңа күрә аның иҗатын урта мәктәптә өйрәнү бик тә әһәмиятле роль уйный.

Әлеге вакытта мәктәп программаларына күз салсак, мондый күренешне күрәбез: ФГОС таләпләре буенча 5 нче сыйныфта Г. Ибраһимовның иҗатына 2 сәгать бирелә, 7 нче сыйныфта – 2 сәгать, 9 нчы сыйныфта – 3 сәгать, 10 нчы сыйныфта – 3 сәгать, 11 нче сыйныфта – 2 сәгать. Татар әдәбияты дәресләрендә укучылар Г. Ибраһимовның тормыш юлы, иҗаты белән таныша, аерым әсәрләренең эчтәлеген, хикәяләрдә мәхәббәт, табигать һәм сәнгать культын, әсәрдәге социаль-сәяси тормыштагы булган үзгәрешләрне, аларның иҗтимагый-сәяси һәм иҗади фикергә йогынтысын өйрәнәләр. Ләкин укытучы махсус рәвештә әсәрнең эчтәлеге, геройларның характерлы сыйфатларына гына түгел, аның тел байлыгына да игътибар юнәлтергә тиеш. Әдәби әсәрдәге тел үзенчәлекләрен өйрәнүнең мөһимлеген һәм әдипнең осталыгын күрсәтер өчен, без 11 нче сыйныфта Г. Ибраһимовның «Казак кызы» романына тукталабыз.

XX йөз башында әдәби телне демократлаштыруда һәм аны бердәм нормаларга китерүгә Г. Ибраһимов актив катнаша. Башка әдипләрдән аермалы

буларак, ул үзенең эшчәнлеген төп ике юнәлештә алып бара. Беренчедән, ул,

күренекле тел галиме буларак, әдәби телнең фонетик, орфографик, лексик, грамматик нормаларын чагылдырып, тел белеменә караган хезмәтләр яза, шулай татар тел гыйлеменә зур өлеш кертә. Икенчедән, Г. Ибраһимов телнең эчке мөмкинлекләреннән, халыкның җанлы сөйләменнән файдаланып, әдәби тел нормаларын киң халык массасына җиткерүдә зур эш алып бара. Ягъни ул әдәби тел нормаларын матур әдәбият әсәрләре аша гамәли яссылыкта файдалана.

Әйткәндәй, Г. Ибраһимов «Казак кызы» романында оста язучы буларак казах тормышын да төрле тел үзенчәлекләре аша чагылдыра. Боларны мәктәп укучысына ачып бирүдә укытучы эш алып барырга тиеш, дип саныйбыз.

«Казак кызы» романы – татар әдәбиятының иң күркәм бер үрнәге, классик әдип Галимҗан Ибраһимов иҗатының матур бер җимеше буларак танылган әсәр. Анда татарларга кардәш халыклардан булган казахларының XIX гасыр ахыры–XX гасыр башындагы тормышы чынбарлыкта чагылдырылган. Романның сәнгати үзенчәлекләрен аның теле дә билгели.

Аеруча идея-сәнгать функцияләрен «Казак кызы» романында кулланылган сүзлек составы да үти. Алар арасында архаизмнар зур урын алып тора. Хәзерге татар телендә искергән сүзләр, барыннан да элек, узган вакыйгаларның картиналарын торгызу һәм авторлык позициясен белдерү өчен кулланыла. Әйтик, мондый сүзләр романда тарихи стильләштерү вазыйфасын да үти. Аларның кайберләре, чорның гомуми тел колоритын булдыруга ярдәм итеп, төрле сөйләм контекстларына иркен үтеп керәләр. Автор сөйләмендә *ләкап, күҗә, амал, гуй, лазем, аял, әкә, чал* һ.б. лексик берәмлекләр очрый. Укытучыга шуңа да игътибар итәргә кирәк: роман XX йөз башында язылып, 100 елга якын вакыт кичергән. Аңлашыла ки, бу чорда кайбер лексик берәмлекләр искереп, үзләре үк бүгенге укучыга чит-ят булып тоелырга мөмкин. Чөнки телебез өзлексез үсештә, үзгәрештә.

Г. Ибраһимовның «Казак кызы» романында, татар лексемалары белән беррәттән, казакъ сүзләре дә кулланылган. Әлбәттә, бу исә Г. Ибраһимовның чынбарлыкка, телгә, халыкларның мәдәни традицияләренә ни дәрәҗәдә игътибарлы булуын тагын бер кат раслый. Мәсәлән, ***Чалның** тапкырлы кинаясе мәҗлеснең хушына китте* [2, 32]. *Ил агасы өлкән аксакал Биремҗан **әкәмоны** куәтләп алды* [2, 32]. *Ул гайбәтче **кимперләрдән** кайбер нәрсә ишеткән иде* [2, 37]. ***Аяллыгың** барма, күп гомер эчендә яманын да, яхшысын да күрми амал юк!*[2, 40] *Үзем карт **кимпер**, балалар яшь...* [2, 51]. Тик шунысы да ассызлыклау тиешле: роман татар әдәби телендә татар укучысына дип язылган. Шуңа күрә әсәрдә казах теле лексемаларын куллануда автор чама белеп эш итә.

Г. Ибраһимовның «Казак кызы» романындагы тел үзенчәлекләре **халыкның җирле сөйләмендә, геройларның телендә** (*Азым әкә! Сары биянең җаен тапмый торабыз. Бире килсәңче*!); **табигатьне сүрәтләгәндә** (*Бу калкуның өстенә чыгу белән, картның күз алдына эзләп килгән җәйләвенең бөтен ягы ачылды. Күлләре юк яки кайчандыр булып та корыган. Хәзер аның урынына малга да, адәмгә да файдасыз бер кызгылт үлән үсеп килә. Тик урыны-урыны*

белән генә гайбәт яшеллекләр күренә [2, 53]); **казах халкының киемендә** (*Аягына иске читек-кәвеш, өстенә изүе бау белән бәйләнгән, якасы кире кайтарылган озын ак күлмәк, аның өстеннән тәя җонынннан сугып, кыл катнаштырып эшләнгән зур кәпе кигән, зур буйлы, бөркет танаулы, озын ак сакаллы, ләкин ябык, кипкән тәнле бу баба кунакның эзләп килгән мәшһүр Биремҗан аксакалы иде* [2, 47]); **өй җиһазларында** (*Җир идәннең күп җире ачык, тик түргә генә бераз киез түшәлгән, киргә буенда буяулары югала башлаган берничә сандык, алар өстендә берничә юрган, келәм, сул якта бер камыт, кибеп ауган буш саба, күптән кымызга тимәгән пешкәк, керле самавыр, берничә табак – менә өйнең бәтен җиһазы шул иде* [2, 47]); **ашамлыкларында** (*Туктының симезләре суелды, кымыз мул куелды, байбичәгә, кунакларның кадерен белеп, бик сирәк ашлардан булган куырдак, кәйгән бәйрән кебек сыйлар хәзерләтте* [2, 134]. *Эремчек эшен бетереп, киезгә тотынган Айбала...* [2, 49]. *Җылкычы ата аңа берничә кисәк казылык, дүрт кабырга, бер майлы бөер, бераз җәймә салды да: "Алыгыз" - диде* [2, 77]) һ.б. чагылдырыла.

Шулай ук укычыга әсәрдәге искә алынган тарихи вакыйгаларга, кеше исемнәренә, топонимик атамаларга, җирле табигый рельеф, һава шартларын белдерүче сүзләргә һ.б. игътибар итү кирәклегенә укытучы басым ясарга тиеш.

Димәк, Г. Ибраһимовның «Казак кызы» романындагы тел үзенчәлекләрен табып эшләү укучыга әсәрнең эчтәлеген төгәлрәк аңларга, геройларның характерларын, аларның бер-берсе белән мөнәсәбәтләрен, барган вакыйгаларның урынын, авторның стилен тасвирларга ярдәм итә. Бу исә укучыларга әсәргә төгәл һәм дөрес анализ ясарга мөмкинлек бирә.

Шулай итеп, Г. Ибраһимов татар матур әдәбият стилен үстерүдә һәм аны төрле тасвири сурәтләр белән баетуда зур эш башкарган әдип. Аның иҗаты XX йөз татар әдәбиятында иң үзенчәлекле дип санарга урын бар. Ул үзенең геройлары, фәлсәфи карашлары һәм, әлбәттә, үзенең теле белән башка авторлардан аерылып тора.

Әдәбият

1. Ибрагимов Г. Г. Казакъ кызы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 191 б.
2. Ибраһимов Г. Г. Казакъ кызы: хикәяләр, роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. – 384 б.
3. Поварисов С. Ш. Педагогическая эстетика: учебное пособие / С. Ш. Поварисов. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2016. – 340 с.
4. Хаков В.Х. Мәктәптә татар язучыларының тел үзенчәлекләрен өйрәнү: Тел-әдәбият укытучылары өчен ярдәмлек. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 144 б.

СХЕМАЛЫЛЫК ЭШ ТЕХНОЛОГИЯСЕ КУЛЛАНУ БУЕНЧА ТИКШЕРЕНҺ НӘТИҖӘЛӘРЕ

Нәбиева Я.К.
МБОУ Васильевская СОШ №2 имени Героя Советского Союза Николая Соболева ЗМР РТ, учитель начальных классов
yasmina.nabieva@mail.ru

Аннотация. В статье рассказывается об опыте работы с учащимися на уроках радного (татарского) языка с помощью схем.
Ключевые слова: схема, технология, родной (татарский) язык, учащиеся.

Схемалылык эш технологиясен кулланып 4 нче сыйныф укучылары белән ике дәрес дәвамында эксперимент үткәрелде. 20 бала алынды, алар үзләштерү дәрәҗәсе буенча ике төркемгә бүленеп каралды. Һәр төркемдә 10 бала.

Беренче төркем укучылары эксперименталь төркем, ә 2нче төркем укучылары – контроль төркем укучылары буларак каралды. Аларда бер үк тема, бер үк материал нигезендә үтелде, ләкин эш төрләрендә аермалар булды.

Эксперимент өчен ―Билгесез үткән заман хикәя фигыль‖ темасы алынды. 1 нче дәрестә яңа тема өстендә эшләдек, 2 нче дәрестә теманы үзләштерү өстендә эш алып барылды, 3 нче дәрестә тест формасында белемнәрен тикшердем.

Дәреснең максатлары ике төркем өчен дә бер үк:

1. - ган/ - гән, - кан/-кән формалы фигыльне актив сөйләмгә кертү;
2. Үткән заман фигыль кушымчаларын дөрес язу күнекмәләрен формалаштыру;
3. Әхлаклылык сыйфатларын тәрбияләү. Г. Тукай иҗатына мәхәббәт тәрбияләү.

Җиһазлау – 1 нче төркем өчен : мультимедия аша күрсәтү өчен материаллар (Г.Тукай портреты, ―Су анасы‖ мультфильмы, дәрес темасына караган слайдлар, ―Ак чәчәк‖ уены өчен карточкалар, дәреслек (Р.З.Хәйдарова Татар теле һәм уку китабы. Рус телендә белем бирүче дүртеллык башлангыч мәктәпнең 4 нче сыйныфы өчен дәреслек)

2 нче төркем өчен: дәреслек (Р.З.Хәйдарова Татар теле һәм уку китабы. Рус телендә белем бирүче дүртеллык башлангыч мәктәпнең 4 нче сыйныфы өчен дәреслек)

―Билгесез үткән заман хикәя фигыль‖ темасы өстендә эшләгәндә, беренче төркемдә төрле терәк схемаларны, рәсемнәрне, таблицаларны, мультфильмны мультимедиа аша күрсәтеп, индивидуаль карточкалар кулланып үткәрдек. Ә икенче төркемдә бары тик дәреслекне һәм эш дәфтәрләрен кулланып үткәрдек.

Укучыларның теманы ни дәрәҗәдә үзләштергәнен анализлау өчен тест үткәрелде.

Эшләнелгән тест нәтиҗәләреннән чыгып, һәр төркем теманы ни дәрәҗәдә үзләштергәнен анализладык.

Тест нәтиҗәләре													
1 нче төркем							2 нче төркем						
укучы саны	5	4	3	2	Сыйфат %	Өлгереш %	укучы саны	5	4	3	2	Сыйфат %	Өлгереш %
10	6	3	1	-	90%		10	1	4	5	-	50%	

Теманы 1 нче төркемдә 90% укучы үзләштергән булса, 2 нче төркемдә бары тик 50% кына. Тест буенча 1 нче төркемдә, 2нче, 4нче, 7нче сорауларда хата җибәргәннәр. 2 нче, 4 нче сорауларда хата, Г.Тукай турындагы мәгълүмәтне тиешле дәрәҗәдә игътибар белән тыңламаганлыктан җибәрелгән булса, 7 нче сорауда хата, татарча сүзләрне начар белгәнлектән, өйдә өйрәнеп килмәгәнлектән җибәрелгән. 8нче – 12 нче сорауларда хаталар юк диярлек. Чөнки теманы аңлатканда тәрәк схемалар кулланылды, укучылар кагыйдәне таблица һәм схема формасында яздылар.

2 нче төркемдә бер генә укучы барлык сорауларга дөрес җавап биргән. 1 нче сорауда 5 укучы хата җибәргән, чөнки Г.Тукайның портреты күрсәтелмәде. 2нче – 4 нче сорауларга хаталар игътибарсыз тыңлаганлыктан һәм Г.Тукай турында мәгълүмәт бирелгән вакытта, ―Су анасы‖ әкиятен укыган вакытта рәсемнәр күрсәтелмәде. Теманы аңлаткан вакытта, кагыйдәне укучыларга әйтеп яздырган иде, таблица һәм тәрәк схемалар кулланылмаган иде, шунлыктан 8 нче – 12 сорауларга җавапларда күп хаталар җибәргәннәр. Күргәнебезчә, төркемнәрдә теманы үзләштерүдә аерма бар.

Димәк әлеге методиканы татар телен өйрәнгәндә куллану, һичшиксез, билгеле бер нәтиҗәләр бирә. Дәрестә балалар белән бергә тәрәк схемалар төзибез, дәреслектә бәян ителгән кагыйдәләрдән теоретик мәгълүматлар алып, аларны гомумиләштерүче символлар рәвешендә күз алдына китерәбез, бу мәгълүматлар арасында логик бәйләнешләрне урнаштырабыз һәм тәрәк схемада бу бәйләнешләрне сурәтлибез. Шулай итеп, тәрәк схемалар балаларга әзер килеш бирелми, ә тактада һәм дәфтәрдә укытучы җитәкчелегендә балаларны актив танып белү эшчәнлеге барышында "үсә". Тәрәк схеманы төзегәннән соң, балаларда тиз арада анда ориентлаша белү, шунда ук тәрәк схемасының аерым буыннарын табу һәм аңлау, бу буыннар арасындагы үзара бәйләнешне күрә белергә өйрәтү тора. Моның өчен укучылар сыйныф алдында парлап һәм индивидуаль җаваплар рәвешендә тәрәк схемасын «яңгырату» ысулы, ―Кем тизрәк атар?‖ уены, лингвистик викторина кулланыла. Әлеге алымнарның һәркайсын сайлау тәрәк схемасында «шифрланган» теоретик материалның үзенчәлекләренә бәйле. Эксперемент нәтиҗәләре күрсәткәнчә, укытучыга һәр укучының белем формалашуы ничек баруын белү өчен, вакыт-вакыт диагностика үткәрергә кирәк дигән фикергә килдек. Шуңа күрә һәр дәрес ахырында мөстәкыйль эш тәкъдим ителә, аны укучылар тарафыннан үтәү өчен һәм аны тикшерү өчен укытучының сарыф ителгән вакыт күзлегеннән караганда, иң экономияле алымнар сайлап алына, мәсәлән: цифрлы, хәрефле,

график диктантлар, ачкычны кулланып үзара тикшерү, перфокарталар буенча эшләү, сигнал карточкалары һ.б. Мондый эш нәтиҗәләре укытучыга, күбрәк хаталар тудырган үрнәкләре нигезендә, киләсе дәрес өчен дидактик материалны сайлап алырга мөмкинлек бирә. Укучылар шулай ук үзләренең уку эшчәнлеген контрольдә тота алалар, бу исә белем алуда уңыш шартларының берсе булып тора.

Гомумиләштереп әйткәндә, татар теле дәресләрендә терәк схемаларны кулланып эшләү, тикшерү һәм контроль эшләр нәтиҗәләрен яхшыртуга, өлгерешне арттыруга китерә дигән нәтиҗәгә киләбез. Схемалар теоретик материалны яхшырак аңларга, аны практикада кулланырга мөмкинлек бирә. Шул ук вакытта эксперимент барышында без башка фикергә дә килдек: терәк схемаларының ролен арттырырга һәм аларны белем бирүнең бердәнбер мөмкин булган ысулы дип санарга кирәкми. Мәгълүм булганча, укыту ысулын сайлау күп факторларга бәйле: уку материалының төренә, сыйныфта балаларның интеллектуаль үсеш үзенчәлекләренә, укытучының үзенең индивидуальлегенә. Терәк схемалар укытучыга татар телен уңышлы укыту проблемасын хәл итәргә ярдәм итәчәк, әгәр алар янына, укытуның башка ысулларына да якын килеп, уку материалы тибы һәм конкрет шартлар нигезендә укытуның һәр ысулы мөмкинлекләрен исәпкә алып, дәрескә иҗади якын килеп әзерләнсәң.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә мөмкин: укучыларга телне схемалылык технологиясенә нигезләнеп өйрәтү, чит телне тизрәк, материалны тирәнтен һәм эзлекле үзләштерүгә ярдәм итә. Аларның сүз байлыгын, логик фикер йөртү мөмкинлеген арттыра, тупланган сүз һәм җөмлә байлыгын гамәлдә куллану, әңгәмәдәшенең сөйләмен аңлап, үз фикерен әйтеп бирергә мөмкинлекләр ача. Терәк схемалары, дәрес үткәрү формаларын төрләләндереп кенә калмый, аларны истә калдыручы, эмоциональ итә, шулай ук укучыларның логик фикерләвен үстерә, укучыларның белем һәм күнекмәләрен ныгыту, сөйләмне үстерү өчен практик эшчәнлегендә ярдәм итә.

Әдәбият

1. Максимов Н. В. Татар теленнән таблицалар һәм схемалар. - Казан, Мәгариф, 2005.- 187 б.
2. Максимов Н. В., Шәйхразиева З. В. Сүз төзелеше: таблицалар һәм схемалар. – Казан: Мәгариф, 2008. – 64 б.
3. Хайдарова Р.З., Галиева Н.Г., Ахметзянова Г.М. Татарский язык: учебник для образовательных организаций начального общего образования (на русском и татарском языках). 1 класс – Казань: Татармультфильм, 2013. – 144 с.
4. Хайдарова Р.З., Галиева Н.Г., Ахметзянова Г.М. Татарский язык: учебник для образовательных организаций начального общего образования (на русском и татарском языках). 2 класс – Казань: Татармультфильм, 2013. – 144 с.
5. Хайдарова Р.З., Ахметзянова Г.М., Гиниятуллина Л.А. Татарский язык. 4 класс: учебник для образовательных организаций нач. общ. образования. В 2-х частях. Часть 2. – Казань: Татармультфильм, 2014. – 128 с.

ТАТАР СӨЙЛӘМ ЭТИКЕТЫНА ӨЙРӘТҮ АЛЫМНАРЫ

Нәбиуллина Г.Ә.
Казан федераль университеты
guzelNab2@yandex.ru

Аннотация. Статья посвящена средствам, методам и приемам обучения речевому этикету на татарском языке. Рассмотрены основные методические принципы и приемы обучения татарскому речевому этикету.
Ключевые слова: речевой этикет, речевая культура, обучение татарскому языку, родной язык.

Туган телнең сөйләм культурасы – гомумкультураның аерылгысыз мөһим бер өлеше ул. Сөйләм культурасы фәне гомумтел белеменең бер тармагын тәшкил итә һәм үз фикерләреңне дөрес, төгәл, логик эзлеклелектә сөйли-яза белү, уй-тойгыларыңны күңелгә үтеп керерлек итеп әйтүне аңлата. Туган телнең байлыгыннан иркен файдалана белү күнекмәләре булдыруны максат итеп куя.

Сөйләм культурасы — иң беренче чиратта, сөйләм нормаларын үзләштерү: авазларны дөрес итеп әйтеп, лексик һәм грамматик чаралардан дөрес файдалану. Сүз, сөйләм осталыгына ия булу кешегә җәмгыятьтә үз урынын таба алырга мөмкинлек бирә. Шуңа күрә яшь буынга тел гыйлеме мәсьәләләрен теоретик өйрәтү белән беррәттән, сөйләм культурасы күнекмәләрен бирү — заман таләбе [1-4].

Сөйләм этикеты – билгеле бер социумда кабул ителгән һәм мәдәни җайга салуның нәтиҗәсе булган тотрыклы формулалар һәм гыйбарәләрне гамәлгә ашыручы индивидның үз-үзен тотыш кагыйдәләренең, нормаларының, таләпләренең комплекслы системасы. Кеше җәмгыятенең барлык вәкилләренә дә яраклы универсаль этикет нормалары да, бер халыкка гына карый торган милли нормалар да бар. Бу төрле халыкларның телләрендә билгеле бер тел йөртүчеләргә генә аңлаешлы булырга мөмкин булган үзенчәлекләр булу белән аңлатыла.

Сөйләм этикетына өйрәтүнең максаты – укучыларында аралашу максатларына эффектив ирешү өчен, төрле аралашу ситуацияләрендә сөйләм этикеты берәмлекләрен адекват куллану күнекмәләрен формалаштыру.

Сөйләм этикетын укучыларга өйрәтүнең төп бурычлары:

1) сөйләм этикеты өлкәсендә укучыларның коммуникатив грамоталылыгын формалаштыру, бу сөйләм этикетының максаты, нормалары һәм функцияләрен белүне таләп итә; шулай ук мәгариф һәм көндәлек аралашу ситуацияләрендә килеп чыккан конфликтларның сәбәпләрен аңлау;

2) үзеңнең коммуникатив практикаңны аңлау сәләтен формалаштыру (берсенең үз-үзен тотышын, әңгәмәдәшенең тәртибен анализлау, берсенең һәм икенчесенең сөйләмендәге хаталарны күрү);

3) җаваплы сөйләм тәртибе осталыгын формалаштыру, аны көйләү;

4) төрле аралашу ситуацияләрендә сөйләм этикетын эффектив куллануга өйрәтү [2: 13].

Галимнәр фикеренчә, сөйләм этикетын укытуның эффектив ысулы - сөйләм этикетына тарихи сылтамалар куллану (Россия һәм башка илләр тарихында әдәплелекне белдерү юллары турындагы хикәяләр), бу сөйләм этикеты кагыйдәләрен үзләштерү мотивациясен арттыра. Тел галиме Ф.С. Сафиуллина фикеренә караганда, «Укытучы сөйләм этикетына караган хаталарны алдан күрә белергә, булдырмау чаралары күрергә тиеш. Авыр очракларны алдан күреп, алар белән эшләүгә игътибар итәргә кирәк. Этикетка караган иң мөһим һәм еш кулланыла торган формаларны сайлап алырга һәм сөйләмгә кертергә кирәк. Башта стилистик нейтраль тәгъбирләр кертелергә тиеш. Телне күбрәк өйрәнгән саен, синонимик формулаларны да әйтергә, өйрәтергә кирәк һәм алар диалогларга кертелә барырга тиеш. Бу юнәлештә эшләү әзерлек күнегүләрендә дә, иҗади күнегүләрдә дә дәвам итә» [3: 113].

Методика фәнендә сөйләм этикетына өйрәтүнең киң таралган түбәндәге ысуллары билгеле:

1) әдәби әсәрләр кулланып, сөйләм тәртибе культурасы үрнәкләренә анализ
2) әхлакый характердагы сөйләшүләр («Симпатияне ничек белдерергә»);
3) бәйсез конкурслар («Туган көн белән ничек котларга»);
4) проблемалы характердагы сөйләм проблемаларын чишү;
5) тәкъдим ителгән сөйләм ситуацияләренә нигезләнеп уйнау;
6) коммуникатив роль уйнаучы уеннар («Китапханәдә»);
7) тематик принципка нигезләнгән «әдәпле сүзләр сүзлеген» саклау;
8) сөйләм этикетын бозуны ачыклау һәм төзәтү буенча күнегүләр;
9) телефон аша сөйләшү этикетын, Интернеттагы корреспонденцияне, SMS хәбәрләрен өйрәнү;
10) гомумиләштерү, өйрәнелгәннәрне системалаштыру формасы буларак әдәплелек турнирлары.

Максатлы һәм системалы итеп сөйләм этикетын өйрәнү балалар мәктәпкә килгән көннән үк башланырга тиеш. Башлангыч сыйныфларда сөйләм этикетының нигезе (әдәплелек, мәктәптә, өйдә, урамда, кешеләр арасында үз-үзеңне тоту) салынса, урта сыйныфларда инде бу нормалар үстерелергә тиеш.

Укытучының төп бурычы – укучыларның этикет таләпләренә туры килә торган, җәмгыять үсеш процессында туплаган культураны чагылдырган осталыгын үстерү. Ләкин укучыларда мондый сәләтләрне һәм күнекмәләрне үстерүнең эффективлыгына, сөйләм белдерү чаралары белән бердәмлектә сөйләм тәртибе нормаларын системалы аңлату һәм практик осталыкка ирешкән очракта гына ирешеп була. Димәк, укучылар үз-үзләрен тотыш кагыйдәләренең билгеле бер исемлеген генә түгел, ә аларны тормышка ашыру формаларын да өйрәнергә тиешләр.

Сөйләм этикетын өйрәтү белән шөгыльләнгәндә, укытучылар еш кына телдән тәэсир итү формаларына зур әһәмият бирәләр, эшне аларның эчтәлеге һәм тормышка ашыру формаларын аңлатуга караганд,а тел тәртибе кагыйдәләре хисабына киметәләр.

Этикетик ситуациядә сораулар, диалог, сөйләм формулалары ярдәмендә үз-үзеңне тотуны камилләштерүнең нәтиҗәле ысулларының берсе – сөйләм ситуациясе. Укытучы төрле яктан укучылар белән бергә этикетик ситуацияләрне модельләштерүгә якын килергә яки әзер килеш бирергә, ситуацияләрне уйнарга һәм аларны тикшерергә, анализларга кирәк. Укучылар моны ни өчен эшләүләрен, кайда һәм кайчан тормышта кирәк булачагын аңларга тиеш.

Уен күнегүләре – укыту процессының тагын бер формасы (белем, осталык, сәләт, эмоциональ һәм бәяләү эшчәнлеге) булып тора. Шулай итеп рольле уеннар үз-үзеңне тоту тактикасын, синең нинди дә булса ситуациядә гамәлләреңне эшләргә мөмкинлек бирә. Әлеге уеннарны үткәрү өчен, ситуациянең моделе эшләнә, рольләр бүленә. Мәсәлән, укучыларга ―чакыру ситуациясендә‖ үз-үзеңне тотуның төрле вариантлары булган карточкалар таратыла. Соңрак хәлләр берничә тапкыр уйнала һәм укучылар, сайлап алынган вариантны нигезләп, тиешле тәртипне һәм уеннарда катнашучыларның сүзен сайлый.

Уен күнегүләренә түбәндәгеләр керә: ситуатив күнегүләр, рольле уеннар, әдәпле уеннар. Яшерен ярдәм, матур тәртип үрнәкләренә басым ясау, чагыштырулар куллану, уңай гамәлләргә таяну кебек ысуллар бик эффектив. Әйтергә кирәк, сөйләм теле культурасын формалаштыру, сөйләм этикетына өйрәтү эше системалы рәвештә төзелергә һәм төрле алымнар кулланып, шул исәптән рольле уеннар, рус теле дәресенең төрле этапларында булырга тиеш. Һичшиксез, алдан эшне оештырырга кирәк (бу кагыйдә буенча әңгәмә, төрле хәлләрдә үз-үзеңне тотуны анализлау).

Шулай итеп, укытучы актив формалар һәм методлар, шулай ук уен технологияләре кулланып, укучылар белән эш алып барса, бу укучыларның сөйләм культурасын формалаштыруда уңай нәтиҗәләргә китерә. Телнең этикеты, аны дөрес куллану, этикетның ―язылмаган кагыйдәләрен‖ куллана белү – телне укытканда аеруча бер мөһим мәсьәлә булып тора.

Әдәбият

1. Абдуллина Р.С. Стилистика һәм сөйләм культурасы мәсьәләләре. – Яр Чаллы: «КАМАЗ» нәшрияты, 1997. – 128 б.
2. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. – Москва: Просвещение, 2002. – 278 с.
3. Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: «Хәтер» нәшрияты, 2001. – 432 б.
4. Харисов Ф.Ф. Основы методики обучения татарскому языку как неродному. – Санкт-Петербург, «Просвещение» 2001.– 430 б.

ТАТАР ТЕЛЕНӘ ӨЙРӘТНДӘ ӘХЛАКЫЙ КЫЙММӘТЛӘРНЕ ФОРМАЛАШТЫРУ ЧАРАСЫ БУЛАРАК МУЛЬТИПЛИКАЦИОН ФИЛЬМНАР

Нәүмәтова Р.Р.
Казан федераль университеты
rnaumetova16@mail.ru

Аннотация. Показаны возможности использования мультипликационных фильмов в целях формирования нравственного опыта детей при изучении татарского языка, описана методика включения учителя в ситуации восприятия детьми кинопродукции.
Ключевые слова: татарский язык, мультфильм, анимация, нравственные ценности, нравственно-развивающий потенциал мультфильма.

Мультипликацион фильм, сәнгать төре буларак, зур тәрбияви потенциалга ия. Мультфильм сюжетлары һәм персонаж образлары әхлакый нормалар һәм кыйммәтләрне тапшыру функциясен үтиләр, балаларның игътибарын җитди проблемаларга юнәлтәләр.

Мультипликацион фильмнар балалар әдәбияты белән уртак үзенчәлекләргә ия. Алар яшь буынны тәрбияләүдә, аны рухи яктан үстерүдә мөһим чара булып тора: баланың сөйләмен формалаштыруда ярдәм итә, тирә-юньдәге күренешләр белән таныштыра һәм уй-фикерләрне дөрес белдерергә өйрәтә.

Заманча мультипликацион фильмнар – мәгънәсез сюжетка корылган, балаларның игътибарын җәлеп итәр өчен кулланылган төсле рәсемнәр генә түгел, аларның күбесенең үзәгендә тирән фәлсәфи уйлар, кискен иҗтимагый мәсьәләләр белән бәррәттән, тегe яки бу халыкның милли үзенчәлекләре дә урын ала. Кинематографиянең башка жанрларындагы кебек үк, теләсә кайсы мультипликацион фильм тамашачыга җиткерелергә тиешле билгеле бер идеягә корылган була. Шуңа күрә телгә өйрәтү процессында мультфильм күрсәтү алымын кулланганда, мультипликацион фильмны җитештергән илнең милли спецификасын, анда өстенлек иткән кыйммәтләрне исәпкә алып, оригинал текст авторлары әйтергә теләгән идея, сюжетны кирәкле дәрәҗәдә тапшыру таләп ителә. Шул исәптән мультфильм тәрҗемә ителгән тел, шул телдә сөйләшә торган халыкның үзенчәлекләре турында да истә тоту мөһим.

Һәр милләтнең тарихи үсеше процессында табигатькә, үзенең һәм чит җәмгыять кешеләренә, әйләнә-тирә мохиткә карата үз мөнәсәбәтләр системасы барлыкка килә. Нәкъ менә шундый мөнәсәбәтләр халык һәм аның мәдәнияте кыйммәтләре системасын формалаштыру өчен нигез булып тора.

Шуңа да карамастан, кыйммәтләр төшенчәсенең хәзерге фәнни хезмәтләрдә гомуми кабул ителгән билгеләмәсе юк. Беренче чиратта, бу төрле мәдәниятләрдә кыйммәтләрнең аерылуы белән аңлатыла. Кыйммәтләр төшенчәсе, гадәттә, әхлак, этика, иҗтимагый тәртип нормаларына, ә еш кына дин төшенчәсенә дә туры килә [3,19].

С.Г. Тер-Минасова билгеләп үткәнчә, «теге яки бу мәдәниятнең кыйммәтләре системасы бик тотрыклы һәм, гадәттә, тышкы факторлар йогынтысында үзгәрә». Моннан тыш, кыйммәтләр үзләре түгел, ә аларның иерархиясе генә үзгәреш кичерә. Кыйммәтләрнең иерархиясе бер мәдәниятне икенчесеннән аерырга һәм теге яки бу кыйммәтнең билгеле бер җәмгыять вәкилләренең тормышына ни дәрәҗәдә йогынты ясавын аңларга мөмкинлек бирүче төп фактор ролен үти [3, 20].

Милли кыйммәтләр – кеше эшчәнлеген җайга сала торган корал, чөнки нәкъ менә алар нигезендә әйләнә-тирә мохит белән хезмәттәшлек итү процессында кирәкле мәгълүмат сайлап алына иҗтимагый элемтәләр урнаштырыла, хис-тойгылар, аралашу күнекмәләре формалаша.

Анимацион фильмнарны ясаучылар, булачак мультипликацион фильмның үзәгендә торган идея турында фикер йөрткәндә, беренче чиратта игътибарны балаларга яңа, таныш булмаган мәгълүмат бирә алу потенциалына юнәлтә. Мультипликацион фильмның милли кыйммәтләр структурасын төзү нәкъ менә булачак фильмның идеясе хакында уйлаганда булдырыла. Мондый фильмнарның балалар психикасына йогынтысын өйрәнүче экспертлар фикеренчә, анимацион картина тәрбияви функция үтәргә, бары тик уңай кичерешләр генә тудырырга тиеш. «Зыян салма», «Куркытма» принциплары кечкенә тамашачылар өчен иң әһәмиятлеләрдән санала. Визуаль һәм эстетик яктан матурлык, тәрбияви максат мультфильмнарны ясаганда мөһим роль уйный. Анимация булдыруга мондый караш балаларда дөрес сәнгат зәвык һәм гүзәллекне күрә белү хисе тәрбияләү күзлегеннән мөһим, шуннан башка үз-үзе, тирә-юньдәгеләр белән гармониядә булган шәхес тәрбияләү мөмкин түгел.

Анимацион фильмнарны эшләгәндә житештерүчеләр аларның структурасына гомумкешелек кыйммәтләрен дә кертү яклы. Иң мөһим гомумкешелек кыйммәтләре дип экспертлар *Дуслык, Үзара ярдәмләшү, Намуслылык, Яхшылыкның явызлыкны җиңүе, Гаделлек, Үзара аңлашу, Экология,Сабырлык һәм Уртак тел таба белү*не билгели. Димәк, әлеге үзенчәлекләр барлык илләрнең мультипликацион культурасында да очрый.

Һәр халык милли үзенчәлекле мультфильмнарга бай. Өстәвенә, аудио-визуаль сәнгать төре һәм балаларга йогынты ясауның популяр формасы буларак мультипликация, милли телләр арасындагы чикне үтеп, милләтләр арасындагы бәйләнеш күрсәткеченә әверелә.

Илләр арасындагы тыгыз мөнәсәбәтләр нәтиҗәсендә җәмгыятьнең барлык өлкәләре дә үсеш кичерә. Хәзерге заманда мультипликацион фильмнарның һәрберсе компьютер технологияләр ярдәмендә ясала. Бик сирәк персонажларны хәзер пластилиннан әвәлиләр яки үтә күренмәле элпәдән ясыйлар. Компьютер анимациясенең төрле чараларын куллану персонажларны реаль итеп тасвирларга мөмкинлек бирә. Мондый геройлар кеше кебек хәрәкәт итәргә, кеше башкарган барлык гамәлләрне башкарырга сәләтле. Хәрәкәтләрнең сыгылмалыгы һәм махсус эффектлар анимацион картиналарны чынбарлыкта кебек сурәтли.

Хәзерге заман балаларында әхлакый кыйммәтләргә бай совет мультфильмнары кызыксыну уятмый, алар арасында динамик вакыйгалар, заманча гыйбарәләр, гади булмаган геройларның яшәү рәвешен чагылдырган мультипликацион фильмнар актуаль. Күп очракта заманча мультфильмнар совет заманындагылар белән охшаш, күбесендә шулай ук яхшылык һәм явызлык көчләренә каршы көрәш темасы күтәрелә. Әмма хәзергеләре реаль тормышка күбрәк бәйле, алар балаларны социумга җайлашырга өйрәтәләр.

Шул ук вакытта, экспертлар билгеләп үткәнчә, хәзерге вакытта эстетик һәм әхлакый эталоннарга туры килми торган, балаларда агрессия, курку хисе уята, ялган идеалларны пропагандалый торган мультфильмнар да җитәрлек.

Билгеләнгән проблемага нигезләнеп, без бу мәкаләдә түбәндәге бурычларны хәл итүне максат итеп куйдык:

1) балаларга әхлакый тәрбия бирү мәсьәләсен хәл итү өчен мультипликацион фильмнарны сайлап алу критерийларын билгеләү;

2) татар телен мультфильмнар аша өйрәнгәндә кулланырга мөмкин күнегүләр белән танышу.

Чит телләрне укытуның заманча методикасы мультипликацион фильмны үзенчәлекле аудиовизуаль белем бирү чараларының берсе буларак карый. Әлеге укыту чарасының төп үзенчәлеге – аны ишетү һәм күрү аспектларыннан чыгып куллану.

Немец теле укытучысы Е.В. Заводова үз хезмәтендә: «Чит телләрне укытуның үзенчәлеге – өйрәтелгән телнең халкы, мәдәнияте турында киң мәгълүмат бирү ярдәмендә әлеге телгә игътибарны җәлеп итү зарурилыгы. Мондый төр мәгълүматка милли элементлар – реалийлар күп булу хас, алар, үз чиратында, телне өйрәнүчеләр аңында бик күп проблемалар тудыра. Бу проблеманы хәл иткәндә видеоматериаллар, мультипликацион, сәнгать фильмнары, экранлаштырылган драма әсәрләреннән өзекләр куллану зур өлеш кертә», – дип яза [1].

Мультипликацион фильмнар ярдәмендә укытучы укучыларда коммуникатив компетенция формалаштыра. Бу компетенцияне чит телне үзләштерү процессында сыйныфта булдыру бик авыр, шуңа күрә укытучыга, төрле ысуллар һәм эш алымнары кулланып, чит телне өйрәтү дәресләрендә ясалма аралашу ситуацияләре тудырырга кирәк.

Телне өйрәнгәндә укучыларны бу тел вәкилләренең мәдәни кыйммәтләренә җәлеп итү – мөһим бурыч. Инглиз теле укытучысы Л.М. Мезенина фикеренчә, «чит илләрнең тормышы белән танышу, нигездә, текст һәм иллюстрацияләр аша башкарыла. Хатлар, реклама, белдерүләр, элмә такталар, анкеталар укучыларга, чит илгә барган очракта, яхшырак ориентлашырга мөмкинлек бирә. Моның белән берргәттән, укучыларда чит ил тормышы, гореф-гадәтләре хакында күзаллау булу мөһим. Бу максатларга коммуникатив методиканың мөһим таләпләрен тормышка ашырырга булыша торган мультипликацион фильмнар хезмәт итә ала» [2]. Чит телне өйрәнү процессында ил турында мәгълүматны үзләштерү, тел вәкилләренең тормышы белән танышу, көнкүрештәге ситуацияләрне бу тел вәкиле кебек үк кабул итү мөһим.

Телне мультипликацион фильмнар аша өйрәткәндә түбәндәге күнегүләрне кулланырга мөмкин:

1) фаразлау;
2) эчке монолог;
3) туры китерү;
4) биография;
5) дебатлар.

1. «Фаразлау». Укытучы мультфильмда барган ситуацияләргә яки персонажларның үз-үзләрен тотышын тасвирларга ярдәм итә торган берничә сүз яки фразаны мультфильмда очрау тәртибендә тактага яза. Укучылар белән бу сүзләрнең нинди хәлдә очрарга мөмкинлеге турында фикер алыша.

Укучылар бу сүзләр һәм фразалар кулланылачак сценарий язалар. Укытучы берничә вакыйганы сайлап ала һәм укый. Соңрак укучыларның игътибары мультфильм фрагментын карауга юнәлтелә.

2. «Эчке монолог». Укытучы персонажның хисләре яки мөнәсәбәтләре ачык чагылган өзекне сайлый, ләкин бу өзектә диалог бөтенләй булмый яисә бик аз күләмдә була. Укучыларның бурычы – хисләрне сүзләр ярдәмендә тапшыру өчен эчке монолог төзү.

3. «Биография» кебек күнегү төре еш кына аудиториядән тыш дәресләрдә кулланыла. Укытучы мультфильмнан персонажлар үзара аралашкан биш-ун минутлык өзек сайлый. Өзек үз эченә персонажларның кем булулары хакында мәгълүматны алырга тиеш. Укытучы гактага сораулар яза:

- Персонажның тулы исеме ничек?
- Ул кайда туган?
– Ул кайчан туган?

Күрсәтелгән өзеккә нигезләнеп, укучылар бу сорауга тулы җавап бирергә тиеш була.

4. Соңгы күнегү төре – «дебатлар». Бу бирем телне яхшы белүчеләр өчен уңышлы. Укытучы үз эченә нинди дә булса идея алган өзек сайлый, мәсәлән, ул «Йөз сум акчаң булганчы, йөз дустың булсын» мәкаленә багышланган булырга мөмкин. Мультфильмнан бу мәкальгә туры килгән өзек күрсәтелә. Укучылар аңа карата үз фикерләрен белдерәләр, бер-берсенә сораулар бирәләр.

Шулай итеп, мультипликацион фильмнар чит телләрне өйрәтүдә төп аутентик чараларыннан берсе булып тора дигән нәтиҗә ясый алабыз. Мультипликацион фильмнар аудиториянең игътибарын контрольдә тотарга ярдәм итә, укучыларга эмоциональ йогынты ясый һәм тел өйрәнү теләген арттыра. Мультфильмнарның психологик яктан йогынты ясау үзенчәлекләре укучыларның тел, коммуникатив һәм социомәдәни компетенцияләрен формалаштыру өчен уңайлы шартлар тудыра, шулай ук уку процессын интенсификацияләүгә ярдәм итә. Югарыда күрсәтелгән күнегү төрләре укучыларның чит телне өйрәнү белән кызыксынуларын арттырырга мөмкинлек бирә, укучыларның сүзлек запасын шактый тулыландыра һәм дәресне төрләләндерергә мөмкинлек бирә.

Әдебият

1. Заводова, Е. В. Методика использования аутентичных видеоматериалов на уроках иностранного языка [Электронный ресурс] // URL: http://festival.1september.ru/articles/104294 (дата обращения: 11.02.2021).
2. Мезенина, Л. М. Использование видеокурсов при обучении иностранной речи [Электронный ресурс] // Образовательный портал Фестиваль педагогических идей «Открытый урок» // URL: http://festival.1september.ru/articles/312881 (дата обращения: 12.02.2021).

Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учеб. пособие. – М.: Слово, 2000. – 624 с.

НАРРАТИВНЫЙ ПОДХОД В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО - ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Некрасова Т.В., Моисеенко Л.Н.
Омский автобронетанковый инженерный институт, г. Омск
tatyana.vladimir@mail.ru , moiseenkolarisa@inbox.ru

Аннотация. В статье обоснованы особенности использования нарративного подхода при обучении иностранному языку с учетом специфики профессионально-ориентированного образования, а именно, решение ситуационных задач посредством их описания и представления, используя языковые и речевые навыки и умения.

Ключевые слова: глобализация образовательного процесса, нарративный подход, языковые и речевые навыки, профессиональные ситуации и задачи

Современная образовательная ситуация характеризуется обязательным требованием - знание иностранного языка как средства самовыражения и роста профессиональной карьеры. Главным аспектом программ обучения иностранным языкам в мировом сообществе является формирование языковых и речевых навыков для коммуникации по содержанию будущей профессиональной деятельности обучаемых, при этом, усвоение определенной суммы знаний является средством, обеспечивающим эффективность будущей профессиональной коммуникации. Лексические и терминологические единицы, грамматические явления и т.д. являются также средством, а не целью.

Таким образом, в условиях глобализация образовательного процесса преподаватель военного вуза должен использовать эффективные методические подходы к преподаванию иностранного языка для специалистов нефилологического профиля, а именно, соответствие квалификационным требованиям с описанием типовых сфер и ситуаций общения будущих выпускников вузов, с уточнением целей и задач коммуникации будущих офицеров в рамках их военно-профессиональной деятельности. Значимость данных характеристик актуализируется с позиции личностной ответственности будущего специалиста за процесс его подготовки и практической реализации в профессиональной деятельности [7, с. 7].

Такой подход к образовательному процессу по дисциплине «Иностранный язык» требует развития как устных, так и письменных нарративных навыков. Нарратив (англ. и фр. *narrative*, от лат. *narrare* – рассказывать, повествовать) - изложение взаимосвязанных событий, представленных читателю или слушателю в виде последовательности слов или образов [6]. Часть значений термина «нарратив» совпадает с общеупотребительными словами «повествование», «рассказ» [5]. В основе нарративного подхода лежат идеи, разработанные в рамках разных дисциплин: этнографии (К. Гирц, Э. Брунер, А. ван Геннеп, В. Тернер), психологии (Дж. Брунер, Т. Сарбин, Л.С. Выготский и

др.), теории литературы (В. Пропп, М.М. Бахтин, Н. Фрай), истории систем познания (М. Фуко, К. Герген) и др..

Потенциал нарратива, т.е. представления о том, что профессиональная деятельность развивается в виде ситуаций, которые необходимо описывать и представлять, огромен. Этот потенциал дает возможность всем участникам образовательного процесса сотрудничать, создавая осмысленные, выразительные обоснованные акты коммуникации по содержанию профессиональной деятельности, воплощать их в реальность. Нарративный подход принимает во внимание более широкие контексты, нежели непосредственное окружение обучающегося - образовательное учреждение, систему образования: ее тенденции развития, культуру, квалификационные требования и т.д. Специалисты, применяющие в работе нарративный подход, обретают средство вариативности описания ситуации при формировании и развитии языковых и речевых навыков. Нарративный подход в работе с людьми основывается на том, что мы строим свою жизнь в соответствии с историями, которые мы рассказываем о себе самим себе и другим, и в соответствии с историями, которые рассказывают о нас другие люди. Важно отметить, что сам человек - не единственный автор историй своей жизни. Многие из доминирующих историй, довлеющих над нашими жизнями, берут начало из опыта взаимодействия в образовательном профессиональном процессе. Этим взаимодействиям характеризуются «масштабами» – дискурсами, характеризующимися более широкими контекстами [3].

Нарративный подход, в нашей концепции, ориентирован на развитие субъективной активности личности курсанта, а именно, в описании конкретных профессиональных ситуаций. Одной из ключевых проблем современного образования является проблема личности и еѐ развития в специально организованных условиях, так как личность законодательно определена главной ценностью современного образования. Курсант признается субъектом своей образовательной деятельности, а вся система обучения иностранным языкам ориентирована на содействие личностному самоопределению, на развитие способностей и склонностей личности курсанта, создание условий для ее реализации, удовлетворение образовательных потребностей. Процесс субъективной активности личности направлен на формирование у курсантов военной картины мира, адекватной современному уровню знаний, формирование человека активного и самостоятельного, интегрированного в современное ему общество, направлен на полную реализацию индивидуальных особенностей, мотивов, интересов, социальных установок, ту или иную направленность личности [2].

Изучив и проанализировав различные особенности проблемы личности и еѐ субъективной активности в рамках нарративного подхода, в качестве основополагающего мы берѐм определение, данное С.Л. Рубинштейном: «Личностью является человек, у которого есть своя позиция в жизни, к которой он пришел в итоге большой сознательной работы; такой человек сознательно выделяет себя из окружающего… Глубина и богатство личности предполагают

глубину и богатство еѐ связей с другими людьми» [9]. На наш взгляд, данное определение не только отражает субъективность активности личности курсанта, еѐ самоценность, развитие в процессе профессиональной деятельности, но и проектирует возможности самореализации в процессе совместной деятельности и общения с коллегами по поводу достижения профессионально-значимых и личных целей. Системообразующим признаком личности является еѐ целостность, так как она скрепляет все элементы личностной структуры, служит показателем и внутренним критерием уровня развития личности, является чертой, совершенствование которой может определять выработку определенной линии поведения в сфере профессиональной коммуникации[8,10]. Мы полагаем, что целостность личности как социального субъекта не только отражает единство общего, особенного, единичного, составляющего структуру личностного проявления с позиции нарратива, но и выражает еѐ интегративность, которая выражает себя в профессиональных ситуативных намерениях.

Очевидно, что обучающийся в образовательном учреждении выступает субъектом нарративной деятельности, ориентированной на его профессиональное становление, что определяет результаты учебной деятельности. Использование нарративных стратегий активизирует мотивационный компонент личности, отношение к себе как к субъекту нарративной деятельности. В результате развивается процесс, в котором собственные черты и качества оцениваются курсантом по отношению к мотивам, выражающим потребность в самореализации в профессиональных ситуациях.

Структура субъектной активности, построенной по правилам нарратива, как единицы коммуникации, определяет сущность субъектной самореализации и самоорганизации, определяет мотивы и цели деятельности, характеризует способы их достижения и свидетельствует о достигнутых результатах. При использовании нарративного подхода в обучении иностранным языкам основной акцент делается на повествование и наррацию. Курсанту, прежде всего, нужно мысленно составить ситуацию (профессиональную задачу), а затем ее продекларировать. Наррацию, таким образом, можно представить как результат процесса повествования. Составление рассказа и его проговаривание способствует запоминанию новых терминов и более глубокому проникновению в их содержание.

Нарративный подход очень ценен в методическом плане. Во-первых, он дает возможность обучающимся сконцентрировать работу на повествовании как элементе процесса коммуникации в целях презентации определенного лексического (терминологического) и грамматического материала. Во-вторых, это означает практически бесконечную комбинацию ограниченного количества профессиональных сюжетов, что позволит курсанту при небольшом запасе лексики и грамматики создавать свои собственные уникальные ситуации (истории) и тексты на базовом и специальном этапах обучения иностранному языку. Большое значение имеет адаптация гносеологического аспекта

антиномии нарратива, где в центре соотношения находится именно познавательное тождество события и текста [1].

Гносеологический аспект коммуникации состоит в том, что в принципе событие или ситуация описывается в тексте, что предполагает новое знание этого текста как сообщения для коммуникации. При рассмотрении этого аспекта, нарратив выступает с точки зрения того, искажается ли представление об особенностях коммуникации, насколько, как и почему. В этом смысле исследование нарратива должно заключаться в том, чтобы понять, как минимизировать искажения информации, как по сообщению восстанавливать события, как довести до получателя образ неискаженного события. Цель нарративного подхода в гносеологическом аспекте – научить курсантов создавать и представлять себя решение профессиональных задач и ситуаций в контексте реального современного мира: личностного и профессионального, что служит дополнительным стимулом для реализации их творческого потенциала и достижения максимально – продуктивного усвоения специального иностранного языка.

Чтобы точнее охарактеризовать нарративный подход в обучении иностранному языку, следует рассмотреть его с позиции теории речевых актов **[4].** Как правило, устное и письменное речевое поведение определяются рядом факторов, которые должны учитываться при обучении как родному, так и иностранному языку. Как минимальная единица коммуникации любой речевой акт включает в себя следующие составные части:

- произносительный акт: артикуляция звукосочетаний и высказывание слов и предложений нарратива в некоторой структуре, построенной в соответствии с правилами грамматики; при этом высказывание имеет отношение к отрезку действительности и характеризует его определенным образом. В нарративе изображается потенциальная ситуация с одной стороны как необходимость решения профессиональной задачи, с другой – как инженерно-техническое действие;

- иллокутивный акт: говорящий оказывает на слушателя определенное влияние. Это атрибутивная характеристика наррации как заключительного уровня структуры нарратива;

- перлокутивный акт: из высказывания вытекают определенные последствия. Основная цель этих двух пунктов: рассказать, обосновать действия, донести структуру деятельности по решению ситуации. При этом реализуется репрезентативная функция говорящего [4].

Интенция речевого акта выражается в иллокутивном акте, последствия и воздействия – в перлокутивном, благодаря чему говорение обнаруживает себя как вербальную интеракцию со значением и последствиями, в нашем исследовании, в сфере профессиональной деятельности.

Таким образом, перечисленные факторы позволяют сделать вывод о том, что содержательность решения ситуации или задачи зависит от самого рассказчика, уровня его нарративной компетенции, которая находит свое отражение в реакции реципиентов. Немаловажное значение здесь имеет умение

использовать средства наррации, такие как речевые, композиционные, ритмико-интонационные. Нарративный подход к проблеме формирования языковой компетенции курсанта является инновационным по своему содержанию и может быть эффективно реализован посредством иностранного языка, который является одним из ведущих учебных предметов, способствующих формированию и развитию личностных качеств, значимых в профессиональной деятельности: коммуникативность, вариативность деятельности, страноведческая компетентность, знание специфики и особенностей культурного развития зарубежных стран и т.д

Литература

1. Алексанян Е.А. Новации нарратива XX века (Les innovations du style narratif du XX siècle) (франц) // Сб. «Традиции и новаторства в обществе и культуре». – Вена, 2005.

2. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания: Учебное пособие – Ростов-на-Дону: Творческий центр «Учитель», 1999. – 560 с.

3. Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы// Вопросы философии. – 2000. – №3 – С. 29-42.

4. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. - М.: Высшая школа, 1967. – 376 с.

5. Грицанов А.А., Можейко М.А. История философии. Энциклопедия /А. А. Грицанов.- Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002. – 1376 с.

6. Карабаева А. Г. Нарратив в науке и образовании / Инновации и образование: Сборник материалов конференции. Серия «Symposium», вып. 29. - СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003.- С. 89-96.

7. Некрасова Т.В., Домбровская И.И. Организационно-педагогические условия индивидуализации процесса обучения иностранному языку и русскому как иностранному в военном вузе: монография – Омск: Изд-во АНО ВПО «Омский экономический институт», ОАБИИ, 2014. – 124 с.

8. Психология личности в трудах отечественных психологов. / сост. Куликов Л.В. – СПб.: Питер, 2000. – 480 с.

9. Рубинштейн С.Л. Человек и мир // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.

10. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. Учебное пособие. М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2004. – 288 с.

РАЗВИТИЕ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ

Нигамаева Г.Г.
БГПУ им. М.Акмуллы
nigamaeva.gulsina@yandex.ru

Аннотация. Центральное место в обучении школьников занимает развитие речи, так как, развивая речь, человек активно развивает мышление, чувства, получает навыки полноценного общения. Наиболее актуальна работа по развитию речи именно в начальной школе. Начиная постигать основы наук, учащиеся усваивают много новых слов, овладевают учебно-научным стилем речи. Нам нужно дать ученику возможность быть активным членом общества, понимающим других и умеющим быть понятым другими. И чем раньше мы начнем развивать у детей речь, тем скорее добьемся желаемых результатов.
Ключевые слова: Диалог, монолог, речь, обучение, устная речь, письменная речь, речевая деятельность

Одним из стратегических направлений развития системы российского образования должно стать, формирование поликультурного образовательного пространства, наиболее полно соответствующего современному состоянию и перспективам развития полиэтничного, многоязыкового, поликонфессионального российского общества и государства.

Как известно, развитие языковой ситуации в большинстве национальных регионов страны во второй половине XX века привело к тому, что значительная часть учащихся, в основном, городских школ очень плохо владеет своим родным языком или не владеет им вовсе. В итоге, на огромных пространствах России сформировались некие культурно-аморфные зоны, т.е. зоны с отсутствием культурной доминанты. Миллионы юных граждан России сейчас оказываются в ситуации «полукультурья», зависая между разными культурными системами.

В языковой картине России татарский язык давно и прочно занимает достойное место. В диалоге культур многонационального Башкортостана наряду с другими языками и он играет весьма позитивную роль. По утверждению Л.В. Щербы «каждый язык отражает культуру того народа, который на нем говорит». Исходя из этого, вытекают и требования к учебному материалу, имеющему первостепенное значение при обучении родному языку. Он должен быть зеркалом жизни и культуры его носителя.

Важно, что на уроках татарского языка учащиеся не должны заниматься только заучиванием материала, а должны приобретать коммуникативные умения. Формированию коммуникативной компетенции учащихся на сегодняшний день посвящено огромное количество исследований (Сафиуллина Ф.С., Харисов Ф.Ф., Асадуллин А.Р. и др.). Отметим и то, что при обучении татарскому языку необходимо учесть специфику предмета, чтобы добиваться

главной цели – овладение учащимися главными видами речевой деятельности на татарском языке и всегда помнить о том, что учебный процесс должен быть направлен на воспитание, образование и всестороннее развитие школьника средствами татарского языка как учебного предмета, на приобщение учащихся к культуре татарского народа.

Обучение русскоязычных учащихся татарскому языку включает в себя овладение главными видами речевой деятельности на изучаемом языке: аудированием, говорением, чтением, письмом.

«В процессе обучения практически все зависит от упражнений. В упражнении, как солнце в капле воды, отражается вся концепция обучения», - пишет Ф.Ф. Харисов. Опираясь на это на каждом уроке татарского языка в русской школе взаимосвязано должны присутствовать 4 вида речевой деятельности:

1. упражнения в слушании и понимании татарской речи на слух (в аудировании)
2. упражнения в говорении, которые делятся на упражнения в диалогической речи и на упражнения в монологической речи .
3. упражнения в чтении
4. упражнения в письме.

Под аудированием понимается процесс восприятия и понимания звучащей речи. Поэтому необходимым требованием к упражнениям в этом виде речевой деятельности является их звуковое предъявление. Иными словами, эти упражнения учащимися не читаются, а слушаются.

Вполне понятно, что в русской школе детей надо учить восприятию как обращенной, так и необращенной речи. Немаловажное значение приобретает и обучение русскоязычных детей слушанию и пониманию татарской речи с «чужого» голоса. Как показывает школьная практика, русскоязычные школьники затрудняются ответить казалось бы на самые простейшие вопросы на татарском языке, заданные им посторонними людьми, тогда как на вопросы своего учителя, даже гораздо трудные, ученики отвечают уверенно. Поэтому на уроках необходимо постепенно приучать русскоязычных детей к новым голосам, используя для этой цели фонозаписи, приглашая на урок других учителей. Желательно, чтобы дети привыкали слушать и женские, и мужские, и детские голоса.

В формировании навыков речевой деятельности диалогическая речь и монологическая речь играют главную роль.Исходя из коммуникативной функции языка, диалог следует считать основной и исходной: монологу обычно всегда предшествует диалог.

Почему обучение татарской речи в русскоязычной аудитории предлагается начать с усвоения диалога?

а) Она является более распространенной; б) имеет ряд преимуществ: более простое и лаконичное построение, имеет в своем составе привычные сочетания и шаблоны, вследствие чего быстрее усваивается.

Система упражнений в диалоге должна быть нацелена на обучение русскоязычных учащихся не только вопросам и ответам, но и на составление ответных высказываний, на обмен мнениями, на подхватывание мысли собеседника и др. Желательно, чтобы реплики учащихся состояли хотя бы их двух фраз: реакция на услышанное и фразы, побуждающие собеседника к продолжению беседы.

Система упражнений в обучении диалогу должна быть в определенной последовательности:

а) рецептивная (слушание и понимание диалогического образца); б) репродуктивная (воспроизведение диалогического образца на разных уровнях, путем имитации по памяти и др.) в) конструктивная (этап относительно свободной речи с ориентацией на соотношение усвоенных диалогических образцов с новой ситуацией).

В методике под монологом понимается форма речи, которая состоит из ряда речевых единиц, высказанных одним и тем же лицом в целях сообщения информации разной сложности и объема. В отличие от диалога, допускающего «прерывистость» высказываний, паузы и даже умалчивание (когда собеседник кивает головой), монолог непрерывна, т.к. формирование мыслей здесь происходит одновременно с процессом говорения (разумеется, если речь идет о не подготовленном высказывании).

В наших условиях, при недостаточном объеме устной речевой практики, более доступным речевым умением для всех учащихся остается чтение.Основная цель упражнений на чтение – совершенствование техники чтения на изучаемом языке и понимание содержания читаемого, т.е. извлечение новой информации.

В начальных классах тексты для чтения в основном носят учебный характер и носит подготовленный характер (предварительно проанализированные, отработанные, переведенные на русский язык). Одна из основных задач уроков татарского языка в русской школе – научить русскоязычных учащихся читать на татарском языке сознательно, а это, в свою очередь, зависит от имеющегося у детей словарного запаса и знаний ими грамматических форм, конструкций.Для того чтобы русскоязычные учащиеся смогли самостоятельно прочитать (и понять) татарские тексты, необходимо давать постатейные татарско-русские словари. Разумеется, все непонятные слова в каждом конкретном случае невозможно, да и этого не требуется перевести. К тому же о значении отдельных незнакомых слов учащиеся могут узнать, использовав приемы языковой и смысловой догадки, чему их нужно исподволь учить. Если, скажем, ученик знает, что слово «сәлам» означает приветствие, пожелание здоровья, то «сәламәтлек», видимо, будет означатьздоровье(языковая догадка). Или другой пример: в поговорке «Китап – белемчишмәсе» учащиеся знают значения слов«китап»,«белем», а о значении слова«чишмәсе»догадываются по контексту, смыслу изречения (смысловая догадка).

Чтение татарских текстов сопровождается различными упражнениями. Например, перескажите своими словами содержание прочитанного; найдите в тексте предложения, которые явились бы ответами на следующие вопросы (приводятся) и т.д.

Письменная речь выступает также в качестве целевого умения. Ученик должен быть приучен к постоянной фиксации материала. Работа по обучению письму складывается из упражнений как для отработки техники письма (графика, орфография и пунктуация), так и для обучения продуктивной письменной речи, для привития умений и навыков письменного выражения учащимися своих мыслей на татарском языке. Обучение письму на уроках татарского языка в русской школе идет, как правило, одновременно с обучением чтению (с некоторым опережением последнего).

Наиболее эффективным является комплексное обучение речи, при котором умения воспринимать устную и письменную речь (аудирование и чтение) формируются в сочетании с умениями строить устное и письменное высказывание (говорение и письмо). В каждом виде речевой деятельности, помимо специфических для него умений и навыков, формируются и умения, общие для всех видов деятельности.

Особое место в развитии речи учащихся принадлежит работе с текстом. Существует большое количество видов анализа текста на уроках татарского языка и литературы: культурологический, литературоведческий, лингвистический, лингвосмысловой и комплексный.

Формы работы с текстом:

·синтаксическая пятиминутка;

·включи воображение;

·напиши подобно;

·через дополнительное задание к диктанту;

·составление таблицы.

Во время анализа текста развивается языковое чутьѐ и операционный аппарат мышления. Выводы, к которым приходят ученики в результате анализа и обсуждений заданий и отрывков текста, – это выводы о функции языковых средств и о способах их обнаружения. Анализ текста, проводимый регулярно, имеет большое значение для развития речи учащихся, формирования умения воспринимать речь других и создавать собственное высказывание.

Совершенствуя речевую деятельность учащихся, опираемся на самые разнообразные виды и жанры высказывания на литературные темы, которые при обучении создают условия для разностороннего речевого и эстетического развития личности ученика. Он имеет возможность выбора этих жанров на основе следующей классификации связных монологических высказываний. Чтобы добиться успеха в этом деле, необходимо не просто уделять внимание чтению и аудированию текстов лингвистического содержания, а стараться целенаправленно отрабатывать у школьников соответствующие умения и навыки.

Ученики должны:

-понимать коммуникативную цель чтения (слушания) текста и в соответствии с этим организовывать процесс чтения; - осознавать содержание текста; - определять основную мысль текста, его стиль и тип речи; - использовать информацию текста в других видах деятельности (например, составлять рабочие материалы для использования их при подготовке докладов, рефератов).

Чтобы сформировать указанные умения, связанные с пониманием содержания лингвистического текста, мы считаем, что нужно вести целенаправленную работу, в процессе которой текст поэтапно анализируется;

- уточняются тема и основная мысль; - проводится словарная работа; - составляется план текста; - выразительное чтение текста; - ответы на вопросы учителя; - пересказ текста и т.д.

И вролевых играх наиболее полно представлена коммуникативная функция языка – как средство общения в реальных или воображаемых условиях (например, «В магазине», «В театре», «В гостях у сказки» и т.д.).

Ролевые игры способствуют повышению результативного обучения, созданию мотивов учения, формированию познавательного интереса, стимулированию речемыслительной и творческой активности учащихся. Наличие интереса и мотивации к обсуждаемой теме – необходимое условие эффективности обучающего воздействия.

Стихотворение Г.Тукая «Туган тел» («Родной язык»), негласно считается гимном всего татарского народа, отражением самой его души. В наше время человек, владеющий несколькими языками – это хранитель культурного наследия своего народа и страноведческих реалий, посредник между различными народами и этническими группами. Речь дана человеку для выражения мысли и чувства. Это закон природы. Научиться соблюдать его - задача каждого человека, только систематическая работа по развитию речи разных видов даѐт положительный результат.

Литература

1. Газеев, А.А. Методическое обеспечение и программа обучения татарскому языку русскоязычных школьников и взрослого населения (в аспекте реализации принципа природосообразности)/ А.А Газеев// -Казань: ИПКРО-РТ,1999.-25с.

2. Гильманов, Д.Ш. Уроки татарского языка на основе предметных действий для русскоязычных детей дошкольного и младшего школьного возраста/ Д.Ш. Гильманов//Методическое пособие, ИНПО, Наб. Чел., 2000, 84с.

3. Закирьянов, К.З. Двуязычие и национальная школа / К.ЗЗакирьянов// Уфа: Изд-во БГУ, 1991-76 с.

4. Ладыженская, Т.А. Речевые уроки: Книга для учителей начальных классов / Т.А Ладыженская//-М., 1995-158 с.

5. Харисов, Ф.Ф. Лингводидактические и психолого-педагогические основы начального обучения татарскому языку в школах с русским языком обучения/ Ф.Ф. Харисов// Казань, 200.-538 с.

ВНЕДРЕНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Нигметзянова А.Р., Садыкова А.М.
МБОУ «Средняя общеобразовательная школа №22 г. Казани
nigmetzyanovaa@yandex.ru, aliya.13@mail.ru

Аннотация. В систему образования внедряют новые технологии, которые помогают усовершенствовать образование с помощью современных средств, а именно компьютеров, интернета, мобильного телефона, которые помогают мотивировать учащихся и разнообразить уроки.
Ключевые слова: инновационные технологии, информация, качество знаний, образовательный процесс.

Инновационные технологии проникают в процесс образования с каждым годом все больше и больше, тем самым изменяя и обновляя характер работы школы.

В педагогической литературе есть 2 вида инновационных процессов в области образования:

1. инновации, которые происходит случайно. Этот тип не имеет научного обоснования и происходит в зависимости от определѐнной ситуации;
2. инновации, являющиеся результатом целенаправленной деятельности.

В систему образования внедряют новые технологии, которые помогают усовершенствовать образование с помощью современных средств, а именно компьютеров, интернета, мобильного телефона. На данный момент происходит переход от традиционной формы образования к более усовершенствованным. Уроки с использованием инновационных технологий предполагают реализацию принципа дифференцированного и индивидуального подхода к образованию, а также использование дистанционных заданий, дополнительных уроков. Современные информационные способы образования позволяют повысить мотивацию у учащихся, которые имеют возможность улучшить свой уровень развития в различных областях науки и культуры. У учителя появляется большой выбор материала по подготовке к урокам и внеклассной деятельности с учѐтом индивидуальных особенностей детей и всего класса. Используя инновационные технологии, педагоги могут обмениваться педагогическим опытом дистанционно, повышать квалификацию, принимать участие в вебинарах, семинарах и познавать новые методы образования.

Благодаря компьютерным технологиям дети не только узнают школьный предмет, но и имеют возможность научиться свободно владеть компьютером, с помощью которого они легко ориентируется в большом количестве информации.

Есть несколько задач информатизации образования:

1. повышение качества знаний учащихся с помощью ИТ;
2. совершенствование навыков использования компьютеров;

3. разработка новых подходов к обучению;
4. внедрение инновационных технологий в процесс обучения;
5. формирование информационной культуры школьника.

Как можно применить данную технологию на уроках?

1. при введении нового материала с помощью презентаций и готовых проектов с целью визуализации. «Открытая школа» – это онлайн-платформа, которая содержит более 2000 интерактивных уроков, помогающих сделать работу в классе более эффективной, а также большое количество индивидуальных заданий, обучающих видеороликов, тренажеров. Учителя могут найти и методические разработки преподавателей, учѐных и исследователей. Данная платформа предоставляет все возможности электронного обучения XXI века. Ещѐ одна российская онлайн-платформа – учи.ru. Учащиеся по всей России могут изучать школьные предметы в интерактивной форме, которые соответствуют ФГОС. Данная платформа также учитывает скорость и правильность выполнения заданий. Таким образом, у учащихся повышается интерес к обучению, увеличиваются знания, а учитель получает детальную статистику о результатах каждого ученика. Появляется возможность дифференцировать процесс обучения;

2. контроль и проверка знаний с помощью онлайн-тестов, контрольных работ на электронных образовательных площадках. Например, «Открытая школа 2035», «Учи.ру» и другие;

3. закрепление знаний, используя сайты, которые содержат большое количество упражнений, практических работ, тренингов. Сайт quizizz.com содержит не только готовые викторины, но и дает возможность создать свои тесты. Дети используют свои гаджеты и присоединяются к викторине, используя присвоенную ссылку или код. Тем самым обучение получается увлекательным и приобретает характер игры, отметим, что одни и те же вопросы у детей выходят в случайной последовательности.

Таким образом, в настоящее время происходит переход к информатизации и компьютеризации образовательного процесса. Соответственно, важную роль будут играть информационные технологии, которые добавят в школьный урок элемент новизны, облегчат подготовку к занятиям, повысят интерес учащихся. Обучающиеся проявляют огромный интерес к учителям, использующим на своих уроках информационные технологии. Такой учитель идѐт в ногу со временем.

Литература

1. А.М. Максимовская Информационное управление школой // Информатика и образования — 2003. — № 11
2. К.Г. Митрофанов, О.В. Зайцева, Применение инновационных компьютерных технологий в сфере образования: основные аспекты и тенденции. Вестник, 2009, Выпуск 10(88), с.64-68
3. И.П. Русина Информационные технологии и их влияние на формы и методы обучения [Текст] // XV Международная конференция «Применение новых технологий в образовании». – Троицк, 2004. – С. 204-206.

ТУГАН ТЕЛ һӘМ ӘДӘБИЯТЫН УКЫТУ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕН ЧИШНДӘ УНИВЕРСАЛЬ УКУ ГАМӘЛЛӘРЕН НЗЛӘШТЕРНГӘ ЮНӘЛТЕЛГӘН БИРЕМНӘРНЕҢ ӘҺӘМИЯТЕ

Нурисламова З.Г.
МАОУ школа-интернат №1 г.Туймазы
Zinfira24@yandex.ru

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы обучения родному (татарскому) языку, в контексте современных требований к урокам родного языка и литературы. Выделяются основные вопросы, требующие методологического решения в соответствии с ФГОС. В том числе и «экология языка».
Ключевые слова: универсальные учебные действия, «экология языка», проектирование УУД.

Халыкның теле-сүздә тупланган тарихи хәтер ул. Халыкның рухи мәдәнияте, көндәлек тормыш-көнкүреше гасырлар дәвамында туган телебезнең сөйләмә һәм язма телендә тупланып килгән. Димәк тел һәм сүз - буыннар бәйләнешенең өзелгесез бер үрнәге. Бүген табигатьне, халыкның сәламәтлеген саклау кебек мәсьәләләр дәүләт күләмендә хәл ителә. Мәдәният һәйкәлләре тергезелә. Телебез дә шундый ук сакчыл карашка мохтаҗ. Хәзерге заман сөйләмә һәм язма тел стилистик яктан тупаслана, кирәкмәгән сүзләр һәм алынмалар белән чүпләнә. Матур әдәбият әсәрләре үз йөзен җуя. Фәнни тел сәбәпсез катлауландырыла. Публицистика күпсүзлелек, мәгънәсезлек һәм төгәлсезлек белән гөнаһлый. Бу үз чиратында телнең саегуына һәм ярлылыгына китерүе ихтимал. Хәзерге заман әдәби теленең хәзерге торышы шул телдә сөйләшүче һәм язучыларның сөйләм мәдәнияте тиешле дәрәҗәдә булмавын күрсәтә.

Шуңа күрә хәзерге вакытта ―тел экологиясе‖ турында сөйләшү кирәктер. Ул, үз чиратында, милли тел һәм гореф-гадәтләргә җаваплы карашны, туган телгә мәхәббәт, аның үткәне, хәзерге торышы һәм киләчәген курчалауны күз уңында тота. Башка тармаклар кебек, әдәби тел мәдәнияте дә һәрдаим үзләштерүне, эшкәртүне таләп итә. Әлбәттә бу телне генә түгел, шул телдә сөйләшүче кешене дә ―экологияләштерү‖. Аның максаты- үз фикерләрен әдәби сөйләшү нормаларында белдерүче кеше тәрбияләүдер. Монда төрле яклап үсеш алган, сөйләм мәдәниятенә ия булган шәхес тәрбияләүдә мәктәпнең әһәмияте бик зур. Укучыларның тел мәдәнияте түбәнәю һәм тел нормаларына ихтирамсыз караш бу проблеманың актуальлеген тагын да арттыра. Укучылар туган телдә төгәл итеп аңлата алмау гына түгел, дөрес һәм матур итеп сөйләшә белми. Туган тел укыту түбәндәге бурычларны үз эченә ала: беренчедән, балаларда тумыштан бирелгән рухи вазгыятьне, сүз байлыгын үстерү; икенчедән, тел байлыгын аңлы рәвештә ия булу халәтен булдыру; өченчедән, шул тел мантыйгын үзләштерү. Бу һәр дәрестә комплекслы рәвештә үтәлергә тиеш. Бала туган телен никадәр яхшы белә икән, аңа үз фикерләрен җиткерү

һәм башкалар белән аралашу да психологик яктан шулкадәр җиңелрәк булачак. Шуңа күрә туган телне өйрәтү- мәктәпнең беренчел бурычы булып тора.

Әйтеп үтелгәннәрдән чыгып, туган телләрне укытуда булган көнүзәк мәсьәләләр түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

1. Туган телне укытуга искергән караш. Телне вакыт барышында төрле сәбәпләр аркасында үзгәреп торучы, шул телне яшәткән халыкның мәдәнияте турында мәгълүмат туплаган —җанлы‖ күренеш түгел, бәлки кагыйдәләр җыелмасы итеп карау. Балаларга бүген телнең нәрсә икәнен, нинди бүлекләрдән торуын һәм заман кешесенең тормышында аның тоткан урынын күрсәтү зарури. Туган тел кагыйдәләрен, грамматикасын өйрәнү генә нәтиҗәсез булачагы көн кебек ачык, чөнки ул дәресләрне кызыксыз ясый, телне аралашу чарасы буларак үзләштерүгә мөмкинлек бирми.

2. Туган телгә кызыксыну уяту- көнүзәк мәсьәлә булып тора. Милли телнең - өйрәнү предметы гына түгел, ә горурлык тудыручы аерым хиссият дөньясы булуын төшендерү. Милли гореф-гадәтләрне, халыкның рухи-мәдәни мирасын бала туган тел аша сеңдерә. Монда укучылар туган телен генә өйрәнми, үзләре дә шул телне яшәтүче булып торганын аңлату. Бу форсаттан укыту-тәрбия процессында этно-мәдәни педагогика алымнарын даими куллану кирәк. Бигрәк тә гаиләләрне бу эшкә җәлеп итү үз нәтиҗәләрен бирә. Төрле иҗади бәйгеләр, олимпиадалар, түгәрәк өстәлләр, фәнни-гамәли конференцияләр үткәрү туган телне өйрәнүне камилләштерә. Халыкара туган телләр көненә багышлап үткәрелгән үзешчән иҗади төркемнәрнең чыгышы да телне өйрәнүне җанландырып җибәрә.

3. Дөрес сөйләмгә өйрәтү проблемасы. Дөрес сөйләм күнекмәләре балаларда формалашып бетмәгән, шунлыктан төрле төгәлсезлекләр еш очратырга мөмкин. Бу яктан чит телләрне өйрәнү дәресләре күпкә отышлырак, чөнки анда телне өйрәнүнең башлангыч чорында сөйләмә телгә күп кенә сәгатьләр бирелә. Ә туган телне өйрәнү программасында андый дәресләр юк. Шуңа күрә дәресләрдә сөйләмә телне, аның закончалыкларын өйрәнүгә күбрәк игътибар бирергә кирәктер. Монда инде текстны өйрәнү алымнары алгы сафка баса.

4. Балаларның уку мәдәнияте түбән булуы. Китап укуга кызыксыну булмавы да үз өлешен кертә. Яшьләр күбрәк детективлар, төсле журналлар, интернет чыганаклары белән кызыксына, классик әдәбият үрнәкләре игътибардан читтә кала. Монда гаилә мөхите дә тәэсир ясый, әлбәттә [1, 109].

5. Оештыру һәм материаль-техник яктан җиһазлау. Заманча белем бирү ресурслары укытуда шәхси якын килүне тормышка ашырырга ярдәм иткәне көн кебек ачык. Интернетның махсус белем бирү сәхифәләрендә дә бу эш активлашты, чөнки укучы тыңлаучы гына түгел, үзе дә актив катнашучыга әверелә. Ни кызганыч, махсус техник чараларның җитешмәве яисә булмавы бу эшне тиешле дәрәҗәдә оештырырга мөмкинлек бирми. Өстәвенә кайбер ата-аналарның телне өйрәнүгә сүлпән карашы, телнең көндәлек тормышта сирәк кулланылышы да каршылыклар китереп тудыра.

Шулардан чыгып, дәресләрнең сыйфатын арттыру, сыйныфтан тыш чараларның төрлелеген киңәйтү, уку-укыту эшен халыкның тарихы һәм мәдәнияте белән үреп бару, төрле фәннәрнең бәйләнешен булдыру кирәктер.

Әйтелгәннәргә бәйле рәвештә, дәресләрдә универсаль уку гамәлләре булдыручы биремнәрнең берничәсен билгеләп үтәбез. Шуларның иң асылы-текст өстендә эшләү. Балаларда телгә карата ихтирам тәрбияләү дә тексттан башлана. Бу ирекле диктантлар системасы, котлаулар, хатлар, кечкенә язмалар, төрле күләмле язма эшләр (сочинение, инша), аларны тикшерү үрнәкләре дә була ала. Текст буенча биремнәр түбәндәгечә булырга мөмкин: ―Текcттан әсәрнең төп фикерен ачыклаучы сүзләрне тап‖, ―Кемне чын дус дип әйтә аласың? Дустың турында кечкенә хикәя яисә шигырь яз‖[1,38].

Шәхси һәм метапредмет нәтиҗәләрен булдыру ысуллары булып танып-белү, әхлакый-иҗтимагый, мәдәни текстлар тора. Схема, таблица, кагыйдә калыбы, төрле тел билгеләмәләре дә булырга тиеш. Мәсәлән, текстта бирелгән сорауларга турыдын-туры җавап булмаган, ә ниндидер мәгълүмат бирелгән, укучылар үз фикерләрен оештыру мөмкинчелеге булган нәтиҗәле биремнәр дә уңышлы дип саныйбыз.

Югарыда әйтеп үтелгән чараларны берләштереп куллану укучыларның төп компетенцияләрен формалаштыруга һәм, нәтиҗәдә, аларның шәхесен тәрбияләүгә ярдәм итәчәк. Әлбәттә заманча технологияләр куллану чама таләп итә. Уку-укыту барышын артык катлауландырмаска тиеш. Шулай итеп универсаль уку гамәлләрен формалаштыру яңа белем һәм осталыкларны мөстәкыйль рәвештә нәтиҗәле үзләштерүгә китерә.

Әдәбият

1. Камаева Р.Б. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә яңа педагогик алымнар Р.Б.Камаева. – к(и)фу аф нәшрияты, 2012-137 б.

2. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе: от действия к мысли: пособие для учителя / [А.Г. Асмолов, Г.В. Бурменская, И.А. Володарская и др.]; под ред. А.Г. Асмолова. — М. : Просвещение, 2008.

3. Механизмы формирования универсальных учебных действий на основе дидактической системы деятельностного метода обучения «Школа 2000…». – М., 2011.

4. Программа развития и формирования универсальных учебных действий для основного общего образования. – М.: 2008.

5. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования / М-во образования и науки Рос. Федерации. – М.: Просвещение, 2011.

XXI ГАСЫР РУСЧА-ТАТАРЧА ҺӘМ ТАТАРЧА-РУСЧА СҮЗЛЕКЛӘРЕ

Нурмөхәммәтова Р.С.
Казан федераль университеты
rsagadat@yandex.ru

Аннотация. Татарская лексикография прошла славный и долгий путь. Об этом свидетельствует рукописные и изданные в прошлые годы словари. Составление разных словарей продолжается и в наше время. В данной работе дается краткий обзор двуязычных словарей нового XXI века.

Ключевые слова. Татарский язык, лексикография, двуязычные словари.

ТР Милли китапханәсе картотекасы мәгълүматларына буенча, XXI гасырда (2000-2017 еллар) татар теленә нисбәтле 80 исемдә тәрҗемәле сүзлек басылып чыккан. Бу сүзлекләр гаять төрле, арада тулы татарча-русча, русча-татарча сүзлекләр дә, аерым тармакка караган сүзлекләр дә, терминологик сүзлекләр дә бар.

Ике тел янәшә куеп төзелгән сүзлекләр арасында күбесе русча-татарча, татарча-русча сүзлекләр. Шулай ук татарча-төрекчә, татарча-финча, татарча-инглизчә һ.б. сүзлекләр дә очрый. Күптелле сүзлекләр, нигездә, өч тел (татар, рус, инглиз) материалын янәшә куеп бирүдән гыйбарәт. Дүрт һәм аннан да артык сандагы телләрне берләштергән сүзлекләр яңа гасырда бик аз төзелгән.

Бу мәкаләдә икетелле татар сүзлекләренә күзәтү ясау максаты куела.

XXI гасырда ике тел материалында эшләнгән сүзлекләрне түбәндәгечә төркемләргә мөмкин.

1. Русча татарча сүзлекләрне ике төркемгә бүлеп карарга була:

- *гадәти (традицион) русча-татарча* сүзлекләр кешеләр һәм җәмгыять тормышының бөтен өлкәләренә караган сүзләрне колачлый. Яңа гасырда мондый төр сүзлекләр күп нәшер ителмәгән, күләмнәре буенча алар бер-берсеннән аерылып торалар, гадәттә, бөтен кулланучыларга тәкъдим ителәләр: ―Русча-татарча сүзлек‖ (Ф.А. Ганиев редакциясендә, 2001, 2014); ―Русча-татарча актуаль лексика сүзлеге‖ (2014); «Заманча урысча-татарча сүзлек» (Р.Р. Газизов редакциясендә, 2015); «Өр-яңа урысча-татарча сүзлек» (Р.Р. Газизов, Н.Х. Газизова, 2016) һ.б.;

- *аерым тармакка караган һәм терминологик сүзлекләр*гә түбәндәге сүзлекләр керә: хәрби (2000), биохимия (2000), медицина (2003, 2004), география (2003, 2010, 2017), психология (2004), ветеринария (2004), химия (2004), тарих (2006), агроэкология (2008), офтальмология (2011), математика (2013), физика-техника (2014), политехника (2014), лингвистика (2014) һ.б. терминнар сүзлекләре, шулай ук ―Агрохимия һәм туфрак белеме буенча русча-татарча аңлатмалы терминологик сүзлек‖ (Русско-татарский толковый терминологический словарь по агрохимии и почвоведению, 2003), ―Авыл хуҗалыгында хезмәт иминлеге: русча-татарча сүзлек‖ (Русско-татарский словарь охраны труда в сельском хозяйстве, 2008), ―Русча-татарча аңлатмалы сүзлекчә: Федераль дәүләт гомуми белем бирү стандартларында киң кулланыла

торган терминнар‖ (2014) һ.б. Кайбер хезмәтләрнең авторлары атамаларны рус теленнән татар теленә тәрҗемә итүне генә түгел, бәлки терминнарга киңәйтелгән аңлатма бирүне дә максат итеп куйганнар.

2. *Татарча-русча сүзлекләр* үз эчендә түбәндәгечә төркемләнә:

- киң катлам укучыларга йөз тоткан *традицион сүзлекләр*: ―Татарча-русча сүзлек‖ (Ф.А. Ганиев редакциясендә, 2009, 2014); 2007 нче елда ике томлык татарча-русча сүзлек басылып чыга. Әлеге сүзлек Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм сәнгать институты хезмәткәрләре – И.А. Абдуллин, Р.Р. Абдуллин, Р.Г. Әхмәтьянов, Г.Х. Ахунҗанов, С.Б. Вахитова, Ф.М. Газизова, Н.В. Максимов, М.Г. Мөхәммәдиев, Р.К. Рәхимова, Г.Г. Саберова, Ф.Б. Ситдикова, Ш.С. Ханбикова тарафыннан төзелә. Сүзлекнең ике томы да 726 биттән тора. Анда 56 000 чамасы сүз, 7400 фразеологик берәмлек урын алган. Сүзлеккә 1977-1981 елларда басылып чыккан өч томлы татар теленең аңлатмалы сүзлегендәге барлык сүзләр диярлек кертелгән. Моннан тыш ул үз эченә чикле күләмдә кайбер яңа сүзләр, диалектизмнар, гарәп-фарсы һәм иске татар сүзләрен дә алган.

Алдагы сүзлек 2008 елда ―Тулы татарча-русча сүзлек‖ исемендә басылып чыга. Ул 330 биттән тора һәм 15 000 сүз һәм сүзтезмәне үз эченә алган. Әлеге сүзлек татар телен өйрәнүчеләргә адреслана.

- *тармак һәм тематик сүзлекләр*: ―Татарча-русча уку-укыту сүзлеге‖ (Татарско-русский полный учебный словарь, 2000, 2006); ―Сүзлек: Иске татар телендәге гарәп-фарсы алынмаларының һәм диалекталь сүзләренең татарча-русча сүзлеге‖ (2003); ―Татар теленең аңлатмалы татарча-урысча омонимнар сүзлеге‖ (2004); ―Татарча-русча кеше исемнәре һәм фамилияләр сүзлеге‖ (2006); ―Химия технологиясе процесслары һәм аппаратлары буенча татарча-русча терминнар сүзлеге: сүзлек‖ (2016); ―Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге‖ (2017);

- *балалар өчен рәсемле сүзлекләр:* ―Минем сүзлегем: Рәсемле татарча-русча тематик сүзлек‖ (2002); ―Минем беренче татарча сүзлегем: рәсемле татарча-русча тематик сүзлек‖ (2004); ―Рәсемле татарча-русча тематик сүзлек‖ (2017).

3. Бер үк китапта *татарча-русча һәм русча татарча сүзлекләр* бирелгән хезмәтләр. Зур күләмле булуларына карамастан, алар кулланучылар өчен уңайлы. Тикшерелгән елларда биологик терминнар сүзлегенең 5, 6, 7 серияләре дөнья күрә (2001); Ф.С. Сафиуллинаның өч сүзлеге басыла: ―Татарча-русча, русча-татарча кесә сүзлеге‖ (Карманный татарско-русский и русско-татарский словарь, 2001); ―Татарча-русча, русча-татарча мәктәп сүзлеге‖ (Базовый татарско-русский и русско-татарский словарь для школьников: приложение к учебникам татарского языка для русскоязычных школ, 2012, 2014).

4. Татар-чит тел сүзлекләре икетелле хезмәтләр арасында шактый.

Чит телле сүзлекләрне бастырып чыгару йөз еллар дәвамында теге яки бу илнең үсеш үзенчәлекләренең, аның халыкара хәленең, шулай ук теге яки бу халыклар язмышында барган үзгәрешләрнең күрсәткече булып тора.

XXI гасырның нибары ике дистә вакыты гына үтеп баруга карамастан, татар теле материалы инглиз, немец, француз, фин, төрек телләре белән тәрҗемәдә бирелгән лексикографик хезмәтләр шактый дөнья күрә. Мисал өчен, яңа гасырда инглизчә-татарча (2007, 2014), төрекчә-татарча (2014) сүзлекләр басыла.

2006 елда татар һәм гарәп телләре материалында төзелгән ―Мөселман терминологиясе сүзлеге‖ дөнья күрә. Милли мәдәниятне һәм динне торгызу, үстерү шартларында мөселман терминологиясенең бер өлеше яңадан актуальләшә һәм хәзерге татар телендә үзенең лаеклы урынын алырга омтыла. Ә икенче бер өлеше эшкәртелеп, лексикографик кулланмаларга кертүне таләп итә. Шуңа күрә мондый сүзлекләр төзү, тар махсус максатларны күздә тотуларына һәм лексикография материалының тулылыгына дәгъва итмәүгә карамастан, хәзерге татар лексикографиясе үсешендә мөһим юнәлеш.

Хельсинкида (Финляндия) басылган «Татарча-финча сүзлек» (2016), – татар лексикографиясендә яңа күренеш. Бу хезмәтнең авторлары – Арто Мойсио һәм Окан Дахер. Әлеге хезмәт хәзерге татар әдәби теленең 11000 сүз һәм сүзтезмәсен, шул исәптән гомумкулланылыштагы кыскартылма сүзләр, географик атамаларны үз эченә ала. Сүзлектә телнең төрле өлкәләренә караган аеруча киң таралыш алган берәмлекләрне күзәтергә мөмкин: сөйләм телендә кулланыла торган сүзләр, публицистик лексика, фәнни-популяр терминология. Кушымтада Финляндиядә һәм Татарстан Республикасында гамәлдә булган татар алфавитларына чагыштырма анализ ясала, шулай ук фин татарларында гына очрый торган лексик берәмлекләр системалаштырыла. Сүзлек киң катлам укучылар – татар теле белгечләре, татар һәм фин телләрен өйрәнүчеләр – игътибарына тәкъдим ителә [1: 177].

Тел һәм халыкның традицион мәдәнияте этнолингвистик тикшеренүләрнең төп үзәген тәшкил итә. Бу вакытта халык мәдәнияте лингвистик чаралар ярдәмендә өйрәнелә, мәдәниятнең һәм телнең охшаш яклары нигез итеп алына. Мондый тикшеренүләр һәрвакыт комплекслы була, ягъни милли-мәдәни төшенчәләр телдән тыш чынбарлык белән бәйләп карала, чөнки теге яки бу күренеш турында мәгълүмат никадәр күп булса, аңа атама булып йөргән сүзнең семантик тулылыгы шулкадәр киңрәк ачыла.

Хәзерге вакытта төрле тематик төркемнәргә караган лексиканы тасвирлау һәм комплекслы рәвештә этнолингвистик планда өйрәнү – лингвистика фәне алдында торган иң мөһим мәсьәләләрнең берсе.

2015-2017 елларда ―2014-2020 нче елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы дәүләт программасы‖ кысаларында телне мәдәни күренеш буларак өйрәнү юлында бер тәҗрибә булган ―Татар теленең этномәдәният сүзлеге‖нең өч томы дөнья күрде. ―Татар теленең этномәдәният сүзлеге‖ – яңа тип сүзлек. Моңа кадәр дөнья күргән сүзлекләрдән аермалы буларак, монда тел һәм мәдәниятнең үзара бәйләнеше төпле мисаллар ярдәмендә дәлилләнә. Күпчелек сүзлек мәкаләләре милли-мәдәни үзенчәлекләрне ачык чагылдырган, өстәмә мәгълүматк а һәм

ассоциацияләргә бай, халыкның тарихы һәм матди көнкүреше белән тыгыз бәйләнгән, һәр татар кешесенә кечкенәдән таныш булган берәмлекләргә багышлана. Болар белән берргә, халык хәтереннән югала барган, әмма кайчандыр мөһим урын тоткан берәмлекләргә дә игътибар ителә. Сүзлектәге материал татар һәм инглиз телләрендә бирелә.

Беренче томда ризык һәм аны әзерләү белән бәйле төшенчәләрне белдергән сүзләр карала (Татар теленең этномәдәният сүзлеге: матди мәдәният лексикасы (ризык һәм савыт-саба атамалары) / Төзүче авторлар: Р.Р. Җамалетдинов, Ә.Ш. Юсупова, Г.Ф. Җамалетдинова, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, Г.Н. Хөснуллина / Тәрҗемәчеләр: А.Х. Әшрәпова, Л.Р. Мөхәммәтҗанова, Л.Р. Мөхәрләмова, Л.Х. Шәяхмәтова. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2015. – 280 б.). Телне мәдәни күренеш буларак өйрәнү юлында бер тәҗрибә булган әлеге сүзлектә ризык һәм аны әзерләү белән бәйле төшенчәләрне белдергән 40 сүз карала. Бу берәмлекләр татар халкы формалашуга нисбәтле мөһим иҗтимагый-тарихи төшенчәләрне тәшкил итәләр. Аларның төрле чыганакларда урын алуы халыкның көнкүреше, мәдәнияте, гореф-гадәтләре һәм тел үзара тыгыз бәйләнгән булуны күрсәтә.

Этномәдәният сүзлегенең икенче томында кием-салым, тукымалар һәм бизәнү атамаларыннан 45 берәмлек урын ала (Татар теленең этномәдәният сүзлеге: матди мәдәният лексикасы (кием-салым, тукымалар һәм бизәнү әйберләре атамалары) / Төзүче авторлар: Р.Р. Җамалетдинов, Ә.Ш. Юсупова, Г.Ф. Җамалетдинова, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, И.И. Фазлыева, З.Г. Ханова / Тәрҗемәчеләр: А.Х. Әшрәпова, Л.Р. Мөхәммәтҗанова, Л.Р. Мөхәрләмова, Л.Х. Шәяхмәтова. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2016. – 288 б.). Бу тематик төркемдәге атамаларга мондый игътибар шулай ук очраклы түгел, чөнки бу предметлар, иң беренче чиратта, кешенең табигый ихтыяҗларын канәгатьләндерә һәм кешелекнең бөтен тарихы дәвамында баеп-камилләшеп килә. Шунлыктан, аларга карап, халыкның тарихын да, матди хәлен һәм статусын да, төрле халыклар белән үзара бәйләнешләрен да, эстетик нормаларының үсеш-үзгәрешен һ.б. да чамаларга була. Нәкъ менә шул сәбәпле бу төркем предметларга һәм аларны белдергән сүзләргә тел белгечләре, этнографлар, тарихчылар, культурологлар һ.б. битараф түгел.

III том 2017 елда ―Татар теленең этномәдәният сүзлеге: кешенең интеллектуаль һәм әхлак дөньясы лексикасы‖ дигән исем белән басыла (Төзүче авторлар: Р.Р. Җамалетдинов, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, Ф.Р. Сибгаева / Тәрҗемәчеләр: А.Х. Әшрәпова, Л.Р. Мөхәрләмова. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2017. – 188 б.). Басмада татар халкының кыйммәтләр системасын һәм менталитет үзенчәлекләрен чагылдырган, югары дәрәҗәдәге эмоциональлеккә ия булган һәм ассоциатив кырлары бай 30 сүзлек мәкаләсе урын алган. Сүзлекнең бу томында тупланган лексик берәмлекләр милли тел шәхесен сыйфатлый. Кешегә генә хас булган хис-кичерешләр, тасвирлаулар, сыйфатлаулар аша тулы бер милләт, халык турында мәдәни-лингвомәдәни күзаллау булдырырга, үзенчәлеген тирәнрәк ачарга ярдәм итә.

Шулай ук кешене дөньяның үзегендә тора торган зат буларак сыйфатларга, аның уй-фикер рәвешен ачыкларга ярдәм итә.

Сүзлекнең өч томы да Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты укытучы-галимнәре тарафыннан әзерләнгән. Алар фикеренчә, рухи һәм матди мәдәниятнең кисешү ноктасы булган ризык һәм аны әзерләү белән бәйле, киенү культурасына караган, халыкның милли холкын ачык чагылдырган берәмлекләрне әлеге юнәлештә өйрәнү – тел белемендә соңгы елларда көчәеп барган лингвокультурология фәненә кертелгән зур өлеш.

Гарәп теленең татар мәдәниятендә тоткан урыны аерылып тора. IX-X гасырлардан алып гарәп сүзләре татар халкы тормышының барлык өлкәләренә үтеп керә. Бу ситуация татар телендә гарәп теле белән бергә төрле тип сүзлекләр төзелүгә дә сәбәп була. Борынгырак чорларда гарәп сүзләрен аңлау өчен кульязма сүзлекләр, китап читләрендәге аңлатмалар ярдәм иткән булса, соңрак гарәпчә-татарча сүзлекләр дә төзелә башлаган. Р.Сәфәров татар лексикографиясендәге гарәп теле материалы белән төзелгән сүзлекләрне тәрҗемәле сүзлекләр, алынма сүзләр сүзлекләре дип бүлеп карый [2, 232-234].

2018 елда К.Хәмзин, М.Мәхмүтов, Г.Сәйфуллинның ―Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге‖ өченче тапкыр дөнья күрә, анда ―XIII гасыр шагыйре Кол Галидән башлап хәзерге чор әдипләренең әсәрләреннән, шулай ук төрле дәреслекләрдән, элекке чор вакытлы матбугат битләреннән тупланган сүзләр алынган‖ [2, 233]. Күзәтүләр күрсәткәнчә, тәрҗемәле сүзлекләргә ихтыяҗ кимеми, чөнки хәзерге шартларда телләр изоляциядә яши алмый. Алга таба лексикографлар алдына төрле тел материалларын җәлеп итеп, күптелле сүзлекләр эшләү бурычы куелырга мөмкин. Күптелле сүзлекләр полилингваль белем бирүнең хәзерге заман шартларында аеруча актуаль һәм кирәкле булачак.

Сүз дә юк, киләчәктә сүзлекләрнең форматы үзгәрәчәк; заманча экологик проблемалар, интернетның көндәлек тормышның барлык өлкәләренә үтеп керүе, цифрлы технологияләрне массакүләм куллану «кәгазь» сүзлекләр урынына электрон, онлайн сүзлекләр популярлашуга китерәчәк. Хәзерге вакытта ук инде Интернет киңлекләрендә электрон икетелле сүзлекләрне, сөйләүлекләр һәм онлайн ―тәрҗемәчеләр‖ һ.б. табарга мөмкин.

Шунысын ассызыклау мөһим: әлеге чыганаклардан файдаланучылар саны көннән-көн күбәя. Һичшиксез, бу ситуациядә тәрҗемәле сүзлекләрнең әһәмияте артачак кына.

Әдәбият

1. Онер, М., Юсупова, А.Ш. Рецензия на «Татарско-финский словарь» (Arto Moisio, Okan Daher. «Tataarilais-suomalainen sanakirja. Татарча-финча сүзлек. Tatarça-finçä süzlek». Helsinki, 2016. 418 s.) // Tatarica. – 2017. – № 2 (9). – С. 177–181.

2. Сәфәров, Р.Т. Татар лексикографиясе тарихында гарәпчә-татарча сүзлекләрнең урыны // Тюркское языкознание XXI века: Лексикология и лексикография: материалы Международной научной конференции (Казань, 110-11 сентября 2019 г.). – Казань: ИЯЛИ, 2019. – С.231-234.

ПОЗДРАВЛЕНИЯ В РЕЧИ УЙГУР

Нуэрмаймайти Нуэрсяти
Казанский федеральный университет
nurxat0923@gmail.com

Аннотация. В этой статье представлены виды, лингвистические особенности, культурное содержание уйгурского языка и его роль в создании гармоничного общества.

Ключевые слова: уйгуры, поздравление, пожелания.

В богатой культуре уйгурского языка поздравления (в переводе на "تەبرىكلەيمىس" тӗбриклӗш) тесно связаны с национальными обычаями. Во всех аспектах жизни уйгурского народа есть место поздравлениям, особенно, речь заходит о них, по серьезным, значимым поводам. С точки зрения языковой культуры, ни одно поздравление не может быть исключено из языка. Искусно используемый язык поздравления, усиливает функциональность и ценность пожелания.

1. Уйгурские поздравления

Культура поздравлений уйгурского народа тесно связана с национальными религиозными верованиями, обычаями и традициями. Язык уйгурского поздравления в основном состоит из искренних молитв, искренних пожеланий благ, а также добрых намерений, имеющих языковые особенности, такие как мягкость произношения, и легкость выговаривания.

С древних времен и по сей день культура поздравлений уйгурского народа непрерывно изменяется. Однако основной смысл, значение и т.д., не сильно изменились. Уйгурский народ, в основном, заселял запад Китая, где исторически жил кочевой жизнью. После образования Китайской Народной Республики в их жизни произошли радикальные изменения, которые вдохнули новую жизнь в развитие языковой культуры в целом, особенно, в развитие культуры поздравлений, добавив новый контекст.

Уйгурский народ - смелый, добрый, поющий и танцующий. В связи с продолжительной взаимосвязью и совместным процветанием с другими народами формируется уникальная национальная культура. В частности, в таких многоэтнических регионах, как Синьцзян, уйгуры сыграли ключевую роль в таких великих проектах, как создание Социалистической Республики и развитие социалистического производства, что является значительным фактом для китайской нации. Культура уйгурских поздравлений глубоко укоренилась в уйгурском народе и имеет глубокие смысл, лингвистическую экспрессию со особым значением и рифмой.

2. Виды уйгурских поздравлений

Широко распространено использование уйгурских поздравлений, которые могут быть благословлены отдельными лицами, а также группой людей или семьей.

2.1 О церемонии похорон и свадьбе

Уйгуры — это страстный народ, стремящийся к благосостоянию. Во время проведения многих этнических торжеств и похоронных мероприятий в повседневной жизни обычно произносят слова пожелания.

2.1.1 Поздравление в честь новорожденного

Уйгуры серьезно относятся к датам рождения, и дети должны проводить «ритуал» при рождении. Как правило, через 40 дней после рождения ребенка, мать и ребенок возвращаются в дом к своей свекрови, которая проводит церемонию «приветствия» и дарит своей невестке золотое кольцо, а ребенку одежду и все необходимое в первые месяцы жизни. Варианты поздравлений:

ئالالھ Пусть ты вырастишь дельным человеком يارامليق ئادەم بولۇپ چوڭ بولغىە

Пусть Аллах дарует тебе счастье بەختىڭى بەرسۇن

ئۆمرۆڭ Пусть у тебя будет крепкое здоровьеساق-ساالمەتلىك مەڭگۈ ساڭا يار بولغاي

Пусть жизнь твоя будет долгой ئۇزۇن بولغاي

2.1.2 Поздравление в день обрезание

Уйгуры обычно делают обрезание мальчикам, достигшим 3х или 5ти лет, нечетное количество лет. Мальчик, которому сделали обрезание становится истинным мусульманином. Обрезание для мальчика - одна из величайших радостей жизни ребенка, для которых родители устраивают торжественный праздник, приглашают друзей ребѐнка, родственников и знакомых семьи. Когда в семьи уйгуров делают обрезание детям, то все пришедшие дарят подарки, говорят слова поздравления и дарят ребѐнку деньги. И желают:

С днѐм обрезания! خەتنە تويۇڭ مۇبارەك بولسۇن،

Ты стал совсем большой . بۇگۈوندە باشالپ چوڭ بولدۇڭ

Сегодня ты стал мужчиной بۇگۈن يىگىتلىل بىرىنچي قەدىمڭ

2.1.3 Поздравления с днем свадьбы تويۇڭالرغا مۇبارەك بولسۇن،

Уйгуры очень серьезно относятся к бракам, и их свадебные обычаи сохраняют не только традиционные особенности прошлого, но и современные. В уйгурском народе широко распространено мнение о том, что родители при жизни должны выполнять свои родительские обязанности, такие как выдача дочери замуж и женитьба сына. Таким образом, свадьбы детей должны быть торжественными.

Традиционный этикет бракосочетания уйгуров также является одним из самых сложных, оживленных и наполнен этническими особенностями. Уйгурский народ в целом считает, что женитьба на невестке - приносит благосостояние и удачу в семью. Свадьба - это грандиозное событие, которое отмечается 3 дня и разнообразие поздравлений в этом день очень богатое.

Желаю вам счастливой жизни . تويۇڭالرغا مۇبارەك بولسۇن،

Желаем крепкого брака ۋىناھڭالر مۇستەھنەم بولسۇن

Совет да любовьبېشڭالر باش ئايىغڭالر تاش بولسۇن

Пускай лишь смерть разлучит вас بىر ئۆمۈر بىرگە ياشاشقا ۋىسىپ قىلسۇن

قىلسۇن Пусть ваш дом наполнится счастьем и радостью ئۆيۈڭلەرگە بەخت بەرەمەت ۋىسىپ

2.1.4 Слова соболезнования на похоронах

Жизнь и смерть - самая важная вещь в мире, поэтому уйгуры высоко ценят похороны, умерших и провожающих их. Похороны по-уйгурски называются "Тезире мyразiмi". Это глубоко религиозное событие. На похоронах, в основном, произносят молитвы Аллаху, чтобы он благословил души умерших и направил их в рай. А также, произносят слова пожелания умершим:

Пусть душа умершего попадет в рай ياتقان يېرى جەنـنەتتە بولسۇن

Упокой душу усопшего گۆر ئازابىدىن يىراق قىلسۇن

Да простит Аллах все его грехи قىلغان گۇناھلىرىنى ئاللاھ مەغپىرەت قىلسۇن

2.2 Поздравления в обычной жизни

Уйгуры, от начала формирования, развития и заканчивая вступлением в современное цивилизованное общество, во многих отношениях существенно изменились, однако в их поздравлениях, в целом, не произошло радикальных изменений. Поздравления можно услышать отовсюду в повседневной жизни.

2.2.1 Поздравления и пожелания о поступлении и об окончании учебного заведения

Уйгурский народ уделяют большое внимание образованию подрастающего поколения. На сегодняшний день особенно важно, чтобы дети учились в университетах и получили высшее образование. Поэтому, кто бы ни поступил в университет, люди будут говорить о нем только хорошее и эта новость будет неслуху. Соответствующие поздравления:

Поздравляю с успешным поступлением ئالىي مەكتەپنى قوبۇل قىلىنغانلىقىڭىزنى قۇتلۇقلايمەن،

Желаю хорошо учиться ئالىي مەكتەپنى ئۇتۇقلۇق تاماملىشىڭىزنى تىلەيمەن

Желаю стать хорошим специалистом يارامىلىق ئادەم بولۇڭ

2.2.2 Пожелания гостям за столом

С давних времѐн, уйгуры устраивали посиделки дома, приглашая большое количество гостей, но по мере повышения уровня жизни людей, большинство уйгуров отдают предпочтение посещению кафе и ресторанов вместе с гостями. Во время таких встреч, самый уважаемый и высокопоставленный человек, удостаивается чести произнести слова пожеланий. Например,

Пусть ваш стол будет полным, как сегодня داستىخىنىڭىز بۈگۈنكىدەك مول بولسۇن

Приятного аппетита ئاشلىرىڭىز تەملىك بولسۇن

Пусть за вашим столом будет в достатке داستىخىنىڭىزدا ھەر ۋاقىت ئېشىپ تېشىپ تۇرسۇن

2.3 Поздравления на праздники بايراملىق قۇتلۇق ئىبارىلەر

2.3.1 Поздравление в честь Навруз Байрам نورۇز بايراملىق قۇتلۇق ئىبارىلەر

Этот праздник является началом нового года по старому календарю (солнечному календарю), означающего «уход старого года». Во время празднования уйгуры собираются семьями, готовят праздничные блюда, на улицах толпы людей, все ходят друг к другу в гости, желают друг другу счастливого нового года, здоровья, чтобы год был плодотворным. Соответствующие тосты, такие как:

Счастливого Навруза نورۇز مۇبارەك

Пусть светлый праздник Навруз принесет добрые перемен نەۋرۇز مەيرىمىدا
مول ئۆزگىرىشلەر بولسۇن

Пусть будет хорошим урожай ھوسۇل ياخشى بولسۇن

Пусть год будет плодотворным مول ھوسۇللۇق يىللاردىن بولسۇن

قۇربان ھېيتلىق قۇتلۇق ئىبارىلەر 2.3.2 Поздравления в честь праздника Курбан байрам

Курбан Байрам является важным мусульманским праздником, также известным как «жертвенный праздник». Он отмечается мусульманами всего мира через 70 дней после завершения священного месяца Рамадан. Члены семьи и близкие соседи должны воздать друг другу почести и произнести слова поздравления:

С праздником Курбан Байрам قۇربان ھېيتىڭىزغا مۇبارەك بولسۇن

Пусть твоя жертва будет принятаقىلغان قۇربانلىقىڭىز قوبۇل بولسۇن

Пусть в семейной жизни будет счастьеئائىلە تۇرمۇشىڭىز بەختلىك بولسۇن

2.3.3 Поздравления в честь праздника Ураза байрам روزى ھېيتلىق قۇتلۇق ئىبارىلەر

Праздник Ураза Байрам также известен как Праздник прекращения поста, в котором верующие в ислам уйгуры, как и другие мусульманские массы, по религиозным традициям отмечают завершение поста. Зачастую произносят следующие поздравления:

С праздником Ураза Байрамروزى ھېيتىڭىزغا مۇبارەك بولسۇن

Пусть Аллах примет Ваш пост ئاللاھ سىزنىڭ روزىڭىزنى قوبۇل قىلسۇن

В заключении можно сказать, что поздравления уйгурского народа демонстрирует глубокое и сложное культурное содержание. Поскольку оценка поздравлений каждого народа носит условный характер, ведь одно и тоже поздравления будет иметь разное понимание в различных национально-инерционных суждениях и иметь различные культурные значения. К тому же, можно заметить, что все поздравления отражают религиозные убеждения уйгуров. Формирование и развитие поздравлений связано с социальной культурой уйгуров, на которых, несомненно, оказали значительное влияние древние религиозные верования. Изучение поздравлений уйгуров углубляет понимание их языка и культуры.

«EGE-TÜRKOLOJİ»DE ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİ ÖĞRETİMİ VE ARAŞTIRMASI

Mustafa Öner
Ege Üniversitesi
onerizmirli@gmail.com

Аннотация. В статье дается информация о развитии тюркологических исследований в Эгейском университете Турции. Дается характеристика по направлениям исследования и о научно-преподавательском коллективе.

Ключевые слова: Эгейский университет, тюркские языки, тюркология, родственные языки, лингвистика, филология.

1976'da İzmir'de Ege Üniversitesi içinde kurulan Edebiyat Fakültesi ve Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü bugün 45 yaşında!..

Türkiye'de Fuad Köprülü, Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, Muharrem Ergin gibi bilginlerin şekillendirdiği İstanbul Üniversitesi Türkoloji mektebi ve Saadet Çağatay, Tahsin Banguoğlu, Hasan Eren, Zeynep Korkmaz gibi bilginlerin meydana getirdiği Ankara Üniversitesi DTCF Türkoloji mektebi, iki büyük katkı olarak «Ege-Türkoloji»nin akademik geleneklerinin esası olmuştur.

Bölümümüzde Selahattin Olcay ve Mehmet Akalın gibi dilci profesörlerin kuruculuğu ardından; İstanbul'da Muharrem Ergin, Faruk Kadri Timurtaş, Necmettin Hacıeminoğlu ve Kemal Eraslan gibi hocaların yanında Umumi Türk Dili kürsüsünde Çağatayca üzerine yazdığı doktora ile yetişen Altayist-Türkolog Prof. Dr. Günay Karaağaç (1949-) bölümün bugünkü dil araştırmaları ve öğretim yöntemlerini belirlemiş ve bugünkü dil kadrosunun hocası olarak bölümün tarihî-karşılaştırmalı dil bilimi karakterini vermiştir.

Prof. Dr. G. Karaağaç, 1985'ten itibaren 3 yıl boyunca görevli olduğu Macaristan'da (Budapeşte ve Szeged) özellikle Kuman asıllı Macar Türkoloğu István Mándoky Kongur'un (1944-1992) Altayistik, Türk Dünyası bütünlüğü ve Türk-Macar kardeşliği esaslı bilimsel ufkunun etkilerini taşıyan Prof. G. Karaağaç, bunu 1987'den emekli olduğu 2002 yılına kadar Ege-Türkoloji öğrencilerine de köklü bir bilimsel disiplin olarak yansıtmıştır.

Ülkemizin köklü akademik kurumlarından biri olan Ege Üniversitesi (1955) büyük bir kampüs kütüphanesine sahiptir. Bunun yanı sıra Ege-Türkoloji'de 1987 yılından sonra Çağdaş Türk Yazı Dilleri üzerine Türkiye'de benzeri olmayan bir özel kütüphane de meydana gelmiştir:

István Mándoky Kongur'un hocamız Günay Karaağaç'a hediye ettiği kitaplar, Macarca başta olmak üzere Ural Altay dilleri ve Altayistik üzerine yayınlar içerdiği gibi, Sovyet devri ilmî ve edebî külliyatları dolayısıyla Türk Dünyasında henüz gitmediğimiz sahalarda bile bize 1980'lerden itibaren araştırma yapma imkanı vermiştir.

Merhum Tatar üstadımız Prof. Dr. Ebrar Kerimullin'in sağlığında üniversite kütüphanemize bağışladığı şahsi kütüphanesi bugün de 1500'den fazla kitap ve dergisi ile eşsiz bir Tatar araştırmaları merkezi meydana getirmiştir.

Muhterem Hocam Günay Karaağaç‘ın yanı sıra; Türk dili ve Türk Dünyası araştırmalarımda daima derin bir motivasyon kaynağı oluşturan Tatar Altayist-Türkoloğu Dr. Üzbek Bayçura‘nın şahsen vasiyet ettiği kitaplarından Leningrad‘dan İzmir‘e taşınabilen bir kısmı, bölümdeki dil araştırmalarına temel olan çok değerli bir Türkoloji kitaplığıdır.

Nihayet *Tatar Halık Yazuçısı* Rinat S. Muhammediyev‘in de 30 yıl boyunca şahsıma hediye ettiği seçkin Tatar edebiyatı külliyatları da eklenince bölümümüz aşağıda sunacağımız Çağdaş Türk Yazı Dilleri alanındaki bilimsel araştırmaların Türkiye‘de önde gelen bir merkezi olarak belirmiştir.

Bölümdeki Türk Dünyası genişliğinde tarihî ve çağdaş dil araştırmaları ilk örneğini M. Öner'in master teziyle vermiştir: "ABDULLAH TUKAY'IN ŞİİRLERİ» (1990) 559 s. Türkiye'de basılan ilk Tatarca sözlüğün leksikolojik esası olan Tukay'ın şiirleri sonraki yıllarda da Tatarcaya başlayan her sınıfta bir öğretim materyali olarak daima kullanılmaktadır.

Tukay'ın söz varlığıyla başlayan ve sonra da yıllar içinde folklordan çağdaş edebiyata kadar 80 kadar çeşitli metinlerin söz varlığıyla biriktirilen Tatar leksikolojisi dayanan materyal (*corpus*), ilkin 2008 yılında ve sonra genişletilerek 2015 yılında Türk Dil Kurumu tarafından Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü adıyla yayımlanmıştır.

Güçlü bir tarihî yazı dili mirası olan Tatarcanın merkeze alındığı bu girişim sonra da bütün Kıpçak yazı dillerine kadar genişletilen bir ilgi ile devam etmiştir. M. Öner'in Prof. G. Karaağaç tarafından yönetilen doktora tezi savunulduktan sonra TDK yayınları arasında iki kez (1998; 2012) basılmıştır. BUGÜNKÜ KIPÇAK TÜRKÇESİ (1995) başlıklı tez bölümün doktora programında bir ders olarak hazırlanmış ve Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız gibi başlıca Kıpçak yazı dillerinin öğretimine başlanmıştır. Edebî metinleri alfabelerinden, ses yapısına, morfolojisinden söz dizmine kadar karşılaştırmalı filoloji yöntemleriyle incelemek ve doktorantlara Türkiye Türkçesine uzak olan Kıpçak gramerinin disiplinini kazandırmak dersin amacıdır.

Bu derslerde A. Tukay, A. İshaki, H. Tufan; E. Şemizade, B. S. Çobanzade; S. Kudaş, M. Kerim; A. Kunanbay, M. Evezov gibi klasiklerden Zölfet, R. Harris, R. Zeydulla; Ş. Selim gibi çağdaş ediplere kadar yayılan seçilmiş metin örnekleri üzerinden gramer öğretimi yürütülmektedir. Bu dil incelemeleri sonucunda öğrencilerin; Kırım ve Kazan Tatar, Başkurt, Kazak edebiyatı örnekleri üzerinden, XIX. asır Çarlık, XX. asır başı millî edebiyat, ardından Sovyet dönemi ve nihayet 1991 ertesindeki çağdaş edebiyat ufuklarına ulaşması amaçlanmaktadır.

Bölümde bu alandaki ikinci doktora tezi, Özkan Öztekten'in ŞEYHZADE BABİÇ'İN ŞİİRLERİ, GİRİŞ-METİNLER-DİZİN, 477 s. (2002) başlıklı çalışmasıdır. Tez, İdil-Ural bölgesinde, XX. asır başındaki şiir klasiklerinden birini oluşturan Babiç'in şiirlerinin Arap harfli birinci yayımlarına dayanan belgesel tahlilli bir filoloji örneğidir, maalesef bugüne kadar basılmadan kalmıştır.

Doç. Dr. Özkan Öztekten bölümümüzde son yirmi yıl boyunca Arap harfli tarihî metinlerin (Eski Anadolu Türkçesi, Harezmce, Çağatayca, Osmanlıca vb.) uzmanı olarak öğretim vermekte, yüksek lisans ve doktora programları kapsamında genç

kuşakları yetiştirmektedir. İdil-Ural Türk filolojisi üzerine doçentlik çalışmasını da "*18. Yüzyılda Karışık Dilli Bir Metin Bahadur Şah'ın Arz-namesi*" başlığıyla yayımlayan Ö. Öztekten'in bilimsel çalışmaları arasında Tatar-Başkurt filolojisi ve grameri üzerine birçok çalışma ve yönettiği tez vardır (Özkan Öztekten | Ege University - Academia.edu)

Akademik öğrenimine Tatarca öğrenerek başlayan Prof. Dr. Hatice Şirin, Tatar şairi Hadi Taktaş'ın şiirleri üzerine bir diploma teziyle mezun olmuş sonra da HESEN TUFAN'IN ŞİİRLERİ, GİRİŞ-METİN-SÖZLÜK 740.s. (1998) başlıklı teziyle Tatar şiirinin klasiği üzerine bir tez hazırlamıştır. Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri başlıklı doktora tezinden sonra Eski Türk Filolojisine yönelen Prof. Dr. H. Şirin bölümümüzde Türk yazıtları üzerine uzman olarak öğretime devam etmektedir; son yıllarda Türk etimolojisine yoğunlaşan çalışmaları arasında Tatar-Başkurt filolojisi üzerine yayınları vardır ve İdil-Ural alanına ait master ve doktora öğrencileri de yetiştirmektedir. (Hatice ŞİRİN | Ege University - Academia.edu)

Bölümde Prof. Dr. G. Karaağaç'ın bizzat eğitimi altında yetişip biçimlenen bu üç Türkologun yetiştirdiği kuşaklar ise son 20 yıllık araştırma ve öğretim faaliyetinin aktörleri olmuştur. Bölümde Çağdaş Türk Dünyası disiplini ile yetişerek bugün Ege Üniversitesi'nin yanı sıra, başka öğretim kurumlarında da akademisyen olan (Murat Özşahin, Sinan Güzel, Mehmet Yasin Kaya, Ahmet Turan Türk, Ülkü Polat, Ezgi Sırtı Zopçuk, Seher Memişoğlu, Elmira Baimukhambetova, Habibe Halibryamova gibi) öğrencilerimizin Çağdaş Türk Yazı Dilleri üzerine hazırladığı doktora ve yüksek lisans tezleri ve yayınları ile bu bildiriyi olgunlaştırabiliriz; yapılan çalışmaları yazı dillerine göre sınıflandırarak değerlendirelim.

KAZAN-TATAR. Doktoralar:

Vedat Kartalcık, ŞERİF KEMAL'İN ROMANLARI 'AKÇARLAKLAR' ve 'TAN ATKANDA' ÜZERİNE DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-İNCELEME-METİN-DİZİNLER) 2008, [Danışman: M. Öner] 1000 s.

Ahmet Turan Türk, NURİHAN FETTAH'IN 'SIZGIRA TORGAN UKLAR' ROMANI ÜZERİNE DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-İNCELEME-METİN-DİZİN), 2014, [Danışman: M. Öner] 1432 s.

Bu doktora teziyle Tatarca üzerine odaklanan Dr. Ahmet Turan Türk (Çanakkale Onsekiz Mart Ü.) Arap harfli Tatar metinleri üzerinde yeni çalışmalar da yayımlamaktadır.

Kazan Tatar//Masterler:

Arife Gülsün, AYAZ İSHAKİ'NİN İKİ HİKÂYESİNDE SÖZ VARLIĞI, İKE YÖZ YILDAN SON İNKRAZ VE ZİNDAN» 2006, [Danışan: M. Öner] 1421 s.

Özlem Özmen ALİMCAN İBRAHİM'İN 'KAZAK KIZI' ROMANINDA SÖZ VARLIĞI, GİRİŞ-METİN-DİZİN, YL, 2006, [Danışman: M. Öner] 386 s.

Şirin Aksoy, BİR TATAR YAZARI GARİF AHUNOV'UN 'GOMER YULI' ADLI ROMANI ÜZERİNDE DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİN) 2011 [Danışman: Ö. Öztekten] 1033 s.

Seher Memiş, TATAR ŞAİRİ ZÖLFET'İN ŞİİRLERİ ÜZERİNE BİR DİL İNCELEMESİ: GİRİŞ-METİN-DİZİN, 2012, [Danışman: M. Öner] 766 s.

Erman Aydoğanlar, TATAR YAZARI TELGAT GALİULLİN'İN 'TEVBE' ADLI ROMANI ÜZERİNDE BİR DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİN) 2013, [Danışman: H. Şirin] 816 s

Dilek Uzunkaya, ALİMCAN İBRAHİM'İN 'TATAR HATINI NİLER KÜRMİY' ROMANI ÜZERİNE DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİN) 2014, [Danışman: M. Öner] 491 s.

Galiya, Saifutdinova, GABOR BALINT'İN DERLEMELERİNE GÖRE XIX. YY. TATARCASI (İNCELEME-METİN-DİZİN) 2018, [Danışman: M. Öner] 252 s.

Nazan Yapıcı, ALİMCAN İBRAHİM'İN ROMANI 'ADEMLER' ÜZERİNDE DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİN) 2018, [M. Öner] 272 s.

Aydın Gündüz, MÖDERRİS EGLEMOV'UN 'KİLEÇEKKE KAYTUV' ADLI ŞİİR KİTABI ÜZERİNE DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİN) 2020, [Danışman: M. Y. Kaya] 688 s.

BAŞKURT. KAZAK. Doktoralar:

Mehmet Yasin Kaya, İLYAS ESENBERLİN'İN 'KÖŞPENDİLER' ROMANI ÜZERİNDE KAZAKÇA DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİNLER) 2012, [Danışman: M. Öner] 1563 s.

İlkin Tatar-Başkurt alanında yetişen Dr. M. Yasin Kaya, doktora tezi olarak Kazak edebiyatının bu klasikleşmiş eserini filolojik ve leksikolojik bakımdan işlemiş ve daha sonra da çok sevilen bu romanın Türkçe yayımını yapmıştır.

Elmira Baimukhambetova, KAZAKÇANIN TARİHİ-KARŞILAŞTIRMALI DİL BİLGİSİ, 2019 [Danışman: M. Öner] 342 s.

Masterler:

Suzan Işık, ŞEKERİM KUDAYBERDİYEV'İN ŞİİRLERİ, GİRİŞ-METİN-DİZİN, YL, 2004, [Danışman: M. Öner] 352 s.

Alua, Toktarbayeva, SAKEN SEYFULLİN'İN 'ASAV TULPAR' ADLI ŞİİR KİTABI ÜZERİNDE KAZAKÇA DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİNLER-DİZİN), YL, 2019, [Danışman: M. Y. Kaya] 503 s.

Doktoralar:

Murat Özşahin, BAŞKURT TÜRKÇESİ SÖZ VARLIĞI, 2011,[Danışman: M. Öner] 3279 s.

Bu çalışma ile Başkurt leksikolojisine dair geniş bir söz varlığını işleyen Doç. Dr. M. Özşahin (Afyon Kocatepe Ü.) daha sonra TDK tarafından yayımlanan kapsamlı bir Başkurt sözlüğü de hazırlamıştır (2017, 717 s.)

Masterler:

Murat Özşahin, SEYFİ KUDAŞ'IN ŞİİRLERİ, GİRİŞ-METİNLER-DİZİN, 2005, [Danışman: M. Öner] 307 s.

Mehmet Yasin Kaya, MOSTAY KERİM'İN ŞİİRLERİ, GİRİŞ-METİNLER-DİZİN, 2005, [Danışman: G. Gülsevin] 319 s.

Fatma Eriş Soytürk, MECİT GAFURİ'NİN ŞİİRLERİ (GİRİŞ-METİN-DİZİN), YL, 2006, [Danışman: M. Öner] 534 s.

Mertcan Akgün, BAŞKURT MİTOLOJİK DESTANLARININ SÖZ VARLIĞI, YL, 2018, [Danışman M. Y. Kaya] 523 s.

ÇUVAŞ

Sinan Güzel, İLPEK MİKULAYİ'NİN 'TIVATI KÜN' ADLI ESERİ ÜZERİNDE ÇUVAŞÇA DİL İNCELEMESİ (GİRİŞ-METİN-DİZİNLER) 2012, [Danışman: M. Öner] 1599 s.

İlkin Tatar-Başkurt alanında yetişen Doç. Dr. Sinan Güzel (İzmir Katip Çelebi Ü.) bu doktora tezinden itibaren Çuvaşça üzerine odaklanmış ve sonraki yıllarda da İdil-Ural'daki bu eski Türk dili üzerine yayımlar yapmıştır.

KIRIM-TATAR. Doktoralar:

Seher Maşkaroğlu, KIRIM-TATAR SÖZ VARLIĞI, 2018 [Danışman: M. Öner] 2357 s.

İlkin Kazan-Tatarcasına odaklanan ve Zölfet'in şiirleri üzerine bir master tezi yazan Dr. S. Maşkaraoğlu (Kilis 7 Aralık Ü.) bu teziyle Kırım Tatar söz varlığına ait elimizdeki bütün metinleri ve sözlükleri biriktirip 49.000 kadar leksem içeren büyük bir sözlük hazırlamıştır ve bu eser TDK'de yayım durumundadır.

Masterler:

Abdülkadir Atıcı, ATICI, YILDIZ DERGİSİ-KIRIM TÜRKÇESİ DERLEMELERİ-I, 2008, [Danışman: Ö. Öztekten] 1777 s.

Elif Hendem, YILDIZ DERGİSİ-KIRIM TÜRKÇESİ DERLEMELERİ-II, 2008, [Danışman: H. Şirin] 1570 s.

Perihan Yiğit, YILDIZ DERGİSİ-KIRIM TÜRKÇESİ DERLEMELERİ-III, YL, 2008, [Danışman: M. Öner] 1724 s.

TARİHÎ-KARŞILAŞTIRMALI GRAMERLER

Ezgi Sırtı Zopçuk, KIPÇAK LEHÇELERİNDE KÖK FİİLLER (TARİHİ-KARŞILAŞTIRMALI SÖZ VARLIĞI İNCELEMESİ), DR, 2017, [Danışman: M. Öner] 495 s.

Habibe Halibryam, BUGÜNKÜ OĞUZ TÜRKÇESİ (TARİHİ-KARŞILAŞTIRMALI DİL BİLGİSİ), [Danışman: M. Öner] 2020, 1005 s

TEMATİK SÖZLÜK MASTER TEZLERİ

KARAÇAY-BALKAR

Ebru Yuradkul, KARAÇAY-BALKAR TÜRKÇESİ KONU ÇÖZÜMLEMELİ SÖZ VARLIĞI, YL, 2011, [Danışman: M. Öner] 567 s.

KARAKALPAK

Ahmet Demirhan, KARAKALPAK TÜRKÇESİ KONU ÇÖZÜMLEMELİ SÖZ VARLIĞI, YL, 2011, [Danışman: M. Öner] 278 s.

TÜRKMEN

Cihan Çakmak, TÜRKMEN TÜRKÇESİ KONU ÇÖZÜMLEMELİ SÖZ VARLIĞI, YL, 2010, [Danışman: M. Öner] 1392 s.

ТУГАН (ТАТАР) ТЕЛ ДӘРЕСЛЕКЛӘРЕНДӘ ЭЛЕКТРОН ДӘРЕСЛЕКЛӘРНЕ ФАЙДАЛАНУ

Сәгъдиева Р.К., Хөснетдинов Д.Х.
КФУ Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты
ramsag777@rambler.ru, domer1982@mail.ru

Аннотация. На сегодняшний день у всех учебников общеобразовательных организаций среднего общего образования имеются электронные варианты. Статья посвящена рассмотрению содержания электронных учебников, используемых при обучении татарскому языку. Дается наставление учителям для эффективного использования инновационных технологий.
Ключевые слова: Учебник, электронный учебник, дидактические материалы, проверочная работа, тестирование, диктант, аудиозапись

Укучының белемнәрен системага салу, тирәнәйтү, яңа мәгълүмат бирү, укучыларның сөйләм һәм язу культурасын үстерү, аларны тәрбияләү – татар теле дәресләренең төп максаты. Бу максатка ирешүдә, укытучыларның иң беренче ярдәмчесе — дәреслек. Рус мәктәпләрендә укучы татар балалары өчен эшләнгән әлеге дәреслекләр [1, 2, 3, 4, 5] Федераль дәүләт белем стандартлары (ФДБС) таләпләренә җавап бирә.

РФ Фән һәм мәгариф министрлыгының «Федераль исемлеккә кергән дәреслекләргә таләпләр үзгәрүе турындагы» әмере (№1559, 8.12.2014) нигезендә, 2015 елның 1 нче сентябреннән федераль исемлеккә кергән һәр дәреслекнең электрон варианты булырга тиеш. Әлеге таләп басма китаплар урынына электрон форманы куллануга кертә башлауны, укучыларны калын-калын дәреслекләр күтәреп йөртүдән азат итүне, балаларны өстәмә материал белән тәэмин итүне һ.б. күз алдында тота. Россиянең кайбер төбәкләрендә нәкъ менә шундый дәреслекләрне файдалана да башлаганнар. Бүгенге көндә дәреслекнең электрон формасын куллану-кулланмау һәр мәктәп карамагына калдырыла. Мондый төр дәреслекләрнең уңайлыклары белән беррәттән четерекле яклары да юк түгел. Мәсәлән, һәр укучының да планшет белән тәэмин ителгән булуы кирәк, техника ватылган очракта нишләргә кебек сораулар, әлбәттә, уйландыра.

Рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен V-IX сыйныф дәреслекләре төп гомуми белем бирү оешмаларына таратылды. Әлеге дәреслекләрнең электрон форматы диск рәвешендә дөнья күрде. Төп шартларның берсе буларак, басма һәм электрон дәреслекләр эчтәлек, төзелеш һәм бизәлеш ягыннан бер-берсенә тулысынча тәңгәл килә.

Хәзерге көндә барлык укучылар да татар теленнән электрон дәреслеккә күчәргә әзер түгел. Шуңа күрә югарыда аталган дәреслекләрнең электрон варианты, беренче чиратта, татар теле укытучылары өчен тәкъдим ителә. Ул өстәмә материал белән тулыландырылган. Укытучы бер УМК белән эшләгән очракта, һәр дәрестә басма һәм электрон дәреслектән уңышлы файдалана ала.

Анда дүрт төрле бирем урын алган: аудиоязма, диктант, тест һәм физкультминутлар өчен видеороликлар.

Электрон дәреслекләрне файдаланып, уку елы дәвамында күп кенә шигъри һәм чәчмә әсәрләрнең диктор тарафыннан укылышын тыңларга мөмкин. Әлеге төр биремнәр, беренче чиратта, укучыларга авазларны дөрес әйтергә өйрәтсә, икенче чиратта, аларны әсәрне сәнгатьле итеп укырга да өйрәтә. Укытучы электрон дәреслекне экранга чыгармыйча, әлеге төр биремне кулланып, хәтер диктантлары да яздыра ала. Кайбер очракларда шул ук текстларны изложение яздыру максатыннан да файдаланырга мөмкин. Укучы бер генә укытучының түгел, ә диктор сөйләмен дә отып калырга күнегергә тиеш. Басма дәреслектә ике өлешкә бүленеп бирелгән чәчмә текстлар да урын алган. Алар барысы да укучыны тәрбияләүне максат итеп куялар. Укытучы электрон дәреслекнең билгеле бер күнегүендәге текстның алдагы өлешен тыңлата, һәм укучыга әсәрнең дәвамын сөйләп карарга, теге яки бу ситуациягә үз фикерен белдерүен сорый. Укытучы укучыларга сораулар биреп, баланы сөйләштерә, сыйныфташлары белән аралаштыра, аларның фикерләрен тыңлый. Шуннан соң басма дәреслекне ачып, укучылар язучының фикере, ягъни әсәрнең дәвамы белән танышалар. Ахырдан нәтиҗә ясау: укучының фикерен дөрес юнәлешкә бору бик мөһим.

Электрон дәреслектә билгеле бер темалардан соң тестлар тәкъдим ителә. Һәр сорауга дүрт төрле җавап варианты күрсәтелә, укучы шуннан дөрес җавапны сайлап ала һәм аны саклый. Алдагы сорау автомат рәвештә үзеннән үзе ачыла һәм шул тәртиптә эш дәвам итә. Ахырдан соңгы биттә җавапларның нәтиҗәләре чыга, ягъни максимум ничә балл җыеп була иде, укучы күпме балл туплаган, ничә процент нәтиҗәлелеккә ия – барысы да ачык чагыла. Шунда ук җавапларны, хаталарны карау мөмкинчелеге тудырылган: бала һәр биремнең дөрес җаваплары белән таныша, анализ ясала, онытылган яисә начар үзләштерелгән теманы ныгыту эше алып барыла. Электрон дәреслектә урын алган тестлар ярдәмендә укытучы тиз вакыт аралыгында берничә укучының белемен тикшереп карый һәм бәяли ала.

Укытучыларга методик әсбаплар да тәкъдим ителә. Анда һәр дәреснең технологик картасы урын алган. Методик яктан һәр дәрестә динамик пауза булу шарт. Методик әсбапта динамик паузаларның кайсы күнегүне эшләгәннән соң үткәрелергә тиешлек күрсәтелеп барыла. Әлбәттә, бу авторларның тәкъдиме генә, укытучы һәр дәрескә технологик картаны яисә дәрес планын үзенчә эшләргә хокуклы. Ләкин электрон дәреслектә нәкъ менә методик әсбапта күрсәтелгән күнегүләрнең һәрберсе янында билгеле бер тамга белән, физкультминутлар ясату максатыннан, видеороликлар урын алган. Дәреслектә бик күп төрле видеоролик кулланылды. 5-7 нче сыйныфлар өчен бер төрле булса, 8 нче сыйныф укучылары өчен башка төр физик күнегүләр тәкъдим ителә. 5-7 нче сыйныфлар өчен төзелгән электрон дәреслекләрдә диктор сәнгатьле итеп шигырьне укый, бер укучы (егет яисә кыз) шундый төр күнегүләрне башкаралар. 8 нче сыйныфта, шулай ук яшь үзенчәлекләрен исәпкә алып, бөтенләй башка төрле физик күнегүләрне югары сыйныф

укучылары күрсәтә. Укытучы һәр дәреснең уртасында, видеороликны күрсәтеп, укучыларга физкультминут эшләтеп алырга мөмкин.

Электрон дәреслекнең тагын бер уңай ягы: укытучы һәр дәрес ахырында сүзлек яисә сүзтезмә диктантлары яздыру мөмкинлегенә ия. Технологик картада күрсәтелгән һәр дәрес ахырында диктантлар бар. Алар һәрвакыт 6 сүзне яисә сүзтезмәне үз эченә алган. Дәрес дәвамында кулланылган текстларда очраган авыр сүзләрне укучы исендә калдырып, диктант язып карый ала. Аларны диктор укый, укучы әйтелешне тыңлый һәм яза. Уң яктагы түгәрәккә басып, җавабын тикшерә. Дөрес язылган очракта яшел дөрес дигән тамга чыга, әгәр хата киткән булса, кызыл х тамгасы пәйда була. Бу очракта укучы яңадан дикторны тыңлый ала һәм кабаттан яза, үз-үзен тикшерә. Берничә дәрес дәвамында укытучы шундый төр биремне эшләткәннән соң, укучылар алга таба дәрес барышында текстларның һәр сүзен игътибар белән укып, язылышын исендә калдырып барырга омтылачак. Бер дәрестә язган сүз алдагы дәресләрдә очрамый. Һәр дәрес ахырында укучы яңа сүзнең язылышын исендә калдыра.

Шунысы кызык: теге яки бу дәрес вакытында диктант яздырганнан соң яисә тестларны эшләткәннән соң, электрон дәреслек кире шул биткә әйләнеп кайта. Укытучы да, укучыда яңадан әлеге битне эзләп утырмый. Бу бик уңайлы, укытучының эшен нык җиңеләйтә, системаның уңайлы һәм төгәл эшләнгәнлеге хакында сөйли.

Электрон дәреслек Интернет белән бәйләнмәгән, ягъни аны ачып эшләткәндә Интернет кирәк түгел.

Алда әйтелгәнчә, электрон дәреслек басма дәреслекне сүзгә сүз, биткә бит кабатласа да, анда укытучы һәр дәрестә куллана алырлык кызыклы биремнәр һәм эш төрләре чагылыш тапкан. Яңа теманы аңлату өчен дә әлеге төр дәреслекләр уңайлы, тактада ачып укучыга юнәлеш бирелә, бала эзләнә, күзәтә, уйлана һәм нәтиҗә ясый. Аннары гына укытучы теге яки бу кагыйдәне экранда күрсәтә, һәм укучы үзенең нәтиҗәсе белән грамматик кагыйдәләрне чагыштыра, фикер алышуда катнаша.

Заман үзгәрә, үсә, шуның белән беррәттән һәр нәрсә яңалык белән баетыла. Басма дәреслекләрнең электрон төре укучыларга да, укытучыларга да файдалы булыр дип өметләнәсе килә. Әлеге яңа төр форма җәмгыятебездә урнашып кына бара. Вакыт узу белән электрон дәреслекләр тагын да камилләшәчәк, укучының белем дәрәҗәсен арттыруда мөһим роль уйнаячак.

Әдәбият

1. Сәгъдиева Р.К., Гарәпшина Р.М., Хәйруллина Г.И. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 6 нчы с-ф. – Казан: ―Мәгариф-Вакыт‖ нәшр., 2015. – 191 б.

2. Сәгъдиева Р.К., Кадирова Э.Х. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 9 нчы с-ф. – Казан: ―Мәгариф-Вакыт‖ нәшр., 2017. –143 б.

3. Сәгъдиева Р.К., Харисова Г.Ф., Сабирҗанова Л.К., Нуриева М.Ә. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 7 нче с-ф. – Казан: ―Мәгариф-Вакыт‖ нәшр., 2015. –215 б.
4. Сәгъдиева Р.К., Хәйруллина Г.И. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 8 нче с-ф. – Казан: ―Мәгариф-Вакыт‖ нәшр., 2016. –223 б.
5. Шәмсетдинова Р.Р., Һадиева Г.К., Һадиева Г.В. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 5 нче с-ф. – Казан: ―Мәгариф-Вакыт‖ нәшр., 2015. –175 б.

СҮЗ СӘНГАТЕНДӘ КЕШЕЛЕК КЫЙММӘТЛӘРЕНЕҢ БИРЕЛЕШЕ

Сабирҗанова Р. Р.
Казан шәһәренең 72нче мәктәбе
ruzila79@yandex.ru

Аннотация. В этой научной статье речь идет об изучении человеческих ценностей на уроках родного языка и родной литературы. Приводится анализ творческих заданий при преподавании литературного материала.
Ключевые слова: воспитание, человеческие ценности, мораль, творческие задания.

Тәрбия эше бервакытта да җиңел булмаган. Бүген ул аеруча кыен чор кичерә. Чөнки хәзерге буын әти-әниләрнең күбесе ишле гаиләдә үсмәгән, әби-бабайлардан аерым тору сәбәпле, аларның кыйммәтле рухи мирасыннан мәхрүм калган. Еш кына балалар буш вакытларын компьютер каршында, урамда үткәрә, аларны телевизор, урам тәрбияли. Үгет-нәсихәт, боеру аша балалары белән уртак тел таба алмаучылар да җитәрлек. Тәрбиянең нигезе – гаилә. Һәрбер әти-әни баласын итәгатьле, эш сөючән, белемле, кешелекле, ихтирамлы итеп тәрбияләргә тели. Әмма теләк белән чынбарлык арасында кайвакыт зур аерма була. Чын тәрбия берьяклы гына була алмый. Тәрбиянең төп асылы – мәктәп белән гаиләнең бердәмлеге. Алар бер юнәлештә эшләгәндә генә уңышка ирешергә мөмкин. Бердәм булганда гына гаилә белән мәктәпнең эшләү нәтиҗәсе яхшы күренә. Бала үзенең көндәлек тормышында гаиләдәге, мәктәптәге, үзе яшәгән мохиттәге традицияләрне истә тотып эш итә. Әлеге традицияләрнең нинди булуы укучының киләчәк тормышына, шәхес буларак формалашуына хәлиткеч йогынты ясый. Тәрбия процессы ата-анадан, мәктәптәге укытучы-тәрбиячеләрдән килешеп эшләүне, акыл һәм көч егәрлеген бер максатка туплауны сорый.

Мәсәлән, һәрбер дәрестә, белем бирүдән тыш, тәрбияви максат та куелырга тиеш. Туган тел һәм әдәбият дәресләрендә бу проблемага зур игътибар бирәбез. Бу эшне ничек алып барырга мөмкин соң?

―Кешене әхлаклылык бизи‖, – диләр. Иң беренче чиратта, укучыларны исәнләшергә һәм саубуллашырга өйрәтү зарур. Халык авыз иҗатына да мөрәҗәгать итү урынлы.

Татар төркемнәрендә мәкальләрнең мәгънәсен аңлатуны тәкъдим итәргә була: *Олыларны хөрмәт ит, кечеләргә шәфкать ит. Олыласаң олыны, олыларлар үзеңне. Ата-ананы тыңлаган адәм булган, тыңламаган –әрәм булган.*

Тагын бер кызыклы эш төре булып, шигъри юллардагы төшеп калган сүзләрне уйлап язу тора. Мисал өчен: *Алдыңмы гармун (кулыңа) – /Син (уйна). // (Эшкә) тотынып алдыннан/ (Нык) уйла. // Учагыңны (сүндерергә) /Онытма. // Чын дус (тапсаң), араларны /(Суытма). //Ялган сизсәң, дәшми (калма), / Йөзен (ач). // Юкка мактау (ишетелсә), / (Тизрәк) кач. //*

Дѐрес, урынлы файдаланганда мѐзѐк тѐ яхшы тѐрбия чарасы була ала икѐн. ―Кеше холкын күзѐт, үзеңнекен тѐзѐт‖, – ди халкыбыз .

Тел дѐреслѐрендѐ лексик-грамматик күнегүлѐр эшлѐүне дѐ мавыктыргыч итѐргѐ мѐмкин. Ѐйтик, бирелгѐн аңлатманы бер сүз белѐн алмаштырырга кирѐк: *Үз-үзен тотышында җѐмгыятьтѐ кабул ителгѐн кагыйдѐлѐрдѐн чыкмый торган кеше – ... (тѐртипле). Кызгану, мѐрхѐмѐт күрсѐтү – ... (шѐфкатьлелек). Инсафлы, тыйнак, үзен тота белѐ торган – ... (ѐдѐпле). Тиешле ѐдѐп кагыйдѐлѐренѐ ѐйрѐтү – ... (тѐрбиялѐү). Намуслы, гадел – ... (вѐҗданлы). Дѐреслекне яклый торган, хак – (гадел).*

Алдагы эш тѐре ―Җѐмлѐнең ахырын уйла‖, – дип атала:

Шѐфкатьлелек ул − минемчѐ, ... (игелеклелек, олыларга булышу, кечкенѐлѐргѐ ярдѐм итү, миһербанлылык, ѐти -ѐнине кайгырту, олыларның сүзен тыңлау, мѐктѐптѐ яхшы уку, авыруларның хѐлен белү, күршедѐ яшѐүче ѐби-бабайларга эшлѐрендѐ ярдѐм кулын сузу, тѐмле телле булу).

Тѐрбияви максатларга ирешүдѐ, ѐдѐби ѐсѐрлѐрдѐн ѐзеклѐр алып, проблемалы ситуациялѐр бирү дѐ отышлы.

Татар халкында ―Яхшылык ит тѐ суга сал, халык белмѐсѐ, балык белер‖, – дигѐн ѐйтем бар. Без балаларга бу гыйбарѐне истѐ калдырырга, һѐр кѐн игелекле гамѐллѐр кылырга, кешелѐргѐ карата миһербанлы, шѐфкатьле булырга ѐндѐргѐ тиешбез.

Ѐдѐбият

Раушан кѐзге. Татар балалар ѐдѐбиятыннан хрестоматия. - Казан "Мѐгариф" нѐшрияты, 1993, -7 б.

Татар халык ѐкиятлѐре. – Казан: Татарстан китап нѐшрияты, 1986, - 6 б.

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПОНЕНТОВ-ЗООНИМОВ В ПОСЛОВИЦАХ ТУРЕЦКОГО И ТАТАРСКОГО ЯЗЫКОВ

Саде Бейза
Турция, Анкара
modatadinda@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются особенности пословиц с компонентом-зоонимом в турецком и татарском языках. Автор работы анализирует компоненты и выявляет частотность употребления пословиц с компонентом-зоонимом в турецком и татарском языках, анализирует специфические качества и свойства пословиц.
Ключевые слова: турецкий язык, татарский язык, пословица, зооним.

Язык – это вечно движущийся и вечно развивающийся организм, непрерывно вызывающий интерес к изучению и понимаю его свойств и функций. Любой язык, независимо от того, к какому семейству он принадлежит, является величайшим богатством народа, он обладает колоссальным набором элементов, отражающих народную мудрость и культуру. Одним из таких элементов являются пословицы, обладающие ярко выраженным национальным характером и наглядно демонстрирующие восприятие тем или иным народом различных жизненных явлений, ценностей. Как турецкие, так и татарские пословицы не являются исключением из этого правила и составляют неизменную часть как разговорного, так и литературного языков.

При изучении турецких и татарских пословиц мы обнаружили как универсальные для обоих языков, так и уникальные для каждого языка выражения с компонентом зоонимом. Зоонимы являются одним из самых важных пластов лексики во всех языках мира. Характеризуя свое поведение, чувства, состояния, человек прибегает к сравнению с тем, что ему ближе и похоже на него самого — животным миром.

При сравнении пословиц с компонентом-зоонимом в татарском и турецком языках можно выделить несколько типов:

1. Пословицы, совпадающие и по значению, и по компоненту-зоониму: *тур. «Aç tavuk kendini arpa ambarında sanır» – тат. «Тавык төшенә тары керә»; тур. «Aç ayı oynamaz» – тат. «Ач аю уйнамас»; тур. «Kurttan korkan ormana gitmez» – тат. «Бүредән курыккан урманга бармас»; тур. «Beleş atın dişine bakılmaz» – тат. «Бирелгән атның тешен санамыйлар»; тур. «Balık baştan kokar» – тат. «Балык баштан чери».*

2. Пословицы с одинаковым зоокомпонентом и разной структурой: *тур. «Ayıyı evvela öldür de sonra derisini sat» – тат. «Аюны үтермәс борын тиресен сатма».*

3. Пословицы с совпадающим значением, но разной структурой и зоокомпонентом: *тур. «Bugünkü tavuk yarınki kazdan iyidir» – тат. «Һавадыгы торнага ышанып, кулыңдагы чыпчыкны очырма»; тур. «Ayıyı evvela öldür de sonra derisini sat» – тат. «Тавык йомырка салмаган, чебешләрне сатарга уйлый»; тур. «Pireyi deve yaptak» – тат. «Чебеннән фил ясама»; тур. «Şahin yavrusu serçe olmaz» – тат. «Арыслан баласы арыслан булыр».*

4. Пословицы, в которых одному компоненту-зрониму в другом языке соответствует несколько зоонимов: *тур. «Ayıyı evvela öldür de sonra derisini sat» – тат. «Үтермәгән аюның тиресен тунау», «Алмаган ат, тумаган тай», «Тавык йомырка салмаган, чебешләрне сатарга уйлый».*

Сравнительный анализ показывает, что своеобразие языковых традиций употребления компонентов-зоонимов в качестве компонентов пословиц есть яркое проявление национального лингвистического своеобразия.

Сравнение зоонимов, используемых в турецких и татарских пословицах, позволяет выявить группы, характеризующие домашних животных, диких животных, птиц, пресмыкающихся, наиболее типичными образами которых в пословичном фонде обеих языков являются «баран», «овца», «курица», «медведь», «волк» и другие. Основной характеристикой исследуемых единиц является наличие оценочности состояния, качества, поведения, привычек человека, по отношению к которому пословица употребляется.

В турецком языке пословица *Kurttan korkan ormana gitmez (Кто боится аолка, тот в лес не пойдет)* характеризует робкого человека, у которого не хватает смелости на отчаянный поступок. Для выражения такого же значения в татарском языке употребляется название другого животного: *Аюдан курыккан урманга бармас.*

Зооним «корова» в пословицах обоих языков может использоваться как в положительном, так и в отрицательном значении. Положительный назидательный оценочный знак отмечен в татарских пословицах: *Ишек алдында сыерың булса, табыныңда маең булыр; Сыерны сөтенә карап ал*. В конкретной речевой ситуации ей соответствуют турецкие пословицы: *Zemheride yoğurt isteyen cebinde bir inek taşır*. Зооним «корова» с отрицательной маркировкой употребляется в татарской пословице *Сөзгәк сыерга Ходай мөгез бирми.*

В турецком и татарском языках пословицы с зоонимом «лошадь» могут ассоциироваться как с положительным, так и с отрицательным значением. Например, пословицы с положительным значением: *Yavaş atın tekmesi pek olur; Atın bahtsızı arabaya düşer; Atın ölümü arpadan olsun; Eğer koca bir kurt yardım ederse, sivri sinek de ata hükmeder; Arık ata, kuyruğu da yüktür; Aslan kükrerse atın ayağı kösteklenir; Atın ürkeği, yiğidin korkağı; Олы ат белән уйнаган тайның аягы сынар; Уртак аттан тай артык; Керле кешенең аты тирле; Алтмыш колын ат булмас; Алама атка менгәнче, йөгер кеше күргәнче; Атның аламасы кеше тибеп үтерә; Атым яхшы дип, чыбыркыңны куйма; Барасы килмәгән ат төртәгә тибә.*

Следующие турецкие и татарские пословицы с зоонимом «лошадь» сопровождаются назидательным значением: *At almadan ahır dikme; Atın sağlıklı ise yoldan korkma; Үз атыңны сынар өчен үз атыңа утыр; Атсыз ир – канатсыз кош; Аты барның канаты бар, сыеры барның сые бар.*

Таким образом, анализ фактического языкового материала, позволил сделать следующие выводы. Зоонимы в пословицах турецкого и татарского языков – чрезвычайно интересный и самобытный языковой пласт, выявляющий специфику мировосприятия носителей языка и культуры. В пословицах турецкого и татарского языков использованы красочные образы и сравнения, они богаты иронией и тонкими наблюдениями.

Литература

1. Исәнбәт Н.С. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. 1 т. 2-нче басма. – Казан: Татар кит. нәшр., 2010. – 623 б.

2. Ermakova L., Üçgül S. Kısa Rusça-Türkçe Deyimler Sözlüğü. – İstanbul, 1998. – 34 s.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКОГО ПЕРСОНАЖА "ДИЮ‖

Салахова А.Р,
Казанский федеральный университет
alsusalakh@mail.ru

Аннотация. В ходе нашего научного исследования мы изучили пять словарей: толковый, энциклопедический словарь татарской мифологии, словарь диалектов татарского языка, антонимов и синонимов. Интересно то, что мифологический персонаж ―Дию‖ (или ―Дию пәриe‖) бывает не только отрицательным, но и положительным героем, также нужно подчеркнуть, что этот мифологический образ встречается в литературе многих народов, и в них он описывается по-разному.
Ключевые слова: миф, мифология, ―Дию‖, Див, ―Дию пәриe‖, лексикография, лексикографическое описание.

Актуальность данной научной работы определяется, во-первых, возрастающим интересом современной лингвистики к проявлению национального менталитета в языке; во-вторых, частотностью слов-мифологем в татарском фольклоре, художественной литературе; в-третьих, необходимостью комплексного изучения духовной культуры, что в свою очередь может существенно продвинуть нас в познании различных сторон общественно-социальной жизни человека и языка в том числе.

Как известно, понятие мифа, мифологии еще остается спорным, ведь нет общепризнанного, единого для всех исследователей термина, обозначающего единицы мифологической лексики. Мы в свою очередь взяли в основу определение С.А. Кузнецова: ―Древнее народное сказание о богах и обожествлѐнных героях, о происхождении мироздания и жизни на Земле‖[6]. Мифологический персонаж понимается как «пучок релевантных признаков и функций, скрепленных именем» [3: 99].

Самым распространенным сюжетом мифологии разных народов и культур является борьба человека-героя с ―враждебными‖ силами, которая в то же самое время повышает лучшие его качества, поражение в этой схватке имеет далеко идущие последствия для дальнейшего развития мира. Мифологическим персонажем таких событии в татарском сказочном мире можно выделить несколько образов. Это Дию (Див), Елан (Змей), Аждаһа (Дракон), Юха (Змееподобное чудище) и т.п. В нашей научной статье мы рассмотрим описания мифологического персонажа ―Дию‖ в татарской лексикографии.

Образ Дива встречается в мифологии разных народов. Дэвы/Дивы - общие божества славян, иранцев, тюрок и индийцев. Во времена индоевропейской общности, мифология будущих персов, балтов, славян, иранцев и тохар имела общих божеств - дивов. Со временем, одни народы утратили этих существ, другие наоборот распространили их и среди тюркских народов.

В толковом словаре татарского языка слово «Дию» описывается в двух значениях: как глагол означает ―сказать‖, как существительное ―мифическое создание‖. Мы рассмотрели только второе значение - ―очень страшное, некрасивое мифическое существо, может быть с одной, тремя и более головами, съедает людей‖. Также в словаре приведено слово ―Дию пәрие‖ - значение в словаре идинтичное [8; 187].

В энциклопедическом словаре татарской мифологии Ф.И.Урманчеева «Див» описывается как огоромное трех-шести, девяти-двенатцатиголовое чудище. ―Киргизские ученые выделяют следующие качества Дию: демоническое существо внешне похожее на человека, его огромное тело покрыто густой шерстью, на лбу рог, и зубы, и когти очень острые, может летать, обладает горомной силой, живет на горе Каф или в пустыне, обычно очень злой и заклятый враг человека, но иногда положительный персонаж, который помогает главному герою. В татарской мифологии Дию обладает теми же качествами‖ [11; 21].

В диалектах другие эквиваленты слова ―Дию‖ не обнаружены.

В синонимическом словаре татарского языка (Ш.С.Ханбикова и Ф.С.Сафиуллина) ―Дию‖ (див, чудовище) приведены такие примеры как ―гыйфрит‖, ―пәри‖, ―җен‖ [7; 35].

В словаре антонимов татарского языка (Ф.С.Сафиуллина) эквиваленты слова ―Дию‖ не представлены.

В словаре ―Язык татарского фольклора: пословицы, крылатые выражения, присловья и поговорки‖ мифоним ―Дию‖ встречается три раза и приводятся следующие поговорки: ―Юләрдән дию пәрие дә качкан‖ (От дурачка и Див убежит), ―Диюгә тәмуг юлын күрсәтмәсәң, оҗмах юлын белмәс‖ (Если Диву не покажешь дорогу в ад, то он не узнает где дорога в рай), ―Сөләйман үлде, диюләр котылды‖ (Сулейман умер, Дивы освободились) [10; 128].

Таким образом, мифоним ―Дию‖ довольно хорошо описан в татарской соверменной лексикографии. Татары использует это слово не только в сказках и мифах, но и в пословицах, в литературе, в быту. ―Дию‖ или ―Дию пәрие‖ в татарских сказках сохраняет свои основные качества, приведенные в древнеиранской мифологии и зараостризме, и становится одним из самых популярных образов в национальных сказках. Его можно встретить в таких сказках, как ―Чүмеч‖, ―Аучы малае‖, там он описывается как злодей, а в сказке ―Дутан батыр‖ можно увидеть Дию, которое помогает главному герою. Доброта этого мифического существа объясняется его до зараострическим, древними характеристиками.

Литература

1. Әхмәтьянов, Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А—Л). — Казан: Мәгариф — Вакыт, 2015. — 543 б. - Б. 77.

2. Җамалетдинов Л.Ш. Татар әкиятләрен барлау юлында / төз. И.И. Ямалтдинов. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – 264 б.

3. Левкиевская Е. Мифы русского народа. — М.: ООО «Издательство Астрель»; 528 с.

4. Литература древнего Востока. Иран, Индия, Китай (тексты). Авторы-сост. Ю. М. Алиханова, В. Б. Никитина, Л. Е. Померанцева. — М.: Изд-во МГУ, 1984. 352 с.

5. Мифология. Большой энциклопедический словарь/ Гл. Ред. Е.М.Мелетинский. – 4-е изд. – М: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 736 с.

6. Новейший большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. — СПб., М.: Норинт; Рипол классик, 2008. — 1534 с. https://gufo.me/dict/kuznetsov

7. Синонимнар сүзлеге / төз.: Ш.С.Ханбикова, Ф.С.Сафиуллина - Хәтер, Казан, 1999, 255 б.

8. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: II том: Г-Й. – Казан: ТӘһСИ, 2016. – 748 б.

9. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р.Садыйкова, Т.Х.Хәйретдинова. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2009. – 839 б.

10. Татар фольклоры теле: мәкальләр, канатлы әйтелмәләр, җор сүзләр һәм әйтемнәр: сүзлек = Язык татарского фольклора: пословицы, крылатые выражения, присловья и поговорки: словарь / К.Р. Галиуллин; фәнни ред. К.М. Миңнуллин. – Казан: ТӘһСИ, 2018. – 588 б.

11. Урманче Ф.И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 1 т. (А-Г) / Фатих Урманче. - Казан: Мәгариф, 2008. - 303 б.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ИСЕМ ФИГЫЛЬ ҺӘМ АНЫ УКЫТУ НЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Саматова И.Р.
МБОУ —Лицей имени В.В. Карпова‖
ilzirashka88@mail.ru

Аннотация. В работе рассмотрена структура имени действия. Дан краткий обзор этих структур. На основе анализа фактического материала доказано, что синтетические формы имени действия используются в речи чаще.
Ключевые слова: имя действия, фразеологизмы, конверсия, синтетические формы имени действия, активность, продуктивность.

Теге яки бу телдә сөйли белүче ул телнең һәрбер конкрет җөмләсен хәтерендә йөртми, бәлки ул сүзләрне. бәйләүче чараларны һәм җөмләнең шул телгә хас калыпларын гына үзләштергән була. Нәрсә турында булса да хәбәр итәргә кирәк булганда, сөйләүче кеше җөмләнең билгеле калыпларына сүзләрне бер-берсенә бәйләп салып бара, һәм шулай итеп, сөйләм барлыкка килә. Сүзләрнең сөйләм оештырудагы рольләреннән чыгып, сүз төркемнәрен иң элек түбәндәге ике зур төркемгә аералар: 1)мөстәкыйль сүз төркемнәре, 2) ярдәмлек сүз төркемнәре. Мөстәкыйль сүз төркемнәре, барыннан да элек төшенчәләрне белдерәләр һәм, сөйләмдә бергә оешып, хәбәрлек барлыкка китерәләр. Фигыль - шундый сүз төркемнәренең берсе һәм иң катлаулысы. Фигыльнең сүз буларак мәгънәсен өйрәнү ике яклап әһәмиятле. Беренчедән, грамматик категорияләр никадәр абстракт булмасыннар, җентекләп тикшергәндә, аларның гомумиләшкән лексик мәгънәгә бөтенләй үк битараф булмавы ачыла. Лексик мәгънәгә бәйле рәвештә кайбер сүзләр грамматик мәгънәгә яңа төсмерләр өсти, аны үзгәртә алалар, кайбер грамматик категорияләрне алар бөтенләй кабул итми яки аларның төрләнеше чикләнгән була.

Икенчедән, фигыль үзенең семантик табигате белән предметны һәм предметлыкны белдергән исемнәрдән бик нык аерыла, чөнки ул чынбарлыктагы предметларның үзләрен түгел, бәлки алар арасындагы мөнәсәбәтләрне белдерә. Фигыльнең мәгънәсе дә шул сүзләр белән бәйләнештә генә ачыла. Ләкин теге яки бу фигыль кулланылган контекстлар һәм ул белдергән мөнәсәбәтләр гаять күптөрле була, шуңа күрә фигыльнең мәгънәсе дә киң булуы белән аерылып тора.

Фәнни эшебезнең асылы затланышсыз фигыльләрнең бер төре – исем фигыльләрне өйрәнүдән гыйбарәт булды. Хезмәтебезне язу барышында исем фигыльләр генә түгел, гомумән барлык фигыльләр системасы күздә тотылды. Аерым бер фигыль формасын киң аспектта тикшерү, барлык фигыль сүз төркеменең күп кенә яңа үзенчәлекләрен ачуда зур роль уйный. Исемнең башка сүз төркемнәре, мәсәлән исемнәр, сыйфатларга мөнәсәбәте ачыкланды. Бу сүз төркемнәренең исем фигыльләр белән уртак һәм аермалы яклары

билгеләнде. Аларны бер-берсеннән аеруның төп критерие булып, әлбәттә, җөмлә тора. Бары тик җөмлә эчендә генә бу фигыль формаларын һәм алар белдергән мәгънә үзенчәлекләрен төгәл ачыкларга мөмкин. Фәнни эшебездә исем фигыльләр темасын яктырту өчен хәзерге көндә дә бик актив иҗади эш алып баручы язучыбыз М.Маликованың ―Кызыл гөл‖ әсәреннән файдалануыбыз шуның белән аңлатыла.

Гадәттә, мәктәп программаларында, исем фигыльләрнең төп формалары һәм аларның контекстка бәйсез мәгънәләре белән генә эш ителә. Әмма контекст эчендә, төрле сүзләр чолганышында килгәндә, исем фигыльнең үзәк категорияләре мәгънә төсмерләрен үзгәртә дә ала. Фәнни эшебезгә куелган төп бурычларның берсе әнә шундый мәгънәләрне ачыклау иде. Хезмәтебездә исем фигыльләргә төрле аспекттан чыгып анализ ясарга тырыштык. Фәнни эшен язу барышында шактый кызыклы мәгълүматлар тупланылды һәм аларның һәрберсенә әдәби әсәрләрдән мисаллар китерелеп барылды. Хезмәтебезнең нәтиҗәләре түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

Хәзерге татар әдәби теленең норма таләбе нигезендә, исем фигыль ***–у/-ү*** формасында кулланыла. Татар теленең диалект сөйләшләрендә исә исем фигыль ***–у/-ү, -ыш/-еш, -мак/-мәк, -мыш/-меш*** формаларында реальләшә. Әдәби әсәрләрдә хәзерге көндә кулланыла торган ***–у/-ү*** формасы белән беррәттән ***–ганлык/-гәнлек*** кебек формаларны да очратырга туры килде.

Хәзерге татар әдәби телендәге ***–у/-ү*** исем фигыль формасы без тикшергән әсәрдә дә киң кулланылыш алган. Биредә алар төрле юнәлеш кушымчалары алган хәлдә дә, барлык һәм юклык формаларында да бик еш орадылар. Хәтта бер үк җөмләдә берничә исем фигыль кулланылган очраклар да күзәтелде.

Фәнни эшебездә һәр фигыль формасына, шул исәптән, исем фигыльгә дә хас булган дәрәҗә категориясе аерым бер бүлекчәдә тикшерелде. Дәрәҗә категориясенең аналитик формалары әсәрдә ешрак кулланылган. Бу исем фигыльләргә генә кагылмый. Гомумән синтетик формалар телдә үзләренең активлыкларын югалтып баралардыр дигән нәтиҗәгә килдек. Дөрес, башка фигыльләрдә аның синтетик формалары (***-гала/-гәлә, -ыштыр/-ештер***) күзәтелде, әмма аларның да саны аз. Әлбәттә, бу язучының иҗат алымы, язу стиле белән дә бәйле.

Фәнни эшен язу барышында исем фигыльләрнең структурасына (төзелешенә) дә игътибар иттек һәм исем фигыльнең синтетик формалары ешрак кулланылган дигән нәтиҗәгә килдек. Кушма төзелешле исем фигыльләрнең түбәндәг төрләре ачыкланды:

- парлы тезмә исем фигыльләр;
- тезмә исем фигыльләр;
- фразеологик нигезле исем фигыльләр;

Шулар арасында иң киң кулланылганы – тезмә исем фигыльләр һәм алардан кала фразеологик нигезле исем фигыльләр. Без тикшергән әсәрдә *Җирәнү катыш* ***куралмау*** *хисе(25)* дигән җөмләдә *куралмау* исем фигыле күчерелмә мәгънәдә кулланылган сүз тезмәсе буларак фразеологизмнар рәтендә каралырга тиеш дип саныйбыз, ул *яратмау, үз итмәү* кебек мәгънәне белдерә. Әмма

төзелеше буенча ул саф кушма төзелешле фигыльләргә охшаш. Мондый очракларны хәзерге татар әдәби телендә еш күзәтергә мөмкин. Без исә әлеге җөмләдәге *куралмау* сүзен фразеологизм буларак теркәдек, чөнки анда күчерелмә мәгънәлелек көчлерәк.

Исем фигыльләрнең тагын бер үзенчәлекле ягы - конверсияләнүе. Татар телендә исем фигыльнең ***–у/-ү, -ыш/-еш, -мыш/-меш*** формалары конверсиягә дучар була. Хәзерге татар телендә әдәби норма нигезендә кулланыла торган ***–у/-ү*** формалы исем фигыльләр исемнәргә һәм сыйфатларга күчәләр.

Өсәрдә исем фигыльләрнең бәйлекләр белән һәм хәбәрлек сүзләр белән кулланылу очракларына да мисаллар китерелде, бүлек ахырында әлеге мәсьәләргә кагылышлы нәтиҗәләр яктыртылды.

Шулай итеп, фәнни эшебездә алынган нәтиҗәләр, күпмедер дәрәҗәдә, исем фигыльләр һәм гомумән фигыль категориясенә хас булган үзенчәлекләрне ачыкларга, бу өлкәдә алган белемнәребезне тагын да тирәнәйтергә мөмкинлек бирде.

Хезмәтебезнең нәтиҗәләре, тәкъдим ителгән эш төрләре киләчәктә, укыту процессында, һичшиксез, үзенең лаеклы урынын табар дип ышанып калабыз.

Әдәбият

1. Алпаров Г. Сайланма хезмәтләр. - Казан, 1945. - 117 б.

2. Ахунҗанов Г.Х. Образлы фразеологик әйтелмәләрнең телдәге роле // Сов.мәктәбе. – 1961. - №9. – Б.37-41.

3. Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском языке. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1974. – 231 б.

4. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. – Казань: ―Печатный двор‖, 2002. – 192 с.

5. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге: Ике томда. II том. – Казан: Тат. кит.нәшр., 1990. -365 б.

6. Маликова М.Г. Кызыл гөл: Романнар. – Казан: Татар. кит.нәшр., 2005. – 414б.

7. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. - Казан: Мәгариф, 1998. - 315 б.

8. Серебренников Б. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку: «Магариф», 1979. – 288 с.

9. Татар грамматикасы. 3 томда.Т.1. - М: ―Инсан‖, Казан: ―Фикер‖, 1998. – 510б.

10. Тумашева Д.Г. Көнбатыш Себер татарлары теле. Грамматик очерк һәм сүзлек. – Казан, КДУ нәшрияты, 1961. – 248 б.

11. Харисова Ч.М. Татар теле: Теория, күнегүләр, тестлар. – Казан: ―Мәгариф‖ нәшрияты, 2006. – 206 б.

12. Юсупов Ф.Ю. Неличные формы глагола в диалектах татарского языка. – Казань: Издательство Казанского университета, 1985. – 318

ЯСАЛМА СҮЗЛӘР СИСТЕМАСЫНДА СИНОНИМ, АНТОНИМ, ОМОНИМНАР

Саматова М.А.
Бурнашевская средняя общеобразовательная школа
Апастовского МР РТ
Samatova-m@mail.ru

Аннотация. К лексическим средствам выразительности речи относят такие слова, как синонимы, антонимы, омонимы. Каждый из видов этих лексических средств несет в себе настоящие драгоценные камни, которыми украшается родная речь. Если же отказаться от их использования в языке, то речь будет скудной, бедной и абсолютно без эмоциональной, а люди, которые будут разговаривать в подобном ключе, больше будут напоминать роботов, выполняющих односложные команды. В этой статье мы рассмотрим следующие определения: антонимы, синонимы, омонимы. Что они обозначают и для чего используются в речи?
Ключевые слова: синоним, антоним, омоним, кушымчалау ысулы, сүзләр кушылу, конверсия

Татар телендә сүз ясалыш системасының гаять катлаулы һәм бай булуы күренә. Бер яктан караганда, сүз ясалышы телдә яңа синонимик мәгънәләр туугa җирлек булып тора. Кушымчалау ысулы ярдәмендә яңа синонимик мәгънәләр барлыкка килә: (*акыл - акыллы, бел – белем – белемле, зиһен – зиһенле, укы - укымышлы* һ.б. Синонимик мөнәсәбәткә төзелешләре ягыннан аерылып тора торган сүзләр дә керә; сүзнең кыскартылган формасы аның тулы формасына абсолют синоним була: ТИҮ – татар иҗтимагый үзәге, БМО- Берләшкән милләтләр оешмасы, БТК – Бөтендөнья татар корылтае, БДБ – Бәйсез дәүләтләр берлеге[Сафиуллина, 1999, 43].

Икенче яктан караганда, үзара синоним булган сүз ясагыч чаралар(сүз ясагыч кушымчалар, аерым сүзләр) сүз ясалу процессында шактый зур роль уйный, ягъни синонимлык мөнәсәбәте телдә яңа сүзләр ясау өчен шартлар тудыра. Мәсәлән, *Прилавка янына килеп җиткән ана* ***йолкынды-бәргәләнде,*** *ә халык аны һаман кысты* җөмләсендә парлы фигыльләр кулланмыйча, *Прилавка янына килеп җиткән ана* ***бәргәләнде,*** *ә халык аны һаман кысты* дип тә бирергә була, ләкин беренче җөмләдәге үзара синонимик мөнәсәбәттә торган парлы фигыль ярдәмендә ананың эчке халәте тулырак гәүдәләндерелә, анда экспрессивлык-эмоциональлек тагын да көчәйтелә. Шулай итеп, үзара мәгънәдәш булган ике сүз тезүле бәйләнеш нигезендә бер-берсенә кушыла һәм яңа лексик мәгънәгә ия булган берәмлек ясый.

Гомумән алганда, сүз ясалыш системасында синонимлык күренеше зур урын алып тора. Синонимияне төрле ысуллар белән ясалган ясалма сүзләр арасында да күрергә мөмкин. Мәсәлән, татар телендә фигыль ясагыч ***–лат/-ләт*** кушымчасы сыйфатларга яки саннарга ялганып, ясаучы нигез белдергән

билгене яки ясаучы нигез кадәр бирер нәрсә ясауны аңлата: *турылат, матурлат, күркәмләт, икеләт, унлат* һ.б. Шушы ук мәгънәгә ия булган сүзләрне нигезләр кушылу ысулы белән ясалган тезмә фигыльләр арасыннан да табарга була: *туры ит, матур ит, күркәм ит, ике ит, ун ит.* Шундый ук хәл рәвешләр ясалышы системасында да очрый. *Иртән – иртә белән, күзен – күз күне, тереләй – тере килеш, бушлай – буш килеш* һ.б. Конверсия ысулы белән саннан билгесезлек алмашлыгы булып күчкән *бер, берәү* сүзләре һәм сүзләр кушылу ысулы белән ясалган *әллә кем, кемдер* кебек алмашлыклар. Шулай итеп, ясалма мәгънәдәш сүзләр төрле ысуллар белән дә ясала алалар икән.

Телдә төрле сүз ясалыш ысуллары ярдәмендә ясалган ясалма антонимнар байтак.

Сүзьясалыш ысулы - нинди дә булса телнең материаль берәмлекләреннән, алар арасында сүз ясалыш мөнәсәбәтләре хасыйл итеп, яңа сүзләр ясау алымы, методы.

Сүз ясалышы ярдәмендә күп кенә тамыр сүзләрнең антонимик парлары ясала дидек, моңа мисал итеп түбәндәгеләрне китерергә мөмкин: *матур – ямь+-**сез**, озын – кыс+-**ка**, ким – арт+-**ык**, макта – хур +-**ла**, кайгы – шат+-**лык**, үл – яш(ь)+-**ә**, аяз - болыт+-**лы**.*

***Озын** янында **кыс<u>ка</u>** беленер (мәкаль).*

***Аяз** булса – суытыр, **болыт<u>лы</u>** булса – җылытыр(мәкаль).*

Телдә ике пары да ясалма сүзләрдән торган антонимнарның саны бихисап. Әлеге факт нигезендә, галимнәр антонимнарның ясалышлары ягыннан ике зур төркемгә бүлеп өйрәнәләр: төп антонимнар һәм ясалма антонимнар. Икенче төрләре ниндидер ясагыч чара нигезендә барлыкка килә, гадәттә, мондый төр антонимнар сүз ясагыч кушымчалар ярдәмендә ясалалар. Мәсәлән: *күп+-**челек**-аз+-**чылык**, караңгы+-**лык** – якты+-**лык**, кат+-**ы** –йомша+-**к**, кыс+-**ка**+-**р** – озын +-**ай**, тәм+-**ле** – тәм+-**сез**, бай+-**лык** – ярлы+-**лык**.*

***Эш<u>ле</u>гә** сәгать җитми, **эш<u>сез</u>гә** сәгать үтми(Әйтем).*

***Һөнәр<u>сез</u>** сау кешедән **һөнәр<u>ле</u>** гарип артык(Әйтем).*

Югарыда китерелгән мисалларда, ясалма антонимнар кушымчалау ысулы ярдәмендә ясалганнар, әмма телдә башка ысуллар, мәсәлән, конверсия, фонетик ысул, сүзләр кушылу ысуллары ярдәмендә барлыкка килгән антонимнаны да бик еш очратырга мөмкин. Мәсәлән, сүзләр кушылу һәм сүзтезмәнең кушма сүзгә күчү ысулы белән түбәндәге ясалма антонимнар барлыкка килгән: *быел – (бу + ел) – киләсе ел, көньяк – көн+як – төньяк - төн+як, кайтып килү – китеп бару, эри башлау – эреп бетү* һ.б. Шундый ясалма антонимнарны контекстта карап китик:

*Кич кояш иңгән вакытларда **көньяктан** сыекча болытлар күтәрелеп бераз яңгыр да сибәләп алды (Ш.Камал). **Төньяктан** акрын, ләкин бик тирән гөрләү белән күк күкрәгән тавыш ишетелә(Ш.Камал).*

Конверсия ысулы ярдәмендә ясалган антонимнарга түбәндәге мисалларны китерергә була:

Ялкау – уңган, ялкау – тырыш. Ялкау – сыйфаттан исемгә конверсияләнгән, ***<u>уңган</u>*** – сыйфат фигыльдән исемгә күчкән:

Ялкау *ялга туймас,*

Уңган *эштән туймас(Мәкаль).*

Югарыда күрсәтелгән мисалларда антонимның ике пары да бер үк ысул(кушымчалау, сүзләр кушылу, конверсия) ярдәмендә ясалганнар. Телдә ясалма антонимнарның бер компоненты бер төрле ысул белән барлыкка килеп, икенче компоненты икенче төрле ысул белән ясалырга да мөмкин. Күзәтүләргә караганда, мондыйлары телдә күбрәк кулланыла. Мәсәлән, ***ялкау*** (конверсия ысулы белән ясалган) – ***эш+-чән*** (кушымчалау ысулы белән ясалган) б***ай*** *(*конверсияләнгән сүз *–* ***хәер+-че*** *(*кушымчалау ярдәмендә барлыкка килгән*)*.

Хәерчегә *ачык йөз күрсәтсәң, ямаулык сорый*

Ямаулык бирсәң, тун сорый(Өйтем).

Йомры тояк тайларда,

Алтын-көмеш ***байларда****(Җыр).*

Конверсия һәм кушымчалау ысулы ярдәмендә барлыкка килгән антонимнар: ***бүген*** (сүзләр кушылу – бу+көн) – ***иртә +-гә*** (кушымчалау).

Бүген*ге эшне* ***иртәгә*** *калдырма* (Мәкаль).

Антоним парларның үз синонимик рәте булырга мөмкин, мәсәлән, *дәү – олы, олуг, зур; бәләкәй – кечкенә, нәни, вак.* Мондый синонимик рәтләр ясалма сүзләр ярдәмендә дә байый бара. Мәсәлән: *киму – азаю, әзәю; арту – киңәю, ишәю, күбәю*.

Омонимнар – (грек. homos – бертөрле, onyma – исем) бертөрле аваз составына ия булган төрле сүзләр. Мәсәлән: *сыр* (ашамлык) – *сыр*(сызык), *ай* (утыз көн) – *ай* (күк җисеме), *кала* (фигыль) – *кала* (шәһәр) һ.б. Соңгы елларда ―омонимлык‖ термины үзенең барлык формаларында да туры килүче төрле сүзләргә, төрле лексик берәмлекләргә генә түгел, бертөрле яңгыраучы морфемаларга, сүз тезмәләренә һәм җөмләләргә карата да кулланыла башлады. Гомуми тел белемендә омонимлык мәсьәләсе шундый киң планда өйрәнелсә дә, аны ахыргача тикшерелеп беткән дип әйтә алмыйбыз.

Ф.С.Сафиуллина, омонимнар турында сөйләгәндә, төрле сүзләрнең аваз составлары бердәй булуына игътибар итә һәм болай дип билгели: ―Омонимнар – бертөрле аваз составына ия булган сүзләр, икенче төрле әйткәндә- аваздаш сүзләр‖[Сафиуллина, 1999, 27].

Сүз ясалыш оясын билгеләгәндә, бер тамырдан чыккан сүзләр белән аваз төзелешләре очраклы рәвештә тәңгәл килгән омонимнарны бутарга ярамый. Хәзер хезмәтебездә сүз ясалыш оясындагы төп сүзнең омоним булу очрагын һәм аннан ясалган сүзләр белән танышып, мөмкин булганча, аларны аеру критерийләрен билгеләп карыйк. Мисал өчен ***кара*** фигыленең һәм *кара* сыйфатының сүз ясалыш оялары:

Кара(фигыль) – ***карар, кара****рсыз,* ***кара****рсызлык,* ***кара****та,* ***кара****улы,* ***кара****чкы,* ***караш****,* ***кара****-каршы.*

-Аска карама син, алга таба ***кара****, йөз чакрымдагы авыллар күренә торгандыр моннан(И.Гази). Газинурның* ***карары*** *нык: Аның күңелендә курку да, тетрәү дә, икеләнү дә юк(Г.Әпсәләмов). Мавия әллә нинди* ***карарсыз*** *бер*

кыяфәттә күренә(М.Фәйзи). Капитан Газинурга ***карата*** *артык каты кылана иде(Г.Әпсәләмов). –Өйләнәм дисәң, беткәндер сиңа бирәр тол хатын. Тамагың тәрбияле, өстең-башың* ***караулы*** *булыр иде ичмасам(Р.Төхфәтуллин).*

Кайвакытта кара күзле, кара кашлы

Матур белән утырамын ***кара-каршы****(Г.Тукай).*

Кара(сыйфат) - ***кара****лу,* ***кара****лату,* ***кара****-кучкыл,* ***кара****бодай,* ***кара****күл,* ***кара****кош,* ***кара****лау,* ***кара****лы,* ***кара****күз.*

Кара *урманга кергәч чакта,*

Кисеп алдым ак каен(җыр).

Күлдә пешкән бөрлегәне өрчегәндә ***карала*** *кул (Р.Фәйзуллин).*

Ай урагы кебек кашларыңны

Кем бәхетенә шулай ***каралттың*** *? (җыр).*

Каракошның *оясы коры булмас(мәкаль).*

Татар теле агглютинатив характердагы тел. Бирдә сүзнең лексик яки грамматик мәгънәсе тамырга яңа кушымчалар ялгану нәтиҗәсендә үзгәрә бара. Кушымчалар, ягъни суффикслар күптөрле, алар бер-берсенә ялганып сүз ясалыш чылбырын хасыйл итәләр. Белгәнебезчә, татар телендә кушымчаларның мөмкинлеге бик зур, бирдә бер үк тамырга төрле кушымчалар ялганып дистәләгән яңа сүзләр ясала ала. Һәм алар, кагыйдә буларак, бер сүз ясалыш оясына кайтып калырга тиеш. Ясалма сүзнең мәгънәсен билгеләүдә дә сүз ясалыш оясын белү ярдәм итә ала.

Мисаллардан күренгәнчә, омонимлык күренеше сүз ясалышының төрле өлкәләрендә күзәтелә торган күренеш. Аеруча лексик мәгънәгә ия булган ясагыч кушымчалар арасында омонимлык күренеше киң колач алган.

Омонимия мәгънә белән бәйле булган лингвистик күренеш булганлыктан, аның бары тик лексикада гына күзәтелгәнлеге һәркемгә мәгълүм. Әмма безнең тикшеренүләребез омонимлыкны телнең лексикасында гына түгел, аның гаять тә катлаулы булган грамматикасы, аерым алганда, сүз ясалышында да төп урыннарның берсен алырга хаклы булганлыгын күрсәтте.

Әдәбият

1. Бала бишеге – гомер ишеге. Башлангыч сыйныф укытучылары, балалар бакчаларында, милли төркемнәрдә тәрбиячеләр, ата-аналар өчен халык авыз иҗаты әсәрләре җыентыгы. 3 нче басма: Яр Чаллы, ―Идел-йорт‖ нәшрияты, 2002. – 96 б.

2. Ганиев Ф.Ә. Хәзерге татар әдәби теле: Сүзъясалышы. – Казан: Мәгариф, 2000. – 271 б.

3. Закирова Р.М. Антонимы в татарском языке // Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка. - Вып. 4. - Казань: Фикер, 1999. – Б. 63-69.

4. Мөхәммәдиев М. Шәриф Камал әсәрләрендә фразеологик синонимнар һәм антонимнар // Татар теле һәм әдәбияты. – Казан: Татар кит. нәшр., 1959. – Б. 178-185.

5. Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле. Лексикология / Ф.С.Сафиуллина. – Казан: Хәтер, 1999. – 288 б.
6. Сафиуллина Ф.С. Татар телендә парлы сүзләр һәм синтаксик мөнәсәбәтләр // Фәнни язмалар. – 2003. – Казань: РИЦ ―Школа‖, 2004. – Б. 201-207
7. Сафиуллина Ф.С. Парлы сүзләрнең яңа төрләре // Мәгариф. – 2006. - № 7. – Б. 6-7.
8. Татар халык мәкальләре. I том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959.
9. Татар шигърияте: 1980-2000 еллар. – Казан: Мәгариф, 2003. – 352 б.

NON-TERMINOLOGICAL WORDS IN THE NORTHERN DIALECTS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Samedova Konul Ibrahim
Azerbaijan State Pedagogical University
samedovakonul74.@ mail.ru

Работа выполнена при финансовой поддержке Фонда развития науки при Президенте Азербайджанской Республики - Грант № EIF / MQM / Наука и образование-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M-23.

Rezume. Words in the Northern dialects of the Azerbaijani language are non-terminological. In the Northern dialects of the Azerbaijani language, terms are derived from nouns, generation names, disease, agricultural instrument names, size and weight names, numerical words, day and month names, tax-related words, children's play names, and so on. Each of the words used here has its own history.

Names of Tribes and Generations: Uruğ. This word is found in the dialects of groups of shamakhs, Derbents and Mugan in the sense of family, tribe, community, tribe. In Derbent dialect, this word is used in terms such as uruğ-turuğ // uruğ-tırığ // uruğlu-tırığlı // urruğ-turığ. In Zagatala, Balakan, Gakh, Oguz and Gabala regions, options such as urvatdı are used. In the Baku dialect, it is used in the form of ülğaç-culğa. In the Mugan scriptures, the word uruğ can also be found in the word muruğ (muğ - leader + ruğ - community, tayfa - leader of the tribe). Currently, the word ruğ // uruğ is found in many Turkic languages. The word is used in the Turkmen language as uruq [13,s.290], in the Uzbek language in the form uruğ [12,s.744], in the Bashkir ırıu [11.536] and in the Kyrgyz language in the form uruu [9,s.583].

The same word is used in the language of the legends of "Kitabi Dede Korgud" (Aslan uruğu, sultan qızı), as well as in the Kashghari, Ibn-Muhanna, and XII-XIII centuries Central Asian commentaries. H. Zarinzade writes about it: ―Uruq-hər bir şeyin toxumu.Uruğ əkdi. Qohumlar da buna oxşadılaraq onlara uruğ-turığ deyilir ‖[7, p.127]. This word is used in the Zakatala-Gakh dialects in the same meaning as the word urdu. Apparently this word is of the same root with the word *uruğ*. In our language we use phrases such as *aruğ-urug//arıx-tırıx*, which mean completely different meaning than *arıq*.

Com. In the Mugan dialects it is used in the sense of tribes and relations. For example, the coms in Mursalli village are: 1) Mürsəlli comi; 2)Xələfli comi; 3) Abduhüserıni comi; 4) Cavaddı' comi; 5) Aqaşdı comi; 6) Zeynallı' comi and others. In addition, in these dialects, the word *com-com* is repeated, and it is used in the sense of tribes and relations. The etymology of this word can be found when researching other Turkic languages is involved. This word is çon in Tuva and Khakas literary languages, and in the Kachin dialect of the Khakas language, it means *xalq, ulus.*

As a result of passing c> k, the word coma may also be here. [8, p.333]

Tabun. This word is used in Zagatala-Gakh in the sense of tribes and relations. For example, the tabuns in Ilisu: *baş tabun, begin tabun, sarılar tabun, qala tabun, dabiğ tabun, bucağ tabun, səngar tabun, taula tabun.*

The tabuns in the Gimir village of Zagatala: Hacolar, Dellehlǝr, Sǝmǝdlǝr, Hapıslar, Mazanlar, Mürsǝllǝr, Baharçılar, Xǝmǝtdǝr, Karsılar, Xaşıllar, Dişovlar, Hǝsǝnkoxalar, Sofular, yuxarǝ tabın, aşağı tabun, çaylax tabın and so on. In Kazakh language the word *tabun* is used in the meaning of *flock*: *kolxoz tabındarı, bir tabın k,az*[10,s.782].

The word is translated from Turkish to Russian and is used as a horse herd. In Bashkir language the word tabun was formed as the word tribe // uysun [5, p.141]. In the village of Qirmir of Zagatala, there are people whose names and homes are still preserved as pilgrims. An example is:

1. Hacı Mikayıl ǝӨfǝndi baba - was a saint who lived at the end of the eighteenth century, in the middle of the 20th century. There is a shrine in the village named after him.

2. Hacı Murad ǝӨfǝndi baba - It was a child who lived in the eighteenth century. There is a shrine named after him.

3. Sarıpir baba –was a saint, there is a huge shrine in his village named after him.

4. Hacı Yǝhya ǝӨfǝndi baba – He was one of the saints of the 20th century. There is a shrine named after him.

There are also many people in Shaki who have earned the people's trust with their miracles: Veyis Baba, Pir Baba, Sheikh Baba, Majid Baba, Sadaddin Baba, Mutubillah Baba, Yunis Amre, Haji Salah Baba, Shaplan Baba, Qafur Baba, Mahmud Akhund Baba and others. Shaki is also the name of the mage. The name of the village. The name of the village. *Şǝki dǝ mǝhlǝ adı -dodu . Qışdax-Şǝki dǝ mǝhlǝ adı.Aldılar nǝsil adı.Malax-Qax rayonunda kǝnd adı.*

-Haralısan?
-Malaxlı.
-Aşi bişir qavaxlı.
Yiyax dadlı-damaxlı.
Yatax dallı –qavaxlı.

-Haralisǝn?
-Dǝhnǝli.
-Hardansan?
-Qıçdaxdan... Burada Malaxlı,Dǝhnǝli,oba vǝ kǝnd adlarıdır[6,s.349-50].

The word *tabun* is used in the meaning of *herd* in Kazakh language.

The word is translated from Turkish into Russian and is used in the sense of horseherd. Shagga-is used in the meaning of as tribes orgenerations in Zagatala dialects. In literary language, in some dialects and syllables it is used as a part of a beast cut into pieces. Zagatalan's Gimir village is sometimes used with a slight word: It should be noted that in some villages of the district, the word for puzzles is used in a strong sense. In literary language, in some of the dialects it is used as a cut part of animal.

In the Gimir village dialect of Zagatala it is sometimes used in the meaning of *az-az*. It should be noted that in some villages of the district, the word *şaqqama* is used in the meaning of *güclü.*

The names of the disease. The accents of the northern dialect also contain interesting names. The most commonly used are: Innaf / innax (used when you catch cold), sitᵊelcᵊem, uzun azar//sil azarı, qızılçıx, çiçᵊex, maşara// qızıl yel, pis azar-vᵊerᵊem, vurğun- severe acute illness (Shaki), sudden death of young person is called *vurgun vuruv* (Zagatala, Qax), tutma- ürᵊek getmᵊe, isal, qotur, sarı yara, çovan, kor çovan, sarılıx, ürᵊek gövᵊeyin düşmᵊesi and so on.

Old tools used in agriculture.

Names of vehicles and their parts: xış, şana, vel//vᵊel, kürex[1]kürᵊex[1], bel, qalax (belin ağac hissᵊesi), ağaş mala, demir//dᵊemir mala, urax//orax, yava, arava, daşqa, fırğın//furqun and so on.

Car parts: kötixı//kötxı, qol, ulama, gᵊevᵊehin, çᵊembᵊerᵊe, dᵊesdᵊe//dᵊesdeh, kōğa, boyunturux, samı//sᵊemi, sambağı, tiyᵊe and so on.

Instrument Names: Dᵊergaz, xış, cüt, ulama, cᵊehrᵊe, kirkirᵊe, kᵊerki, dᵊerzi, çin, şalqı, yeyᵊe, çapacax vᵊe s. mᵊerdanᵊe//duax//dördayaq - ―rolling-pin‖, salabey -―baton‖, arkᵊen -―type of tree‖, çᵊepiŋda -―sparrow‖, aveem - ―feed grinding mill‖, sacayaq –a tool used to put the pot on the hearth-―the entrance of the door‖,agıl- ― a place where animals are kept‖, çalğı -― tool for mowing grass‖, çᵊetmᵊe -―trap‖, ―fırıx‖- a long rod made of a branch of a tree‖, kᵊerki// -hoe -‖kᵊefkir‖, lᵊengᵊeri ―lᵊeyᵊen, tas‖, mağara -―sap‖, mᵊezᵊer-―önlük‖, çeşqi-― small pot with medium depth‖, süzgᵊec-―colander‖, neiveçi-―nᵊelbᵊeki‖, çökür-― large, wooden boiler with holes in the back‖, kᵊersᵊen-― wooden dishes‖, dünc-― sticks used to beat meat‖ and so on.

–O vaxtı hindiki kimi döyüldü ki,ağacdan tehnᵊemiz varıydi, ağacdan çökür qayrılardı, çömçᵊe qayrılardı, ağacdan kᵊersᵊen qayrılardı [6,s.275] .

Şana-fork, yava-grass cutting tool, duzun dakkası-wooden salt pan.çöçᵊe -copper pot // (çöçᵊe Sweets in Nakhchivan) , dakqa-An iron pot weighing approximately 8 kg., Formerly used as a unit of measurement, deyᵊe-koma, dünc-kötük (In the past, when meat machine was not available, they beat the meat on the bush.) guyüm- sparrow.

Tenbur // danbur string instrument name., Hayla is the name of the music. Researcher Z. Mansimova notes that songs in the ashug environment of Zagatala are called "hayla". The word of hayla means to move and to speak. In khakas, altai, shore, canvas, baskets, saga is said to be a ―kayak‖ or ―Kayla‖, the person who retells saga is called ―kayçı‖, ―hayçı‖.

Danburun simi nazih,
Qolumda var bilerzih.
Elᵊe bir yar sevmişᵊem,
Barmaxdan beli nazih. [4,s.27]

Size and weight names, numerical words.

From the accents of the northern dialect, a number of words in the Sheki dialect mention the names of the oldest weights and units. These words can be found in the speech of older people. Mᵊes.: tağar (twenty poods), daqqa (one thirds of pood), basdı (A.Göy., B.G.öy) //başlı (Or,Zᵊey.) – bir daqqa, canax; ara çanağı (Or..Zᵊey.)//qayız (Or.)

–two poods, girvəngə (400 q.), çetver (100 q.), misqal ərşin (Aş.Göy., B. Göy, Bİl.), səcin (B.Göy.), qulac, çərəx', uruf (Qşl., B.Göy., A.Göy.) – about one-quarter of an hour, 15 minutes. In general, the following weight names are found in the accents of the Northern dialect.

Batman – weighing 8kq, girvənkə – weighing 400 gr, taqqa – wooden crate basket. In Sheki dialect it is daqqa Eight kilogram weighing plates (*– Hər dakqiyə bi dənə çöçə düşür*), *saqam* (Zaq.) //*saqat//təhnə* – container for bread as well as for grain. *Qapan* – 60 kq -lıq ölçü vahidi. *Qulac* – 1,5- 2 m., *tağar, verst, çərəx, qulac, səkləm, cuval, çanax* and other words that are used as units of measure.

Şahad ―grain given to the miller as wage‖: – *Qoy, çatım, üyüdüm,verim. Allah rəhmət eləsin atana,atan heç olmasa üyüdüf alıydi* ***şahadı,*** *sən çatincə alısan* [6,s.210].

Metro ―metr‖: *– Məhlədə bi iyirmi-otuz* ***metro*** *odun olufdu,****Unuqayə*** (hal adam)*bunu yığdıriy, malın peynin tullatdıriy* [2,s.31].

Saqat-This lexical unit is used as saqam in Zagatala dialect –1)wooden dish with barley and wheat; 2) in the form of containers in which bread is placed [1,s.244].

Day and Month Names: Before the Soviet rule was established in Azerbaijan, literary language and dialects and accents used the names of the months associated with Islam. Example: chaban, Ramadan, mahram etc. Some of the day names are Persian words. For example: *seşənbə, yekşənbə, düşənbə, pəncşənbə* və s.

However, before Islam, many months and days names associated with the farm were used in our language, after which some of these words came out of our language under the influence of Islam. Nevertheless, some of these words are still used in the vocabulary of our dialects and accentss. Such words as chill (big, small), crunchy, dark, tail-bearing (B., Mug.) // tailed duck (Snow), autumn // gazelle next month (2nd fall), vegetable month (3rd fall) (Mug.), cherry month (cherry ripening month), torrential month (spring), months of incarnation, lunar month (March), crescent months (fall), named // adna, market, single words may be included.

The names associated with past migrant life are: salt day (day of salt) and milk day (day of milk).

In the accents of the northern dialect, "erkən" is used early in the morning, and ―*ilkindi*" in the evening. " *Xas günü* " Tuesday, " *şəmmi*" refers to Saturday. (Zaq Baz, Qax . Qul.)

Different forms are also found in the dialects of the northern dialect of the Shaki district; bȫx' çillə (the first 40 days of winter), kiçix' çillə// bala çillə (the last 20 days of the second month of winter), çi_llə veçə (last month of the winter), keçiqıran (March), qarıborcu, qora bişirən ay (August), quyrux doğan ay (second half of August), noruz (early spring), qara yaz (early spring); şəmmə, bazar, bazaretəsi, xas (Tuesday), çərçəmmə, adına (Thursday), cuma // cumay (in most villages).

In the passive vocabulary of our dialects and syllables, we also find traces of words that indicate the relationship of feudalism and capitalism. This type of phrase includes a number of words that indicate tax, rank, position, layers, and trade.

M. Kashghari's dictionary contains Persian names. He mentions this name as one of the twelve years of the Turks and explains his history. The Turks took twelve names of animals and named twelve years. They calculate the age of the children, the

dates of the war and other things as the years go by. This is the history of it. One of the Turkish kagan wanted to learn about a war that had taken place before him, and he made a mistake in the date of the war. In this case, hagan has convened a council for this task, saying that those who come after us will be mistaken as we have been in this history. So let us name the every year for twelve bourgeois and twelve months, and let us know our account over the years. It will be a memorable memory for us.‖ The nation also accepted this offer. M. Kashghari shows that hagan ordered to chase animals with the dog to Ilisu. Only twelve animals cross the river. These animals are named after them. Mouse was the first that crossed the river. Therefore, the first of the years is called a mouse. Then they are named in successive animals.

Ud yılı-cattle year, cow year, Pars yılı –tiger year, Tavışğan yılı- rabbit year, Nəek yılı- crocodile year, Yund yılı- horse year, Koy yılı - sheep year, Biçin yılı-monkey year, Takağu yılı-hen year, İt yılı-dog year, Tonquz yılı-pig year.

The Turks, considering that there is wisdom in each of these years, have looked at them with their fortresses and have shown the characteristic features of these years as follows:

In the year of the cattle, the number of wars increases, and if in the hen year there is plenty of food, the confusion between the people increases. Because the feed of a hen is grain, and in order to find its food it mixes crap, crumbs of derbies. In the crocodile year there is much rain and abundance, and in the year of Pig, much snow and cold, and confusion. The Turks have no names for seven days of the week, as the concept of the week emerged after Islam.

As for the names of the months, M. Kashghari notes: ―Immigrants and non-Muslim Turks divide the year into four chapters. Every three months there is a name, and the year is known by this. After Novruz, the spring is called the "Capricorn" month, and then the "ulug oğlaq." Because in this the second time part the Capricorn is growing. Then comes uluğ month, because it is the middle of summer. Blessings abound on the earth, animals grow, milk is abundant. M. Kashghari does not name the following chapters because numerous of them are noot üorked on[3, Vol., Pp. 354-556].

The word "Turk" is also used in the meaning of time in the dictionary. The middle of the time when all fruits are ripe. " Türk üzüm ödi - it's time to grape‖.

―türk kuyaş ödi –noon, ‖türk yiğit – a young man in the middle of his youth . The word is used in the middle term, or in the middle of the sun, and even in the zenith, which is indirectly used in the afternoon meaning "boy of the sun" [3, I, p. 359].

Tax related words:

bidəex' (Ağ.), *dinməever* (Bal.), *vaxmı* (land tax), *çöpbaşı* (property tax), *mənzil* (no pledge) (Ord.), *saldat puli//əesgər puli, biyar, su vergisi, tüstü vergisi, torpağbasdı, qəlləe* (Bakı.), (beşdəe bir), *töyçü//təevci, bəehrəe, canpulu // başpulu, yerpulu, desetin pulu, otbaşı* (pasture tax), *mesref* (tax collected for the village itself), *zəeyin* (free service to the landowner) (Qaz.), *istac*―the fare‖.

In Sheki dialects töycü (in all villages), müx' tax (B.Gün), soldier money (B.Kün)//sallat pulu (K., Or.), medicine tax, tüsdü pulu (Bil., İnc.)//dəstəndaz (Baq.Zəy.), forester money (Bid.), qol pudu (Şə.İ.), miraf tax(B.Kəl.).biyar-// biqar.work done for a bay for free charge .ərəntə-leased land.

Names of children's (teenage) games: mofqalax, qalaqurma, dürədöymə, calğa-calğa, həyrənbaba, çiligağac, aşıx-aşıx, keseyen-bişix[1], yeşinbaac// yeşinbaba// yeşinbabaş (gizlənpaç), eşşex[1]beli, bənȫvşə-bənȫvşə, iynə-iynə, üzüy-üzüx[1], molla-molla, dennəmədaş//beşdaş, təkəyax//birinci, qolçax-qolçax//gəlin-gəlin, top-top, cüt-cüt, pır-pır, moraxa, keçisoyma, tullanbac, gözbağlıcı.

References

1. Derbend dialect of the Azerbaijani language. Baku, Science, 2009, 448 p.
2. Hajiyeva G.A The language is a memory of our history. Baku, Araz, 2008, 199 p.
3. Kashghari M. Divani Dictionary - it is Turkish. Published by B. Atalay, Ankara, 1939, 511 p.
4. Masimova Z. Zagatala ashug environment. Institute of Folklore, Baku, Science and Education, 2014, 216 p.
5. Orucova Sh. Kipchak group ethnonims in Turkic languages. Kipchak group lexicon of Turkic languages. Baku, Volume III, ANAS, 2012. 468 p.
6. The paper L. Sheki folklore samples. Book II. Baku, Science and Education, 2014, 408 p.
7. Zarinzadeh H. Words of Azerbaijan in Persian: The Safavid Period, Baku, Az.SSR.EA, 1962, 436 p.
8. Baskakov N.A., Inkizhekova A.N. Phonetic features of the Khakass language, Proceedings of the Institute of Linguistics, Volume IV, Moscow, 1954.
9. Kyrgyz-Russian Dictionary, Moscow, 1965.209
10. Malov S.E. Monuments of ancient Turkic writing, Moscow-Leningrad, publishing house, Acad. Science of the USSR, 1951, 451 [1] p.
11. Russian-Bashkir dictionary. Moscow, 1948.958 c.
12. Russian-Uzbek dictionary. Tashkent, publishing house, Acad. Science of the USSR. 1950, T 1, A-F, 520 s; 1953 T 2, ZL, 480 s. ; 1953, T3, M-O, 582 p .; 1954, T 4, P-R, 720 p .; 1955, T5, S-Z, 735 s.
13. Baylıyev X., Karrıyev K., Türkmence-rusca sözlük. Aşxabad, 1940.

ТАТАР ҺӘМ РУС ТЕЛЛӘРЕН ЧАГЫШТЫРМА ӨЙРӘНҮ: АКТИВ ҺӘМ ПАССИВ ТӨЗЕЛМӘЛӘР КУЛЛАНЫЛЫШЫ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Саттарова М.Р.
Казан федераль университеты,
m-sattarova@mail.ru

Аннотация. Статья посвящается сопоставительному анализу особенностей употребления активных и пассивных конструкций на материале татарского и русского языков. Активные и пассивные конструкции, будучи функциональным видом синтаксических синонимов, обогащают язык, совершенствуют стилистические особенности и являются одним из особенных явлений сопоставляемых языков.
Ключевые слова: сопоставительное языкознание, активная конструкция, пассивная конструкция, татарский язык, русский язык.

Әлеге мәкаләдә телне баету, сөйләм матурлыгын арттыру һәм стильне камилләштерү өчен кулланыла торган синтаксик синонимнарның бер функциональ төре – актив һәм пассив төзелмәләрнең татар һәм рус телләрендә кулланылыш үзенчәлекләре карала.

Тел гыйлемендә әлеге күренешләрне өйрәнүнең үз тарихы бар. Мәсәлән, В.П.Сухотин, М.Ф.Палевская, Ш.Ханбикова, Л.Максимов һ.б. хезмәтләрендә бу мәсьәлә өйрәнелгән. Татар теле материалында синтаксик синонимнарның барлык төрләрен дә өйрәнгән телче галим булурак С.Ибраһимовны әйтергә кирәк.

Чагыштырыла торган телләрдә актив һәм пассив төзелмәләрнең асылын ачыклаганда аларның, беренчедән, чынбарлыктагы күренешләрнең бердәй бәйләнешен һәм мөнәсәбәтен чагылдырып, төзелешләре белән аерыла торган конструкция; икенчедән, бер төзелмәне икенчесе белән алмаштыру мөмкинлеген; өченчедән, синтаксик мәгънәләре туры килеп, бары бәйләүче чаралар белән генә аерылуын истә тотарга кирәк. Бу берәмлекләрне тел белемендә синтаксик синонимнар дип атау да шуның белән бәйле [2, 26].

Бу конструкцияләрнең синтаксис белән бәйлелеге җөмләдәге ия, хәбәр, тәмамлыкның субъект, предикат һәм объект буларак кулланылышында. Ике телдә дә җөмләдә ия – башкаручы, хәбәр – эшне һәм төшем килешендәге туры тәмамлык объектны белдерсә, актив конструкция була. Мәсәлән, *Балалар китап укый – Дети читают книгу*. Пассив конструкциядә ия объектны, кыек тәмамлык эш башкаручы затны белдерә. Мәсәлән, *Китап балалар тарафыннан укыла – Книга читается детьми*, ягъни әлеге фигыльләр мәгънә эчтәлеге белән субъектның пассивлыгына ишарәли.

Актив һәм пассив төзелмәләр морфология өлкәсе белән дә бәйле, чөнки пассив төзелмә юнәлеш категориясеннән башка була алмый. Юнәлеш категориясе – татар һәм рус фигыльләрен чагыштырма аспектта өйрәнгәндә аерым игътибар сорый торган күренешләрнең берсе. Татар телендә биш

юнәлеш булса, рус телендә төп ‗действительный‘, төшем ‗страдательный‘ юнәлешләре карала. Болардан тыш рус теләндәге күпмәгънәле *-ся* постфиксы да юнәлеш мәгънәсен бирә. Өлеге бәремлекнең этимологиясе ‗себя‘ алмашлыгының винительный падеж формасына барып тоташа. Бу бәремлек күчемле фигыльгә форма ясагыч буларак ялганып, төшем юнәлеше мәгънәсенә ия булган кайтымлы фигыль формасын барлыкка китерә. Ө фигыльгә сүз ясагыч *-ся* постфиксы ялганганда, яңа мәгънәле кайтымлы фигыль ясала. Мәсәлән, *„бриться"* (брить), *‗обниматься"* (обнимать), *‗веселиться"* (веселить), *‗запасаться"* (запасать), *‗бодаться"* (бодать) һ.б. Юнәлеш мәгънәсенә ия дип караган фигыль белән ясагыч нигез арасында һәрвакытта да лексик мәгънә берлеге сакланмый, шул сәбәпле, бу күренеш өлешчә сүз ясалышы белән бәйле һәм грамматик категория буларак каралмый.

Төшем юнәлеше, ике телдә дә күчемле фигыльләрдән ясалган формаларда гына күзәтелә. Күчемле фигыльләргә төзелә, ясала, барлыкка китерелә, үзгәртелә, юк ителә, сизелә, тоела торган предметларга юнәлдерелгән эш-хәрәкәтләрне белдерәләр [7, 236; 4, 242]. Татар телендә төшем юнәлешен *-л, -ыл, -ел* кушымчалары белдерә, нигез *-л, -ла-/-лә-*гә тәмамланганда – *-у/-ү* ялгана һәм *-н-* кушымчасы ярдәмендә белдерелә: *ал-у – алыну, саклау – саклану, алдау – алдану, уку – укылу, бөгү – бөгелү* һ.б. Рус телендә исә несовершенный видтагы төшем юнәлеше гадәттә кайтымлы форма, совершенный видтагылары – төшем юнәлешендәге хәл фигыль белән белдерелә: *Рабочие строят дом – Дом строится рабочими. Рабочие построили дом – Дом построен рабочими.* Алда әйтеп үтелгән *-ся* формалы вариантлар белән чагыштырганда, хәл фигыль формасы белән белдерелә торган төшем юнәлеше һәрвакытта да ачык, өстәмә мәгънә белдерми. Гомумән, рус телендә фигыль юнәлеше татар телендәге кебек кушымчаларга карап кына билгеләнә алмаска мөмкин. Мәсәлән, *Андрей уже много лет строится.* Бирелдә мәгънәгә игътибар итү мөһим, Андрей – эш башкаручы субъект булып тора.

Төшем юнәлешенең шактый өйрәнелгән булуы аның үзенчәлекле грамматик табигате, катлаулылыгы белән аңлатылса кирәк. К.Зиннатуллина күп кенә телләрдә фигыльнең актив һәм пассив формаларының каршы куелуын юнәлеш категориясе буларак каралуын әйтә [1, 123]. Рус телендә бу нәкъ менә шулай [3, 53]. «Татар грамматикасы»нда актив һәм пассив төзелмәләрне махсус өйрәнгән бүлек юк, шулай да төшем юнәлешенең нигездә күчемле фигыльләрдән ясалуы искәртелә.

Процессны башкаручы нинди чара ярдәмендә бирелүгә карап, С.Ибраһимов пассив төзелмәләрне берничә төргә бүлә [2, 137]. Шул бүленешкә нигезләнеп, ике тел материалын чагыштырып карыйк.

1. Билгесез килештәге исем яки иялек килешендәге алмашлык янында *тарафыннан* бәйлек сүзе килә. III зат күплек сандагы алмашлык иялек килеше кушымчасы алмый. Мәсәлән, *Мәкаләләр Фәрит тарафыннан язылалар иде – Статьи писались Фаритом. Факультет Советы тарафыннан сайланып, коллегабыз бүләкләнде – Коллега была избрана и награждена Советом*

Факультета. Билетлар автобус йөртүче тарафыннан тукталышларда гына сатыла – Билеты продаются водителем только на остановках.

2. Процессны башкаручы пассив төзелмә төшем юнәлешендәге фигыльгә *белән* бәйлеге аша ияртә. Мәсәлән, *Җил белән кырылып беткән агачларга гаҗәпләнеп карап торды ул – Он удивленно смотрел на скошенные ветром деревья.*

3. Процессны башкаручы сүз пассив төзелмәдәге фигыльгә *өчен* бәйлеге ярдәмендә ияртә. *Барыбыз өчен дә уртак дошман саналган ул сүзне (интеллигент сүзен) яңадан бер мәртәбә ишетергә теләмичә, секретарьга ризалык бирдем* (Ф Хөсни) – *Не желая еще раз услышать считаемое для всех нас общим врагом это слово (слово интеллиент), я дал секретарю свое согласие.*

4. Үтәүчене белдерә торган сүз пассив төзелмәдәге фигыльгә *чыгыш килеш кушымчасы* ярдәмендә ияртә. Мәсәлән: *Тулай торактагы тәртип җаваплы кеше Алсудан тикшертелә – Порядок в общежитии проверяется ответственным за это человеком – Алсу.*

5. Пассив төзелмәләрдә процессны башкаручы төшем юнәлешендәге фигыльгә *юнәлеш килеш кушымчасы* белән ялгана. *Өзлексез яңгыраган күк күкрәүдән колаклар тона – Из-за непрерывно грохочащего грома звенело в ушах.*

6. Кайбер җөмләләрдә процессны үтәүче аерым сүз белән бирелә алмый, шуңа күрә мондый җөмләләрне үтәүчесез бер составлы дип атарга мөмкин. *Яшьлек үтте, инде картаелды; Яшим хәзер читтә, ышыкта.* (М.Җәлил). – *Молодость прошла, уже состарилось...* Күчемсез фигыльнең төшем юнәлешендәге төре шулай ук үтәүченең аерым сүз белән тәмамлык рәвешендә бирелүен таләп итми. *Бөтенесе дә гадәт буенча гына, акылдан тыш, теләктән тыш эшләнә иде. (Ә.Еники) – Все делалось по привычке, без задумок и размышлений.*

Рус теленнән татар теленә тәрҗемә иткән вакытта бу төзелмәләрне куллану үзенчәлекләренә игътибар итү кирәк. Аерым очракларда турыдан-туры тәрҗемә бөтенләй урынсыз булырга да мөмкин. Рус телендәге актив төзелмәләрне татар теленә пассив итеп тәрҗемә итү еш очрый. Әлеге төзелмәләрнең берсен генә артык күп куллану чагыштырыла торган телнең икесендә дә яңгыраш һәм аңлаешлылыкка зыян китерергә мөмкин. Шуңа күрә процессны башкаручыны конкрет күрсәтергә кирәк булганда актив конструкция кулай. Мәсәлән: *Бу уку елы безнең группа тарафыннан уңышлы тәмамланды, имтиханнар яхшы билгеләргә генә бирелде. Курс эшләре вакытында язылып, якланып бетелде – В прошедшем учебном году нашей группой были успешно сданы все экзамены. Своеворементно написаны и защищены курсовые работы.* Бу рәвешле җөмләләрне рәттән тезеп китү әлеге текстны кабул итүне кыенлаштыра. Тезелеп киткән пассив төзелмәләрне мөмкин кадәр күбрәк төр синонимнар белән алыштыру ике телдә дә текст яңгырашлырак итәчәк.

Ике телдә дә актив һәм пассив төзелмәләр сөйләм аңлаешлылыгы, кыскалыгы, җөмләдән аңлашылган процессны башкаручы белән шул процесс арасындагы мөнәсәбәтләрне төрле юллар аша күрсәтүгә хезмәт итә.

Әдәбият

1. Зиннатуллина, К.З. Залоги глагола в современном татарском литературном языке. – Казан: Таткнигоиздат, 1966. – 232 с.
2. Ибраһимов, С. Татар телендә синтаксик синонимнар. – КДУ нәшр., 1976. – 168 б.
3. Сафонова, С.С. Лекции по современному русскому языку. – 2008. – 198 с.
4. Современный русский литературный язык. Учебник для студентов высших учебных заведений. обучающихся по специальности ―Филология‖. Издание 3-е, исправленное. / авт. Лекант П.А., Гольцова Н.Г. и др. – М.: Высшая школа, 1996. – 462 с.
5. Сопоставительная грамматика русского и татарского языков. Морфология. / авт.-сост.: Р.Р.Замалетдинов, М.Р.Саттарова, С.С.Сафонова, О.А.Чупрякова, З.Ф.Юсупова; под ред. проф. Р.Р.Замалетинова. – Казань: Изд-во Казан ун-та, 2017. – 180 с.
6. Сопоставительная грамматика русского и татарского языков. Синтаксис. / авт.-сост.: Р.Р.Замалетдинов, С.С.Сафонова, Г.А.Набиуллина, О.А.Чупрякова; под ред. проф. Р.Р.Замалетинова. – Казань: Издательство Казанского университета, 2019. – 190 с.
7. Татар грамматикасы. Морфология. Т. II. / Н.Б.Борһанова, Ф.А.Ганиев, М.З.Зәкиев һ.б. – М.: «ИНСАН», Казан: «ФИКЕР», 2002. – 448 б.

ТУГАН ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ТАТАР СҮЗЛЕКЛӘРЕ

Сафина Э. И.
ТР ФА ның Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
7idillia@mail.ru

Аннотация. В статье дается обзор упражнений из учебников, которые используются на уроках по изучению родного (татарского) языка. Объектом изучения стали задания, ориентированные на использование словарей на уроках языка.

Проведенный анализ показал, что современная методика изучения родного языка в значительной мере строится на работе с различными словарями татарского языка (межъязыковыми, толковыми, орфографическими). К словарям учитель обращается при изучении собственно лексикографических тем и на занятиях по другим темам. Ученики получают задания найти перевод слова, проверить его лексическое значение в словаре, сравнить описание слова в разных словарях – такие упражнения помогают им лучше усвоить лексику, расширяют словарный запас, развивают навыки поисковой и аналитической работы, воспитывают интерес к изучению родного языка.

Ключевые слова: Лексикография, словари, учебники родного языка, методика преподавания, татарский язык.

Укучыларга туган телебезнең камил, төзек, бай тел булуын аңлату, аларда ана телебезгә мәхәббәт уяту өчен дәресләрдә сүзлекләр куллану нәтиҗәле алым булып тора. Сүзлекләр белән эшләү иҗади фикерләргә, белемне башкалар белән уртаклашырга өйрәтә, күзәтү, хәтерләү, игътибар итү сәләтен үстерә. Лексикографик чыганаклар кулланыла торган дәресләрнең максаты – тел өйрәнүдә сүзлекләрнең әһәмиятен ассызыклау, телнең бөтен байлыгын, тулылыгын, төрлелеген күрсәтү.

Мәктәптә сүзлекләр белән эшне башлангыч сыйныфлардан ук оештырганда, укучыларда туган телләрен өйрәнүгә кызыксыну уятырга, сакчыл караш тәрбияләргә мөмкин. Гадәттә, татар теле кабинетларында русча-татарча, татарча-русча сүзлекләр, татар теленең аңлатмалы сүзлекләре, синонимнар сүзлеге, фразеологик, диалектологик, энциклопедик, орфографик сүзлекләр була. Шул ук вакытта, туган тел (татар теле) дәреслекләренең һәрберсендә кушымта буларак «Татарча-русча сүзлек», «Русча-татарча сүзлек», «Орфографик сүзлек», «Орфоэпик сүзлек», «Синонимнар сүзлеге», «Антонимнар сүзлеге», «Фразеологизмнар сүзлеге», «Аңлатмалы сүзлек» һ.б. бар. Сүзлек белән бәйле биремнәрнең кайберләре әлеге кушымта белән эшләүне күз уңында тотып уйланылган.

Сүзлекләр белән эш төрле сыйныфларда төрлечә алып барыла. Мәсәлән, беренче сыйныфта укучылар үзләре сүзлек дәфтәрләре булдырып, һәр лексик теманы үткән саен, яңа сүзләрне шунда язалар. Башта дүрт-биш сүз язсалар, соңрак сүзләр саны арта бара. Икенче-өченче сыйныфларда укытучылар

алдында укучыларга сүзлекләр турында кыскача мәгълүмат бирү һәм алар белән эшләргә өйрәтү бурычы тора. Мисал өчен, «Татар телендә төрле сүзлекләр бар. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә сүзнең мәгънәсе аңлатыла. Сүзләрне бер телдән икенче телгә тәрҗемә итү өчен дә сүзлекләр кулланыла. Мәсәлән: русча-татарча сүзлек, татарча-русча сүзлек, татарча-русча-инглизчә сүзлек» дип, сүзлекләр турында мәгълүмат бирелеп кенә калмый, балалар үзләре «Русча-татарча сүзлек»тән *сказка, поэт, рассказ, стих, книга* сүзләренең тәрҗемәләрен эзләп табып, башваткычны чишәргә тиеш булалар [4, 76]. Укучыларга җайлы булсын өчен, дәреслек ахырында татарча-русча сүзлек (116-122 бб.) бирелгән.

Өченче сыйныфта укучылар сүзлекләр белән тагын да активрак эшлиләр. «Сүзлектә сүзләргә аңлатма яки тәрҗемә бирелә. Сүзләр алфавит тәртибендә урнаша. Бу – сүзне тиз эзләп табарга ярдәм итә. Беренче хәрефләр бертөрле булса, икенче, өченче хәрефләрне карарга кирәк: *җәй, Җәүдәт, җиләк*» [6, 16]. Үзләреннән сүзлек төзетү алымы укучыларның сүзләрнең лексик мәгънәләренә игътибарын арттырырга ярдәм итә. Мисал өчен, *авыл, сад, диңгез, ракушка, күл, бакча, озеро, кабырчык, деревня, море* кебек сүзләр бирелә һәм укучылар шул сүзләрне дөрес урнаштырып, татарча-русча сүзлек төзи [6, 16]; «Сүзләрне һәм аларның аңлатмаларын дөрес урнаштырып, сүзлек төзе: *алма – алмагачның җимеше, урман – агачлар күп булып үскән урын; әби – әтинең яки әнинең әнисе*» һ.б. [6, 16].

Татар телендә башлангыч гомуми белем бирүче мәктәпләрнең 3 нче сыйныфы өчен дәреслек сүзлекләр белән эшләүгә юнәлтелгән биремнәрнең тагын да күп һәм төрле булуы белән игътибарны җәлеп итә. Билгеле, беренче чиратта әлеге күнегүләр дәреслек ахырында бирелгән бай сүзлекчәләргә нигезләнеп башкаруны күз уңында тота. Мисал өчен, «Тотрыклы сүзтезмәләр сүзлеге»ннән *кызыл кар яугач* сүзтезмәсенең мәгънәсен ачыкла» [3, 12] һ.б. Бер үк вакытта ике төрле сүзлек белән эш итәргә өйрәтә торган күнегүләр дә очрый: «*Охшый* һәм *ошый* сүзләре бер-берсенә охшашмы? *Охшый* һәм *ошый* сүзләрен кертеп, җөмлә төзеп яз. «Дөрес яз сүзлеге»ннән *охшый* һәм *ошый* сүзләренең дөрес язылышын тап. «Аңлатмалы сүзлек»тән бу сүзләрнең мәгънәләрен ачыкла. Истә калдыр» [3, 57]. «Аңлатмалы сүзлек» белән эш итүгә багышланган күнегүләр түбәндәгечә: «*абзац* сүзен табып, мәгънәсен укы» [3, 71], «*салма, тути* сүзләренең мәгънәсен табып укы» [3, 94] һ.б. 108-109 битләрдәге «Дөрес яз сүзлеге»ндә *авыр, акбур, җиһаз, көянтә, рөхсәт, ятьмә* һ.б. бик күп сүзләр урын алган. Әлеге биремнәр билгеле бер сүзнең язылышына игътибар юнәлтү, аны истә калдыру өчен: «Дөрес яз сүзлеге»ннән *чәкчәк* сүзенең дөрес язылышын тап һәм истә калдыр» [3, 62] һ.б.

Дүртенче сыйныфта русча-татарча сүзлек, аңлатмалы сүзлекләр белән актив эш алып барыла. Мисал өчен, *смородина, природа, свербига, борщевик, дети* сүзләре бирелгән һәм «Русча-татарча сүзлек ярдәмендә башваткычны чиш» [7, 14]; *эшләпә, кәбестә, эскәмия* сүзләре бирелгән һәм «Рус һәм татар телләрендә бертөрле әйтелгән сүзләрне билгелә. Аңлатмалы сүзлектән аларның мәгънәләрен табып укы» кебек эшләр кушылган [7, 46]. 80-85 битләрдә «Сүзлек

эше» өлешендә алдагы сыйныфлардагы кебек, бай сүзлек китерелә. Укучылар өчен бу дәфтәрләренә күчереп язу, истә калдыру, кирәк вакытта тиз генә карап алу һәм дәреслектә бирелгән күнегүләрне, биремнәрне эшләү өчен бик җайлы.

Бишенче сыйныф дәреслеге орфографик сүзлекләр ярдәмендә эшләнергә тиешле күнегүләргә бай. Мәсәлән, «Орфографик сүзлекчәдән [h] һәм [х] тартыклары кергән сүзләр язып ал һәм ике җөмлә уйлап яз» [1, 47]. Укучылар үзләре уйлап мөстәкыйль рәвештә эшли торган проект буларак, «Безнең проект» өлешендә «Орфографик сүзлек төзибез» дигән бирем бар. Укучыларга «Орфографик сүзлек турында нәрсәләр беләсең? Без кайчан орфографик сүзлеккә мөрәҗәгать итәбез?» дигән сораулар бирелә һәм «Сүзләрне укып, хаталарын төзәтеп яз һәм орфографик сүзлекчәдән үзеңне тикшер», «Дөрес язу кагыйдәләрен искә төшер. Бер кагыйдәне сайла һәм, шул кагыйдәгә караган сүзләрне туплап, сүзлекчә төзе. Сүзләрне дәреслектән, сүзлекләрдән, газета-журналлардан сайлап ал һәм алфавит тәртибендә яз» [1, 93] кебек биремнәр ортологик сүзлекләр белән дөрес эш итәргә өйрәтә. Шул ук вакытта, дәреслекнең графика һәм орфография темасында орфографик сүзлекләр турында мәгълүмат бирелсә тагын да яхшырак булыр иде. Билгеле, дәрестә укытучы бу хакта сөйли, укучыларга сүзлекләрне күрсәтә дип аңларга кирәк, әмма дәреслектә дә җыйнак кына мәгълүмат артык булмас. Мисал өчен, шул ук дәреслектә аңлатмалы сүзлекләр турында болай диелә: «Сүзләрнең мәгънәләре махсус сүзлекләрдә аңлатыла. Алар аңлатмалы сүзлекләр дип атала. Әлбәттә, телдәге сүзләрне санап бетерү мөмкин түгел, шуңа күрә аңлатмалы сүзлеккә татар теленең барлык сүзләре дә кергән дип булмый. Аңлатмалы сүзлекләр зур күләмле булалар. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә 58 меңгә якын сүзнең мәгънәсенә аңлатма бирелгән. Сүзлектә сүзләр алфавит тәртибендә бирелә. Сүзлекләрдә, шулай ук, сүзләрнең язылышы, әйтелеше, мәгънәләре, килеп чыгышы да бирелә. Сүзлекләр төзү турындагы фән лексикография дип атала» [1, 96]. Дәреслектә аңлатмалы сүзлекчәдән файдаланырга өйрәтүгә юнәлтелгән биремнәр дә шактый: «Аңлатмалы сүзлекчәдән өч сүзне (исем, сыйфат, фигыль) сайлап ал. Аларның лексик мәгънәләрен укы, җөмләләр төзе» [1, 98]; «Аңлатмалы сүзлекчәдән берничә мәгънә белдерә торган 2-3 сүз табып яз. Алар белән сүзтезмәләр төзе. Сүзтезмәдә сүзнең лексик мәгънәсе ачык чагылсын» [1, 100] һ.б. шундыйлардан. Дәреслектә синонимнар һәм антонимнар сүзлекчәсе [1, 103], тәрҗемә сүзлекләр («Русча-татарча сүзлекчәдән файдаланып, текстны татарчага тәрҗемә итеп яз») [1, 96], фразеологик сүзлекләр белән эшләү дә каралган. Шулай ук, фразеология темасын үткәндә фразеологик сүзлекләр турында мәгълүмат бирү отышлы булыр иде.

Мисаллардан күренгәнчә, һәр сыйныфта сүзлекләргә игътибар зур, алар ярдәмендә эшләнергә тиешле биремнәр, күнегүләр күптөрле. Мәкалә кысаларында барлык туган тел (татар теле) дәреслекләреннән дә мисаллар китереп, анализ ясау мөмкин түгел. Шуңа, югары сыйныфлар өчен дәреслекләрнең бары берсенә – унынчы сыйныф укучылары өчен төзелгән уку әсбабына гына тукталырбыз. Күнегүләрдән күренгәнчә, 10 нчы сыйныфта сүзлекләрнең төрле типтагыларына игътибар юнәлтелә. Беренче урында,

әлбәттә, аңлатмалы сүзлек. Биремнәр түбәндәгечә: «*Кар* сүзенең төп мәгънәсен «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ннән карагыз, күчерелмә мәгънәдә килгән очраклар белән җөмләләр төзеп языгыз» [2, 64], «Текстта кулланылган 5 сүзнең синонимик оясын төзеп языгыз. «Синонимнар сүзлеге»ннән дәреслеген тикшереп карагыз» [2, 73], «*Сүзлек* сүзе «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә һәм «Татар теленең этимологик сүзлеге»ндә ничек бирелгән, нәтиҗә ясагыз» [2, 117]; «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»н карагыз. Ике бер мәгънәле һәм дүрттән күбрәк мәгънәсе булган ике күп мәгънәле сүзне күчереп языгыз» [2, 119] кебек биремнәрдән күренгәнчә, дәреслектә төп игътибар аңлатмалы һәм телара сүзлекләргә юнәлтелә. Яңалык буларак, этимологик сүзлек белән эшләү өстәлә. Дәреслекнең 188-189 битләрендә орфографик-орфоэпик сүзлекчә, антонимнар сүзлекчәсе китерелә.

Төрле типтагы сүзлекләр белән эшләүне күздә тоткан биремнәр, күнегүләрдән күренгәнчә, туган тел (татар теле) дәреслекләрендә татар сүзлекләренә зур игътибар бирелә. Дәресләрдә аеруча русча-татарча, татарча-русча, аңлатмалы, орфографик, фразеологик сүзлекләр белән актив эш алып барыла. Һәр дәреслек ахырында орфографик, аңлатмалы, татарча-русча, орфоэпик һ.б. сүзлекчәләр бар. Билгеле, күпчелек очракта укучылар күнегүләрне дәреслектәге шул сүзлекчәләр ярдәмендә генә дә эшләп куярга мөмкин. Димәк, укучыларны чын сүзлекләр, галимнәр төзегән лексикографик чыганаклар белән таныштыру укытучылар җаваплылыгында кала. Мәктәпләрдә аңлатмалы, ортологик, фразеологик, телара һ.б. сүзлекләр белән эш һәрдаим алып барылырга тиеш. Бары тик татар сүзлекләре генә туган телебезнең бөтен байлыгын, тулылыгын, төрлелеген күрсәтә һәм укучыларда туган телгә мәхәббәт, сакчыл караш тәрбияли ала.

Әдәбият

1. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 5 нче с-ф. / Р.Р.Шәмсетдинова, Г.К.Һадиева, Г.В.Һадиева; [рәссамы Л.Хисамова]. – Казан: «Мәгариф – Вакыт» нәшр., 2015. – 175 б.

2. Татар теле: рус телендә урта гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 10 нчы с-ф. / Р.К.Сәгъдиева; [рәссамы Л.Хисамова]. – Казан: «Мәгариф – Вакыт» нәшр., 2016. – 167 б.: рәс. б-н.

3. Татар теле: татар телендә башл.гомуми белем бирү мәкт. 3 нче с-фы өчен д-лек. 2 нче кисәк / И.Х.Мияссарова, К.Ф.Фәйзрахманова: рәссамы Л.Хисамова. – Казан: «Мәгариф – Вакыт» нәшр., 2013. – 111 б.: рәс. б-н.

4. Туган тел (татар теле). 2 сыйныф. Ике кисәктә. Беренче кисәк: башлангыч гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). / М.М.Шәкүрова, Л.М.Гыйниятуллина, О.Р.Хисамов; [рәссамы Диләрә Нәүрузова]. – Казан, 2020. – 126 б. : рәс. б-н.

5. Туган тел (татар теле). 2 сыйныф. Ике кисәктә. Икенче кисәк: башлангыч гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган

тел буларак ҿйрҽнүче укучылар ҿчен). / М.М.Шҽкүрова, Л.М.Гыйниятуллина, О.Р.Хисамов; [рҽссамы Дилҽрҽ Нҽүрузова]. – Казан, 2020. – 112 б. : рҽс. б-н.

6. Туган тел (татар теле). 3 сыйныф. Ике кисҽктҽ. Беренче кисҽк: башлангыч гомуми белем бирү оешмалары ҿчен уку ҽсбабы (татар телен туган тел буларак ҿйрҽнүче укучылар ҿчен). / М.М.Шҽкүрова, Л.М.Гыйниятуллина, О.Р.Хисамов; [рҽссамы Андрей Шляпкин]. – Казан, 2020. – 104 б. : рҽс. б-н.

7. Туган тел (татар теле). 4 сыйныф. Ике кисҽктҽ. Беренче кисҽк: башлангыч гомуми белем бирү оешмалары ҿчен уку ҽсбабы (татар телен туган тел буларак ҿйрҽнүче укучылар ҿчен). / М.М.Шҽкүрова, Л.М.Гыйниятуллина, О.Р.Хисамов; [рҽссамы Андрей Шляпкин]. – Казан, 2020. – 88 б. : рҽс. б-н.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ СӨЙЛӘМ ТЕЛЕН ҮСТЕРҮ ҺӘМ КАМИЛЛӘШТЕРҮ ЧАРАСЫ БУЛАРАК КРОССВОРДЛАР

Сәлахова Р. Р.
Казан федераль университеты
Ruzilya5@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные подходы к формированию речевого компонента профессиональной культуры в процессе подготовки специалиста к будущей профессиональной деятельности, отмечаются преимущества использования кроссвордов в формировании умений и навыков профессиональной коммуникации на татарском языке.
Ключевые слова: татарский язык, профессиональная культура, профессиональная коммуникация, речевая деятельность, кроссворд.

Сөйләм – кеше эшчәнлегенең төп компонентны булып тора, аның үсеше сөйләм эшчәнлегенең башка төрләрен үзләштерүгә юл яра. Өйрәнә торган телдә сөйләргә өйрәтү элек-электән тел дәресләренең төп бурычларыннан саналды. Әгәр анализаторлар эшчәнлеген күзәтсәк, сөйләгәндә сөйләм-мотор анализаторы, тыңлаганда ишетү анализаторы актив роль уйнаганны күрербез, әмма һәр ике очракта да сөйләм органнары хәрәкәттә була. Сөйләгәндә сөйләм органнары хәрәкәт итә. П.П Блонский бу хакта болай дип яза: Сөйләүче белән тыңлаучы икесе дә сөйли, ләкин берсе – кычкырып, икенчесе – эчтән‖[3, 56].

Сөйләм телен үстерү күнекмәләрен формалаштыруның рациональ методикасын эшләү өчен психолингвистик анализ ясау зарур. Психологик күзлектән караганда, сөйләүнең өч фазасы бар:

- хәбәрнең максатын ачыклау;
- фикерне тел ягыннан формалаштыру;
- хәбәрне әйтү.

Шушы фазалардан чыгып, сөйләм эшчәнлегенең әлеге төренә кагылышлы сәләт һәм күнекмәләрне билгеләп була:

- татар сөйләменең авазларын оештыру сәләте;
- татар теле чараларын автоматик рәвештә һәм кирәкле күләмдә куллана белү, ягъни, аралашу максаты һәм ситуациясенә туры китереп, татарча сөйләм оештыру механизмын куллану сәләте[1, 129].

Һөнәри белем бирү уку йортларында тел дәресләренә куелган төп бурыч – булачак белгечләрнең сөйләм телен үзләштерелә торган һөнәренә бәйле рәвештә үстерү, камилләштерү, һөнәри сөйләмгә осталык һәм күнекмәләр формалаштыру. Һөнәри осталык һәм күнекмәләргә булачак белгечнең белем дәрәҗәсе, фикерләү сәләте, һөнәри әзерлеге һәм коммуникатив осталыгы керә.

Югарыда санап киткән осталыкларны формалаштыруда кроссвордлар куллану отышлы чараларның берсе булып тора. Кроссворд сүзе инглиз теленнән алынган, ул ―сүзләр киселеше‖ дигән мәгънәгә ия [2, 8], аны чишү мавыктыргыч һәм файдалы шөгыль, ул балаларга да, урта буын кешеләренә дә, өлкәннәр дә ошый. Башлангыч һәм урта мәктәптә аерым сүзләрне, аларның

мәгънәләрен яки тәрҗемәмәләрен үзләштерү өчен кулланылса, югары мәктәптә һөнәри сөйләм күнекмәләрен булдыру, сөйләм телен камилләштерү максатында кулланылып, студентларның үзләштерелә торган темага карата кызыксынучанлыгын арттыруга сәләтле. Студентлар укытучы тарафыннан алдан әзерләнгән кроссвордны чишәргә яки аны үзләре төзергә мөмкиннәр. Гадәттә, судентларга әзер кроссвордларны чишү ошыйрак төшә, чөнки аларга билгеле бер телдә бәйләнешле хәбәрләмәләр төзүгә караганда, сорауларга җавап бирү күпкә җиңелрәк. Әмма кроссвордны укытучы белән бергәләп чишү мөһим, чөнки укытучы студенттан кроссворд җавапларына хас кыска (бер сүзле) җаваплар түгел, ә тулы җавап таләп итәргә тиеш. Бирелә студент тарафыннан монологик сөйләм формасы үзләштерелә һәм аның мөстәкыйль фикерләү сәләте алгы планга чыга. Әмма студент җавабын дөрес формалаштыру өчен укытучының соравын да игътибар белән тыңларга (аудирование) һәм аңларга тиеш, шул рәвешчә, укытучы белән студент арасында диалог формалаша. Методик әдәбиятта диалогның иң киң таралган билгеләмәсе якынча болайрак яңгырый: (―якынча‖ дибез, чөнки без берничә билгеләмәне берләштердек): ―Диалог ул – мәгълүмат алмашу, максаты белән ике яки берничә әңгәмәдәшнең фикер алышуы. Бу вакытта берәү сөйләм реакциясе уята, икенчесе җавап бирә, шуның нәтиҗәсендә үзара функциональ бәйләнеш гамәлгә ашырыла‖[5, 78-79].

Шулай итеп, кроссворд чишү барышында телдән сөйләмнең ике формасы – диалог һәм монолог гамәлгә ашырыла.

Уку процессында кроссвордлар куллануның нәтиҗәлелеген арттыру өчен түбәндәге таләпләр үтәлергә тиеш:

1. Беренчедән, кроссвордларны чишү артык күп вакыт алмаска тиеш, чөнки нинди генә кызыклы тоелмасын, бер төрлелек ялыктыра, кызыксынуны кимәтә, икенчедән, әлеге таләпне үтәлмәсә, бер дөрес кысаларында телнең төрле аспектлары һәм сөйләм эшчәнлегенең башка төрләрен дә кулануга ирешеп булмый. Кроссвордның оптималь күләме, безнең күзлектән караганда, 5-15 бирем чикләрендә (материалның катлаулылыгына карап, төркем әзерләү, укыту этабы).

2. Кроссворд биремнәре аңлаешлы булырга һәм андагы сораулар студентның алдан үзләштергән материалларына нигезләнергә тиеш. Крссвордта аңлашылмый торган сүзләр яки терминнар булмау зарур.

3. Кроссворд биремнәрендә җиңел һәм катлаулы сорауларны аралаштыру мөһим. Катлаулы сораулар студентларның фикерләү сәләтен үстерү белән беррәттән, аларның әлеге эшкә кызыксынуын арттыра, тиз арада чишелә торган кроссворд кызык түгел, ул уйландырырыга тиеш. Әмма җиңел биремнәрсез дә булмый, алар, үз чиратында, һәр студентка дәрестә катнаша алу, ягъни фикерләрен туплап, үз җавап вариантын тәкъдим итү мөмкинлеге бирә, чөнки җиңел сорауларга җавапны һәркем дә белә.

Кроссвордлар чишү төрлечә оештырырыга мөмкин:

1. Индивидуаль мөстәкыйль эш: а) бөтен төркем бер үк вакытта; б) студентларның бер өлеше кроссворд чишә, шул ук вакытта калганнары сөйләм күнекмәләрен арттыру юнәлешендәге башка эш төрләре белән мәшгуль.

2. Төркем ике командага бүленә, аларның һәркайсына бер үк төрле кроссвордлар тәкъдим ителә. Кроссвордны чишү вакыты чикләнелми, әмма —Кем тизрәк чишә?‖ дигән шарт куела.

3. Ярышта бер үк төрле кроссвордлар чишәргә тиеш булган өч һәм аннан да күбрәк команда катнаша. Кроссвордны чишүгә чикләнгән вакыт бирелә.

Югарыда санап үтелгән вариантлар һәркайсы үз өстенлекләренә ия. Беренчесе студентны индивидуаль рәвештә эшләвенә уңай шартлар тудыра, шул ук вакытта укытучыга аның теге яки бу лексиканы үзләштерү дәрәҗәсен аңларга мөмкинлек бирә. Калган формаларның үзенчәлеге студентларның төркемләп эшләве белән аңлатыла, биредә конкурентлык сәләте алга чыга. Әлбәттә, бу очракта әзерлек дәрәҗәсе түбән булган студентлар эшнең нәтиҗәсен киметергә мөмкин, әмма аларның кроссвордны чишү барышында үз җавап вариантыларын тәкъдим итүләре, шул рәвешле аларның элеге эштә катнашулары, активлык күрсәтүләре шулай ук зур әһәмияткә ия.

Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында —Музыка‖ белгечлеген үзләштерүче студентлар белән татар теле дәресләрендә кроссвордларны еш чишәбез. Мәсәлән, —Танылган композиторлар‖ темасын үзләштергәннән соң түбәндәге кроссворд тәкъдим ителгән иде.

1. Кроссвордны чишегез. Җавапларны һәр баганага астан өскә таба языгыз

М	О	Т	Р	И	Б

1. Әлеге музыкант 4 яшендә клавир өчен көй иҗат итә. Бу көй уйнар өчен бик катлаулы, әмма бик матур була, аны Европаның иң виртуоз башкаручылары да уйный алмый. Сүз кайсы композитор турында бара? Фамилиясен языгыз.

2. Бу композитор танылган химик Менделеев Дмитрий Ивановичның дусты һәм фикердәше була, композиторлыктан тыш, ул фән белән шөгыльләнгән, фәнни ачышлар ясаган, медицина фәннәре докторы булган, химия лабораториясен җитәкләгән. Әлеге шәхеснең тулы исем-фамилиясен атагыз. Фамилиясен языгыз.

3. Яңа көй язар алдыннан әлеге композитор башын бозлы салкын су салынган ләгәндә чылата торган булган. Бу гадәт аның гомеренең соңгы көннәренә кадәр сакланып калган. Әлеге шәхеснең тагын бер үзенчәеге – ул саннарны тапкырлый белмәгән. Сүз кем турында бара? Фамилиясен языгыз.

4. 1991 нче елда, йөз еллык юбилее уңаеннан, әлеге композитор сурәте төшерелгән көмеш акча чыгарыла. Санкт-Петербург шәһәрендә һәр ел саен аның исемендәге Халыкара конкурс үткәрелә. Бу конкурста композиция, симфоник дирижерлык һәм фортепиано кебек өч белгечлек бәяләнә. Бу шәхеснең тулы исемен атагыз. Фамилиясен языгыз.

5. Бу музыкант иҗатының башлангыч чорында Максим Горький белән бер үк вакытта хорга язылып карый. Тыңлаулардан соң, Максим Горкькийны хорда җырларга кабул итәләр, әмма әлеге музыкант хорга алынмый. Сүз кем турында бара? Фамилиясен языгыз.

6. Әлеге музыкант 5 нче буын музыкантлар гаиләсендә туган Аның 50 гә якын туганы музыка иҗаты белән шөгыльләнгән. Үзенең ике баласы да танылган композитор була. Әлеге шәхеснең исемен языгыз.

Кроссвордтагы җаваплар: 1. Моцарт; 2. Бородин; 3. Бетховин; 4. Прокофьев; 5. Шаляпин; 6. Себастьян [8].

Күргәнебезчә, әлеге кроссворд структурасы ягыннан әлләни авыр түгел, мондый кроссвордны командага бүленеп чикләнелгән вакыт аралыгында чишү өчен тәкъдим итәргә мөмкин. Биредә сүзләр киселеше юк диярлек, аркылы юлда язылган биремнең җавабы бар. «Мотриб – музыкант. Понятие обобщающего значения, получившее широкое распространение в культурах мусульманского Востока, начиная с раннего средневековья. Одна из наиболее чсто встречающихся категорий в старотатарской литературе» [4, 83]. Бу сүз кроссворд чишүне бераз җиңеләйтә һәм әгәр студент әлеге сүзнең нәрсә аңлатканын әйтеп бирә алса, команда өстәмә балл алу мөмкинлегенә ия була.

Студентка кроссвордны үзенән төзетү дә сөйләм эшчәнлеген үстерүдә үзенчәлекле эш төрләренең берсе булып тора. Ул студенттан мөстәкыйльлек, иҗадилык таләп итә. Биредә әзер материалдан да, өстәмә материалдан да файдаланырга мөмкин. Өстәмә материал рус телендә булган очракта, студент татарчага дөрес итеп, төзек җөмләләр белән тәрҗемә итәргә тиеш була. Студентлар тарафыннан төзелгән кроссвордлар түбәндәге критерийләр буенча бәяләнә:

1. Кроссворд нинди максат белән төзелүе.
2. Кроссворд темасының укыту программасына туры килү-килмәве.
3. Кроссоворд төренең дөрес сайланышы
4. Кроссвордның аерым кисәкләре төзелеше.
5. Өстәмә материал кулланылышы.
6. Бәяләү критерияләре.
7. Кулланылган сүзләрнең исемлеге.
8. Кроссворд биремнәренең (сораулары) төзеклеге.
9. Кроссворд биремнәренең орфографиясе.
10. Кроссвордның презентациясе.

Укытуда яңа технологияләр куллану – заман таләбе. Мондый дәресләр укучыларны да, студентларны да битараф калдырмый киресенчә, аларның кызыксынучанлыгын арттыра. Кроссвордлар чишүне дә яңа технологияләр аша оештырырырга була. Бу юнәлештә кроссворд төзү өчен махсус сайтлар, онлайн сервислардан файдаланырга мөмкин. Шундыйларның берсе – Фабрика кроссвордов[8]. Бу бик уңайлы сервис, биредә таблицалар ясап утыру ихтыяҗы юк, сайлап алынган сүзләрне үзер шакмакларга дөрес итеп урнаштырырга гына кирәк. Әлеге сервис ярдәмендә теләсә нинди структурага ия булган кроссвордларны эшләү мөмкинлеге бар. Төзеп бетергәч, аны бастырып чыгарасы гына кала. Дәресләр дистанцион форматта укытылган очракта, студентларга алдан төзелгән кроссвордның сылтамасы бирелә һәм студент мөстәкыйль рәвештә әлеге сылтама аша кереп, кроссвордны чишә ала.

Кроссворды онлайн в Online Test Pad [6] сервисында кроссвордның бик күп төрләре тәкъдим ителә, биредә кроссворд конструкторы бар, аның ярдәмендә япон кроссворды, филворд яки сканфордлар да төзеп була. Әмма артык катлаулы структуралы башваткычлар дәрестә киенренкелекне арттырырга мәмкин, шуң күрә биредә чама хисен югалтмау сорала.

Cross: составь свой кроссворд онлайн [9] сервисын аеруча игътибарга лаек. Биредә кроссвордның сүзләрен (җавапларын) кертү һәм үлчәмен билгеләү таләп ителә, соңыннан үзер (тутырылган) кроссвордны Word форматында компьютерга йөкләргә кирәк. Әеге сервис ярдәмендә төзелгән кроссвордны дәрестә файдалану өчен кроссворд шаблонына хәбәрләмәләрне (сорауларны) кертергә һәм кирәкле күләмдә (экземпляр) бастырып чыгарырга була.

Йомгаклап әйткәндә, татар теле дәресләрендә кроссвордлар кулланылышы укытуның нәтиҗәлелеген арттыруда һәм студентларның белем дәрәҗәсен, һөнәри сөйләм телен үстерү, камилләштерүдә мөһим чара булып тора. Аларны дәресләрдә дөрес һәм урынлы итеп куллану әһәмиятле бурычлардан санала. Кроссвордлардан файдалану укытучылар алдына куелган күп төрле бурычларны хәл итәргә ярдәм итә: уку материалын аңлаешлы һәм кызыклы итеп җиткерергә; белемнәрне системага салырга булыша, укучыларның иҗади үсешен тәэмин итә, үзлектән белем алуны яхшырта, яңа темага җиңелрәк төшенергә мәмкинлек тудыра.

Әдәбият

1. Әсәдуллин А.Ш., Юсупов Р.А. Рус телендә сөйләшүче балаларга татар телен укыту методикасы нигезләре. Казан: Мәгариф, 1998. 151 б.

2. Волков В.В. Использование методики кроссворд-тестирования при изучении гуманитарных и социально-экономических дисциплин // Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук. 2019. Т. 13, №8. С. 8–14.

3. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. Москва, 1989. 218 с/

4. Сайфуллна Г.Р. Категория татарской традиционной музыкальной культуры: аннотированный словарь. Казань:Тат.кн.изд-во, 2009. 176 с.

5. Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре.- Казан, 2001. 383 б.

6. Кроссворды онлайн в Online Test Pad // URL: https://onlinetestpad.com (дата обращения 10.02.2021 г.)

7. Культурология. https://kulturologia.ru/blogs/091213/19462/(дата обращения: 15.01.2021 г.)

8. Фабрика кроссвордов // URL:https://puzzlecup.com/crossword-ru/ (дата обращения: 10.02.2021 г.).

9. Cross: составь свой кроссворд онлайн // URL:http://cross.highcat.org/ru_/ru (дата обращения: 10.02.2021 г.).

ПЕРВЫЕ ШАГИ В ОБУЧЕНИИ КРЫМСКОТАТАРСКОМУ ЯЗЫКУ

(группа старшего возраста, неспециалисты)

Селендили Л.С.
Крымский федеральный университет им. В.И. Вернадского
lemara2002@hotmail.com

Аннотация. В статье рассматривается содержание начального этапа обучения крымскотатарскому языку, последовательность обучения фонетике, лексикологии, грамматике неспециалистов группы старшего возраста, приводятся примеры, обеспечивающие использование таких классических методов обучения как эвристический метод, сопоставительный, метод подстановки, прямой метод, грамматико-переводной метод обучения, аудиовизуальный и аудиолингвальный методы, коммуникативный метод. Обучение базируется на знаниях опорного языка и направлено на формирование начальной коммуникативной компетенции для свободной и эффективной речевой деятельности на языковом, речевом, дискурсивном, культурологическом и риторическом уровнях.

Ключевые слова: крымскотатарский язык, непрерывное образование, содержание образования, коммуникативная компетенция, фонетика, морфология.

Крымскотатарский язык – язык коренного населения Республики Крым. Это один из тюркских языков, традиционно относится к кыпчакско-половецкой подгруппе кыпчакских языков. Имеет три диалекта: южнобережный диалект, который относится к огузской группе, степной диалект - к кыпчакско-ногайской подгруппе и средний – микс-диалект, который в 1928 году на I Всекрымской научной конференции был принят за основу современного крымскотатарского литературного языка: «переходной от кыпчакского типа к огузскому, диалект Бахчисарайского и прилегающих к нему районов, восходящих к куманскому (кыпчакскому) языку и близких к нему племенным языкам северного Причерноморья, с охватом многих элементов как южного, так и северного диалектов» [4].

В связи с депортацией 1944 года крымскотатарский язык долгое время находился под запретом, в научном плане изучался фрагментарно, система образования на крымскотатарском языке и система изучения крымскотатарского языка были разрушены. После репатриации крымскотатарского народа на Родину были разработаны учебные программы по крымскотатарскому языку и литературе для школ с русским языком обучения и школ с углубленным изучением крымскотатарского языка и литературы, созданы учебники. Реалии современного Крыма меняются. В соответствии с принятой в 2014 году Конституцией Республики Крым крымскотатарский язык стал государственным языком республики.

Придание статуса языку, изменяющиеся реалии современного Крыма требуют таких же перемен в образовательных системах, методике преподавания крымскотатарского языка, дифференциации содержания языкового курса в зависимости от уровня преподавания. Наступило время говорить не только об изучении родного языка, но, прежде всего, об открытости крымскотатарской национальной картины мира другим народам. Взаимопонимание и межнациональное согласие базируется на простом понимании людей в процессе ежедневного общения. Обучение крымскотатарскому языку должно быть разноуровневым и непрерывным. Это обусловлено тем, что потребность изучать крымскотатарский язык может возникнуть у людей разных национальностей и разного возраста, для которых этот язык является родным или неродным.

Современная методика преподавания крымскотатарского языка должна базироваться на существующих актуальных концепциях обучения, методах и технологиях – как традиционных, так и новаторских. Здесь вполне применимы такие классические методы как эвристический метод, сопоставительный, метод подстановки, прямой метод, грамматико-переводной метод обучения, аудиовизуальный и аудиолингвальный методы, коммуникативный метод [6], метод погружения в языковую среду [7], кейс-методы в обучении [5].

В нашем докладе мы хотели бы остановиться на проблеме дифференциации содержания курса крымскотатарского языка на первом этапе в процессе обучения людей старшего возраста, неспециалистов, приоритетным языком общения для которых является, например, русский язык.

Обучаемые старшего возраста – это категория обучаемых, которые уже не являются школьниками или студентами вузов, не имеют филологического образования, но компетентны в русском (или ином) языке (далее опорный язык) для свободной и эффективной речевой деятельности на языковом, речевом, дискурсивном, культурологическом и риторическом уровнях [8]. Под *непрерывностью обучения языку* мы понимаем процесс развития коммуникативного потенциала личности, который не имеет временных границ и возрастных ограничений. Вопрос заключается в том, чему обучать на начальном этапе и в какой последовательности. Теоретической основой обучения может явится учебное пособие на русском языке: Меметов А. М., Мусаев К.М. Крымтатарский язык. Ч. 1. Общие сведения о языке ; Ч. 2. Морфология: учеб. пособие. –Симферополь : Крымучпедгиз, 2003. –287с.

Базовая коммуникативная компетенция в опорном языке важна для нас в плане коммуникативной преемственности и последовательности в обучении новому языку: важно иметь языковую базу, с которой будет сопоставляться изучаемый язык. Первый шаг - стоит показать именно те сходства и различия между языками, которые мотивировали бы обучаемого к изучению крымскотатарского языка и указывали бы на наличие у него начальной коммуникативной компетенции в этом новом для него языке.

Приведу примеры общей лексики:

• тюркизмы русского языка (известное выражение «поскреби любого русского — найдѐшь татарина» в полной мере относится и к нашему языку): чердак - чардакъ, кафтан - къафтан, арбуз – къарпыз, казан – къазан, ишак – эшек, хан-хан, султан- султан, арба – араба, башка – баш, утюг - утю и даже «ура!»;

• крымскотатарские топонимы: Аю-Даг - Аювдагъ, Бахчисарай – Багъчасарай, Джанкой - Джанкой;

• интернационализмы, которые попали в крымскотатарский язык посредством русского языка: асфальт, радио, телевизор, чайник, газета;

• традиционные блюда крымских татар: манты, чебуреки, самса, пахлава, кобете

можно рассматривать как показатель начального уровня компетенции в крымскотатарском языке.

На примере общей лексики уже стоит показать разницу в алфавите русского и крымскотатарского языков - наличие специфических букв гъ, къ и дж, обратить внимание на конечные звуки: сонорные - л, м, н, р; парные глухие и звонкие согласные – к-г, къ-гъ, п-б; звонкие согласные «б, в, д, з, ж, г, гъ, дж» и глухие согласные «п, т, ф, с, ш, ч, къ, х», твѐрдые и мягкие гласные – «а, ы, я, о, у» и «и, е, э, ӱ»; объяснить особенности словесного ударения (в тюркизмах падает на последний слог, в заимствованных словах остается как в языке-доноре или языке-посреднике), вопросы редукции гласных звуков.

По морфологическому типу крымскотатарский язык агглютинативный, словообразование и словоизменение происходит путѐм последовательного присоединения аффиксов: слева направо от корня к требуемому показателю, например: эв (корень слова - «дом»)+лер (показатель числа)+и (показатель принадлежности)+ н (протеза) +де(падежный показатель) +ки (показатель относительности).

Аффиксы имеют звуковые варианты. Для того, чтобы правильно выбрать соответствующий аффикс необходимо знать правила сингармонизма. Кратко правила сингармонизма можно объяснить так: твердому гласный к твердому, мягкий - к мягкому, губной - к губному; звонкий согласный к звонкому, глухой - к глухому. Для этого мы используем уже полученные знания о гласных и согласных звуках крымскотатарского языка и вводим новые гласные и согласные крымскотатарского языка на примерах русского (или иного опорного) языка: губные гласные мягкие - ӧ – как в слове тѐрка, ӱ – как в слове тюлька , губные гласные твердые - о – как в слове дом, у – как в слове дума, специфическая буква нъ, обозначающая сонорный [нг] – как в слове сингармонизм.

Второй шаг: сопоставления – личные местоимения, наречие, прилагательное, можно на примере известной фразы из песни Роберта Рождественского:

Я, ты, он, она, Мен, сен, о

Вместе – целая страна,
Вместе – дружная семья…

Берабер – бутюн девлет,
Берабер – дост аиле…

Переводная пара местоимений «он, она - о» требует третьего шага: обратить внимание на отсутствие грамматической категории рода в крымскотатарском языке и показателях гендерной дифференциации в именах существительных: имена собственные - Селим (муж.) – Селиме (жен.), Зеки – Зекие, Джевхер – Джевер, Заир – Заира, нарицательные – шаир – шаире, оджа – оджапче, саип – саибе, огълан бала – къыз бала. Вводим имя существительное: категории числа (аффиксы -лар/-лер), категорию принадлежности, склонение имен существительных:

Название падежа	Вопросы	Твѐрдый вариант	Мягкий вариант
Именительный падеж	Кто? Что?	-	-
Родительный падеж	Чей? Чья?	-нынъ	-нинъ
Дательный падеж	Кому? Чему? Куда? Когда? В какое время?	-гъа/-къа	-ге/-ке
Винительный падеж	Кого? Что?	-ны	-ни
Орудийный падеж	Кем? Чем?	-нен, …иле, -нен берабер	-нен, иле, -нен берабер
Местный падеж	Где? У кого? В какое время?	-да/-та	-де/-те
Исходный падеж	От кого? От чего? Откуда? С какого времени?	-дан/-тан	-ден/-тен
Послеложный падеж	О ком? О чѐм?	…акъкъында	…акъкъында

Изученный ранее лексический и теоретический материал можно повторить в процессе склонения имен существительных. Обучаемые письменно, без помощи гаджетов, фиксируют изученную лексику в личный словарь в той последовательности, в которой они его получают (так легче воспроизводить в памяти полученный ранее лексический материал).

Четвѐртый шаг – прилагательное: неизменяемая часть речи, располагается препозитивно по отношению к слову (дост (друг, дружный) + аиле (семья)), которое оно определяет. Здесь уместно сказать о синтаксической позиции и функциях имени существительного, местоимения, прилагательного и наречия, односоставных и двусоставных предложениях с этими частями речи, словообразовании и разрядах прилагательных, местоименных прилагательных, их отличии от притяжательных местоимений, о понятиях «много»-«мало», числительных и основных принципах их образования, завершить знакомство с личными местоимениями и познакомить со склонением местоимений:

Название падежа	Вопросы	1-е лицо	2-е лицо	3-е лицо

Именительный падеж	Кто? Что?	мен биз	сен сиз	о олар
Родительный падеж	Чей? Чья?	меним бизим	сенинъ сизинъ	онынъ оларнынъ
Дательный падеж	Кому? Чему? Куда? Когда? В какое время?	манъа бизге	санъа сизге	онъа оларгъа
Винительный падеж	Кого? Что?	мени бизни	сени сизни	оны оларны
Орудийный падеж	Кем? Чем?	-нен, …иле, -нен берабер	-нен, иле, -нен берабер	-нен, иле, -нен берабер
Местный падеж	Где? У кого? В какое время?	менде бизде	сенде сизде	онда оларда
Исходный падеж	От кого? От чего? Откуда? С какого времени?	менден бизден	сенден сизден	ондан оларданн
Послеложный падеж	О ком? О чѐм?	…акъкъында	…акъкъында	…акъкъында

Пятый шаг: вводим глаголы наличия – олмакъ, бар/ ѐкъ, глаголы чувств, движения и речи: севмек, юрьмек, кельмек, кетмек, айтмакъ, инфинитив, три основных времени глагола: настоящее, прошедшее и будущее, раскрываем синтаксическую позицию и функцию глагола; объясняем категорию сказуемости именных частей речи, строим предложения по схеме: подлежащее+сказуемое, определение+ подлежащее+сказуемое. Знакомство с оригинальным текстом на крымскотатарском языке. В качестве примера приведу отрывок из произведения Юсуфа Болата: «Айшечик беш яшында олса да, къартанасындан дюнья къадар шей огренди: ятса – геджелер хайыр, турса – сабалар хайыр; софрагъа отурса – бисмилля, софрадан турса – кисенъизге бинъ берекет; мусафир кельсе - хош кельдинъиз, эвге буюрынъыз, кетселер – огъурлы ѐллар, кене келинъиз, тиземе, алама, эмджеме, дайыма селям денъиз…» (последовательность: обучаемый читает весь текст, слушает оригинальное прочтение слов, словосочетаний, предложений, всего текста; обучаемый читает, делает фонетические пометы, выписывает незнакомую лексику, слушает оригинальное прочтение, расширяем запас лексики и основных речевых формул, вводим термины родства, уменьшительно-ласкательные аффиксы имен существительных, условное наклонение глагола, повелительное наклонение глагола).

Базовые 5 шагов пройдены. Теперь обучаемый готов к освоению лексико-семантической информации, изучению и самостоятельному построению микротекстов, тематику и грамматическое сопровождение лексики для которых мы предлагаем в «Русско-украинско-крымскотатарского учебном словаре

«Шире круг» [1; 2; 9]. Изучение тематических групп лексики (их 185) в сочетании с изучением микротекстов, их построением и заучиванием сопровождается ситуативным введением речевого этикета [3].

Литература

1. Богданович Г.Ю. Полилингвокультурный феномен: русско-украинско-крымскотатарский учебный тематический словарь как объект лингвистического описания [Электронный ресурс].- Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/polilingvokulturnyy-fenomen-russko-ukrainsko-krymskotatarskiy-uchebnyy-tematicheskiy-slovar-kak-obekt-lingvisticheskogo-opisaniya (дата обращения: 10.02.2021)
2. Богданович Г.Ю., Новикова Т.Ю., Балашова И.Г., Буц Н.В., Селендили Л.С., Девлетов Р.Р. Шире круг: русско-украинско-крымскотатарский учебный тематический словарь. – Симферополь: Феникс, 2011. – 244 с.
3. Богданович Г.Ю., Новикова Т.Ю., Балашова И.Г., Буц Н.В., Селендили Л.С., Девлетов Р.Р. Речевой этикет: русско-украинско-крымскотатарские соответствия. Учеб. пособие.– Киев: Педагогічна думка, 2012. – 200 с.
4. Меметов И. Периодизация истории развития крымскотатарского литературного языка [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94738/31-Memetov.pdf?sequence=1(дата обращения: 18.01.2021)
5. Мицкевич И.М. План-конспект урока английского языка «Проживание в старом или новом доме» с применением технологии case-study; 10 класс [Электронный ресурс].- Режим доступа: https://pedsovet.su/load/111-1-0-51548 (дата обращения: 18.01.2021)
6. Муртаза А.Ш. Современные методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях [Электронный ресурс] // Вестник КазНУ.- Алматы, 2016.- Режим доступа: https://articlekz.com/article/16319) (дата обращения: 12.02.2021)
7. Муртазина Л.Р. О некоторых вопросах преподавания татарского языка в РТ на современном этапе [Электронный ресурс].- Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/o-nekotoryh-voprosah-prepodavaniya-tatarskogo-yazyka-v-rt-na-sovremennom-etape
8. Сальникова О.А. Что включает в себя коммуникативная компетенция? [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://www.school2100.com/upload/iblock/142/1422ec1747d648de7d80b4516963e8fd.pdf (дата обращения: 10.02.2021)
9. Селендили Л.С. Лексико-семантические и синтморфологические особенности конструктов крымскотатарского предложения (формальный и прикладной аспекты): дис. ... д-р. филол. наук: 10.02.02 –«Языки народов Российской Федерации (урало-алтайские языки)». - г. Симферополь, 2015. – С.110-130. [Электронный ресурс].- Режим доступа: https://iling-ran.ru/theses/selendili_full.pdf (дата обращения: 10.02.2021)

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ИНТЕГРАЛЬ АЛЫМНЫҢ РОЛЕ

Сибгаева Ф.Р.
Казан федераль университеты
FiruzaRS@mail.ru, ruzilya5@mail.ru

Аннотация. Образование сегодня направлено на формирование интеллектуально развитой личности с целостным гармоничным мировоззрением, с пониманием глубины взаимосвязи явлений и процессов окружающего мира. В свете современных проблем комплексного развития личности учащегося на базе общего среднего образования проблема интеграции и межпредметных отношений приобрела принципиально важное социально-педагогическое значение. Интеграция между учебными предметами не отменяет систему предметов, а, скорее, улучшает ее и позволяет углубить взаимозависимость между различными дисциплинами.

Необходимо выявить особенности и отбор контента при интеграции - интеграция материалов из традиционных, классических предметов и включение в интеграцию материалов нового школьного контента. На пересечении этих подходов могут быть разные результаты: а) появление совершенно новых предметов (курсов); б) разработка новых курсов, обновление содержания в рамках одного или нескольких предметов; В) создание отдельных блоков уроков, объединяющих материал одного или нескольких предметов, существующих параллельно с уроками учебной программы; г) проведение разовых интегративных уроков.
Ключевые слова: интеграция, татарский язык, интегративное обучение.

Мәгариф системасын модернизацияләү бурычын тормышка ашыруда мөмкин булган юлларның берсе – традицион укыту чараларын заманча мәгълүмати һәм интеграция алымнары белән берлектә куллану.

Мәгълүмати һәм интеграция алымнарын куллану укучы шәхесен формалаштыру, вариативлык, мәктәп программасын индивидуальләштерүгә ярдәм итә. Шулай ук өйрәнелә торган предметны актив һәм иҗади үзләштерүдә мөһим роль уйный, материалны яңа югарылыкта аңлату, укыту процессын заман таләпләренә туры китереп оештыруда да яңа мөмкинлекләр ача.

Татар теле дәресләрендә интеграль алымны куллану берничә факторга бәйле. Иң элек, балаларның яшь үзенчәлеген исәпкә алырга кирәк. Интеграль дәрес мәктәп курсында традицион булмаган интерактив метод-алымнар куллану буларак та карала.

Дәресләрне интегральләштерүнең төп максаты – укучыларда яңа заман кешесенә хас булган фәнни фикерләү сәләте үстерүгә, дөньяны яңача күзаллауга йогынты ясау. Уку-укытуны интегральләштерү ул – укучыларда предметларны үзара бәйләнештә өйрәнүләре аша дөньяга караш тәрбияләү.

Интегральләштерелгән дәрес – төрле фәннәр буенча белемнәрне берләштерү һәм нинди дә булса проблеманы чишү өчен махсус оештырылган дәрес. Мондый дәресләр укучыларга файдалы. Алган белемнәрне системага салырга мөмкинлек бирә, фәнгә карата кызыксыну уята. Дәрес барышында укучылар белән индивидуаль эшләргә, хаталарны вакытында төзәтергә мөмкинлек туа [11, 29].

Интеграль дәрес структурасы төгәллеге, дәрес материалының эзлеклелеге, предметларның үзара бәйләнеше, мәгълүматлылыгы буенча традицион дәрестән аерылып тора.

Мондый типтагы дәресләрне оештыру өчен укытучы төп максатны билгели, максатка ярашлы материал сайлап ала.

Интеграль дәресләрне оештырганда, түбәндәге формаларны куллану нәтиҗәле: лекция, әңгәмә, конференция, семинар һ.б. Күбесенчә конференция, семинар дәресләр еш үткәрелә. Фәнни-популяр әдәбият белән эшләү, таблиацалар, схемалар төзү укучыларда анализлау, гомумиләштерү, системалаштыру сәләтен үстерә. Дәрес барышында укучылар яңа материалны үзләренең белемнәре белән чагыштыралар, шуңа күрә мондый укыту нәтиҗәле була.

Интегральләштерүне горизонталь, вертикаль төрләргә бүлеп карала. Горизонталь интегральләштерү вакытында мәктәп программасы буенча укытыла торган предметлар интегральләштерелә. Вертикаль интегральләштерү бер предметның төрле елларда өйрәнелгән материалын үз эченә ала [2, 36].

Интегратив алымга нигезләнгән дәрес структурасы түбәндәгедән гыйбарәт:

1. Әзерлек этабы. Укытучы максатны билгели, танып-белү бурычларын, дәресне үткәрү формасын, метод-алымнарны билгели, әдәбият сайлап ала. Укучылар белән әзерлек эшләре үткәрелә. Төркемнәргә бүленә, темалар бирелә. Һәркем бер-ике атна үз темасы өстендә эшли.

Интеграль дәресләрне үткәрүгә әзерлек этабында төрле материал кулланыла. Коллектив укыту методлары зур роль уйный. Группаларда эш укучыны шәхес буларак формалаштыра.Укытучы җыелган материалның эчтәлеген карый, коррекцияли, кирәк дип санаса, терәк конспект әзерләргә тәкъдим итә.

2. Дәресне үткәрү. Укытучы эшне төркемнәрдә оештыра. Төркемнәр бер-бер артлы чыгыш ясыйлар. Материалны фәнни, эзлекле сөйләүгә игътибар ителә. Төп теманы аерып алу, чыгышны эксперимент белән бәйләп алып бару, күрсәтмәлелектән файдалану уңышлы санала. Төркемнәр чыгышында укучылар актив катнаша, һәр укучы чыгышыннан төркемнең эшчәнлеге бәяләнә. Эшне диалог формасында оештырырга мөмкин. Төркемнәрнең эшен сыйныфтан билгеләп куелган бер җитәкче укучы контрольдә тота.

3.Дәресне йомгаклау. Интегральләштерелгән материал гомумиләштерелә. Укучылар ике яки берничә предметтан билге алалар. Җыелган материал тапшырыла [2, 31].

Интеграль дәресләрнең уңышлылыгы төрле шартларга бәйле. Дәресләр расписаниесен җайлау, охшаш темаларның бервакытта үткәрелүе, методик ярдәмлекләрнең аз булуы һәм башка шундый мәсьәләләр интеграль дәресләрне үткәрүдә проблемалар китереп чыгарырга мөмкин. Уку-укыту процессында интегральләштерү төрле формада булырга мөмкин.

Гомуми кагыйдәләр белән таныштыруны беренчел дәрәҗәдәге интегральләштерү дип атарга мөмкин. Төшенчәләр формалаштыру, мәгълүмат алу чараларын берләштерүне шартлы рәвештә икенчел дәрәҗәдә интеграллләштерү дип карыйлар.

Өченчел дәрәҗәдә интегральләштерү материалны чагыштырма характерда өйрәнү белән бәйле һәм укучыларда чагыштыра белү, анализлау күнекмәләрен үстерүгә нигезләнгән. Әгәр бу дәресне бер генә укытучы үткәрсә, дәреснең дәвамы буларак, бу дәрестә кузгатылган проблемалар, фактлар анализлана. Шуңа күрә педагогик эшчәнлектәге хаталарны төзәтү өчен укытучыларның бер-берсенең дәресләренә йөрүләре дә мөһим [1, 37б.]

Дүртенчел дәрәҗәдә интегральләштерү укучыларның актив эшчәнлекләрен үз эченә ала. Укучылар мөстәкыйль рәвештә анализлый алалар, үзләренең алган белемнәрен нәтиҗәле файдаланалар. Бу этапта укучыларның фикерләү дәрәҗәсен контрольдә тотарга кирәк, бигрәк тә укытучыга укучыларның фикер йөртүгә ихтыяҗы тууын аңлау мөһим. Эшнең нәтиҗәсен күрү, башкарылган эшнең уңышлы булуы турында сөйли.

Интеграль дәресне бер генә укытучы да үткәрә ала. Икенче предмет укытучысы интеграль дәресләр системасын төзүдә, максат-бурычларны билгеләүдә, дәрес өчен материал туплауда катнаша. Яңа материал өйрәнү дәресләрен генә түгел, белем-күнекмәләрне системалаштыру, кабатлау дәресләрен интеграль итеп үткәрү дә отышлы.

Интеграль дәресләр төрле формада була. Күбесенчә стандарт булмаган дәресләр үткәрелә.

Дәресләрне зачет, иҗади проект яклау формасында үткәрергә була. Интеграль дәресләр ике яки берничә укытучының актив эшчәнлеген тәэмин итә. Укытучыларның роле дәреснең формасына карап үзгәрә. Бер дәресне берничә укытучы алып барырга мөмкин.

Яңа мәгълүмат хәбәр итү дәресләрендә укучылар төркемнәрдә эшлиләр.Һәр укучы үзенең темасы буенча төркем алдында чыгыш ясый.

Иҗади эзләнү дәресләрендә укучылар куелган мөстәкыйль рәвештә проблеманы чишү юлларын эзлиләр. Эзләнү алымнары алдан әзерләнеп куела. Мондый дәресләр уңышлы һәм әһәмиятле: 1) газета яки фәнни альманах чыгару. Укучыларга аерым темаларга эзләнү характерындагы эшләр бүлеп бирелә. Шул эшләрнең нәтиҗәсе буларак газета яки альманах чыгарыла; 2) контроль дәресләр иҗади проектлар яклау яки зачет тибында үткәрелергә мөмкин; 3) зачет-олимпиада, зачет-экзамен зачет-конкурс, зачет-аукцион үткәрү кызыклырак һәм уңышлырак санала.

Интеграль дәресләрне даими оештыру өчен фәннәрне интегральләштерүнең билгеле бер системасын булдырырга кирәк. Предметлар

буенча уку планнарын килешенеп тҿзү, гомуми тҿшенчҽлҽрне, охшаш темаларны аерып алу, аларны ҿйрҽнүнең бер вакытын билгелҽү, бергҽлҽп консультациялҽр үткҽрү һ.б. Аннан соң интеграль дҽреслҽрнең планын, конспектын тҿзү.

Татар телен татар ҽдҽбияты, рус теле һҽм ҽдҽбияты, чит тел, тарих, география, музыка һ.б. фҽннҽр белҽн интегральлҽштерергҽ мҿмкин.

Инглиз теле белҽн татар теле һҽм ҽдҽбиятын интегральлҽштерү психологик, педагогик һҽм эстетик яктан да үзен аклый. Чит ил ҽдҽбияты, культурасы, гореф-гадҽтлҽре укытучы ҿчен дҽ, укучы ҿчен дҽ бай материал тупларга мҿмкинлек бирҽ, башка халыкларның мҽдҽниятына, теленҽ, гореф-гадҽтлҽренҽ хҿрмҽт тҽрбияли. Чит ил мҽдҽнияте бҿтендҿнья мҽдҽниятенең бер ҿлешен тҽшкил итҽ.

Татар теле дҽреслҽрендҽ татар язучыларының ҽсҽрлҽреннҽн файдалану, шигырьлҽрне сҽнгатьле уку; грамматик категориялҽрне кабатлаганда мҽкаль-ҽйтемнҽрне, табышмакларны, җырларны файдаланырга була. Татар теле белҽн рус телен, татар ҽдҽбияты белҽн рус ҽдҽбиятын интегральлҽштерү күп мҽсьҽлҽлҽрне хҽл итҽргҽ мҿмкинлек бирҽ.

Рус мҽктҽплҽрендҽ укучы татар балаларына, рус балаларына татар телен ҿйрҽтүдҽ мондый дҽреслҽр алыштыргысыз, чҿнки грамматик категориялҽрне чагыштырма характерда аңлату укучыларның материалны җиңел үзлҽштерүенҽ китерҽ. Язучыларның биографиясен, ҽдҽби ҽсҽрлҽрне ҿйрҽнү дҽреслҽрендҽ темасы, стиле буенча туры килгҽн ҽсҽрлҽрне татар һҽм рус теллҽрендҽ чагыштырып ҿйрҽнү дҽреслҽрне нҽтиҗҽле, кызыклы үтүен тҽэмин итҽ.

Ҽдҽбият

1. Камаева Р.Б. Татар теле һҽм ҽдҽбияты дҽреслҽрендҽ яңа педагогик алымнар. – Алабуга: АИ КФУ нҽшрияты, 2012. – Б. 136.

2. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению: Пособие для учителей иностранных языков. – М.: Просвещение, 1985. – С. 208.

3. Сафиуллина Ф.С. Татар теленҽ ҿйрҽтүнең фҽнни-методик нигезлҽре. – Казан, 2001. – 424 б.

4. Чегвинарцева О. Дҽреслҽрдҽ яңа педагогик технологиялҽрне куллану // Мҽгариф. – 2007. – № 11. – Б. 21-24.

МЕТРИЧЕСКИЕ ЗАПИСИ XIX – НАЧАЛА XX ВВ. О ТОБОЛЬСКИХ БУХАРЦАХ КАК ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 20-412-720008 р_а_Тюменская область.

Файзуллина Г.Ч.
Тобольский педагогический институт им. Д.И. Менделеева (филиал) ТюмГУ
utgus@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются неопубликованные и неисследованные документы архивных фондов мечетей Тобольской губернии, хранящиеся в Государственном архиве г. Тобольска.

Ключевые слова: метрические записи, тобольские бухарцы, историко-лингвистический анализ, источник

Одна из стратегических задач государства – сохранение и развитие языков народов Российской Федерации, так как в настоящее время многие языки находятся на грани исчезновения. К таким языкам, по данным ЮНЕСКО, относится и язык коренного тюркского народа Западной Сибири – сибирских татар. В настоящее время лингвистическая наука обладает достаточно широкими и разноплановыми сведениями о диалектных особенностях устной речи сибирских татар. В то же время многие памятники письменной речи, хранящиеся в архивных фондах, до сих остаются неизученными. Объект исследования – рукописные метрические книги «на записку родившихся, о браках, разводах и смерти» Тобольского уезда Тобольской губернии XIX – начала XX вв. Хронологические рамки исследования – 30-е годы XIX – начало XX вв. Необходимо отметить, что анализ метрических книг позволит не только расширить и актуализировать лингвистические данные для целостного представления о развитии языка сибирских татар (становление речевых и языковых норм, как устных, так и письменных, особенности диалектного произношения и др.), но и рассмотреть факты влияния языка бухарцев на становления языка сибирских татар.

Материалом научной работы являются неопубликованные и неисследованные документы архивных фондов мечетей Тобольской губернии, хранящиеся в Государственном архиве г. Тобольска. В архиве содержатся фонды 32 мечетей разных населенных пунктов (юрт) Тобольской губернии, общей численностью 489 единиц хранения, при этом одно дело может достигать до 600 страниц рукописного текста.

В Государственном архиве Тобольска хранятся метрические записи, охватывающие период с 1830 по 1917 гг. и содержащие сведения по следующим юртам, в которых проживали бухарцы: Аремзянские (Ф.И639), Байгаринские (Ф.И645), Вагайские (Ф.И647), Вершинские (Агитские) (Ф.И511), Вершинские (Ф.И632), Епанчинские (Ф.И643), Иртышские (Ф.И644), Исеневские (Ф.И638), Иштамакские (Ф.И520), Казылбаевские (Ф.И646), Комаровские (Ф.И641), Кульмаметские (Ф.И649), Лайминские (Ф.И510),

Медянские (Ф.И640), Митькинские (Ф.И518), Салинские (Ф.И650), Саусканские (Ф.И635), Супринские (Ф.И648), Тоболтуринские (Ф.И513), Чебургинские (Ф.И514, Ф.И633).

Зачастую бухарцы поселялись в одних селениях с другими этническими группами Сибири. Так, уже во второй половине XIX в. в Тобольском округе совместно с ясачными и служилыми татарами выходцы из Средней Азии проживали в сорока семи населѐнных пунктах. В редких случаях бухарцы создавали и собственные монопоселения. К таковым относят селения в округе города Тобольска, именуемые юрты Комаровские (Комарау) и Ми/еримовские (Коллар).

Основной объем сохранившихся книг относится к периоду с 1831 года по 1862 год (этим годом датируется наибольшее количество сохранившихся страниц). Необходимо отметить, что внешнее качество рукописей отнюдь не зависит от продолжительности хранения, а является следствием условий хранения. Период с 1863 года по 1917 год характеризуется значительным снижением объема сохранившихся рукописей. Более того, сведения за 17 из 55 лет отсутствуют, а именно утрачена информация за 1863-1864, 1866-1869, 1874-1878, 1880, 1892, 1900, 1903, 1907, 1909 гг.

Отметим только несколько особенностей, характерных для сибирских рукописей.

Ныне в, ф, җ, һ, х в тоболо-иртышском диалекте субституируются согласными, близкими им по артикуляции или месту образования, или совсем не произносятся. С другой стороны, в некоторых говорах, например, заболотном, отчасти тевризском, появляются согласные х, ф как позиционно-комбинаторные варианты фонем *ʒ (ғ)* и *б* [Тумашева, 1977, с. 53]. В метрических книгах в написании имен девушек с компонентом *бикe* наблюдается вариативность *б* / *ф* / *п*: وياسفيكه *Нийазфикe* ‗Ниязбика‘, وياسبيكه *Нийазбикe* ‗Ниязбика‘; هاروپيكه *Һарупикe* ‗Харубика‘.

В рукописях в начале слова встречается *соответствие й~җ*: *Кыз тарафыдин* ***йизнәсе*** پسواسى *Әхмeд Хуҗа углы вeли вeкил булды* ‛Со стороны невесты доверенным был зять Ахмад сын Хужа’; يانسلطان *Йансолтан* ‛Жансолтан’, ياوباقى *Йанбакый* ‛Жанбакый’.

Сохранение согласного [*ғ*] в середине и в конце слов наблюдается в лексемах *туғ-, уғыл,* т.е. дается традиционное написание: *Тубыл губернасы, шулук ҫйeзе, Кукрeнде иленде* ***тугды***; *кыз* اوغالن ***углан*** ‛дочь, девочка’, *ир* اوغالن ***углан*** ‛сын, мальчик’, *Шул ук ҫйeз Кундан иленең Исхак Нийаз* اوغلى نا ***углына***.

Традиционная архаичная форма [г] вместо [w] современного татарского литературного языка встречается в написании слова *агырыклык* (авыру) ‗болезнь‘: *баш* ***агырыклыгы*** آعريقلغى ‛головная болезнь’.

Книги «на записку родившихся» содержат следующие данные о новорожденном:

1) пол и имя: *ир углан Мeҫхeммeдша* ‘ребенок мужского пола (досл. мужчина ребенок) Мухаммедша’, *кыз углан Ханифe* ‘ребенок женского пола (досл. девочка ребенок) Ханифа’;

2) дата рождения: *гыйнварның 21 нче йәүмендә* ‘двадцать первого дня января’, *фивральнең 5 нче йәүмендә* ‘пятого дня февраля’, *априлнең 9 нчы йәүмендә* ‘девятого дня апреля’, *нуябернең 10 нче йәүмендә* ‘десятого дня ноября’. Названия некоторых месяцев имеют вариативное написание *аугуст* / *афгуст* август', *уктәбер* / *укдәбер* ‘октябрь', *дикәбер* / *тикәбер* ‘декабрь'. Необходимо отметить, что в книгах Чебургинских юрт используется только арабский вариант *йәүмендә* ‘дня’, а, например, в Саусканских – оба варианта *йәүмендә* и *көненде* ‘дня’;

3) данные об отце: *атасы йасаклы Халид* ‘отец его ясачный Халид’, *атасы сарт Габдевәли* ‘отец его сарт Габдевали’, *атасы казак Ишмөхәммәд* ‘отец его казак Ишмухаммед’. В книгах о рожденных и «для записки сочетания браков и разводов» содержатся сведения о социальном статусе и этнической принадлежности. В XIX – начале XX вв. наблюдается неоднородность в этническом плане: *атасы йасаклы Халид* ‘отец его ясачный Халид’, *атасы йасаклы Габденасыйр* ‘отец его Габделнасыр’, *казак Моратбакый* ‘казак Муратбаки’, *астабунай* (< рус. *отставной*) *казак Әлмөхәммәд* ‘отставной казах Альмухаммед’ или *осдабуяб* (< рус. *отставной*) *казак Корбанбакый* ‘отставной казак Курбанбаки’, *сарт Габделказый* ‘сарт (бухарец) Габделкази’ или *сәртия Мөхәммәдеррәхим* ‘сарт (бухарец) Мухаммедеррахим’, *имам әлмөслимин Гомәр* ‘мусульманский священнослужитель Гумер’, *указной мулла Гомәр Кызылбай углы* ‘указной мулла Гумер сын Кызылбая’;

4) данные о матери: *анасы Мафирузә* ‘мать его Мафируза’, *анасы Рабига* ‘мать его Рабига’, *анасы Мәстүрә* ‘мать его Мастура’;

5) место рождения: *Тубыл губернасы шулук өйәз Кукрәнде илендә тугды* ‘родился в деревне Кукранде (Чебургинские) того же уезда Тобольской губернии’, *Тубыл губернасы шулук өйәз Кундан карьядә тугды* ‘родился в деревне Кондан (Конданские) того же уезда Тобольской губернии’. Лексемы *ил, авыл, карья* ‘деревня’ выступают синонимами: *аул* ‘деревня’ [Гиганов, 1804, с. 121], *ил, авул* ‘село’ [Гиганов, 1804, с. 534], лексема «*карья* ‘деревня, селение’ (< араб. *ẓарйā*) активно использовалась в прежнем татарском литературном языке. При этом лексемы *ил* (семантический диалектизм *ил* ‘деревня’ и *карья* используются в записях Чебургинской мечети. Следовательно, в данном случае в записях Чебургинских юрт зафиксированы синонимы, относящиеся к территориально ограниченным и устаревшим.

Книги «на записку о браках» содержат следующую информацию:

1) данные о сочетающихся браком: *Тубыл өйәзе Игәй авылының сарт Аллайар Исәнйар углының кызы Мәрйәмне шул ук авылның сарт Очкуртгә Сөендек углыга никах укылды* ‘Дочери сарта Аллаяра сына Исаняра Марьям из деревни Игеевские Тобольского уезда сыну Суендека сарту Очкурту из той же деревни читали никах’;

2) дата: *майның 11 нче йәүмендә* ‘11 дня мая’, *ийүлнең 9 нчы көнендә* ‘9 дня июля’, *априлнең 10 нчы йәүмендә* ‘10 дня апреля’;

3) доверенные от невесты и жениха: *Кыз тарафындан иткәсе Садыйк Осда углы вәли вәкил булды вә кияү тарафындан Уразбакый Кылау углы вәли*

вәкил булды, зәүҗәеннең ризалыгының шаһидләре шул ук илнең Мөхәммәд Күчүк углы әлимса кылдым. Бугай Өмрат углы әлимсам кылдым ‘Со стороны невесты доверенным был отец Садык сын Осды и со стороны жениха доверенным был Уразбаки сын Кылау, согласие супругов я, их шахит Мухаммед сын Кучука, скрепил подписью. Я, Бугай сын Амрата, поставил подпись’;

4) сумма денег, которую передает жених родителям невесты: *Мәһәре мөсәммә йөз илле сум барчасын үтәмәклүкүм өчүн кияү Исхак Нийаз углы әлимса кылдум вә һәм мәзкүрә кызым Мәликә өчен вәли вәкил иткәсе Садыйк Осда углы әлимза кылдым* ‘За передачу денег в размере 150 рублей жених Исхак сын Нияза ставлю подпись и за вышеназванную мою дочь Малику доверенный отец Садык сын Осды ставлю подпись’;

5) имя муллы, заключившего брак: *Тубыл губернасы шул ук өйәз Күкрәнде иленең мәншүрле мәхәллә имамы мулла Зөлкарнәин Нийаз углы никах хөтбәсен укудукыма әлимза кылдым* ‘В подтверждение прочтения мной никаха поставил подпись имам Зулькарнай сын Нияза из деревни Чебурга Тобольской губернии того же уезда’.

В метрических книгах «на записку о смерти» приводятся следующие данные об умершем:

1) половозрастной статус и личное имя: *ир Шаһмирза* ‘мужчина Шахмирза’, *хатун Мәхфүзә* ‘женщина Махфуза’, *ир углан Йәдегәр* ‘мужчина ребенок Ядегар’, *кыз углан Зәлҗамал* ‘девочка ребенок Залджамал’;

2) дата смерти: *мартның 7 нче йәүмендә* ‘седьмого дня марта’, *үктәбернең 7 нче йәүмендә* ‘седьмого дня октября’, *нуйәбернең 9 нче йәүмендә* ‘девятого дня ноября’;

3) возраст: *6 йәшендә* ‘в 6 лет’, *алтмыш йәшендә* ‘в шестьдесят лет’, *йите айлык* ‘семимесячная’, *ике ай ун көндә* ‘в два месяца десять дней’, *бер ай үтәсе көндә* ‘месячный’;

4) причина смерти: указывается, при каких условиях наступил летальный исход (*дәрьяда һәлак булып* _в воде умерши‘, *углан зәхмәте* (досл. болезнь ребенком) ‘при родах’) или название заболевания (*чикутка зәхмәте* ‘чахотка’);

5) место смерти: *Тобол губернасы шул ук өйәзе Ләчек иләндә дәфен булды* ‘погребение состоялось в деревне Тахтагул Тобольской губернии того же уезда’, *Тубыл өйәзе Аригкүл авылында дәфен улынды* ‘погребение состоялось в деревне Аригкул Тобольского уезда’. Лексема *дәфен* арабского происхождения – *дäфн*.

Таким образом, исследование мусульманских метрических (мечетных) книги в лингвокультурологическом аспекте позволит дать более полную историко-культурную характеристику сибирских бухарцев как этносословной группы и расширит научные представления о культуре и истории Западной Сибири в целом.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ УКУЧЫЛАРНЫҢ ТЕЛ БАЙЛЫГЫН ҮСТЕРҮ

Фаттахова Р. Ф., Шәмсетдинова Р.Р.
ГАОУ ДПО «Институт развития образования РТ»
faruzilya@mail.ru, tnd@rambler.ru

Аннотация. В работе освещается проблема развития лексического запаса учащихся при обучении татарскому языку как неродному с применением коммуникативных технологий. На уроках выполняются виды работ, которые должны быть направлены на формирование устной речи и совершенствование речевой культуры учащихся: работа по тексту, составление диалогов, коммуникативные игры, ситуативные задания.
Ключевые слова: национальное образование, коммуникативный подход, устная речь, словарный запас, лексические единицы, речевая деятельность, текст, диалог, игра, ситуативные задания.

Мәгариф системасы озак еллар традицион укыту методикасына нигезләнде. Бүгенге көндә һәр укытучы үзенең дәресләрен кызыклы, нәтиҗәле итеп оештырырга, укучыларны үз дәресе белән кызыксындырырга, һәр укучыга уңыш ситуациясе булдырырга тырыша. Милли мәгариф өлкәсендә рус төркемнәрендә татар телен укыту актуаль мәсьәлә булып тора. Бертуктаусыз татар теленең грамматик кагыйдәләрен өйрәнүгә, грамматик күнегүләр эшләүгә корылган дәресләр заман таләбенә җавап бирми. Рус төркемнәрендә татар теле дәресләрен үткәрүдә традицион бертөрлелектән арынып, коммуникатив технологияләрне куллануга таба борылыш ясау ихтыяҗы барлыкка килде. Бу максатта укытучыларны коммуникатив укыту методикасы белән коралландыру, аларның квалификацияләрен күтәрү системасын камилләштерү, шулай ук коммуникатив характердагы укыту-методик әсбаплар чыгару отышлы чаралар булып күзаллана. [1, 198 б.]

Телгә өйрәтүдә коммуникатив технологияне куллану тарафдарлары грамматиканы начар белүгә караганда сүз запасының ярлылыгы телне белү дәрәҗәсенә җитдирәк йогынты ясый дигән фикердә торалар. Сүзлек запасы кешенең телне ни дәрәҗәдә яхшы белүе күрсәткечләренең берсе булып тора. Тел байлыгы кешегә үзенең фикерләрен төгәлрәк җиткерергә ярдәм итә. (И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин, Ю. К. Бабанский, М. И. Махмутов, Е.И. Пассов, М. Л. Вайсбурд, П. Я. Гальперин, А. Р. Лурия, И. А. Зимняя, Китайгородская һ.б.).

Кешенең туган теленең уртача сүзлек запасы 50 мең дип исәпләнә. Әгәр кеше сыйфатлы югары белем алса, бу күрсәткеч 30-40% ка артырга мөмкин.

Кеше телне чит тел буларак үзләштергәндә, төрле мәнфәгатьләрдән чыгып, сүзлек запасы төрлечә формалаша: көндәлек аралашу өчен 2,5 мең сүз белү кирәк; актив аралашу, газета һәм әдәбиятны укып, яңалыкларны карап аңлау

өчен, ким дигәндә 5 мең сүз белү зарур; сигез меңнән артык сүз белү чит телдә ирекле аралашу мөмкинлеген бирә.

Коммуникатив технологиягә нигезләнеп татар теленә өйрәтү укучыларның бу телдә тиешле дәрәҗәдә сүз запасы барлыкка килүен, сөйләмне ишетеп аңларга өйрәнүләрен, иркен аралашуларын тәэмин итәчәк.

Мәкаләнең максаты - гомуми белем бирү оешмаларының рус төркемнәрендә укучыларның татар теленнән тел байлыгын арттыру эшчәнлеген коммуникатив технологияләр нигезендә күрсәтү.

Телгә өйрәтү 4 бурычны

- укырга
- язарга
- сөйләшергә
- сөйләмне ишетеп аңларга өйрәтүне күз алдында тота. [2, 112 б.] Татар телен коммуникатив технологияләр нигезендә өйрәткәндә әйтелгән бурычларны үтәүгә юнәлдерелгән түбәндәге күнегүләр башкарыла:

- текст буенча эш;
- диалоглар төзү;
- коммуникатив уеннар;
- ситуатив биремнәр.

Текст белән эшләүне оештыруда төп шартларның берсе - дөрес текст сайлау. Уңышлы тәкъдим ителгән текст укучыларның тел эшчәнлеген максималь рәвештә стимуллаштыра һәм аларны белем алу эшчәнлегенә этәрә. Текст аңлаешлы, актуаль, яңа, кызыклы мәгълүматка ия булырга, укучыларның белем дәрәҗәсенә һәм кызыксыну сфераларына туры килергә тиеш. [2, 111 б.] Текстта укучыларга таныш сүзләр, фразалар белән бергә үзләштерү өчен яңа лексик берәмлекләрнең дә булуы зарур. Текст буенча эш текст уку, текст буенча сорауларга җавап бирү, текст буенча сораулар төзү, эчтәлек сөйләү, төп теманы билгеләү, план төзү, конспектлаштыру, аннотация язу, анализлау һ.б. биремнәрне үз эченә ала. Тексттан соңгы этапта текст буенча диалогик һәм монологик сөйләм оештырыла. Текстта очраган яңа сүзләр белән сүзлек эше, аларны сөйләмдә активлаштыру күнегүләре башкарыла.

Дәрестә оештырылган диалогик сөйләм барышында вакытында ике укучы арасында мәгълүмат тапшырыла. Диалогта катнашучылар бер-берсенә чиратлап сорау/җавап, раслау/инкяр итү, шик белдерү, ышанмау, риза булу/риза булмау, үтенү, киңәш бирү формаларында репликалар әйтәләр, шулар аркылы татар теленең аерым грамматик формаларын өйрәнү, сүзлек запасын тулыландыру, дөрес әйтелеш нормаларын үзләштерү тормышка ашырыла. Укучыларны диалогик сөйләмгә өйрәтү күнегүләре күптөрлелеге һәм кызыклы булуы белән аерылып тора. Алар укучыларга белемнәрен кабатларга, аларның интеллектуаль фикерләвен, коммуникатив сәләтен үстерергә ярдәм итә. Әлеге төр сөйләмгә караган күнегүләргә түбәндәге мисалларны китереп була: диалогны башлау; диалогны тулыландыру; диалогны дәвам итү; диалогны тәмамлау; билгеле бер ситуациягә караган диалог төзү; үрнәк буенча диалоглар төзү; билгеле тема буенча диалог төзү; диалоглардагы хаталарны табу;

монологны диалогка үзгәртү; диалогны монолог итеп язу; рәсем, картина буенча диалог төзү; схема буенча диалог төзү.

Укучылар диалог төзегәндә, алган белемнәрен ныгыталар, мәгълүмат туплыйлар, лексик берәмлекләрнең иң кирәклесен сайлап алалар, грамматик формаларны дөрес кулланырга өйрәнәләр, гомумиләштереп нәтиҗәләр ясыйлар. Әлеге төр эшчәнлек вакытында балаларның интеллектуаль фикерләү һәм коммуникатив осталыклары үсеш ала. [4, 421 б.] Диалог аша укучылар татар сөйләм этикеты үрнәкләрен, тотрыклы сөйләм гыйбарәләрен, төрле репликаларны актив үзләштерәләр. Уку аралашуы көндәлек аралашуга китерсен өчен, балаларның үз фикерләрен төгәл һәм дөрес итеп белдерергә өйрәтү зарур.

Уен укучыга эмоциональ яктан йогынты ясый, телне өйрәнү өчен мотивацияләү чарасы булып тора, шәхеснең фикерләү, танып-белү аралашу мөмкинлекләрен активлаштыра. Уен белемнәрне, күнекмәләрне һәм төрле сәләтләрне ныгытырга, контрольдә тотарга һәм төзәтергә ярдәм итә, конкрет материалны өйрәнүдә уку күрсәтмәләрелеген тәэмин итә. Уен укучыларның интеллектуаль эшчәнлеген стимуллаштыра, кабул ителгән карарларның дөреслеген тикшерергә өйрәтә. Уен тулы фразаларны, җөмләләрне истә калдырырга ярдәм итә. Уенның психологик тәэсире татар телендә сөйләшү (аралашу) барьерын җиңүдә күренә. Кызыксыну һәм шатлык атмосферасы, биремнәрнең мавыктыргыч булуы - болар барысы да балаларга татар сүзләрен ирекле кулланырга комачаулый торган оялчанлыкны җиңәргә мөмкинлек бирә һәм белем бирү нәтиҗәләренә уңай йогынты ясый.

Уеннар уку максатлары һәм бурычлары, үткәрү формасы, оештыру ысулы, катлаулылык дәрәҗәсе, катнашучыларның саны белән характерлана ала. Уеннарда катнашучыларның саны буенча индивидуаль (бер кеше өчен) һәм парлы, төркемле, коллектив уеннарга бүленә. Уеннарны оештыру ысуллары буенча компьютер, имитация-модельләштерү, язма, телдән, хәрәкәтле һәм башкалар; башкарыла торган гамәлләрнең катлаулылыгы буенча гади һәм катлаулы төрләргә аерып карала. Үткәрү характеры һәм формасы буенча вербаль, хәрәкәтчән, сюжетлы, интеллектуаль (ребуслар, кроссвордлар, чайнвордлар, башваткычлар һ.б.), үзара аралашу (коммуникатив) һәм рольле уеннар, эшлекле уеннар аерылып чыга.

Уеннар өйрәтүнең максатлары һәм бурычлары буенча *телгә өйрәтү* (яки аспектлы) һәм *сөйләмгә өйрәтү* төрләренә бүленәләр. Тел уеннары, телнең төрле аспектларын (фонетика, лексика, грамматика) үзләштерергә ярдәм итәләр, фонетик, лексик һәм грамматик уеннар була. Тел уеннарын тел аспектына бәйле рәвештә бүлү шартлы күренеш, чөнки лексиканы фонетикасыз, грамматикасыз өйрәнү мөмкин түгел.

Коммуникатив технологиядә лексик уеннар укучыларның игътибарын лексик материалга юнәлтүгә һәм сүзлек запасын киңәйтүгә хезмәт итә, аралашу ситуацияләрендә сүзләрне дөрес, урынлы куллануны тәэмин итә. Мәсәлән, шарадалар, ребуслар, кроссвордлар, сканвордлар чишү автомат рәвештә яңа сүзләрне һәм аларның мәгънәләрен искә төшерергә ярдәм итә.

Ситуатив уен берничә этаптан тора: өйдә яки сыйныфта аңа әзерләнү, сыйныфта уенны оештыру, йомгаклау. Уенны оештырганда, укытучы берничә алшартны истә тотарга тиеш:

1) укучыларның коммуникатив эшчәнлеген активлаштыру, аралашу ихтыяҗы булдыру;

2) сөйләм эшчәнлегенең дәрәҗәсен истә тотып, балаларга рольләрне дөрес бүлеп бирү, укучыларның мөмкинлекләренә игътибар итү, ситуатив уеннарда барлык укучыларны да катнаштыру мәҗбүри;

3) укучының кәефен тоемлап, уңай нәтиҗәгә ирешүгә омтылу;

4) укучыларга яхшы таныш булган ситуацияләрне куллану;

5) үзара ярдәмләшү, телдән актив аралашу мохите булдыру, психологик комфорт халәте тудыру.

Ситуатив уеннар шактый зур яңа лексиканы тиз һәм продуктив хәтерләүгә ярдәм итә, балаларны конкрет ситуациядә әлеге лексиканы кулланырга өйрәтә. Мәсәлән, урта сыйныф укучылары өчен "Туган көн" проекты отышлы булачак. Балалар үзләренең туган көннәренә чакырулар язалар, нинди бүләк алырга теләүләре, бәйрәм менюсы турында теләкләр әйтәләр. Бәйрәм импровизацияләнгән чәй табыны артында сюжетлы-рольле уен рәвешендә уздырыла. Уенда катнашучыларның бер-берсеннән яшерен рәвештә алдан әзерләнгән бүләкләрен тапшыру күңелле сюрприз булып торачак. Шигырьләр, җырлар, күңелле котлаулар бәйрәм атмосферасын тагын да арттырачак.

Сөйләм ситуациясен оештырганда, сюжетлы рәсемнәрдән, мультфильмнар, фильмнардан алынган өзекләрдән файдалану яхшы нәтиҗәләр бирә. Мәсәлән, картина тәкъдим ителә, шул картина сюжетыннан чыгып, ситуатив уен оештырыла. Укучылар кызыксынып карый торган мультфильмнар, кинофильмнар тавышсыз гына күрсәтелә, аннан соң аларны ―яңгырату‖ (озвучивание) эше оештырыла.

Ситуатив уеннарның тәрбияви әһәмияте дә зур: укучыларда игътибарлылык, ярдәмчеллек, үз-үзләренә ышанучанлык, үз уңышларына шатлану хисләре тәрбияләнә.

Рус телле укучыларда телдән сөйләм күнекмләрен үстерү системалы рәвештә алып барыла: даими лексик эшчәнлек, өйрәнелә торган материалны күп тапкырлар кабатлау, сүзлек эше, аралашу күнегүләре. Дәрестән тыш вакытта укучыларны социаль челтәрләрдә татар телендә аралашырга, татарча интернет-ресурслар кулланырга күнектерү, татарча үткәрелгән мәдәни, фәнни, спорт чараларына катнаштыру шулай ук нәтиҗәле булачак.

Әдәбият

1. Фаттахова Р.Ф. Рус төркемнәрендә татар телен укытуда коммуникатив технологияне куллану // Сборник материалов Международной НПК ―Правовые основы функционирования государственных и региональных языков в условиях дву- и многоязычия. 11 декабря 2019 г. – Казань, 2019. – С. 198-200.
2. Фаттахова Р.Ф. Урок систематизации и обобщения знаний // Фәнни Татарстан. 2019. № 1. – С. 109-114.

3. Фаттахова Р.Ф. Пратический татарский язык. Методическое пособие для изучающих татарский язык. Издание второе, дополненное // Казань: Татарское книжное издательстово, 2012. – 176 с.
4. Шамсутдинова Р.Р., Фаттахова Р.Ф. Развитие творческих способностей учащихся на уроках татарской литературы // IV Андреевские чтения: современные концепции и технологии творческого саморазвития личности. Сборник статей участников Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. 2019. – С. 419-422.
5. Шамсутдинова Р.Р. Татарский язык за 20 уроков // Казань: Магариф, 2001. – 98 с.

ТЕЛЛӘРНЕ ЗАМАНЧА УКЫТЫЙК

Фәтхуллова К.С., Мөгътәсимова Г.Р.
Казан федераль университеты
kadria.kgu@mail.ru, gulnaz-72@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются современные педагогические технологии, широко используемые в области языкового образования, в том числе при обучении татарскому языку. Среди них наиболее привлекательными считаются информапционно-коммуникационные, дистанционные, игровые технологии, а также технологии модульного, проблемного, интегрированного обучения, кейс-технология и проектная технология. Использование их способствует развитию коммуникативной компетенции студентов, которая понимается как способность порождать высказывание на изучаемом языке.
Ключевые слова: языковое образование, татарский язык; традиционная методика, современные технологии, коммуникативная компетенция.

Хәзерге шартларда татар теле укытучылары ия булырга тиешле методик компетенцияләр түбәндәгеләрдән гыйбарәт: «укытучы-укучы» системасы белән идарә итә белү; дәресне үткәрүгә методик үзгәрешләр кертү; шәхескә юнәлтелгән педагогик технологияләрдән файдалана белү; укучыларга мөстәкыйль белем алу өчен шартлар булдыру; импровизациягә сәләтле булу; белем бирүнең сыйфатын яхшырту һәм эшнең нәтиҗәлелегенә ирешү.

Методик хезмәтләрдә әйтелгәнчә, педагогик технология – укытучының эшчәнлеге белән бәйле һәм белем бирү максатларына ирешүгә юнәлтелгән билгеле бер эшләр бердәмлеге ул [1, 12]. Шуңа күрә дә заманча технологияләр белем бирүне уңышлы оештыру, максат-бурычларны, белемнәрне үзләштерү һәм коммуникатив күнекмәләр булдыру нәтиҗәләрен, дәресләрдә төрле алымнарны гамәлгә ашыруны үз эченә ала. Хәзерге вакытта телләргә өйрәтү өлкәсендә киң кулланыла торган технологияләргә түбәндәгеләрне кертеп карыйлар: мәгълүмати-коммуникацион технологияләр, проектлар технологиясе; проблемалы укыту технологиясе; уен технологиясе; үстерелешле укыту технологиясе; интегратив укыту технологиясе; модульләп укыту технологиясе; дистанцион беле бирү технологиясе; кейс технологиясе, интенсив укыту технологиясе һ.б. Бүгенге көн укучыларына татар теленнән сыйфатлы белем бирү өчен, әлеге технологияләрне системалы һәм урынлы файдалану мөһим. Заманча технологияләрне куллану укытучыга түбәндәге максатларга ирешү мөмкинлекләре тудыра:1) балаларда татар телен өйрәнүгә даими кызыксыну булдыру; 2) укучыларның танып белү эшчәнлеген активлаштыру; 3) укучыларның иҗади мөмкинлекләрен ачып бирү һәм иҗади үсешен тәэмин итү; 4) укучыларга җитәрлек мәгълүмат бирү; 5) уку материалын аңлаешлырак итеп җиткерү; 6) белемнәрне системага салу һәм гомумиләштереп күрсәтү; 7) үзлектән белем алу мөмкинлекләрен киңәйтү; 8) укучыларда эзләнү-тикшеренү эшләре алып бару теләгенә уяту; 9) предметара бәйләнеш булдыру.

Татар теле дәресләрендә укытучылар тарафыннан кулланыла торган заманча технологияләрнең кайберләренә тукталып һәм аңлатмалар биреп үтик.

Алда әйтелгәннәр арасында мәгълүмати технологияләр аерым урын алып тора, чөнки Интернет ресурсларыннан тыш телләргә өйрәтүне күз алдына китерү мөмкин түгел. Алар ярдәмендә уку-укытуга индивидуаль якын килү мөмкинлекләре арта, шул ук вакытта телгә өйрәтүне интенсивлаштыруга да юл ачыла. Төрле аралашу ситуацияләреннән чыгып, укучылар Интернеттан өстәмә мәгълүмат таба һәм хәбәрләмә булдыруда аннан файдалана ала.

Яңа технологияләр арасында методистлар икенче урынга телләрне дистанцион рәвештә укыту системаларын куялар һәм аларны башкача электрон укыту платформасы дип атыйлар, чөнки анда онлайн-курслар урын ала. Дистанцион курслар эчтәлеге, максатлары, күләме буенча аерылырга мөмкин, ләкин алар мәгълүматны төрле яклап җиткерергә ярдәм итә. Аларда барлык төр материаллар берьюлы бирелә: видеосюжетлар, текстлар, график мәгълүмат, анимация һәм телдән сөйләм [4, 315]. Моның белән бергәттән укучы үзе теләгән вакытта кирәкле курстан актив рәвештә файдалана ала.

Проект технологиясе уку мәсьәләсен чишүгә юнәлтелгән гамәли характердагы иҗади биремнәрне үз эченә ала. Аның төп максаты – укучыларда кызыксыну уяту һәм аерым бер темага багышланган проект эше аша белемнәрне реаль аралашуда кулланырга өйрәтү. Проект эшен башкару барышында укучылар иҗади мөмкинлекләрен ачып бирү, мөстәкыйль рәвештә фикер йөртү, үзара хезмәттәшлек итү кебек күнекмәләргә ия булалар.

Проблемалы укыту технологиясенә килгәндә, аның төп эчтәлеге укытучы җитәкчелегендә укучыларның мөстәкыйль эзләнү эшчәнлеген оештырудан гыйбарәт. Элеге эшчәнлек нәтиҗәсендә аларның шәхси сыйфатлары, телне гамәли куллану мөмкинлекләре, мәсьәләне билгели һәм аны чишү юлларын эзләп табу күнекмәләре үсеш ала.

Белем бирүнең барлык баскычларында да киң кулланыла торган уен технологияләренең дә әһәмияте зур, чөнки алар укыту максатларына ирешергә юл ача: укучыларның танып белү һәм фикер йөртү эшчәнлеген активлаштыра; тел берәмлекләрен истә калдыру мөмкинлекләрен арттыра; укучыларга дифференциаль якын килүне тәэмин итә. Педагогик процесска бәйле рәвештә уеннарны түбәндәге төркемчәләргә бүлеп карыйлар: өйрәтү уеннары; тренинг үткәрү уеннары; тикшерү уеннары; гомумиләштерү уеннары һәм иҗади уеннар. Куллану ысулыннан чыгып, аларның берничә төрен билгелиләр: сюжетлы, рольле, эшлекле, имитацион уеннар.

Уку барышында конкрет бер ситуацияне анализлауга багышланган ысулны кейс технологиясе дип атыйлар. Ул укучыларда социаль активлык, аралашу осталыгы, эшлекле әңгәмәдә үз фикереңне белдерә белү кебек кирәкле сыйфатлар булдырырга ярдәм итә. Укытучы, әлеге технологияне куллангада, укучыларны индивидуаль рәвештә дә, төркемдә дә кирәкле мәгълүматны анализларга, төп проблемаларны билгеләргә һәм аларны күмәк рәвештә хәл итәргә өйрәтә. Әлеге технология укучыларда интерактив күнекмәләр, үзара

телəктəшлек күрсəтү, уртак карар кабул итə белү, алган белемнəрне эшкə җигү кебек мөһим сыйфатлар булдыруга китерə.

Модульле укыту технологиясенең төп максаты: укучыларны үз эшлəрен дөрес планлаштырырга, төрле чыганаклардан файдаланырга, чагыштыру, анализлау, системалаштыру кебек актив эш формаларын кулланырга өйрəтү. Шулай эшлəгəндə генə, алган белемнəр төпле һəм ныклы була.

Интегратив укыту технологиясе (мəсəлəн, инглиз һəм татар теле дəреслəре) укучыларның белем алу потенциалын, актив рəвештə фикер йөртү һəм теллəр арасындагы уртаклыклар белəн аермаларны билгелəү күнекмəлəрен үстерүгə китерə. Моның белəн бирəттəн алар тел берəмлеклəрен төрле яклап бəялəргə, үз сөйлəмнəрен эзлекле, аңлаешлы итеп оештырырга күнегəлəр.

Тулаем алганда, яңа педагогик технологиялəрне сайлау һəм куллану буенча берничə нəтиҗəне билгелəп үтə алабыз: беренчедəн, укучыларның яшен, белем дəрəҗəсен һəм дəреснең темасын исəпкə алу; икенчедəн, традицион һəм инновацион методларның бер-берсен тулыландыруын истə тотып эш итү; өченчедəн, тел һəм сөйлəм материалын визуаь рəвештə кабул итүнең мөһимлегенə аерым игътибар бирү. Бүгенге көндə теллəрне укытуны яңача оештыру һəм укучыларны алган белемнəрен аралашуда кулланырга күнектерү – заман талəбе. Шуңа күрə дə КФУ ның Филология һəм мəдəниятара багланышлар институты базасында үткəрелə торган укытучыларның белемен үстерү курсларында да нəкъ шушы проблемаларга төп игътибарны юнəлтəбез, стажировка мəйданчыкларында алдынгы укытучыларның гамəли эшчəнлеге белəн таныштырабыз.

Шулай итеп, яңа педагогик технологиялəрне куллану һəм татар телен укытуны гамəли эшчəнлеккə нигезлəнеп алып бару, белем бирү өлкəсендəге заманча үзгəрешлəрне укытучыларга җиткерүне төп бурычыбыз дип саныйбыз.

Əдəбият

1. Донецкая О.И. Интернет-технологии в обучении иностранным языкам. – Казань: Каз. гос. ун-т, 2009. – 79 с.

2. Камаева Р. Татар теленə өйрəтүдə заманча педагогик технологиялəр //Мəгариф, 2014. – №11; № 12.

3. Кашлев С.С. Современные технологии педагогического процесса. – Мн.: Университетское, 2000. – 95 с.

4. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб.пособие для студ. высш. учеб.заведений. – М.: Академия, 2007. – 368 с.

5. Фатхуллова К.С., Гусейнова Г.А. Современная модель дистанционного обучения татарскому языку // Научный Татарстан, 2015. – №2. – С. 140-143.

6. Шайхин А. Татар теле укытучысына Интернет ничек булыша? //Мəгариф. Татар теле, 2016. – № 4. – 40-42 б.

«ПУШКИН ИЛӘ ЛЕРМОНТОВТАН ҮРНӘК АЛАМ...»
(Г. ТУКАЙ ӘДӘБИ МИРАСЫНДА «ПУШКИННӘН МОКЪТӘБӘС» ИРЕКЛЕ ШИГЫРЬЛӘРЕНЕҢ ТЕЛЬ-СТИЛЬ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ)

Фәхриева Л.Х.
Казан шәһәренең 72 нче мәктәбе
leilya-lovely-fakhrieva@mail.ru

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются стилистические и лингвистические особенности вольных переводов Г. Тукая из А.С. Пушкина. Представлен сравнительный анализ стихотворений А. Пушкина в переводах на татарский язык Г. Тукаем. Выявлены особенности переводов лексических средств выразительности, отмечены как некоторые неточности, так и удачи.
Ключевые слова: межлитературный диалог, вольный перевод, наследие Тукая, переводы стихотворений Пушкина, поэзия, перевод, особенности переводов лексических средств выразительности.

«Һәр халыкның үз бөекләре була. Бөеклек ул – рухи һәм акыл биеклеген билгеләүче күрсәткеч. Халкың бөеклегенең ни дәрәҗә биеклеген бүтен зур биеклекләр белән чагыштырып белеп була», – дип яза халык шагыйре Равил Фәйзуллин. Тукай һәм Пушкин – әнә шул чагыштыру эталонына әверелгән зур биеклекләр. Г. Тукай бары 27 (иҗат итү чоры 8 ел), А.С. Пушкин 37 ел гына яшәсәләр дә, аларнын гомере гасырлар белән исәпләнә. Чөнки аларның һәрберсе, кыска гына вакыт эчендә, олы һәм кабатланмас иҗади мирас калдырган шәхесләр. «Пушкин иҗаты үзеннән соңгы чор сүз сәнгатенең ныклы нигезен салган. Пушкиннан бөек үзгәрешләр башлана... Мондый мисал татар әдәбиятында да күзәтелә. Тукайдан соң башка халыклар алдында милли һәм татар әдәбиятларының әһәмияте артты», – дип бәяли танылган рус прозаигы М. Горький.

Пушкин белән очрашуның Тукай өчен әһәмияте зур була: шагыйрь үзен хаклы рәвештә Пушкинның укучысы дип санаган, аның белән горурланган һәм аңардан шигърият серләренә төшенгән. Әлбәттә, Пушкин Тукай өчен остаз гына булмый. Моның шулай икәнлеген Тукайның рус шагыйренә атап язган шигырьләреннән, истәлек-хатирәләреннән күрәбез: шагыйрьләр табигатенә генә хас булган аерым бер эчке җылылык һәм ягымлылык сиземләнә аларда.

Тукайның русча теле дә Пушкин, Лермонтов шигырьләре белән ачыла, Җаекта өчьеллык рус классын тәмамлагач та, Тукай рус әдәбиятын өйрәнүне ташламый. Крылов, Пушкин, Лермонтов, Кольцов, Толстой аның яраткан язучыларына әйләнәләр. Рус классикларының кайбер әсәрләрен ул шул вакытта ук тәрҗемә итә, ләкин татарча матбугат булмау сәбәпле, бастыра алмый.

Белгәнебезчә, татар әдәбиятында әдәби тәрҗемә милли әдәбиятның бер өлешен тәшкил итә. Татар теленә беренче әдәби тәрҗемәләр (ә алар ирекле тәрҗемәләр булганнар) урта гасырларда ук барлыкка килә. Тәрҗемәләр, кагыйдә буларак, ирекле рәвештә эшләнгән. Күп очракта оригинал әсәрнең

авторы яки исеме күрсәтелмәгән. Г. Тукайга килгәндә, шагыйрь һәр шигыренең исеменнән соң кемнең әсәреннән файдалануын күрсәтеп барган. Татар теленә тәрҗемә тарихы да нәкъ менә бөек шагыйрь Г. Тукай исеме белән бәйле. Тукай үзенең тәрҗемә эшчәнлегендә күренекле рус шагыйре А.В. Жуковскийны остаз итә, аның тәҗрибәсеннән файдаланып, татар әдәбиятында ирекле тәрҗемә мәктәбен нигезли. Тәрҗемәдә үз иҗат кысаларыннан чыгып эш итә, үз максатын һәм бурычларын куя.

Рус текстыннан читкә китү, аның кайбер әйләнмәләрен төшереп калдыру, кайберләрен бары тик татар теленә хас алымнар белән тәрҗемә итү, оригиналга теге яки бу детальләр өстәү – бу үзенчәлекләр барысы да Тукайның иҗат юнәлешенә һәм иҗтимагый карашларына бәйле.

Тукайның барлык тәрҗемәләре – нигездә ирекле тәрҗемәләр. Аларны шартлы рәвештә ике төргә бүлеп була: оригиналга якын һәм оригиналдан ераклашкан тәрҗемәләр. Беренчеләрендә рус текстларын тәфсилләп аңлату, киңәйтеп тәрҗемә итү очраса, икенчеләренең характеры төрлечә. Алар арасында шагыйрьнең үз строфалары кушылган өлешчә тәрҗемәләр бар. Бу тәрҗемәләрдә оригиналның кайбер строфалары, билгеле бер фактларның татар халкы тормышына, әдипнең үз иҗади рухына туры килмәве сәбәпле төшереп калдырылган. Оригиналдан ераклашкан тәрҗемәләр арасында Тукайның үз әсәрләре булып үсеп киткәннәре дә күп. Шагыйрь аерым бер шигырьләре белән нәзирә алымын иҗади яңарта, гасырлар дәвамында Көнчыгышка, рус һәм аның аша Европа поэзиясенә борып җибәрә; дөнья әдәбияты кебек рифма, жанрлар төрлелеген, кабатлауларны, рефрен, анафора, ялгауларны иркен куллана. Әмма ул Көнчыгыш әдәбияты казанышларыннан да баш тартмый.

Шагыйрь 1906 нчы елда үзенә кумир итеп А.Пушкинны алуын игълан итә. Шуңа да Тукайның әдәби мирасында Пушкиннан тәрҗемәләр яки аның иҗатыннан файдаланып язылган күп кенә шигырьләр булуы табигый. Таҗик язучысы С. Айнидан «Сез Пушкинның әсәрләре белән кайчан һәм ничек таныштыгыз? » – дип сорагач, «Тукайдан укыдык», – дип җавап бирүе мәгълүм. Мисал өчен, 1907 елны Пушкиннан тәрҗемә ителгән «Мәхбүс» («Узник») шигырен алыйк. «Тимер читлек»тәге тоткын һәм «ирек иркендә үскән яшь каракош» образлары ярдәмендә шагыйрь үзенең иреккә, азат тормышка булган мәхәббәтен бик ачык чагылдыра. Оригинал 3 строфалык шигырь, беренче һәм икенче, өченче белән дүртенче тезмәләр үзара рифмалашкан. Г. Тукай тарафыннан башкарылган тәрҗемә исә бер-берсе белән рифмалашкан 13 икеюллыклардан гыйбарәт. Шагыйрь эпитетларны да турыдын-туры, бер компонентын үзгәртеп, яисә өстәлмәләр белән тәрҗемә иткән: *орел молодой – яшь каракош, кровавую пищу – канлы калҗасын; в темнице сырой – тимер читлек эчендә (дымлы төрмәдә), мой грустный товарищ – моңлы иптәшем (моңсу иптәшем), криком своим – ят садасы (тавышы белән). Вольные птицы* эпитетын – *азатлык кошлары (ирекле кошлар)* дип, метафора аша биргән. *Белеет гора – зур таулар агара, синеют морские края – диңгезләр төтен күк, күм-күк* кебек сынландыруларны тәрҗемә итүдә дә иреклелек күзәтелүен

күрәбез. Әйтик, беренче мисалда, таулар сүзе алдыннан зур дигән ачыклаучы сүз өстәлсә, икенче мисалда оригиналдагы сынландыру поэтик чарасы татар укучысына тәрҗемәдә чагыштыру лексик сурәтләү чарасы аша тәкъдим ителә. Шигырьдә Г. Тукай тарафыннан гына кертелгән эпитетлар да бар: *каты кайгы, ачы хәсрәт, каты җирдә, яңа эш, ямь-яшел кырлар, болыннар, тавышсыз, тынсыз аулак һәр урыннар* шундыйлардан.

1906 нчы елда Тукай Пушкинның «Евгений Онегин» романының бер строфасы («Кого ж любить?»дип башланган, IV бүлек, XXII строфасы) мотивы буенча «Кемне сөярге кирәк? » шигырен яза. Пушкинның Онегины – эгоист. Ул үзен генә ярата, мәхәббәттән баш тарта. Тукай да: *«Үзеңне сөй! Ярат үзеңне-үзең»,* –ди.

Пушкинның 4 строфалык «Поэту» шигыренең эчтәлек-формасын татар классигы 11 икеюллыктан торган «Киңәш» шигырендә ачып бирә. «Поэту» шигырен Пушкин 1830 нчы елда иҗат иткән. Ул шагыйрьнең җәмгыятьтәге роле, шигърият өчен ни дәрәҗәдә кирәк булуы турындагы уйланулары белән бүлешә. Әдип – ирекле. Аның үз юлы, кыйбласы булырга тиеш. Шагыйрь һәрдаим үзенең эшчәнлеген камилләштерсен, яңа үрләргә омтылсын, шул ук вакытта бүләкләүләрен дә көтмәсен; ул бәяне үзенә үзе бирә ала, дигән фикер үткәрә рус әдәбиятының күренекле вәкиле.

Г. Тукай «Киңәш» шигырендә шагыйрь дустына мөрәҗәгать итә һәм *«Кешеләргә сереңне сөйләмәс бул, эчеңдә нәрсә янганын үзең бел. Серең белгәч, кызартырлар йөзеңне»,* – ди. Хәтта *«Кача күр, кош кеби мактауларыннан»* да дигән киңәш бирә. Александр Сергеевичта *любовию народной, восторженных похвал, минутный шум, дорогою свободной, свободный ум, плоды любимых дум, свой высший суд, свой труд, взыскательный художник, твой огонь твой треножник, в детской резвости* кебек метафора-эпитетларны очратсак, Г. Тукайда *кош кеби, яшьрен хәзинәңне, артык сүз, тәмле-тәмле күз яше* кебек сурәтләү чараларын күрәбез.

Рус әдибенең «Я пережил свои желанья» (1821) шигыренә килгәндә, әлеге әсәр көньяк сөрген елларында язылган. Бу шигырь шагыйрьнең үз язмышы турында уйлануларын үз эченә ала. Ул әле яшь булуына карамастан, инде күпне күрергә өлгергән. Лирик герой үзен бәхетле санамый, яшәү көчен җуйган. Юкса, бу яшьтә (22 генә яшь) бәхет һәм мәхәббәт турында уйлар, хыялланыр чак. Тукай, үз чиратында, «Пушкиннән мокътәбәс» язылган «Теләү бетте» (1909) шигырендә *«Теләү бетте, фәкыйрь калдым хәзер: тормыш үзенең биргәнен алды; Күңел буш: анда калды тик авыр хәсрәт, ачы кайгы»,* – дип остазының фикерләрен иҗади дәвам иттерә. Өметсезлеккә бирелгән лирик «мин» үз алдына *«Кайчан тавыш-тынсыз гына бер көн бетәм инде?»* дигән риторик сорау куя һәм үзен *«туңып беткән агачның яп-ялангач бер ботагында»*гы *«соңга калган бер генә яфрак»* белән чагыштыра. Татар укучысына оригиналның идея-эчтәлеген җиткерүдә ирекле тәрҗемә тарафдары Г. Тукай *чиксез ихтыярымнан, гаҗәеп ләззәтле, тәмле хыял, буш күңел, авыр хәсрәт, ачы кайгы, гүзәл чәчкәмне, явыз тәкъдир, каты тәкъдир, суык тәкъдир, актык дәкыйкамне, туңып беткән агачның яп-ялангач бер*

ботагында, соңга калган бер генә яфрак кебек лексик сурәтләү чараларын уңышлы файдалануга ирешкән.

Югарыда китерелгән шигырь юлларыннан күренгәнчә, текстның тәгәллеге һәрвакытта да сакланмый. Каләм иясе, еш кына, әсәрнең бары тик идеясен, нигезен һәм төп образ-детальләрен генә алган һәм оригиналдан бик нык аерылып торган «яңа әсәрләр» иҗат иткән. Мондый ысул һәм чаралар исә аның шигырьләренә милли колорит биреп торалар.

Әдәбият

Гарбовский Н.К. Теория перевода: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по спец. «Лингвистика и межкультур. коммуникация». – М.: Изд-во Московского университета, 2004. – С. 542.

Заһидуллина Д.Ф. Шагыйрь иҗатын өйрәнергә яңача караш // Мәгариф, 2006. – №4. – 12 бит.

Набиуллина Г.А. Перевод художественного текста (конспект лекций). – Казань, 2014. – С. 109.

Пехтелев И.Г. Тукай и русская литература. – К.: Татарское книжное издательство, 1966. – С. 182.

Пушкин А.С. Сайланма әсәрләр 2 томда: шигырьләр, поэмалар, «Евгений Онегин» романы, әкиятләр, драма әсәрләре. Т. 1. – Казан: Таткнигоиздат матур әдәб. ред-се, 1954. – 743 б.

Тукай Г. Сайланма әсәрләр: шигырьләр, поэмалар һәм чәчмә әсәрләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 480 бит.

СИНОНИМИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА В ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Ферафонтова А.И.
Казанский федеральный университет
feraffarida@yandex.ru

Аннотация. В статье рассматривается теоретические вопросы синонимической парадигмы. Приводятся взгляды ученых, относительно этого термина.
Ключевые слова: синонимы, парадигма, лингвистика, лексика.

Язык – постоянно изменяющаяся система, изменению подвергается, прежде всего, словарный состав. В нем отражаются новые явления действительности, новые понятия, что находит выражение в синонимии. В научных исследованиях наблюдается высокий интерес к проблеме синонимии и синонимической парадигмы. Вопросы синонимии разрабатывались в трудах Д.Н.Шмелева, В.В.Виноградова, Ю.Д.Апресян, Л.В. Серебрякова, В.Н. Мигирина, В.А. Звегницева; синонимические словари русского языка создавали Клюева В.Н. (1856), Александрова З.Е. (1968), А.П. Евгеньева (1970), Н.Абрамов (1996), Горабчевич К.С. (1996), Ю.Д.Апресян (2000). В тюркском языкознании вопросы синонимии рассмотрены такими учеными как В.Г.Хангильдин (1940), В.Мескутов (1961), Абдуллаев Б.Т. (1961), Ш.Ханбикова (1961), Ф.С. Сафиуллина (1984) и др.

Согласно «Словарю лингвистических терминов» Т.В. Жеребило (2010), синонимическая парадигма – «синонимический ряд, в котором интегральным признаком является адекватность (тождественность), близость значений синонимов. Дифференциальные признаки синонимов в синонимичной парадигме – различия в звучании (написании) слов, в их значениях и функционально-стилевом употреблении. В синонимической парадигме выделяется доминанта». Основанием для объединения слов в парадигму служит тождество; лингвист Ф.де Соссюр отмечал, что «весь механизм языка зиждется исключительно на тождествах и различиях, причем эти последние являются лишь оборотной стороной первых» [4: 141]. При этом тождество в языке предполагает многообразие лексическое и грамматическое. Тождество выступает интегральным признаком, определяющим различия языковых единиц. Слова в языке образуют синонимический ряд, в котором слова обладают различными семантическими признаками. Синонимы обозначают одно понятие, каждый из них характеризует это понятие только с определенной стороны, но выполняет различные функции в парадигматическом ряду. Слова с самыми объемными и нейтральными значениями составляют доминанту синонимической парадигмы. Доминантой становится стилистически нейтральное слово, обладающее большой лексической сочетаемостью. Доминанта становится единицей сопоставления синонимов.

Синонимическая парадигма основана на том, что слова образуют группы, объединенные на основе их семантических свойств. В парадигме члены ряда взаимосвязаны, расположены последовательно; это особая система, представляющая собой объект филологического исследования. Между членами парадигмы существует семантическая связь, на основе которой осуществляется составление иерархической структуры синонимической парадигмы.

Значения синонимов не являются тождественными, совпадающими, но между синонимами в рамках парадигматического ряда существует семантическая связь. Члены парадигматического ряда обладают совпадающими и различающимися, дифференциальными компонентами. Дифференциальные признаки определяют существующие сходства и различия между членами синонимического ряда. В синонимический ряд могут быть объединены слова с предельно близкими значениями и минимально близкими значениями. Дифференциация синонимов в парадигме может быть осуществлена по семантике (содержание различных по отношению к доминанте сем), стилистическому признаку (содержание различных эмоционально-экспрессивных коннотаций), по отношению к различным стилям речи. Также производится структурное разделение синонимов (однокорневые, разнокорневые).

Синонимическая парадигма как объект изучения предполагает установление взаимосвязи между ее членами, определение семантики синонимов, степени их близости. Проводится анализ дефиниций по толковым и двуязычным словарям, выявляются дифференциальные признаки, позволяющие построить иерархическую структуру синонимической парадигмы.

В научных работах, проведенных отечественными учеными, широко рассматриваются суть и формы синонимических парадигм. Так, в исследовании Хоменко О.В. [5] исследуется моделирование синонимической парадигмы с доминантой «страх». Волкотруб Г.И. анализирует фразеологические антонимико-синонимические парадигмы современного русского языка [1]. В диссертации Казанцевой Е.А. [2] проводится когнитивно-сопоставительное описание синонимических парадигм с доминантами «to frighten» и «пугать». Однако существует необходимость проведения исследования синонимической парадигмы лексических единиц в башкирском и татарском языках, где монографические работы на сегодняшний день отсутствуют.

Таким образом, синонимическая парадигма, представляющая собой особую систему, в которой элементы объединены семантической связью, представляет собой объект научного исследования. Анализу подвергаются дефиниции слов, компоненты значений членов синонимической парадигмы, определяется тип связи между членами ряда.

Литературы

1. Волкотруб Г.И. Фразеологические антонимико-синонимические парадигмы современного русского языка: автореферат дис. ....кандидата филологических наук: 10.02.01. – Киев, 1991. – 22 с.

2. Казанцева Е.А. Когнитивно-сопоставительное описание синонимических парадигм с доминантами to frighten и пугать: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.20. – Краснодар, 1999. – 19 с.
3. Словарь лингвистических терминов: Изд. 5-е, испр-е и дополн.- *Н*азрань: Пилигрим, 2010.-*568 с.*
4. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. // Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1977. – 697с.
5. Хоменко О.Е. Моделирование синонимической парадигмы с доминантной "страх": Дис. ....канд. филол. наук: 10.02.19. - Ставрополь, 2006. – 184 с.

ТАТАР ТЕЛЕ ҺӘМ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ КУЛЛАНУ ӨЧЕН, LEARNINGAPPS.ORG СЕРВИСЫ ЯРДӘМЕНДӘ ИНТЕРАКТИВ БИРЕМНӘР ТӨЗҮ

Хәева Ф. Ж.
Казан шәһәре Киров районы 182 нче олитехник лицее
khaevafanuza@mail.ru

Аннотация. В статье представлены материалы проведения мастер-класса с педагогами-предметниками по изучению возможностей сетевого социального сервиса LearningApps.org. Охарактеризован веб-сервис LearningApps и раскрыты его возможности для создания интерактивных учебно-методических пособий по разным предметам, в том числе по татарскому языку. Слушатели научатся создавать с помощью онлайн - сервиса кроссворды, пазлы, тестовые задания, викторины, дидактические игры, адаптировать видео-файлы к использованию в учебном процессе.
Ключевые слова: LearningApps.org сервисы, виртуальный класс, интерактивное приложение, информационные технологии, онлайн-сервисы.

Мастер – классның максаты: татар теле һәм әдәбияты дәресләрен, заманча технологияләргә нигезләнеп, үткәрү мөмкинлекләрен күрсәтү; татар телен һәм әдәбиятын өйрәткәндә файдалану өчен, LearningApps.org сервисын кулланып төзелгән дидактик биремнәр тәкъдим итү.

Мастер – класс барышы:

Дистант укыту шартларында туган (татар) теле һәм әдәбяты укытучылары кыенлыклар алдында калды. Тәкъдим ителгән платформаларның күбесендә, туган тел һәм әдәбият дәресләрендә куллану өчен, методик ярдәмлекләр юк диярлек.

Шуңа күрә дә мин бүген сезнең игътибарыгызга балаларның белемнәрен актуальләштергәндә, яңа тема өйрәнгәндә һәм ныгытканда, **LearningApps.org** сервисын кулланып төзегән дидактик биремнәр (уеннар) тәкъдим итәм. Шундыйлардан кроссворд чишү, пазллар җыю, парын табу, сүзләрне (рәсемнәрне) төркемнәргә урнаштыру, төшеп калган сүзләрне урнаштыру, викторина һәм башка уеннарны санап китәргә була. Биремнәрне әзер килеш алып кулланырга да мөмкин, ләкин сайтта укытучы үзе теркәлеп эшләсә, укытучы өчен уңайлырак булачак. Укытучы өчен шунысы уңайлы: биремнәрне тиз арада үзгәртеп, төрле темага, төрле сыйныф өчен яраклаштырырга мөмкин.

Хәзер шул уеннарның берничәсен генә карап китик.

“Пазл җыю” уены

Бирелгән исемнәрне ―Агачлар‖, ―Чәчәкләр‖, ―Җиләк-җимеш‖, ―Куаклар‖, ―Яшелчәләр‖, ―Үләннәр‖ дип исемләнгән лексик төркемнәргә дөрес итеп урнаштырыгыз.

Әгәр укучы биремне дөрес башкарса, пазллар астына яшерелгән рәсем килеп чыга, бала: ―Афәрин! Син булдырдың!‖- дигән сүзләр белән канатландырыла. Әгәр инде ялгышлык җибәрсә, ―Уйлап кара!‖ яки ―Яхшылап уйла!‖ кебек фразалар укучыны игътибарлы булырга өнди.

“Кроссворд” уены

―Кроссворд‖ уены исемнең билгеләмәсен, ялгызлык яки уртаклык исемнәрне, исемнең грамматик категорияләрен, синтаксик функцияләрен искә төшерү максатыннан файдаланыла.

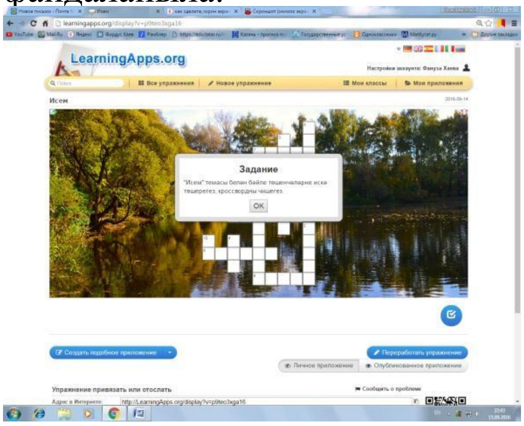

Бирем: "Исем" темасы белән бәйле төшенчәләрне искә төшерегез, кроссвордны чишегез.

“Парын тап” уены

Мәсәлән, бу уенны мин парлы, кушма, тезмә исемнәрне яки исемнәрнең килеш белән төрләнешен искә төшерү максатыннан төзегән идем.

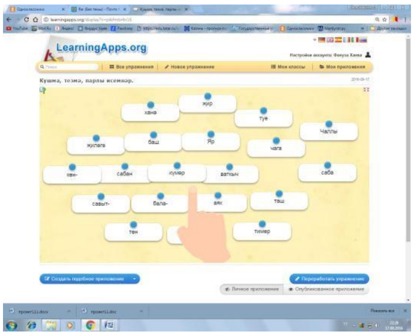

Биремнәр: 1. Кушма, тезмә, парлы исемнәр ясагыз, парларны дөрес итеп урнаштырыгыз. 2. Җөмләләрдә тиешле килештәге сүзне кулланыгыз.

“Парлылар” уены

Әлеге уенны 8 нче сыйныфта ―Казан – спорт шәһәре‖ темасын үткәндә кулландым. Уенның асылы шунда: рәсем белән аның атамасын дөрес табарга кирәк. Карточкалар бер-бер артлы гына ачыла. Әгәр тәңгәл килсәләр, пар табылды диген сүз һәм карточкалар ачык кала; әгәр тәңгәл килмәсәләр, карточкалар ябыла. Бу уен укучының игътибарын таләп итә һәм спорт корылмаларының атамаларын истә калдырырга ярдәм итә.

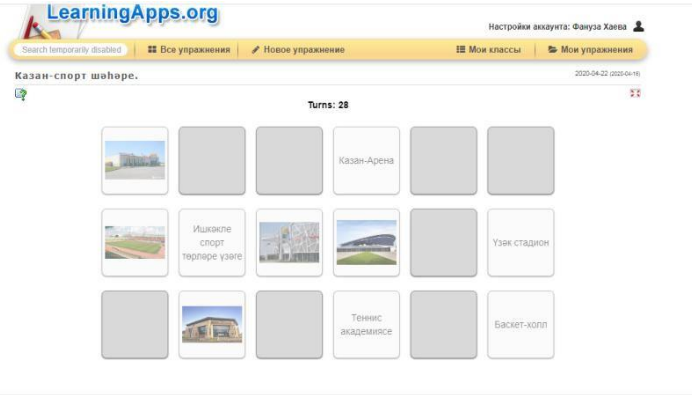

“Тәртип буенча урнаштыр!” уены

Бирем: репликаларны, диалог барлыкка килерлек итеп, тәртип буенча урнаштырыгыз.

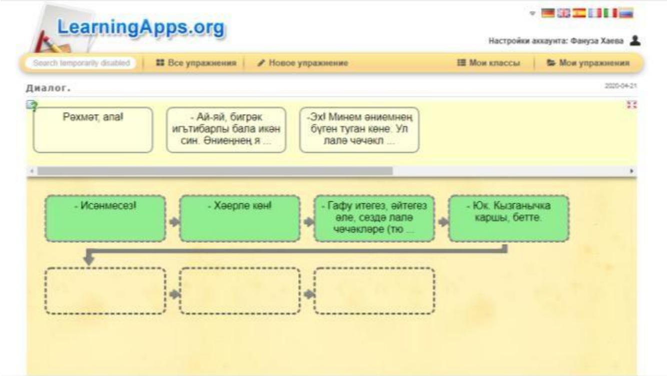

“Классификация” уены

Бу уенны текстны укыганнан соң, аның эчтәлеген аңлауларын тикшерү максатыннан кулланырга яратам. Татар төркемнәрендә ―Бәйлекләр‖, ―Теркәгечләр‖, ―Кисәкчәләр‖ темаларын үткәннән соң да тәкъдим иттем.

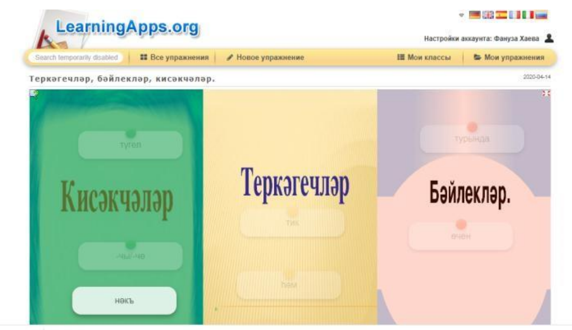

Бирем: җөмләләрне яки сүзләрне тиешле төркемнәргә урнаштырыгыз.

“Дөрес җавапны сайлап алу мөмкинлеге булган викторина” уеннары

Бу уеннарда укучы сораугa дөрес җавапны сайлап алырга тиеш. Уен тәмамланганнан соң, укучының ничә сорауга дөрес җавап бирүе күрсәтелә. Шуңа күрә дә әлеге биремне мин укучыларның белемнәрен тикшерү максатыннан тәкъдим итү өчен отышлы дип саныйм.

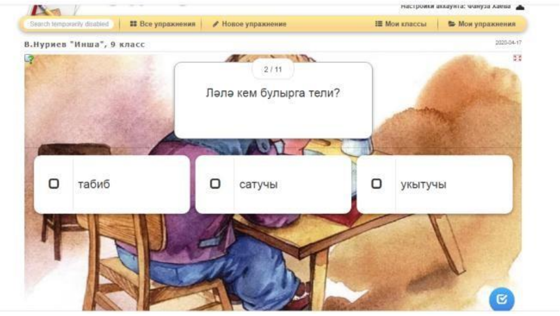

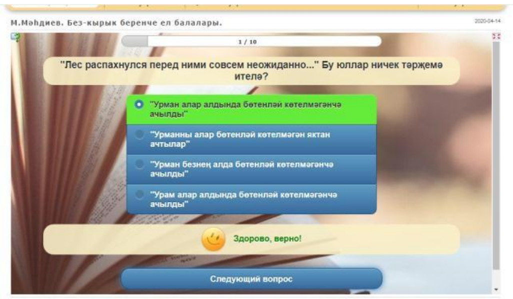

Бу уеннар LearningApps.org сайтында урын алган. Без платформадагы уеннарның берничәсен генә крап киттек. Анда уеннар күптөрле. Алардан әзер килеш тә файдаланып була, ошамаса, уеннарның биремнәрен тиз арада үзгәртү мөмкинчелеге дә бар.

LearningApps.org платформасының укытучы өчен тагын бер отышлы ягы бар. Әгәр укытучы үзе теркәлеп эшләсә, укытучы бу платформада укучыларын терки алачак һәм тәкъдим ителгән биремнәрне укучылары ничек эшләвен күзәтә алачак. Моның өчен ―Мои классы‖ вкладкасында һәр сыйныфны, анда укучы баларның исем-фамилияләрен күрсәтергә кирәк булачак, һәм платформа үзе һәр укучыга логин, пароль бирәчәк. Укытучыга бу логин-парольләрне укучыларга таратырга гына кирәк булачак.

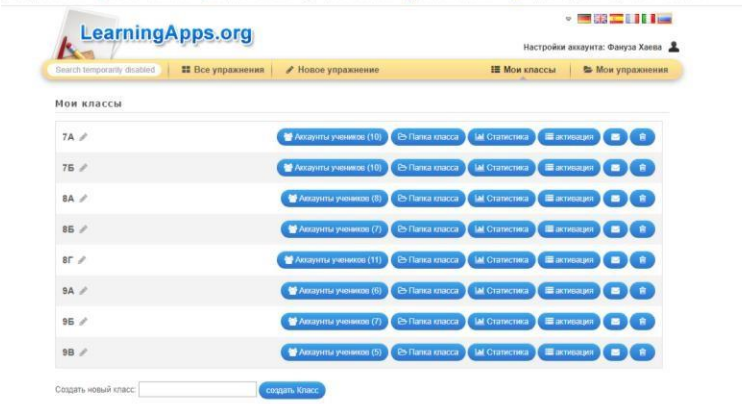

Бу эшне башкарганнан соң укытучы һәр класс папкасына уеннарны урнаштыра ала һәм укучыларның биремнәрне башкаруын статистика аша күзәтә ала.

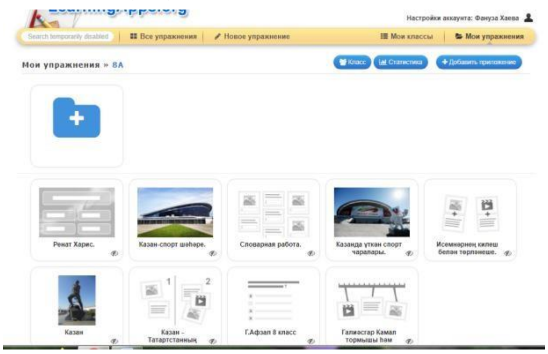

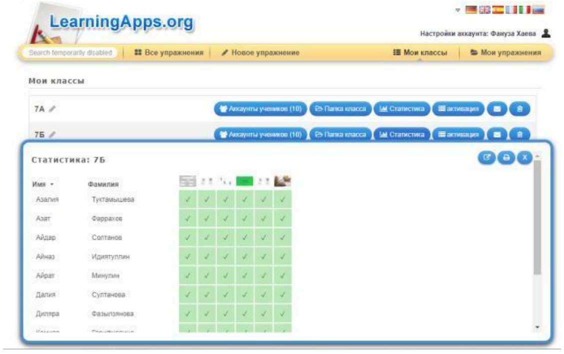

Барлык алда сөйләнелгән материалга йомгак ясап, нәтиҗә ясыйк.

LearningApps.org сервисын мин бик яратып кулланам, чөнки уен кебек текъдим ителгән биремнәр теманы үзләштерүне җиңеләйтәләр, балаларга да кызыклы. Һәрбер уен темадан чыгып сайланырга тиеш, шул очракта гына ул телне өйрәнү процессында уңай нәтиҗәләр бирер дип ышанып әйтергә мөмкин.

Дәрестә уеннарны куллану өчен, укытучы зур методик әзерлекле булырга, уенны кызыксындырырлык, мавыктыргыч итеп оештырырга тиеш. Әлбәттә, һәр яңа эш вакыт таләп итә. Башта авыррак кебек тоелса да, эшли башлагач, укытучының үзенә дә бик кызыклы булачак. Мәкалә белән танышкан кеше, һичшиксез, **LearningApps.org** сервисын үз эшендә ошатып кулланыр дигән өметтә калам, чөнки әлеге сервис тиз арада уеннар төзергә, уенны кирәкле темага яраклаштырырга ярдәм итәчәк.

Уңышлар сезгә, хезмәттәшләр!

Әдәбият

1. Харисов Ф.Ф. Заманча белем бирү технологияләре: Аспирантлар, магистрлар һәм укытучылар өчен кулланма. – Казан, 2015. – 62б.
2. Харисов Ф.Ф. Научные основы начального обучения татарскому языку как неродному/ Под ред. проф. Л.З.Шакировой. – Спб.: филиал изд-ва «Просвещение», 2001. – 431с.

Электрон ресурслар

1. Методические рекомендации по созданию интерактивных заданий в сервисеLearningApps.//https://www.yamg.ru/images/files/dot/metodicheskie-rekomendacii/learningappsorg.pdf (мөрәҗәгать итү вакыты: 07.02.2021)
2. LearningApss.org – создание мультимедийных интерактивных модулей по готовым шаблонам.// https://learningapps.org/user/fanuzaz (мөрәҗәгать итү вакыты: 06.02.2021)

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ ОДАРЕННОСТИ УЧАЩИХСЯ ГИМНАЗИИ

Хаева-Хаметзянова В.Х.
Актанышская гуманитарная гимназия-интернат для одарѐнных детей
venerahaeva@yandex.ru
Фатхуллова К.С.
Казанский федеральный университет
kadria.kgu@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается педагогический опыт организации гуманитарного образования в школе-интернате для одаренных детей. Деятельность гимназии для одаренных детей направлена на личностно-ориентированное образование, воспитание социально активной и самостоятельной личности, развитие интеллектуальных, коммуникативных способностей и ключевых компетенций учащихся.
Ключевые слова: гуманитарное образование, полилингвальная среда, коммуникативная одаренность, педагогические инновации, творческая активность.

Современная лингводидактика акцентирует внимание педагогов на активизации познавательной деятельности учащихся. В связи с этим развитию у учащихся умения осуществлять речевую деятельность не только на родном, но и на других языках придается неоценимое значение. Содержание языкового образования в условиях реализации ФГОС общего образования включает в себя сферы коммуникативной деятельности; коммуникативные и социальные роли; языковой материал, правила его оформления и навыки оперирования им; комплекс речевых умений, характеризующих уровень практического владения языком как средством общения и познания в контексте диалога культур; этикетные формы речи и умение ими пользоваться в различных сферах речевого общения; широкий спектр транскультурной информации; общие учебные умения.

Содержание языкового образования ориентировано на становление следующих личностных характеристик выпускника общеобразовательной школы: знающий языки, уважающий культуру и духовные традиции; активно и заинтересованно познающий мир, осознающий ценность труда и творчества; умеющий учиться, осознающий важность образования и самообразования для жизни и деятельности, способный применять полученные знания на практике; социально активный, соизмеряющий свои поступки с нравственными ценностями, осознающий свои обязанности перед семьей, обществом, Отечеством; умеющий вести конструктивный диалог, достигать взаимопонимания, сотрудничать для достижения общих результатов; ориентирующийся в мире профессий, понимающий значение профессиональной деятельности для человека в интересах устойчивого развития общества и природы.

Исходя из задач совершенствования языкового образования в начале XXI века в нашей стране стали появляться общеобразовательные учреждения нового типа, в том числе гуманитарные гимназии для одарѐнных детей, деятельность которых направлена на личностно-ориентированное образование, воспитание социально активной и самостоятельной личности, развитие интеллектуальных, коммуникативных способностей и ключевых компетенций. Современное гуманитарное образование – это особое образовательное действие, и главное в этом действии заключается в возможности влияния человека на свое образование, участия в нем, выстраивании своих образовательной траектории. Педагогическое сообщество понимает необходимость изменений в отечественной системе языкового гимназического образования в условиях еѐ интеграции в мировое образовательное пространство. Это, в свою очередь, требует внесения изменений в цели, содержание, технологии обучения, в организацию учебно-воспитательной деятельности школьников, в систему контроля и оценки уровня их языковой подготовки. Все больше очущается необходимость развития сети образовательных учреждений нового типа, учитывающих социальные перемены в обществе, так как своевременная реформа образовательной системы является одним из самых действенных мер для выживания всего человечества. Система образования – это базисный социальный институт, который определяет социально-экономический прогресс общества, его нравственно-психологическое состояние и культурное развитие. Одной из его функций является передача этнокультурных знаний, норм, ценностей, традиций, обеспечивающая этническую преемственность, сохранение и развитие этнической общности [3, с. 16].

Совет Европы в рамках проекта «Среднее образование для Европы» определил систему умений, которыми должны обладать сегодняшние выпускники школ: умение работать и сотрудничать в группе (в команде); умение свободно общаться на нескольких языках; умение решать проблемы, используя различные источники информации; умение использовать информационные компьютерные технологии; умение брать ответственность на себя при принятии решений и т.д. [1, с. 57].

В Республике Татарстан создана единая сеть гуманитарных гимназий-интернатов для одарѐнных детей. Первая такая гимназия была открыта в 2011 году в с. Актаныш Актанышского муниципального района [4]. Актуальность создания гимназии объясняется тем, что мир стремительно меняется, и система образования призвана быть той движущей силой, способствующей социально-экономическому росту республики. Языковая подготовка современных школьников должна отвечать изменяющимся потребностям времени. Миссия гуманитарной гимназии-интерната заключается в создании конкурентоспособного образовательного учреждения, отвечающего требованиям времени в условиях рыночных отношений. Стратегическая цель гимназии-интерната направлена на подготовку в условиях новых федеральных государственных образовательных стандартов интеллектуально и творчески

развитых учащихся, обладающих такими личностными качествами, как уважение и толерантность к другим народам, компетентность в межкультурном диалоге.

Основные образовательные задачи гимназии-интерната заключаются в следующем: развитие познавательных способностей учащихся путем углубленного изучения учебных предметов; обеспечение индивидуализации обучения; создание научно-методической и материально-технической базы для организации профильного обучения по социально-гуманитарному и филологическому направлениям; усиление профориентационной работы со школьниками; развитие гимназии-интерната как ведущего образовательного учреждения; использование информационно-коммуникативных технологий в учебном процессе.

Задачи в области творческого развития: определение педагогическим коллективом основного направления в образовательной и воспитательной деятельности; создание конкурентоспособной системы обучения, призванной воспитать у учащихся лидерские качества в условиях национальной школы.

Изучение русского, татарского и иностранных языков в гуманитарной гимназии обеспечивает развитие мышления, интеллектуальных и творческих способностей школьников, а также является средством приобщения учащихся к культуре и национальным традициям различных народов. Педагогическая деятельность учителей гимназии с одарѐнными детьми направлена на прочное усвоение предметных знаний учащимися, существенное повышение их мотивации и интереса к учебе, формирование умений и компетенций, образа мира и ценностно-смысловых оснований личностного морального выбора. В первой половине дня школьники углублѐнно изучают такие предметы, как татарский язык и литература, русский язык и литература, английский язык, история, обществознание. Результативность работы педагогического коллектива во многом зависит от отношения каждого учителя к организации учебно-воспитательного процесса, от его профессионализма, направленного на развитие личности учащегося, его природных данных. Учителя гимназии не только передают предметные знания учащимся, но и принимают самое активное участие в их интеллектуальном, психическом, эмоциональном, социальном становлении. Они адекватно принимают способности каждого гимназиста и дают ему возможность проявить себя, обогащают знания учащихся дополнительными сведениями по своему предмету, постоянно находятся в поиске новых форм и методов работы, проявляют ответственность за дальнейшее развитие одарѐнности школьников и их творческий дух. Высокая профессиональная компетентность, разносторонность интересов, постоянное самосовершенствование особенно важны для педагогов гимназии, так как от этого зависят результаты работы с одарѐнными детьми. Каждый учитель изначально должен быть готов к позитивным результатам в своей деятельности, восприимчив к способностям каждого ребѐнка, видеть свои недочѐты в работе и уметь их устранять. Учителя-языковеды придают особое значение развитию речевой компетенции учащихся, так как язык получает практическое

воплощение только в речи и через нее выполняет свое коммуникативное назначение. Формирование лингвистической компетенции предусматривает практическое усвоение закономерностей сочетания слов и их изменений, позволяющие из ограниченного количества знаковых единиц строить разнообразные высказывания: от простого предложения до целого рассказа. Без знания наиболее употребительных в речи лексических единиц и их грамматических форм, а также правил их произношения и связи, воссоздания синтаксических моделей учащиеся не могут полностью реализовать свои речевые интенции при коммуникации.

При работе с одарѐнными детьми учителя опираются на метод проблемно-исследовательского обучения и метод развивающего обучения, создают проблемные ситуации, которые стимулируют интеллектуальную деятельность учащихся. С этой целью в гимназии реализуются следующие экспериментальные программы: «Формирование у гимназистов способностей к проектно-исследовательской деятельности средствами национальной культуры и этнопедагогики»; «Учимся проектированию»; «Индивидуальный проект как предмет учебного плана. Система подготовки и реализации индивидуального проекта на уровне среднего общего образования»; «Олимпиадный клуб». По мнению педагогов гимназии, проектная деятельность как одна из педагогических технологий делает учебный процесс для школьников личностно-значимым, в котором он может полностью раскрыть свой творческий потенциал, проявить исследовательские способности, самостоятельность, активность, фантазию и креативность. Проект представляет собой самостоятельно организованную учащимися работу, в которой речевое общение органично вплетается в интеллектуально-эмоциональный контекст другой деятельности. Новизна этого подхода заключается в том, что учащимся дается возможность конструировать содержание общения. Успех защиты каждого проекта зависит от умений учителя создавать условия, стимулирующие развитие у учащихся креативных и организационно-деятельностных умений, максимальное развитие коммуникативных способностей. Как отмечают многие исследователи, проекты позволяют индивидуализировать процесс обучения языкам, предоставляя самим учащимся право выбора уровня сложности учебного материала, объема и количества дополнительного материала. Это – одна из эффективных форм совершенствования коммуникативной компетенции во всех видах речевой деятельности, дающая возможность организовать гибкий контроль над деятельностью учащихся и стимулировать у них развитие рефлексии, интегрировать знания из различных предметных областей, тем самым развивая способность к осознанию целостной картины мира. Благодаря успешной организации проектной деятельности учащиеся приобретают умения определить проблему, сформулировать исследовательскую задачу и наметить пути ее решения, работать в команде, четко и аргументированно излагать свои мысли, работать над ошибками и т.д.

Во второй половине дня гимназистам предоставлена возможность дополнительно изучать ещѐ один иностранный язык (турецкий, арабский или французский языки). Вместе с образовательными программами в гимназии особое внимание отводится организации различных творческих кружков («Сӛйлӛм теле», «Театр», «Татар журналистикасы», «Кинематография», «Татар халык биюлӛре», «Вокал», «Курай», «Философия», ―Финансовая грамотность‖, а также проведению конкурсов («Гимназия гүзӛле», «Татар егете»), которые способствуют повышению коммуникативной культуры и творческого потенциала школьников. Системная и последовательная работа по реализации поставленных целей дает свои результаты. Учащиеся гимназии-интерната из года в год становятся победителями и призѐрами различных олимпиад, успешно выступают на различных республиканских, всероссийских конкурсах и научно-практических конференциях.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что в образовательной среде гимназии есть еще одно важное свойство, связанное с особой ролью изучения языков - то, что можно назвать лингвистической ориентацией гимназического образования, в котором столь значим процесс трансляции знаний, а средство трансляции – язык - рассматривается как объединяющее поле всей образовательной среды, как средство передачи мысли и средство понимания другого человека. В этом проявляется ярко выраженный гуманитарный характер и универсальность гимназического образования.

Литература

1. Актуальные вопросы языкового образования / Под общ. ред. Ф.Л.Ратнер. – Казань: Изд. Казанск. ун-та, 2008. – 76 с.

2. Андреев В.И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. – 2-е изд. – Казань: ЦИТ, 2000. – 608 с.

3. Введение ФГОС основного общего образования как фактор модернизации системы образования СК / Под науч. ред. А.А. Волкова. – Ставрополь: ГБОУ ДПО СКИРО ПК и ПРО, 2012. – 170 с.

4. Государственное автономное общеобразовательное учреждение ―Гуманитарная гимназия-интернат для одарѐнных детей‖ //URL edu.tatar.ru/aktanysh/gimnaziya (дата обращения 10.02.2021).

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДОВ РОМАНА МАРКА ТВЕНА «ПРИКЛЮЧЕНИЯ ТОМА СОЙЕРА» НА РУССКИЙ И ТАТАРСКИЕ ЯЗЫКИ

Халиуллина А.Г., Башарова Г.
БГПУ им.М.Акмуллы
hmali76@mail.ru

Аннотация. В современной лингвистике перевод художественных произведений является важным предметом научных трудов и все еще вызывает большой интерес у исследователей. Трудность и противоречивость перевода объясняется тем, что переводчикам нужно учитывать многие факторы, такие как стилистические, эмоциональные, оценочные моменты исходного произведения. Поэтому от специалиста требуется глубокие познания культуры, этики, традиций, как языка оригинала, так и языка, на который переводится произведение.

Ключевые слова: сопоставительный анализ, перевод, «Приключения Тома Сойера», русский и татарские языки

Изучение языковых средств писателей имеет большое значение для раскрытия многих сторон национального литературного языка в целом, как, например, его истории, выразительных возможностей, закономерностей и тенденций развития языка в определенную эпоху. Все это возможно только благодаря глубокому проникновению исследователей в творческую лабораторию писателей.

Объектом исследования является роман Марка Твена «Приключения Тома Сойера» в переводе Н.Л. Дарузес на русский язык и С. Ибрагимовой на татарский язык. Такой выбор обусловлен тем, что данное художественное произведение по праву считается классикой современности, одним из лучших бестселлеров XIX века. Мы попытаемся выявить особенности, присущие переводу разных авторов. Для удобства анализа обозначим их соответственно перевод № 1 и перевод № 2 (см. табл.). В результате сопоставительного анализа отрывков перевода романа было выявлено, что перевод № 1 характеризуется максимально точной передачей всех конструкций исходного текста, в некоторых местах даже дословным переводом (см. например, предложения 4 перевода № 1 в табл.).

Отрывки переводов романа Марка Твена «ПриключенияТома Сойера» на русский язык

Оригинал, Марк Твена	Перевод К. Чуковского перевод № 1	Перевод С. Ибрагимовой перевод № 2
So they stood, each with a foot placed at an angle as a brace, and both shoving with might and main, and glowering at each other with hate. But neither could get an advantage.	Каждый стоял, выставив ногу вперед, как опору, толкаясь изо всех сил и с ненавистью глядя на соперника. Однако ни тот, ни другой не мог одолеть. Наконец, разгоряченные	Алар йөзгә йөз килеп, аяк терәп басып тора бирделәр. Аннар бер- берсенә нәфрәт тулы караш ташлап, бар көчләренә этешә башладылар. Ләкин берсе дә җиңә алмады. Алар шулай

After struggling till both were hot and flushed, each relaxed his strain with watchful caution, and Tom said: «You're a coward and a pup». I'll tell my big brother on you, and he can thrash you with his little finger, and I'll make him do it, too.» «What do I care for your big brother? I've got a brother that's bigger than he is—and what's more, he can throw him over that fence, too.» [Both brothers were imaginary.] «That's a lie». «YOUR saying so don't make it so». Tom drew a line in the dust with his big toe, and said: «I dare you to step over that, and I'll lick you till you can't stand up. Anybody that'll take a dare will steal sheep».	борьбой и раскрасневшиеся, они осторожно отступили друг от друга, и Том сказал: – Ты трус и щенок. Вот скажу моему старшему брату, чтоб он тебе задал как следует, так он тебя одним мизинцем поборет. – А мне наплевать на твоего старшего брата! У меня тоже есть брат, еще постарше. Возьмет да как перебросит твоего через забор! (Никаких братьев и в помине не было.) — Все враки. — Ничего не враки, мало ли что ты скажешь. Большим пальцем ноги Том провел в пыли черту и сказал: – Только перешагни эту черту, я тебя как отлуплю, что своих не узнаешь. Попробуй только, не обрадуешься.	кызарынып кайнарланып озак кына этештеләр дә, ниһаять, иплəп кенә бер-берсеннән читенә төштеләр, шулай да һәрберсе элеккечә сагайган хәлдә кала бирде. – Абыйга әйтеп дөмбәсләтәм әле мин синең кебек куркак көчекне, – дип сүз башлады Том. – Ул сине чәнти бармагы белән дә борып ата. — Курыкканнарые ди синең абыеңнан! Минем дә абый бар ул, синекеннән дә олырак, синең абыйыңны ул әнә теге койма аша гына томыра. (Чынлыкта исә, берсенең дә абыйсы юк) — Ышанырлар дисең инде, шыттыр әйдә! — Бер дә шыттырмыйм! Том аягының баш бармагы белән тузанга бер сызык сызды. – Менә шушы сызыкның бу ягына чыкмыйсын! Шундый итеп измәңне изәрмен, гәүдәңне дә күтәрә алмассын! Чыгып кына кара!

В переводе № 2 не переведена фраза *«You're a coward and a pup»*. С. Ибрагимова руководствовалась при работе над переводом несколько иной стратегией. Поскольку целевой аудиторией данного текста были в первую очередь школьники, переводчик ставила перед собой задачу максимально воспроизвести атмосферу повествования романа, сделать текст понятным для восприятия и вызвать сочувствие читателей к главному герою. В ее переводе можно наблюдать некоторое отступление от авторской структуры повествования и введение новых синтаксических конструкций, способствующих реализации замысла переводчика.

В переводе № 1 и № 2 используется контекстуальный или выборочный перевод. В этом отрывке он используется для перевода фразеологической единицы. Фразеологизм или свободное сочетание не совпадают с переносным смыслом, поэтому его значение модифицируется и фразеологизм переводится изолированно и передает содержание в данном конкретном контексте. Например:

I'll lick you till you can't stand up. Anybody that'll take a dare will ***steal a sheep*** *(M. Twain)*

Я тебя как отлуплю, что своих не узнаешь. Попробуй только, не обрадуешься! (Н. Дарузес).

Шундый итеп измәңне изәрмен, гәүдәңне дә күтәрә алмассын! Чыгып кына кара! (С. Ибрагимова)

Оба переводчика перевели «steal a sheep» свободными сочетаниями, не совпадающими в переносном значении с оригиналом фразеологической единицы. Переводы сохраняют стилистический и коннотативный компоненты – относятся к нейтральному стилю и выражают негативную оценку. Однако в переводе Н.Л. Дарузес и С. Ибрагимовой эмоциональный компонент выражен сильнее. Об этом говорит восклицательный знак в конце предложения. Мы думаем, что оба перевода можно считать удачными. Анализ имеющихся лексикографических источников не позволил установить значение данной ФЕ, поэтому в переводе имеет место контекстуальная замена.

Нам импонирует живой язык перевода С. Ибрагимовой. Как писала знаменитая переводчица XX века Нора Галь (Э.Я. Гальперина), «в подавляющем большинстве случаев лучше заменить официальное или книжное слово – разговорным, длинное – коротким, сложное – простым» [1]. Обобщив сказанное, следует отметить, что задача выполнения адекватного перевода более или менее успешно решается авторами обоих проанализированных нами переводов.

Литература

1. Галь Н. Слово живое и мертвое.М. : Международные отношения, 2001. 365 с.

2. Дмитриева, С.Е. Английский для студентов / С.Е. Дмитриева, Е.А. Кунцевич, Н.Ф. Мартинкевич. – М.: ИКЦ «МарТ», 2005.

3. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение / В.Н. Комиссаров. – М., 2002.

4. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Высшая школа, 1969.

МӘХМҮТ КАШГАРЛЫНЫҢ “ДИВАНЕ ЛӨГАТ ӘТ-ТӨРК” СҮЗЛЕГЕНДӘГЕ ЛЕКСИК ПАРАЛЛЕЛЬЛӘРНЕҢ СЕМАНТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ (“Табигать” тематик төркеме мисалында)

Халиуллина Н.У., Басырова А.Р.
БГПУ им. М.Акмуллы
nurkha@yandex.ru

Аннотация. В статье анализируются семантические особенности лексических параллелей, относящихся к когнитивной сфере «Природа» в словаре Махмуда Кашгари «Диване лугат ит-турк» и татарском языке. Мотивационные общности, которые находят отражение в семантике лексических параллелей, не всегда могут быть выражены в номинативном плане.
Ключевые слова: Тюркология, Махмут Кашгарлы, словарь «Диане лугат ит-турк», семантика, система языка.

Һәрбер телнең байлыгы, беренче чиратта, аның лексикасында күренә: ул объектив чынбалыкның күренешләрен, кешенең аң-белемен, уй-хисләрен, табигатьне һәм җәмгыятьне танып белү юлларын чагылдыра. Лексикологик эзләнүләрнең мөһим аспектларының берсе – теге яки бу телнең сүзлек байлыгын система рәвешендә тасвиралау. Лексиканы система күренеше буларак тикшерү – аны лексик-тематик төркемнәр буенча аеру, алар эчендә диахрон фонетик һәм семантик үзгәреш төрләрен билгеләү дигән сүз.

Сүзләр тематик төркемнәр эчендә әйбер-күренешне аңлау үзенчәлекләре, билгеле булган сүзләрнең уртак яки охшаш функцияләре нигезендә бер-берсеннән аерылалар. Һәр телнең тематик төркемнәрендә чынбарлык субъектив планда чагыла. Нәкъ шуңа күрә дә аларны чагыштырма һәм тиңләштермә яссылыкта өйрәнү төрле милләтләр вәкилләренең чынбарлыкның билгеле бер кисәген аңлау һәм сегментларга таркату, матди һәм рухи культурасының аермаларын ачыкларга ярдәм итә.

Хәзерге татар телендә «Табигать» когнитив сферасына караган лексик берәмлекләр Мәхмүт Кашгарлының «Диване лөгат-әт төрк» сүзлегендә дә байтак күзәтелде. Сүзлектә ел фасыллары, һава торышы, үсемлек һәм хайван атамалары, аларның үзлекләре, төрләре белән бәйле лексемалар аеруча зур урын алган, чөнки борынгы ата-бабаларыбыз табигатьне күзәткәннәр, предмет-күренешләргә атама биргәндә аларның үзенчәлекләренә игътибар иткәннәр. Шул билгеләр атаманың эчке формасында чагылыш табалар. Эчке форма яки мотивация борынгы язма истәлек материалларын хәзерге татар теле белән чагыштырганда һәрвакыт тәңгәл килмәскә дә мөмкин. Мәсәлән, *чоғ* ―лучи солнца‖ (МК) – чаг.: кояшка күз *чагылу* (күз камашу), татар телендә – шул ук төшенчә *кояш нурлары* ―лучи солнца‖, *ҙалїҙ* небо, воздух (МК) – чаг.: *калку* ―күтәрелү‖, татар телендә *кук, һава* небо, воздух, *kökän* радуга (МК) – *кук* ―небо‖, ләкин чаг.: *салават күпере* ―радуга‖

Бу макротөркемдәге сүзләрне җанлы һәм җансыз табигатькә караган ике төркемгә аерып тикшерергә кирәк. Мәхмүт Кашгарлының сүзлегендә һәм татар телендә тәңгәл килгән түбәндәге мисалларны китерик. Алар, үз чиратында, тагын да ваграк төркемчәләр эчендә каралды [3: 287]: җир, җир өсте төзелеше; су, табигатьтәге суның торышы; күк йөзе, космос; табигать күренешләре; һава торышы.

1) Җир, җир өсте төзелеше, җир рельефының төрләре белән бәйле лексик берәмлекләр: *балдыр* выступ, пик горы (МК) – чаг.: *болдыр* крыльцо (т.), *балчїк* жирная, глинистая грязь (МК) – чаг.: *балчык* глина (т.), *батїғ* болото; омут; низина (МК) – чаг.: *баткак* вязкий, тонкий, грязный (т.), *эр* земля (МК), *јэр* земля (МК, т.) – чаг.: *җир* земля, место (т.). *јэр* сүзенең төп мәгънәсе – «кешелекнең яшәү урыны, планета», соңрак аның «почва», «пространство» кебек мәгънәләре үсеш ала. Ә бүгенге көндә «*јэр*» сүзенең «место», «пол в доме», «постель», «должность» кебек мәгънәләре дә актив кулланыла. «Җир» сүзенең бер генә гомумтөрки аңлатмасы бар, ә бу инде аның төрки телдән килеп чыгуы турында таныклык итә. *Отруғ* остров (МК) – чаг.: *утрау* остров (т.), *öкүм* куча (МК) – чаг.: *өем* куча, груда, скопление (т).

2) Су, табигатьтәге суның торышы белән бәйле лексик берәмлекләр: *köl* озеро (МК) – чаг.: *күл* озеро (т.), *арїȥ* река (МК) – чаг.: *елга* река (т.), *эркүз* вода (МК) – чаг.: *су* вода (т.), *буз* лед (МК) – чаг.: *боз* лед (т.), *батруш суw* мутная вода (МК) – чаг.: *болганчык су* мутная вода (т.), *јол* источник родника (МК) – чаг.: *чишмә чыгышы* источник родника (т.), *kölүң* лужа (МК) чаг.: *күләвек* лужа (т.), *сундїрї* море (МК) – чаг.: *диңгез* море (т.), *сүзүк суw* чистая, прозрачная вода (МК) – чаг.: *чиста, үтә күренмәле су* чистая, прозрачная вода (т.), *тазғун* большая река (МК) – чаг.: *зур елга* большая река (т.), *тэрїңак* родниковая вода (МК) – чаг.: *чишмә суы* родниковая вода (т.), *сағ суw* чистая, питьевая вода (МК) – чаг.: *эчәргә яраклы су* питьевая вода (т.), *кэwlі* устье реки (МК) – чаг.: *елга тамагы* устье реки (т.); *саркїндї* капля (МК) – чаг.: *тамчы* капля (т.) , *сарȥїм* роса, иней (МК) – чаг.: *чык, бәс* (т.).

3) Күк йөзе, космос белән бәйле сүзләр: *јулдуз, јултуз* звезда (МК) – чаг.: *йолдыз* звезда (т,). Төрки телләрдә (чуваш теленнән башка) йолдыз атамасында зетацизм күренә: *јултуз* «звезда», *кок* небо (МК) – чаг.: *күк* небо (т.). *јэl* ветер (МК) – чаг.: *җил* ветер (т.), *јағмур* дождь (МК) – чаг.: *яңгыр* дождь (т.), *јашїн* молния (МК) – чаг.: *яшен* молния (т.), *чоғ* лучи солнца (МК) – чаг.: *кояш нурлары* лучи солнца (т.), *ȥалїȥ* небо, воздух (МК) – чаг.: *күк, һава* небо, воздух (т.), *kökäн* радуга (МК) – чаг.: *салават күпере* радуга (т.), *күн* солнце (МК) – чаг.: *кояш* солнце (т.).

4) Табигать күренешләренә караган лексик берәмлекләр: *ачуȥ köȥ* открытое, ясное небо (МК) – чаг.: *ачык, аяз күк йөзе* открытое, ясное небо (т.), *ашаȥ* подножие горы (МК) – чаг.: *тау асты* подножие горы (т.), *бöрүң* яма (МК) – чаг.: *чокыр* яма (т.), *јїл* время года (МК) – чаг.: *ел фасылы* время года (т.), *јаз* лето, весна (МК) *җәй, яз* лето, весна (т.), *öрт от* огонь, пламя (МК) – чаг.: *ялкын* огонь, пламя (т.), *таң* утро, заря (МК) – чаг.: *иртә, таң* утро, заря

(т.), *jін* берлога (МК) – чаг.: берлога (т.), *jіш* возвышенность (МК) – чаг.: *калкулык* возвышенность (т.).

5) Һава торышы белѐн бѐйле сҥзлѐр:

Мѐхмүт Кашгарлының сүзлегендѐ «яңгыр» сүзенең дүрт варианты бирелѐ. Фонетик яктан үзгѐрешлѐргѐ дучар булсалар да, мѐгънѐви яктан хѐзерге татар телендѐге «яңгыр» сүзеннѐн аермалары юк.

Эркін дождь идущий много дней (МК) – чаг.: иркенлѐп (туктамый) яуган яңгыр (т.), *jэl* ветер (МК) – чаг.: җил (т.), *jашїн* молния (МК) – чаг.: яшен (т.).

Мѐхмүт Кашгарлының «Диване лѐгат-ѐт тҿрк» сүзлеге һѐм «Табигать» тҿркеменѐ караган җансыз табигать белѐн лексик берѐмлеклѐрнең параллель булуы күзѐтелде. Фонетик яктан караганда бү сүзлѐрдѐ аваз үзгѐрешлѐре тикшерелсѐ, мѐгънѐви яктан да аермалар булуы ачыкланды, ул сүзлѐрнең семантикасы тараю яки киңѐю белѐн бѐйле.

―Җанлы табигать‖ группасына караган лексик параллельлѐрне шулай ук берничѐ тҿркемгѐ бүлеп тикшерергѐ кирѐк: үсемлеклѐр дҿньясы; хайваннар дҿньясы; хайваннар дҿньясының тҿзелеше, үзенчѐлеклѐре [Шайхулов, 2000, 147]. Хайваннар дҿньясына караган лексик берѐмлеклѐр, үз чиратында, тагын да ваграк тҿркемчѐлѐр эчендѐ тикшерелде: бҿҗѐклѐр; балыклар, сҿрѐлүчелѐр; җѐнлеклѐр, йорт хайваннары; кошлар, йорт кошлары.

1) Флора. Ңсемлеклѐр дҿньясы, аның тҿрлѐре һѐм нзенчѐлеклѐре белѐн бѐйле лексик берѐмлеклѐр: *баш* колос (МК) – чаг.: *башак* колос (т.), jaнyрғak лист (МК) – чаг.: *яфрак* лист (т.), *улjан* корень душистого растения (МК) – чаг.: *үлѐн* трава (т.), *авїнllawїн* зерно (МК) – чаг.: *ашлык* зерно (т.), *алучїн* съедобная трава (МК) – чаг.: *ашарга яраклы үлѐн* съедобная трава (т.), *арпа* ячмень (МК) –чаг.: *арпа* ячмень (т.), *ашлїӡ* пшеница (МК) – чаг.: *бодай* пшеница (т.), *бурчаӡ* горох, фасоль (МК) – чаг.: *борчак, фасоль* горох, фасоль (т.), *батмул* вид черного перца (МК) – чаг.: *кара борыч* вид черного перца (т.), *jорїнча / jорїнчӡа* клевер, люцерна (МК) – чаг.: *клевер, люцерна* (т.), *jафа* дикий лук (МК) – чаг.: *кыр суганы* дикий лук (т.), *jамғур* репа, брюква (МК) – чаг.:*шалкан* репа, брюква (т.), *кізрі* морковь (МК) – чаг.: *кишер* морковь (т.), *үкүр* просо (МК) – чаг.: *тары* просо (т.), *jім* семена льна (МК) – чаг.: җитен орлыгы семена льна (т.), *памуӡ* вата (МК) – чаг.: *мамык* вата (т.), *саман* солома (МК) – чаг.: *салам* салома (т.), самурсаӡ чеснок (МК) – чаг.: *сарымсак* чеснок (т.), *конрагу* колокольчик (МК) – чаг.: *кыңгырау чѐчѐге* колокольчик (т.), *сарған* трава (МК) – чаг.: *үлѐн* трава (т.), *сағнағу* высушенная тыква (МК) – чаг.: *киптерелгѐн кабак* высушенная тыква (т.).

2) Хайваннар дҿньясына караган лексик берѐмлеклѐр:

а) бҿҗѐклѐр: *кöкäгүн. кокакун*, муха (МК) – чаг.: *кигѐвен овод* (т.), моль (МК) – чаг.: *кҿя* моль (т.), *öрүмчäк* паук (МК) – чаг.: *үрмѐкүч* паук (т.); *арї* оса, пчела (МК) – чаг.: *сагызак, бал корты* оса, пчела (т.), *ӡарїнча* муровей (МК) – чаг.: *кырмыска* муровей (т.), *ӡурт* червь (МК) – чаг.: *суалчан* червь (т.).

б) балыклар, сҿйрѐлнчелѐр белѐн бѐйле сҥзлѐр: *балїк* рыба (МК) – чаг.: *балык* рыба (т), *баӡа* лягушка, жаба (МК) – чаг.: *бака* лягушка (т.), *jїлан* змея

(МК) – чаг.: *елан* змея (т.), *кесlінчү* вид пресмыкающихся животных (МК) – чаг.: *кысла рак* (т.), *чазан* скорпион (МК) – чаг.: *чаян* скорпион (т.).

в) җенлеклер, йорт хайваннары: *бöрї* волк (МК) – чаг.: *бүре* волк (т.), *бі* кобыла (МК) – чаг.: *бия* кобыла (т.), *бузағу* теленок (МК) – чаг.: *бозау* теленок (т.), *їт* собака (МК) – чаг.: *.эт* собака (т.), *kіnpі* еж (МК) – чаг.: *керпе* еж(т.). *азгїраȝ* муфлон, горный козел (МК) – чаг.: *кыр кәҗәсе* муфлон (т.), *ат* лошадь, конь (МК) – чаг.: *ат* лошадь (т.), *эркäч* козел (МК) – чаг.: *кәҗә* козел (т.), *эшкäк* осел (МК) – чаг.: *ишәк* осел (т.), *дэwä* верблюд (МК) – чаг.: *дөя* верблюд (т.), *азїғ* медведь (МК) – чаг.: *аю* медведь (т.), *арслан бурслан* лев и тигр (МК) – чаг.: *арыслан һәм юлбарыс* лев и тигр (т.), *jaңан* слон (МК) – чаг.: *фил* слон (т.), *чэтүк* кошка (МК) – чаг.: *мәче, песи* кошка (т.), *таwішған* заяц (МК) – чаг.: *куян* заяц (т.), *сїгїр* корова (МК) – чаг.: *сыер* корова (т.), *tіlkү* лиса, лисица (МК) – чаг.: *төлке* лиса (т.), *уд* корова (МК) – чаг.: *сыер* корова (т.).

г) кошлар, йорт кошлары: *кэкүк* вид птицы (МК) – чаг.: *кәккүк, күке* кукушка *jуғаȝ* водяная птица (МК) – чаг.: *су кошы* водяная птица (т.), *эркäк таȝағу* петух (МК) – чаг.: *әтәч* петух (т.), *үкі* филин, сова (МК) – чаг.: *ябалак* сова (т.), *чанчурға* воробей (МК) – чаг.: *чыпчык* воробей (т.), *чумуȝ* вид вороны (МК) – чаг.: *кара карга* ворона (т.), *ȝарлїғач* ласточка (МК) – чаг.: *карлугач* ласточка (т.) *кöтi* дятел (МК) – чаг.: *тукыран* дятел (т.), *сандувач* соловей (МК) *сандугач* соловей (т.), *сїгїрчїȝ* скворец (МК) – чаг.: *сыерчык* скворец (т.), *кöкүрчгүн* голубь (МК) – чаг.: *күгәрчен* голубь (т.), *öрдäк* утка (МК) – чаг.: *үрдәк* утка (т.), *тїшї таȝағу* курица (МК) – чаг.: *тавык* курица (т.).

д) кимерүчеләр: *бузағу тїлї* крыса (МК) – чаг.: *комак* крыса (т.), *чумалї* муравей (МК) – чаг.: *кырмыска* муравей (т.), *ȝундуз* бобер (МК) – чаг.: *кондыз* бобер (т.), *jарїса* летучая мышь (МК) – чаг.: *ярканат* летучая мышь (т.), *jil: jэтті башліг jil бука* семиголовый дракон (МК) – чаг.: *җиде башлы аждаһа* семиголовый дракон (т.), *jїлан* змея (МК) – чаг.: *елан* змея (т.), *күjд* моль (МК) – чаг.: *моль* (т.).

Хайван исемнәре белән бәйле тамырларны терминнар буларак билгеләргә кирәк һәм аларның мәгънә эчтәлеге тулысынча тәңгәл килә.

3. Хайваннар дөньясының тезелеше, үзенчәлекләре белән бәйле сүзләр: *jїлȝї* скот (МК) – чаг.: *елкы* табунная лошадь (т.), *jүгрүг* скакун (МК) – чаг.: *йөгерек* быстрый, быстроногий; беглый (т.), *тіріг* живое существо (МК) – чаг.: *тереклек* жизнь; живучесть, жизненность; живое существо (т.), *jaңїладї* взвигивал, лаял (МК) – чаг.: *чыңлау* звенеть, лязгать (т.), *кішнäдi* ржал, ревел (МК) – чаг.: *кешнәү* ржать (т.), *сүдсі бодал* (МК) – чаг.: *сөзү* бодать (т.), *jiliн* вымя (МК) – чаг.: *җилен* вымя (т.), *мöңүз* рог (МК) – чаг.: *мөгез* рог (т.), *jiн* берлога (МК) – чаг.: *өн* берлога (т.).

Татар теленең лексикасында борынгы төрки нигез фондына кагылышлы һәм табигать белән бәйле төшенчәләрен аңлата торган тотрыклы, киң кулланышлы сүзләр катламы бар. ―Диване лөгат әт төрк‖ сүзлегендә йорт хайванннары белән бәйле сүзләр күпсанлы. Аеруча дөянең төрле атамаларын табарга була. Бу Урта Азия халыкларында әлеге хайванның әһәмияте белән аңлатыла. Мәсәлән, *tẹvä тüпüр qoj ara jaštas* «сев на верблюда, не спрячешься

среди овец» (МК III 60). – Дөягә менеп, сарык арасында яшеренмәссең; *boyra tišin igädi «верблюд скрежетал зубами»* (МК III 254). – Дөя тешен шыгырдатты.

Борынгы төрки лексикасының бер өлеше семантик күчеш кичергән: бер төркем сүзләрнең мәгънәсе тарайган, ә башкаларының – киңәйгән, кайбер сүзләренең ясалма мәгънәләре үскән. Борынгы төрки лексик берәмлекләрнең бер өлеше үзаллы кулланмый башлаган, парлы, кушма сүзләр һәм идиомалар составында гына сакланган. Теге яки бу семантик үзгәрешләр кичергән борынгы төрки сүзләр татар телендә мәгънә үзгәреше дәрәҗәсе буенча түбәндәгечә төркемләнәләр:

1. Семантик күчеш кичергән сүзләр;
2. Мәгънәләре киңәйгән сүзләр;
3. Тарайган мәгънәле сүзләр;
4. Семантик тармакланган сүзләр, ягъни полисемия күренеше;
5. Борынгы төрки сүзләрнең бер өлеше татар телендә семантик күчеш кичерә, ул элеке мәгънәне этеп чыгару нәтиҗәсендә була. Семантикада мондый борынгы төрки мәгънәгә бик якын булган сүзләрне контекст табу авыр түгел.

Мәсәлән, *саркіндї* капля (МК) – чаг.: *тамчы* капля (т.) , *сарҙїм* роса, иней (МК) – чаг.: *чык, бәс* (т.); *эркäк таҙаӻу* петух (МК) – чаг.: *әтәч* петух (т.)

Хәзерге көндә дә лексика даими хәрәкәттә тора, чөнки тел – өзлексез үзгәрә торган аралашу чарасы.

Литература

1. Древнетюркский словарь. – Л.:Наука, 1969. – 676 с.
2. Халиуллина Н.У. Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества (Словарь). – Уфа, 2003. – ч.1. – 172 с.
3. Шайхулов А.Г. Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья (синопсис и таксономия когнитивной сферы «Природа (неживая и живая)» в континууме межтюркской и общетюркской лексики). – Уфа, 2000. – 486 с.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ КОНЦЕПТА *ӨЙ* «ДОМ» В ПАМЯТНИКАХ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Халиуллина Э.У., Сираева А.А.
БГПУ им. М.Акмуллы
s.a.a.1987@yandex.ru

Аннотация. Концепт *өй* «дом» является выражением важнейшей ценности бытия, уходящей корнями в далекое прошлое и продолжающей оставаться нравственной опорой в сегодняшней жизни. Значимость и общепонятность концепта «дом», способность репрезентировать глубокие смыслы, ценности и установки актуализируется в памятниках древнетюркской письменности.

Древнетюркские письменные памятники являются весьма достоверным источником для изучения языковой картины мира тюркских народов. В работе тексты памятников писҗменности переводятся на татарский язык.

Ключевые слова: Концепт, лексика, семантика, памятники древнетюркской письменности, дом.

В тюркской культуре концепт «дом» занимает особое место. Дом – это начало жизненного пути, семейный очаг, нравственная основа жизни человека,. Здесь сменяются поколения людей, устанавливаются и развиваются традиции и нормы морали, воспитывается молодежь. С концептом «дом» очень тесно связаны понятия «семья», «мир», «труд», «любовь», «жизнь», «смерть», «счастье».

В современном мире дом, с одной стороны, становится «немым» свидетелем повседневной жизни своего хозяина и его окружения, с другой стороны, личной/ глубоко интимной средой обитания и объектом приложения усилий человека в его обустройстве. Дом наиболее ярко характеризует не только повседневность отдельной личности, но и выступает в качестве своеобразной квинтэссенции повседневности народа и его быта, в нашем контексте – татарского.

Одним из важных элементов пространства повседневности является дом, имеющий сакральное значение для каждого человека в качестве безусловной ценности. У огромного количества народов дом как визуальная метафора олицетворяет строение космоса, модель мироздания. Дом, как мир и человек, есть одновременное олицетворение пространственно-упорядоченных макро- и микрокосмоса. Четыре стороны света соотнесены с четырехугольной конструкцией жилища и его стенами. Трехчастное строение мира по вертикали зеркально отражается в структуре дома: крыша и чердак – верхний, небесный мир, мужское начало (неслучайно здесь хранили доставшиеся от предков предметы), покровителем которого был Тенгри; жилое помещение – это земной мир, олицетворение женского начала, в котором проявлялась обыденность, повседневность; подпол – подземный мир усопших, где обитал домовой.

В мифопоэтической традиции сам дом олицетворял живое существо,

части которого сравнивалось либо с элементами мироздания (крыша – небесный мир, стены и пол – земной мир, подвал – подземный мир, окна и очаг – божества, дверь и порог – переход между мирами), либо с человеческим телом (крыша – голова, окна – глаза, очаг – сердце дома, подвал – бессознательное). В связи с эти дом символизирует порядок, космический ритм, гармонию и равновестность, «пуп»/центр Земли / Мира, микрокопию Космической горы / Мирового Дерева, осуществляющих связь между мирами, космическую ось.

Дом – символ безопасного пространства и защиты. Для человека дом как освоенное место обитания отождествляется с семьей и ее традициями, сокровищницей родовой мудрости, безопасностью и постоянством, а также сакральным пространством – своеобразным храмом, семейным гнездом, где можно укрыться, подумать/ поведать о сокровенном, оказать гостеприимство. Неслучайно дом выступал синонимом понятия «семья» (сравните, *ҫйлҽнергҽ* – «жениться, завести семью» происходит от слова ҫй – «дом»). Облик и пространство дома состоят из многочисленных элементов и вещей, значимых для семьи.

В картине мира разных народов сосредоточены основные образы, представления о данном концепте. Например, по мнению Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова, русские представления о доме заключается в следующем: для благосостояния дома требуется благословение Божие; при входе в дом и при выходе из дома следует призвать на себя благословение Божие; дом должен быть крепким – иметь прочный фундамент и надежную связь (внутреннюю конструкцию); он должен защищать от внешней угорозы; в нѐм должно быть светло; дом держится мужем, хозяином, а тепло, уют в нѐм держится женою, хозяйкой. Желанные взаимоотношения между обитателями дома – лад, мир, покой, любовь. Напротив, если в доме начались раздоры и разделения, то он скоро рухнет. Пришедшему в дом гостю обычно предлагают трапезу; дом – только для своих, и не всякого человека следует вводить в дом [Верещагин, Костомаров]. Перечисленные представления о концепте находят отражение и в пословицах и поговорках: *В гостях хорошо, а дома лучше. Дом вести – не лапти плести. В прилежном доме густо, а в ленивом доме пусто. И стены в доме помогают. Без хозяина дом сирота. Поди в гости смело, когда нет дома дела* и др.

В татарском и башкирском языках также имеются устойчивые сочетания, которые перекликаются с вышесказанным пониманием концепта: *Дом с двумя хозяйками грязен* (тат.). *В доме без хозяина не будет изобилия. Держи дом в порядке – может гость случайно нагрянуть* (башк.).

Для характеристики функционирования концепта *ҫй* «дом» в памятниках древнетюркской письменности, в частности, в языке Орхоно-енисейских надписей (VI-VII вв.), уйгурских памятниках (X в.), словаря Махмуда Кашгари «Диване лугат ит-турк», «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни (XI в.) нужно обратиться к семантической реконструкции, т.е. анализу микрополей в древних и современных родственных языках [СИГТЯ, 2006: 455].

Основным словом для «жилища» как «локуса субъекта» является **eb* > с

фонетическими вариантами *ef, ev, üv, üj* [ДТС: 162].

Лексема *eb* В Орхоно-енисейских надписях употребляется в следующих значениях: 1. жилище, становище: *kül tẹgin ẹbig bašlaju qïtïmïz.* – Мы отпустили Кюль-Тегина предводительствовать в становище (Большая надпись Кюльтегину). – ср.: *Күлтегинне ѐй башлыгы китердек* (=ясадык). *Baṣmïl jaγïdïp ẹbimrü bardï.* – Став врагами [нам], басмылы пошли на мое становище (памятник Моян Чуре). – ср.: *Басмыллар яулап ѐемѐ барды.* 2. обитатели становища, семья, домочадцы: *ẹbi on kün öŋrä ürküp barmïṣ.* – Его семейство уже за десять дней, испугавшись ушло (памятник Моян Чуре). – ср. *Ѐе ун кѐн ѐркеп (куркып) барды.* В Орхоно-енисейских надписях *eb* употребляется и в значении «женщина», т.к. именно с женщина олицетворяла дом как очаг, становище. Отсюда можно найти параллель с лексемой *ѐби* – в татарском языке «бабушка», «теща», «повитуха», здесь имеется в виду ѐби в общем, родовом значении как «женская особь». Отсюда этимология *ѐй-лѐнү* «жениться» – *ѐб-и-лѐнү* «брать жену; иметь жену». Производное *евčі* жена, женщина: *bu ikägü ...ẹr ẹbči polmïšllar.* – эти двое...стали мужем и женой (Уйгурский памятник). – Ср.: *Бу икѐү ир, ѐйче (ѐби = хатын) булдылар.*

Фонетический вариант *ev* имеет следующую семантику: 1. дом, юрта, помещение: *ẹv očaqlandï.* – в доме была сделана печь (МК). – ср.: *ѐй учакланды* (учак ясалды). *ẹvüŋkkä javutma ušaqẹ̆ï kišig.* – Не давай подходить к своему дому сплетнику («Кутадгу билиг»). – ср.: *Ѐеңѐ якынайтма ... кешене*; 2. *астр.* дом, участок неба: *bularda ẹŋ üstün sẹkäntir jorïrr / iki jïl sẹkiz aj bir ẹvdä qalïr.* – Выше всех этих движется Сатурн, / два года и восемь месяцев он остается в одном «доме»; *qaju evkä kirsä bu aj tẹrk čïqar.* – В какой «дом» не войдет луна, быстро выходит («Кутадгу билиг») [ДТС: 189]. – ср.: *Кайсы ѐйгѐ керсѐ, бу ай тиз чыгар.*

Зафиксирована в памятниках древнетюркской письменности и производное *evlän* 1. обзаводиться домом, семьей: *tünlä jorup kündüz sẹvnür / kičigdä ẹvlänip ulγади sẹvnür.* – Кто идет ночью, познает радость днем, / кто, будучи молодым, обзаводиться семьей, испытывает радость, когда взрослеет (Орхонское письмо). – ср.: *Тѐнлѐ йѐреп кѐндез сѐенер, кече ѐйлѐнеп олы(гайгач) сѐйенер.* 2. делать своим домом: *ol bu ẹvni ẹvländi.* – Он сделал этот дом своим домом; 3. *перен.* заходить в «дом», подвергаться затмению (о луне); aj qopup ẹvlänüp / aq bulït örlänüp. – Луна поднялась, вошла в свой «дом» ,/ поднялись белые облака (МК) [ДТС: 188]. – ср.: *Ай ... (күперелеп?) ѐйлѐнер, ак болыт үрлѐнер (=күтѐрелер).*

Концепт *ѐй* «дом» имеет следующую семантику в лексеме *evlıg:* 1. хозяин, владелец дома: *ẹndik uma ẹvligni ayïrlar.* – [Даже] глупый гость почитает хозяина дома; *ẹvlig tобγursaï jolqa bolur.* – Если хозяин дома накормит (*букв.* насытит), глаза [гостя] будут [смотреть] на дорогу (МК). 2. жена, женщина: *qalï evlig almaq tiläsä özüŋ/ talusïn tilä kẹб jiti qïl közüŋ.* – Если ты хочешь взять себе жену, ищи хорошую *(букв.* отборную*)* и будь очень внимателен (МК) [ДТС: 190]. – *Ѐби (=хатын) алырга телѐсѐң үзең, талусын (=яхшысын) телѐ, кичер күзеңнѐн (=яхшы кара).*

В более поздних памятниках встречаем лексему *ӱj* дом: kẹnä jolda bedük bir üj kördi. – И вот в пути он увидел большой дом; bu üjnüŋ ṭaɣamï alṭundan erdi крыша этого дома была из золота (уйгур язмалары) [ДТС: 623].

Üv употребляется в значении "дом‖: *oɣul qïẓ törüsä sẹniŋ aj tegin/ üvüŋḍä igidgil igidmä öŋin*. – Если у тебя родятся дети, подобные месяцу,/ воспитывай их у себя в доме, не воспитывай на стороне («Кутадгу билиг») [ДТС: 629]. – *Ул, кыз туса синең ай кебек, ҿеңдҿ иге (=тҿрбиялҿ), читтҿ тҿрбиялҿмҿ.*

Концепт *ҿй* «дом» представлен словом *jurt***,** которая имеет более широкое значение: 1. дом, владение, место жительства, земля, страна: *Usïn buntatu jurtda jatu qalur ẹrti.* – Они остались жить на земле Усын Бунтату (Памятник Тоникуку); *ölümüg unïtma gürüŋ jurtuŋ ol.* – Не забывай о смерти, твоя могила – твое пристанище («Кутадгу билиг»); bẹdük bir jurt el kün erdi. – Была большая страна и большой город (уйгурские письмена); 2. руны, развалины [ДТС: 282].

Таким образом, в древнетюркской языковой картине мира концепт *ҿй* «дом» несет семантику не только определенной постройки той или иной формы, материала, но и значение «локализации субъекта (хозяина / хозяйки) и лиц, сопряженных с ним неотъемлемой принадлежностью – его семьи». *Ҿй* «дом» как жилье может выступать как «малый» дом – собственно постройка как жилье и «большой дом» – жилье с надворными постройками для стационарного типа, родовая территория или загон для жилища кочевого типа, также вообще территория и Родина.

Литература

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы / Под редакцией и с послесловием академика Ю. С. Степанова. – М.: «Индрик», 2005. – 1040 с. // URL: https://vk.com/doc-41371964_564901968?hash=be577d688ffbe52d59&dl=fb00744e3f452a9479. – Дата обращения 27.02.2021.
2. Древнетюркский словарь. – Л.: «Наука», 1969. – 676 с.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. – М. Наука, 2006. – 908 с.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ КОМПЕТЕНЦИЯЛӘР ФОРМАЛАШТЫРУ МӘСЬӘЛӘСЕ

Харисов Ф.Ф.
Казанский федеральный университет
harisov.52@mail.ru

Аннотация. В данной статье раскрывается тесная взаимосвязь между образовательным процессом и формированием и развитием различных компетенций в ходе обучения родному (татарскому) языку. Среди них наиболее значимыми являются коммуникативная, лингвистическая, национально-культуроведческая, социокультурная компетенции.
Ключевые слова: компетенция, лингвометодика, культуроведческая компетенция, коммуникативная компетенция, Стандарт, татарский язык.

Гамәлдә йөргән кайбер компетенцияләрнең уку-укыту эшчәнлегендәге әһәмиятен һич тә инкяр итмичә, татар теленә өйрәткәндә, аларның түбәндәгеләрен булдыру мөһим.

1. *Аралашу компетенциясе.* Узган гасырның 80 нче елларында «коммуникатив компетенция» дигән төшенчә барлыкка килә. Бу терминны Америка социолингвисты Делл Хаймс тәкъдим итә. Ул, аралашу өчен, тел тамгаларын һәм аларның кушылу кагыйдәләрен белү генә җитмәвен, бәлки мәдәни һәм иҗтимагый яктан әһәмиятле булган шартларны, вакыйгаларны белү кирәклеген дә әйтә. Шуңа күрә коммуникатив компетенцияне «интегратив белем бирү» дип атый һәм аның эчтәлегенә лингвистик һәм иҗтимагый-мәдәни компонетларны да кертә Бу фикер күп кенә чит ил галимнәре тарафыннан кабул ителә һәм кулланылышта йөри башлый, ләкин аңа өстәмәләр дә кертелә. Мәсәлән, Америка галимнәре М. Кэнэл һәм М. Свейн дүрт хосусый компетенцияне аерып чыгара: грамматик (лингвистик), дискурсив, социолингвистик һәм стратегик [1, 18–22].

Аралашу компетенциясе үз эченә түбәндәгеләрне ала:

- ❖ башкалар әйткәнне аңлау һәм үз фикереңне белдерү өчен тупланган белем, осталык, күнекмәләр җыелмасы;
- ❖ хәзерге татар әдәби теле нормаларына ия булу, сүз байлыгын һәм сөйләмнең грамматик ягын дөрес үзләштерү;
- ❖ бәйләнешле сөйләм күнекмәләрен телдән һәм язма формада булдыру;
- ❖ урта һәм өлкән сыйныф укучыларының кызыксыну даирәсен киңәйтү, психологик һәм төрле аралашу ситуацияләренә бәйле рәвештә туган телдә аралаша белүләренә ирешү, дәресләрдә үзләштергән белем һәм күнекмәләрне нәтиҗәле итеп файдалана белү һ. б.

Шуның белән беррәттән, аралашу эшчәнлеген үстерүгә караган универсаль күнекмәләрдән түбәндәгеләргә өстенлек бирелергә тиеш:

- ❖ төркем белән эшләү күнекмәләрен булдыру (укучының иптәшләре һәм укытучы белән бергәләп эшләве мораль-әхлакый һәм психологик яктан гамәли эш алымнарына өйрәтә);

❖ аралашу компетенциясе нигезендә төрле бурычларны хәл итү алымнарын үзләштерү, тел өйрәнүнең башка кешеләр белән аралашу нигезен тәшкил итүен аңлау, шул максаттан чыгып, тормыш хәлләренә бәйле рәвештә иптәше белән аралашу нормаларын һәм формаларын үзләштерү;

❖ тел өйрәнүдә акыл һәм сөйләм эшчәнлеген үстерүне һәм камилләштерүне алгы планга кую (укучыларның ана телен өйрәнүендә аралашу компетенциясен истә тотып эш итүенә этәргеч ясый).

2. *Лингвистик компетенция* укучыларның сөйләмне грамматик яктан дөрес формалаштыруларын, өйрәнелә торган телнең төрле яруслары буенча (лексика, фонетика, грамматика) телдән һәм язма формада ирекле аралашуларын оештыра алырлык белемгә ия булуларын аңлата.

3. *Милли мәдәният өлкәсенә караган компетенция,* ягъни телне милли-мәдәни яссылыкта үзләштерү укучыларны сөйләмгә өйрәткәндә, рухи, эстетик тәрбия һәм белем бирү чарасы буларак, милли үзенчәлекләрне чагылдырган текстлар белән эшләү, тормыш-көнкүреш, гореф-гадәт үзенчәлекләрен, сынлы сәнгать әсәрләрен, халык авыз иҗаты үрнәкләре мисалында татар сөйләм әдәбе нормаларын үзләштерү, шулар аша халыкның милли-мәдәни үзенчәлекләрен белү, телнең милләтләр арасында аралашу-аңлашу чарасы булуына төшенү; тел тарихы белән халык тормышының аерылгысыз булуын аңлау.

4. *Иҗтимагый-мәдәни компетенция.* Иҗтимагый-мәдәни белем бирү – мәгариф системасында чагыштырмача яңа төшенчә. Ул иҗтимагый-мәдәни компетенция формалаштыру белән бәйле аралашу компетенциясе составына керә һәм аның бер өлеше булып санала.

Укыту процессына иҗтимагый-мәдәни яссылыкта якын килү телгә татар мәдәнияте аша өйрәтү юнәлешен билгели. Бу компетенциягә түбәндәгеләр керә:

❖ телнең танып белү һәм аралашу чарасы гына түгел, бәлки иҗтимагый хәтер формасы да икәнлегенә төшенү;

❖ һәр тел берәмлеге эчендә аңа хас булган мәдәни эчтәлекне күрә белү;

❖ өйрәнелә торган тел вәкилләре һәм сөйләм белән милли-мәдәни мохит арасындагы бәйләнешне аңлау;

❖ тел һәм җәмгыять үсеше турындагы белемнәр җыелмасын куллану, татар телендә аралашу осталыгына ия булу;

❖ иҗтимагый-мәдәни эчтәлектәге белем (Туган ил яки туган төбәк, өйрәнелә торган тел, аның рухи байлыклары, мәдәни традицияләре турында мәгълүмат) алу;

❖ аралашу тәҗрибәсен туплау;

❖ телне куллану алымнарын белү;

❖ чит тел мәдәнияте күренешләренә шәхси мөнәсәбәт белдерү;

❖ мәгълүмати яктан бай булу;

❖ актуаль һәм заманча булу;

❖ аутентик текстларның күплеге;

❖ татар мәдәниятен чагылдырган текстлар булу;

❖ укучыларның кызыксыну даирәсен истә тоту;

❖ сөйләмнең татар әдәби теле нормаларына туры килүе;

❖ өйрәнелә торган текстларның катлаулана бару принцибына туры килүе;

❖ рус мәдәниятен чагылдырган материалларны даими куллану;

❖ сайлап алынган материалларның аңлаешлылык һәм көч житү принципларына туры килүе.

Мондый таләпләр тел чаралары ярдәмендә укучыларда иҗтимагый-мәдәни компетенция булдыруның нәтиҗәлелеген яхшыртырга ярдәм итә.

Яңа буын Стандартта укучыларны иҗтимагый тормышка әзерләү мәсьәләсенә зур урын бирелә. Мондый эшчәнлек – өзлексез дәвам итә, киң кырлы шәхеснең психик сыйфатларын үзгәртә һәм үстерә торган процесс. Аның иң мөһим өлеше кешенең балачак һәм яшүсмер чорларына туры килә, чөнки бу вакытта киләчәк тормышка әзерлекнең нигезе салына, әйләнә-тирәдәге күренешләр белән кызыксыну да көчәя.

Гомуми белем бирү оешмаларында, төрле компетенцияләрне булдыру максатыннан чыгып, укучыларны иҗтимагый тормышка әзерләү һәм тәрбияләү мәсьәләсе түбәндәге юнәлешләрдә алып барылса отышлы була:

❖ гражданлык, патриотизм хисләре тәрбияләү, кеше хокукына, ирегенә һәм бурычларына хөрмәт белән карау;

❖ Россиягә, Татарстанга һәм, гомумән, туган төбәккә мәхәббәт тәрбияләү;

❖ яшәү һәм аның мәгънәсе, гаделлек, мәрхәмәтлелек, әти-әниләрне һәм башка кешеләрне хөрмәт итү, җаваплылык, өлкәннәр һәм кечеләр турында кайгырту, шәхеснең рухи-әхлакый үсеше, вөҗдан һәм дин иреге;

❖ төрле мәдәни мохиттә яшәүче шәхеснең кешеләргә, дәүләт институтларына, җәмгыятькә ышанып каравы, милләтләрне һәм аларның мәдәниятләрен хөрмәт итүе;

❖ хокукый һәм демократик дәүләттә Ватанга хезмәт итү, илнең бүгенгесе һәм киләчәге өчен иҗтимагый җаваплылык хисе белән яшәү;

❖ матурлыкка, гармониягә ия булган кешенең эчке дөньясы, иҗатта һәм сәнгатьтә үз-үзен күрсәтә белүе, шәхесне рухи һәм эстетик яктан үстерү һ.б. [3, 27-30]

Туган (татар) тел дәресләрендә өйрәтү уеннары иҗтимагый-мәдәни компетенция булдыруда мөһим урынны алып тора. Без аларны фонетик, лексик һәм грамматик төрләргә аерып күрсәтәбез [2, 6].

Яңа җәмгыятьтә үз урыныңны табу телләр белүгә бәйле, һәм бу уңайдан гомуми белем бирү оешмаларында аны тиешенчә үзләштергән шәхесне тәрбияләү мөһим бурычлардан санала. Проблеманы уңай хәл итүнең бер юлы – дәресләрдә иҗтимагый-мәдәни материалларны кирәгенчә куллану. Билгеле булганча, аерым темага караган текстлар аларның төп эчтәлеген тәшкил итә. Мәсәлән, Татарстан һәм Россия турында матур әдәбият әсәрләреннән алынган өзекләр, диалог (полилог) үрнәкләре, җырлар, шигырьләр, аудио- һәм видеотекстлар һ.б.

Телне мәдәният белеме яссылыгында өйрәнү, мәдәнияткә караган текстлардан файдалану укучыларның тел белән мәдәният бәйләнеше

турындагы белемнәрен тирәнәйтергә, бу өлкәгә караган компетенцияләрен үстеререгә мөмкинлек тудыра, яшь буында милли үзаң булдыруда зур роль уйный, татар телен чит тел буларак өйрәнүчеләргә башка милләт вәкилләренә карата түземле булырга, үз милләтенә караган рухи кыйммәтләр белән чагыштырып карарга һәм дөньяга карашын киңәйтергә ярдәм итә.

Укучыларда иҗтимагый-мәдәни компетенция булдыру белем бирүдә яңа юнәлешләрнең берсе булып санала. Әлеге мәсьәләнең уңай чишелеше телне милли һәм мәдәни яссылыкта өйрәтү белән бәйле. Бала дәресләрдә үзенең һәм башка халыкларның мәдәниятен хөрмәт итәргә, аны дәрес бәяләргә, төрле халыкларның мәдәни кыйммәтләрен үзара бәйләнештә карарга өйрәнсен. Әлеге материаллар телгә һәм мәдәнияткә кызыксынучанлык, башка милләт вәкилләренә сабыр һәм түземле мөнәсәбәт тәрбияли. Шуңа да тел дәресләрендә татар һәм рус халкының мәдәни традицияләре, гореф-гадәтләре, кыйммәтләре белән танышу өчен зур мөмкинлек тудырыла.

Шулай итеп, укучыларда иҗтимагый-мәдәни компетенцияне булдыруның һәм үстерүнең кирәклеге Стандартның эчтәлегеннән үк аңлашыла. Мондый юнәлеш телгә өйрәтүне милли һәм мәдәни яссылыкта алып баруның стратегиясен билгели. Кыскача гына әйткәндә, иҗтимагый-мәдәни компетенция булдыру хәзерге күптөрле мәдәниятләр яшәгән җәмгыятьтә үзара дустанә мөнәсәбәткә ия булган хезмәттәшлеккә әзерлекне дә аңлата. Укучыларда аны формалаштыру һәм үстерү уку-укыту процессына куела торган белем бирү, үстерү һәм тәрбияви максатларны да хәл итүгә юнәлтелгән.

Билгеле булганча, милли мәдәният өлкәсенә караган компетенция белән иҗтимагый-мәдәни компетенция үзара тыгыз бәйләнештә яши. Әлеге проблеманың бүгенге көндә аеруча актуаль булуын, татар теле укыту методикасына караган элеккеге һәм хәзерге хезмәтләрдә тиешле дәрәҗәдә чагылыш тапмавын истә тотып, бу компетенциягә киңрәк тукталдык.

Әдәбият

1. *Соловьѐва Е. Н.* Методика обучения иностранным языкам: базовый курс. М: Просвещение, 2002. 256 с.

2. *Харисов Ф. Ф.* Рус телендә сөйләшүче балаларны татарчага өйрәтүнең башлангыч чоры. – Казан: КДПИ, 1996. – 48 б.

3. Харисов Ф.Ф. Татар теле: укыту теориясе һәм практикасы. – Казан: Ак бүре, 2018. – 448 б.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ПРОЕКТ ЭШЧӘНЛЕГЕН ОЕШТЫРУ

Хәйретдинова Л.Н.
Казан шәһәре, Киров районының —182 нче политехник лицее
lyuziya77@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются особенности проектной технологии, широко используемой учителями школ при обучении татарскому языку и литературе. Использование проектного метода способствует тому, что учащиеся в процессе работы над учебным проектом постигают реальные процессы и проживают конкретные жизненные ситуации. Они учатся применять полученные коммуникативные умения для решения практических и познавательных задач, развивают у себя исследовательские умения. Новые технологии дают возможность визуализировать изучаемый языковой и речевой материал, а также быстро, доступно и динамично организовать образовательный процесс.

Ключевые слова: татарский язык; современные технологии, проектная деятельность, виды проектов, классификация проектов.

Методик хезмәтләрдә әйтелгәнчә, педагогик технология – укытучының эшчәнлеге белән бәйле һәм белем бирү максатларына ирешүгә юнәлтелгән билгеле бер эшләр бердәмлеге ул [1, с. 12]. Шуңа күрә дә заманча технологияләр белем бирүне уңышлы оештыру, максат-бурычларны, белемнәрне үзләштерү һәм коммуникатив күнекмәләр булдыру нәтиҗәләрен, дәресләрдә төрле алымнарны гамәлгә ашыруны үз эченә ала. Хәзерге вакытта телләргә өйрәтү өлкәсендә киң кулланыла торган технологияләргә түбәндәгеләрне кертеп карыйлар: мәгълүмати-коммуникацион технологияләр, проектлар технологиясе; проблемалы укыту технологиясе; уен технологиясе; үстерелешле укыту технологиясе; интегратив укыту технологиясе; модульләп укыту технологиясе; дистанцион белем бирү технологиясе; кейс технологиясе, интенсив укыту технологиясе һ.б. Бүгенге көн укучыларына татар теленнән сыйфатлы белем бирү өчен, әлеге технологияләрне системалы һәм урынлы файдалану мөһим. Заманча технологияләрне куллану укытучыга түбәндәге максатларга ирешү мөмкинлекләре тудыра:1) балаларда татар телен өйрәнүгә даими кызыксыну булдыру; 2) укучыларның танып белү эшчәнлеген активлаштыру; 3) укучыларның иҗади мөмкинлекләрен ачып бирү һәм иҗади үсешен тәэмин итү; 4) укучыларга җитәрлек мәгълүмат бирү; 5) уку материалын аңлаешлырак итеп җиткерү; 6) белемнәрне системага салу һәм гомумиләштереп күрсәтү; 7) үзлектән белем алу мөмкинлекләрен киңәйтү; 8) укучыларда эзләнү-тикшеренү эшләре алып бару теләге уяту; 9) предметара бәйләнеш булдыру.

Татар теле дәресләрендә укытучылар тарафыннан киң кулланыла торган проект технологиясенә тукталып үтик. Проект методының асылы: укучылар укытучы җитәкчелегендә эзлекле рәвештә проектлар эшлиләр, эш барышында

өстәмә мәгълүмат туплыйлар. Укучы өчен проект эше нәрсә соң ул? Иҗади мөмкинлекләрен ачу; төркемдә эшләү күнекмәләре булдыру; үзе сайлаган кызыклы проблеманы (теманы) ачып бирү; үзенең эшен презентацияләү. Методик хезмәтләрдә әйтелгәнчә, проект төрләре түбәндәгеләрдән гыйбарәт: тикшеренү; иҗади; мәгълүмати; социаль. Тикшеренү проектында хәзерге заманда актуаль булган тема алына; тикшеренү объекты һәм ысуллары күрсәтелә; нәтиҗә чыгарыла. Проектның асылы – белем алу шартларында туган проблеманы чишү ысулларын ачыклау. Эзләнүнең асылы – алган белемгә таянып, билгеле бер объектка юнәлтелгән теория һәм практиканы гомумиләштереп, фараз (гипотеза) яклау. Эзләнү эшчәнлегенең төп нәтиҗәсе – ул яңа белемнәр. Укучылар, теоретик белемнәрен гомумиләштереп, тупланган һәм эшкәртелгән мәгълүматларга таянын чыгыш ясыйлар.

Иҗади проектларга килгәндә, алар эш төренә билгеләнгән таләпләр буенча эшләнә. Моңа газета, буклетлар чыгару, презентацияләр әзерләү, сценарияләр язу керә. Мәгълүмати проектларның да үз аермалары бар. Нинди дә булса объект турында мәгълүмат җыю, анализлау (мәсәлән, шәһәребез музее, Кол Шәриф мәчете турындагы проект эшләре һ.б.). Проектларны фән юнәлеше белән бәйле рәвештә өч төргә бүләргә мөмкин: монопроект (программаның укучылар өчен катлаулырак өлешен алып, бер фән кысаларында гына дәрес вакытында эшләнә); фәнара проект (ике яки күбрәк фәнне үз эченә алып, дәрестән тыш вакытта үткәрелә); төп уку фәннәреннән тыш булган проект (бу төр мәктәптә фән буларак укытылмый торган юнәлешне үз эченә ала, дәрестән тыш вакытта оештырыла). Үткәрү масштабына бәйле рәвештә проектларны дүрт төргә бүлеп карыйлар: сыйныф проекты (бер генә сыйныфта үткәрелә); мәктәп проекты (мәктәп эчендә, бер фәннән дәрес вакытында үткәрелә); региональ проект (берничә мәктәп арасында оештырыла); халыкара проект (ике ил арасында үткәрелә). Проектта катнашучылар санына карап, өч төрне билгелиләр: шәхси проект (бер кеше тарафыннан эшләнә); парлы (проект эшен ике кеше башкара); төркемдә (бер проектны бөтен төркем укучылары эшли). Проект «биш П»ны үз эченә ала диләр: проблема – планлаштыру – мәгълүмат эзләү (поиск) – продукт – презентация. Проект эшләүнең түбәндәге этапларын билгеләп үтәргә мөмкин. Беренче ―П‖: әзерлек этабы, аны ―кереш өлеш‖ яки ―проектка кереп китү‖ дип тә атарга мөмкин (проектның темасын, максатын һәм проблемасын билгеләү; проблеманың әһәмиятен нигезләү; проект башкару өчен укучыларның шәхси теләкләрен исәкә алып, төркемнәргә бүлү). Укытучы бу этапта укучыларга проект өчен төрле темалар тәкъдим итә, укучылар тәкъдим иткән темалардан үзләренә ошаганын сайлыйлар. Бу этап проектның иң демократик өлеше булып тора. Проект һәр укучы тарафыннан аерым яки иҗади төркемнәрдә эшләнергә мөмкин. Икенче ―П‖: эшчәнлекне планлаштыру һәм проблемаларны чишү этабы яки ―эшчәнлекне оештыру‖ дип тә атап була (проблемалы ситуацияләрдән чыгу юлларын эзләү). Өченче ―П‖: мәгълүмат эзләү (киләчәк нәтиҗәне презентацияләү формасын һәм алымын сайлау. Укучылар бу этапта мәгълүмат эзлиләр, җыялар, тәртипкә китереп анализлыйлар; укытучы белән киңәшләшеп, киләчәк нәтиҗәне презентацияләү

формасын һәм алымын сайлыйлар; әзерлек һәм планлаштыру эшенә үзбәя бирәләр. Бишенче ―П‖: проектны яклау, проект эшчәнлегенең нәтиҗәләрен бәяләү этабы. Укучылар проектны презентациялиләр, башкаларны эш нәтиҗәләре белән таныштыралар, сорауларга җавап бирәләр, эшчәнлекләренә үзбәя бирәләр. Укытучы проект белән җитәкчелек итү барышында төрле рольләргә керергә тиеш була: эшне оештыручы консультант-киңәшче; вакытны дөрес бүлергә өйрәтүче җитәкче; хаталарын һәм җитешсезлекләрне күрсәтүче, сораулар бирүче; башкарылган эшне анализлаучы эксперт- тикшерүче. Проект эшенә ата-аналарны да җәлеп итү бик отышлы, ата-ана бала тормышында актив катнаша башлый. Проект эшчәнлегенә йомгак ясаганда, түбәндәге сорауларны биреп була: Проект эшендә нәрсәләр кызыклы булды? Аеруча нәрсә ошады? Нинди яңалыклар белдең? Бу теманы өйрәнүне дәвам итәр идеңме? Киләчәктә нинди темларга проект эшләре эшләр идең? һ.б.

Укыту тәҗрибәсенә нигезләнеп, төрле сыйныфларда укучыларга тәкъдим ителгән проект эшләре темалары белән таныштырып үтик: минем гаиләм (стенд); авазлар һәм хәрефләр (рәсемле таблица); килеш кушымчалары (ярдәмлек); милли киемнәр (презентация); татар һәм рус халыкларының бәйрәмнәре (мәкалә); туган ягыбызның истәлекле урыннары (доклад); безнең шәһәребез (презентация); татар теленең үзенчәлекләре (чагыштырма схемалар); синоним сүзләр (сүзлекчә) һ.б. Югары сыйныфларда исә темалар тагын да катлаулана төшә: якташ язучыларыбыз (доклад –презентация); татарларның килеп чыгышы (альбом, мәкалә); сүзләр тарихы (сүзлекчә); татар телендә кушма җөмләләр (ярдәмлек); алынма сүзләр (доклад –презентация) һ.б.

Шуны дә ассызыклап үтәргә кирәк дип саныйбыз: татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә проектлар методын куллану укучыларның иҗади сәләтен үстерүгә этәргеч булып тора. Укучыларда яңа проектлар эшләү теләге туа һәм фәнгә карата кызыксыну арта. Иҗади эшчәнлек тәҗрибәсенә ия булган саен укучыларның белем сыйфаты да үсеш ала.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, проект технологиясе уку мәсьәләсен чишүгә юнәлтелгән гамәли характердагы иҗади биремнәрне үз эченә ала. Аның төп максаты – укучыларда кызыксыну уяту һәм аерым бер темага багышланган проект эше аша белемнәрне реаль аралашуда кулланырга өйрәтү. Проект эшен башкару барышында укучылар иҗади мөмкинлекләрен ачып бирү, мөстәкыйль рәвештә фикер йөртү, үзара хезмәттәшлек итү кебек күнекмәләргә ия булалар.

Әдәбият

1. Донецкая О.И. Интернет-технологии в обучении иностранным языкам. – Казань: Каз.гос.ун-т, 2009. – 79 с.
2. Камаева Р. Татар теленә өйрәтүдә заманча педагогик технологияләр //Мәгариф, 2014. - №11; № 12.
3. Кашлев С.С. Современные технологии педагогического процесса. – Мн.: Университетское, 2000. – 95 с.

4. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб.пособие для студ. высш. учеб.заведений. – М.: Академия, 2007. – 368 с.

ДӘРЕСЛӘРДӘ МУЛЬТИМЕДИА ТЕХНОЛОГИЯЛӘРЕН КУЛЛАНУ

Хәйруллин И.Р.
Казан шәһәре Киров районының "8 нче урта гомуми белем бирү мәктәбе"
Ilhamqazan76@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается использование мультимедийных технологий на уроках.
Ключевые слова: презентация, слайды, компьютерная технология, мультимедиа.

Заманча компьютер технологиясе белем бирү процессын үстерү чен гаять зур мөмкинлекләр бирә. К. Д. Ушинский билгеләп үткәнчә, балаларның табигате күрсәтмәлелекталәп итә. Хәзер бу схема, таблица һәм рәсемнәр генә түгел, ә балалар табигатенә якын булган уен, хәтта фәнни-танып белү дә булсын. Мультимедиа - ул тцрле дщреслщрдщ беле малу чарасы. Ул кызыксынучанлыкны, коммуникатив сәләтләрне үстерүгә, фактик белемнәрне туплау күнекмәләрен алуга ярдәм итә, шулай ук мәгълүмати грамоталылыкны арттыруга ярдәм итә. Слайд, презентация яки видеопрезентация кебек мультимедиа чаралары күп вакыт дәвамында куллану мөмкинлеген бирә. Компьютер хәзерге вакытта тавыш һәм видеоны үзгәртергә, шул исәптән анимация ярдәмендә бердәм мультимедиа- презентацияне булдырырга ярдәм итә. Уку-укыту процессында күрсәтмә чараларын тиешенчә куллану укучыларның күзәтчәнлеген, игътибарын, сөйләмен, фикерләвен үстерүдә мөһим роль уйный.

Мәктәптә компьютер технологияләренең уку процессына кертүнең киләчәге – башлангыч чорда ни дәрәҗәдәеуйланылып кертелүенә турыдан-туры бәйле.

Беренче адым. Төрле фәннәрдән медиатека булдыру. Һәрбер мәктәптә төрле дисклар бар, аларны үзәйрәткеч, белешмәлек буларак файдаланып була. Дәреснең эчтәлеген дөрес билгеләп, әзер дәресләрне бик уңайлы итеп файдаланырга, ә алар хәзер интернет битләрендә бик күп.

Укытучының үзе тарафыннан төзелгән презентация, компьютер дәресләре бигрәк тә укучыларда зур кызыксыну уята.

Нәтиҗә: дәрес нинди генә катлаулы булмасын, темасы кызыксыз булса да, материалны тавышлы һәм башка эффектлар белән тәкъдим ителсә, укучылар кызыксынып укуга омтылырлар.

Икенче адым. Укытучының дәрескә презентация ясау технологиясен үзләштерүе. Өлеге дәресләрдә Power Point ярдәмендә уңышлы башкарып була. Компьютер дәресләрен проектлау календарь-тематик планда темаларны билгеләп чыгудан башларга.

Шул ук вакытта өйрәнелә торган материалның эчтәлеге, уку йортында компьютер, программа һәм аудио-видео чараларның булуы; һәр баланың психологик һәм социометрик характеристикасы, компьютер чараларының төрләрен чиратлаштыру зарурлыгы һ.б исәпкә алына.

Компьютерны куллану тикшерүне көчәйтергә һәм тирәнәйтергә ярдәм итә. Моның өчен укытучы тарафыннан уен яки авторлык программасы эшләнелә.

Нәтиҗә: дәрес темасы буенча презентация яңа материалны аңлату барышында укытучыга тактага язудан азат итә һәм ныгытуга күбрәк вакыт сарыф ителә.

Өченче адым. Мультимедияле программа чаралары белән эшләү күнекмәләрен укучыларның үзләштерүе. Дәресләрдә укучыларның танып-белү эшчәнлеген активлаштыру алымнарының берсе – китап белән эшләү, ә компьютерда эшли белү – иң кирәкле эш төрләренең берсе. Технология проект формаларында үзләштерелә. Хәтта башлангыч сыйныф укчылары да гади проектны Mickrosoft Power Pointта башкара ала. Проект эшчәнлегендә укучы үз вазифасын аңлый – үзләре үзләштергән технологик алымнарның башка әһәмиятле якларын ача. Укучы кирәкле предмет эчтәлеген үзләштергәндә, сәләтне үстерү максатын куя, адымлы гамәлләр планын төзи, аннары аны эш слайдларында тормышка ашыра, ниһаять, нәтиҗәне һәм аңа китергән юлын анализлый.

Нәтиҗә: мультимедиа программа чаралары белән эшләү күнекмәләрен факультатив дәресләрдә яки кече төркем белән түгәрәкләрдә, иң яхшысы – дәрестән тыш вакытта формалаштырырга. Нәкъ менә шушы укучылар, алга таба үзләштерелгән программаларны кулланып, башка сыныф укучыларын кызыксындыра алалар, чөнки әлеге программа чаралары минималь чыгымнар белән мөмкин кадәр күбрәк уку мәгълүматын алырга мөмкинлек бирә.

Мультимедиаль дәресләр түбәндәге дидактик мәсьәләләрне хәл итәргә булыша:
- предмет буенча база (башлангыч) белемнәрне үзләштерү; - үзләштерелгән белемнәрне системалаштыру; - үз-үзеңне тикшерү күнекмәләрен формалаштыру; - укуга кызыксындыру формалаштыру; - уку материалын үзләштерүдә укучыларның мөстәкыйль эшләү күнекмәләрен үстерүдә укыту-методик ярдәм күрсәтү.

Дәрестә мультимедиа технологиясен кулланганда, дәрес структурасы тамырдан үзгәрми, бәлки, аларның вакытлыча билгеләмәләре генә үзгәреш кичерә. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: кызыксындыру этабы бу очракта арта һәм танып-белү йөкләнешенә ия. Белем алуның уңышлы булуы өчен төп шарт: укучыларда җитешмәгән белем-күнекмәләрен арттыруда иҗади эшчәнлекләре өстендә эшләргә кирәк.

Әдәбият

1. А. А. Гин. Приѐмы педагогической техники: Пособие для учителя. М.: Вита – Пресс, 2005 г.

2. Актуальные научные вопросы и современные образовательные технологии: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции, 28 июня 2013 г.: в 7 частях. Часть 5; М-во образования и науки РФ. Тамбов: Издательство ТРОО «Бизнес – Наука. Общество», 20213 г.

3. Е. Н. Степанов. Личностно-ориентированный подход в работе педагога. М. , 2006г.

ГОМУМИ БЕЛЕМ БИРҮ ОЕШМАЛАРЫ ӨЧЕН ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ТӨЗЕЛГӘН ДӘРЕСЛЕКЛӘРДӘ ТОПОНИМИК МАТЕРИАЛНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Һадиева Г.К., Кузьмина Х.Х.
Казан федераль университеты
gul-khadieva@yandex.ru, shirmanx@yandex.ru

Аннотация. Топонимическое образование в общеобразовательных организациях напрямую связано с вопросом формирования у учащихся национального самосознания, так как изучение названий населенных пунктов, городов, участие в процессе выяснения их этимологии, выполнение проектных работ о родном крае во внеклассных мероприятиях являются средством воспитания патриотизма, уважения к своему народу, культуре, истории. В статье представлен обзор учебников на татарском языке для общеобразовательных организаций, действующих на сегодняшний день при обучении родному (татарскому) языку, с целью уточнения степени использования топонимического материала.
Ключевые слова: татарский язык, собственные имена, топонимический материал, микротопоним.

Гомуми белем бирү оешмаларында туган (татар) телне аерым дисциплина буларак өйрәнү, башлангыч сыйныфларда башланып, урта һәм югары сыйныфларда системалы һәм эзлекле рәвештә дәвам итә. Укучылар, башлангыч сыйныфлардан башлап, туган (татар) телнең һәр бүлеге хакында мәгълүмат алалар. Алга таба әлеге мәгълүмат һәр сыйныфта тулыландырыла һәм яшь үзенчәлекләреннән чыгып, катлауландырыла: белем бирүнең эзлеклелеге һәм үстерешле булуы тәэмин ителә. Шуңа нисбәтле рәвештә, башлангыч сыйныфларда ялгызлык исемнәр, аерым алганда кеше исемнәре (антропонимнар), географик атамалар белән танышкан укучылар 5 нче сыйныфта «Морфология» бүлегенең «Исем» темасын өйрәнү барышында ялгызлык һәм уртаклык исемнәр турында белемнәрен ныгыталар һәм әлеге максатка буйсындырылган күп төрле күнегүләр башкаралар [6]. Шул ук вакытта әлеге теманы ачу өчен дәреслектә топонимик материалны гамәли куллану өчен тәкъдим ителгән күнегүләр дә тәкъдим ителгән. Мисал өчен, дәреслекнең 69 нчы битендә түбәндәге күнегү бирелә:

126 нчы күнегү. Уйлап әйтегез. Бирелгән атамаларга туры килгән ялгызлык исемнәрне языгыз.

1. Шәһәр исемнәре: ... 2. Авыл исемнәре: ... 3. Елга исемнәре: 4. Район исемнәре: ... 5. Урам исемнәре: ...

Әлеге күнегүне башкаруга ярдәмлек буларак Татарстан Республикасы топонимнарының электрон каталогын яки географик картаны тәкъдим итәргә мөмкин. Бу, үз чиратында, укучыларны татар телендәге электрон чыганаклар

белән таныштыру чарасы булып тора һәм аларда материал белән эшләү күнекмәләре формалаштыра.

Дәреслектә башка ялгызлык исемнәр, аерым алганда топонимнар турында мәгълүмат күзәтелми. Топонимик материал, аеруча Казан шәһәре атамасы кергән текстлар дәреслектә башка темаларны өйрәнү барышында шактый еш кулланылуы белән үзенчәлекле. Мисал өчен, дәреслекнең 64 нче битендә Кошәриф мәчете турында вакытлы матбугаттан алынган өзек тәкъдим ителә. Әлеге өзектә өлешчә Казан шәһәре, Кошәриф мәчете тарихы бәян ителә. Тексттан соң бирелгән биремнәр арасында Казан шәһәре, Кошәриф мәчете тарихы буенча сораулар тәкъдим ителә: *Казан шәһәренә кайчан нигез салынган? Колшәриф кем булган? һ.б.*

Сорауларга җавап бирү барышында укучыларга, яшь үзенчәлегеннән һәм әзерлек дәрәҗәсеннән чыгып, риваять-легендалар, тарих турында әдәбият тәкъдим итү уңышлы.

Татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен төзелгән 6 нчы сыйныф дәреслегендә топонимик материал, нигездә, башка темаларны өйрәнү барышында мисал буларак кулланыла [7: 9-10]. Бары тик «Исем»не ныгытып кабатлау темасында гына географик атамаларны ялгызлык исемнәр буларак билгеләүгә юнәлдерелгән күнегү тәкъдим ителә:

16. Укыгыз.

1. Безнең сыйныф укучылары «Ялкын» журналын яратып укый. 2. Казанда балалар өчен «Сабантуй» журналы чыга. 3. Чистай шәһәрендә «Восток» сәгать заводы төрле механизмнар җитештерә. 4. Алабуга, Чаллы, Чистай шәһәрләре һәм күп кенә авыллар Кама елгасы буена урнашкан. 5. Казансу елгасы Иделгә койган урында киңәеп китә. 6. «Сәйяр» театр труппасы Г.Кариев һәм С.Гыйззәтуллина-Волжская тарафыннан оештырыла.

Биремнәр:

Уртаклык һәм ялгызлык исемнәрне әйтегез. Алар ничек язылган? һ.б.

Дәреслектә тәкъдим ителгән күнегү, безнең фикеребезчә, шактый уңышлы, чөнки, бер яктан, күнегү ялгызлык исемнәр турында белемнәрне ныгыту чарасы булса, икенчедән, укучыларда бер дисциплина, безнең очракта, татар теле дәреслеге эчендә башка өлкәләрдән дә белем бирүе белән үзенчәлекле.

Татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен төзелгән 7 нче сыйныф дәреслеге эчтәлеге гади җөмлә синтаксисына басым ясалганлыктан, топонимнар аерым лексик берәмлекләр буларак өйрәнелми, топонимик материал исә шулай ук мисал буларак чагыштырмача аз кулланыла [5].

Татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен төзелгән 8 нче сыйныф дәреслеге кушма җөмлә синтаксисын өйрәнүгә багышланган. Шул сәбәпле, әлеге дәреслектә топонимик материалны куллану 7 нчы сыйныф дәреслегендәге топонимнарны куллану дәрәҗәсе белән тәңгәл [4].

Татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен төзелгән 9 нчы сыйныф дәреслегендә синтаксис, сөйләм культурасы һәм тел мәсьәләләренә басым ясала, тәкъдим ителә торган мәгълүмат катлаулылана, тирәнәя [2].

Әлеге дәреслекнең сөйләм культурасына багышланган бүлегендә микротопоним термины кулланыла: *«Алда китерелгән кулъязмадан өзекне дәвам итик: Ягодный бистәсе үзе Ягодная Поляна авылыннан барлыкка килгән. Авылның исеме исә Ягодная Поляна (Җиләкле Алан) микротопонимыннан...»* [2: 92].

Өзектән аңлашылганча, китерелгән текстта бистә тарихы бәян ителә. *Микротопоним* термины текст эчендә генә бирелә, дәреслектә терминга аңлатма, аерым урын бирелми.

Дәреслекнең «Тел һәм тарих» бүлекчәсендә топоним термины кергән текст очрый: *«Халыкның борынгы исемнәрен (этнонимнарны), этнонимга нигезләнгән топонимнарның кайда саклануларын өйрәнү дә теге яки бу халыкның борынгыдан яшәгән урыннарын ачарга мөмкинлек бирә. Мәсәлән, Татарстан һәм Башкортстан территориясендә Сөн (башкортча: Һөн) елгасының б.э.к. күп мең еллар агып ятуы сөн/һөн (русча хунны яки гунны) дигән халыкларның борынгыдан ук монда яшәгәнлекләре турында сөйли»* [2: 98].

Әлеге өзек туган (татар) тел дәресләрендә топонимик материалны куллану үрнәге дә булып тора. Безнең фикеребезчә, тел дәресләрендә мондый төр тарихи текстларны өйрәнүне башка галимнәрнең әлеге мәсьәлә буенча язылган фәнни мәкаләләре белән таныштыру белән бергә бирү дә уңышлы. Бу очракта, әлбәттә, укучыларның яшь үзенчәлекләрен һәм сыйныфның әзерлек дәрәҗәсен исәпкә алу таләп ителә.

Әлеге тексттан соң, дәреслектә укучыларга түбәндәге сорауга җавап бирү бирем буларак тәкъдим ителгән: *«Халык исемнәре һәм халык исеменнән ясалган топонимнар халыкның борынгы чорларда яшәгән җирләрен билгеләргә ярдәм итә алалармы?»*.

Дәреслекнең «Тел гыйлеменең әһәмияте һәм төп бүлекләре» бүлекчәсендә татар теле тармакларына аңлатма бирелә, ономастика һәм аның бүлекләре хакында кыскача мәгълүмат тәкъдим ителә. Теоретик өлештән соң, бирем буларак, «Белемнәрегезне тикшерегез» дигән күнегү кысасында укучыларга *«Топонимика фәне нәрсәне өйрәнә һәм аның нинди бүлекләре бар?»* дигән сорауга җавап бирү тәкъдим ителә. Безнең фикеребезчә, әлеге күнегүне эшләү барышында тел белеме сүзлеге белән эшләү алымын куллану да урынлы булачак.

Дәреслекнең 124 нче күнегүе, географик атамаларны, аерым алганда гидронимнарны, өйрәнүгә, әлеге өлкә буенча белемнәрне ныгытуга багышланып, туган (татар) тел дәресләрен топонимик материалны файдалануның яхшы үрнәге булып тора:

124 нче күнегү. Географик атамалар турындагы ике текстны укыгыз. Гидронимнарны (су исемнәрен) язып алыгыз, мәгънәләренә аңлатма бирегез. Соңыннан үзегезнең тирә-яктагы су, авыл, чокыр, болын, тау, урман атамаларын языгыз, аларга аңлатмалар бирегез.

Бу күнегү, җирле топонимнарга басым ясап, укучы шәхесенә индивидуаль якын килүне гамәлгә ашыруы белән дә әһәмиятле. Күнегүдән соң

мөстәкыйль нәтиҗә ясау өчен бирелгән биремнең түбәндәгедән гыйбарәт булуы моны тагын бер мәртәбә раслый:

Бирем. Үзегезнең төбәктәге географик атамаларны кертеп, «Туган авылым» дигән темага инша языгыз.

Татар телендә гомуми белем бирү оешмаларының 10 нчы һәм 11 нче сыйныфлар өчен төзелгән дәреслек бер-берсен дәвам иткән ике сыйныф материалын үз эченә ала. Дәреслек ике ел дәвамында югары сыйныф укучылары өчен уку әсбабы булып тора.

Дәреслек тулысынча туган (татар) тел тарихы, телнең халык мәдәнияте белән үзара бәйләнешенә, бер-берсенә тәэсир итү процессын ачыклауга, төрки этнонимикага багышлануы һәм шактый саллы мәгълүматка ия булуы белән үзенчәлекле. Дәреслектә этнонимика һәм топонимикага зур урын бирелгән: топонимика ономастика фәненең бер тармагы буларак ачыла, аның тармаклары хакында укучыларга нәзари мәгълүмат бирелә [3: 142-143]. Теоретик мәгълүматның шунда ук гамәли эш – күнегүләр – белән ныгытылуы уңышлы. Мисал өчен, топонимика турында мәгълүмат бирелгәннән соң, дәреслектә күнегү буларак топонимик материал тәкъдим ителә:

108 нче күнегү. Топонимнарның этнонимнардан гына түгел, ә башка сүзләрдән дә ясалуын күз алдына китерү өчен Азнакай топонимы турындагы өзекне укыгыз, аның нигезе турында әңгәмә корыгыз.

Югарыда тәкъдим ителгән күнегү, ономаст Г.Ф. Саттаров авторлыгындагы Азнакай шәһәре турында ике битлек мәгълүматтан гыйбарәт булып, топоним турында гына мәгълүмат биреп калмыйча, укучыларда топонимнарга этимологик анализ ясау күнекмәләре дә формалаштыра. Әлеге күнекмә аларга фәнни эшләр, проект эшләре язу барышында әһәмиятле.

Дәреслектә теоретик мәгълүмат эчтәлекле топонимик материал белән гамәли ныгытылып бара. Дәреслектә бирелгән түбәндәге күнегүләр топонимнарга бай, топонимнар һәм аларның төрләре хакында белемнәрне ныгытуга юнәлдерелгән эчтәлекле текстлардан гыйбарәт:

110 нчы күнегү. Укыгыз. Топонимнарның төрләрен әйтегез [3: 149].

111 нче күнегү. Топонимнарның этимологиясен төрлечә аңлатырга мөмкин дигәнне исбатлау өчен, Минзәлә топонимының этимологиясе турындагы өзекне укыгыз, әңгәмә үткәрегез [3: 149-151].

Күнегүләр рәвешендә бирелгән топонимик материалларның, нигездә, Г.Ф. Саттаров хезмәтләреннән алынуы аеруча мөһим, чөнки укучыларны кызыксындыру өчен иң элек фактик материалга бай күнегүләр сайлау зарур.

Татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен төзелгән туган (татар) тел дәреслекләре белән бергә топонимик материалны туган (татар) тел дәресләрендә куллануда Г.Р. Галиуллина һәм М.М. Шәкүрова тарафыннан туган (татар) тел предметы буенча татар телендә гомуми белем бирү оешмаларында белем алучы 5-11 сыйныф укучылары өчен төзелгән үрнәк программа аерым игътибарга лаек [1]. Безнең фикеребезчә, үрнәк программада этномәдәни компетенциягә махсус урын бирелү топонимик материалны туган (татар) тел дәресләрендә куллануга шактый мөмкинлек бирер иде, чөнки

топонимик материал турыдан-туры халыкның үткәнен, мәдәниятен, яшәү рәвешен специфик чагылдыруы, бүгенге көндә актуаль булган укучыларда ватанпәрвәрлек хисләре тәрбияләүгә өлеш кертүе белән этномәдәни компетенцияне гамәлгә ашыру белән бәйле.

Шул рәвешле, югарыда язылганнарга нигезләнеп, гомуми белем бирү оешмалары өчен төзелгән татар теле дәреслекләрендә топонимик материал, нигездә, телнең төрле тармакларын өйрәнү барышында текстларда һәм күнегүләрдә чагыштырмача сирәк кулланыла. Югары сыйныфлар (10-11 сыйныфлар) өчен төзелгән дәреслек исә, уку-укыту максатына һәм дәреслекнең эчтәлегенең мәгънәви юнәлешенә бәйле рәвештә, топонимик материалга шактый бай булуы белән үзенчәлекле. Бу шулай ук топонимиканың шактый катлаулы өлкә булуы һәм әлеге тармакны аңлау, танып-белүдә яшь үзенчәлекләренең мөһим роль уйнавы һәм укучыларның махсус әзерлеге таләп итәлү белән дә аңлатыла.

Литература

1. Галиуллина Г.Р., Шакурова М.М. Татар телендә укыта торган гомуми урта белем бирү оешмалары өчен «туган тел (татар теле)» фәненнән үрнәк программа (5-9 сыйныфлар) http://mon.tatarstan.ru/primernye_rabochie_programmy.htm (Мөрәҗәгать итү вакыты: 24.02.2021).

2. Зәкиев М.З.Татар теле. 9 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек / М.З. Зәкиев, С.М. Ибраһимов. – Казан: Тат.кит.нәшр., 2015. – 135 б.

3. Зәкиев М.З Татар теле. 10-11 сыйныфлар: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы / М.З. Зәкиев, Н.В. Максимов. – Казан: Тат.кит.нәшр., 2016. – 334 б.

4. Зәкиев М.З.Татар теле. 8 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек / М.З. Зәкиев, Н.В. Максимов. – Казан: Тат.кит.нәшр., 2015. – 159 б.

5. Максимов Н.В. Татар теле. 7 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек / Н.В. Максимов, Г.Ә. Нәбиуллина. – Казан: Тат.кит.нәшр., 2015. – 159 б.

6. Харисова Ч.М. Татар теле. 5 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек / Ч.М. Харисова, Н.В. Максимов, Р.Р. Сәйфетдинов. – Казан: Тат.кит.нәшр., 2015. – 207 б.

7. Юсупов Ф.Ю. Татар теле. 6 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек / Ф.Ю. Юсупов, Ч.М. Харисова, Р.Р. Сәйфетдинов. – Казан: Тат.кит.нәшр., 2015. – 175 б.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА С КЫПЧАКСКИМИ И ОГУЗСКИМИ ЯЗЫКАМИ В КАЗАХСТАНЕ

Шаймердинова Н.Г.
Евразийский национальный университет
nurila1607@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена взаимодействию казахского языка с тюркскими языками Казахстана. В эпоху независимого Казахстана функциональный потенциал казахского языка как государственного языка расширился и укрепился во всех сферах жизнедеятельности. В Республике Казахстан в настоящее время проводится гармоничная языковая политика владение тремя языками: казахским, русским, английским; создание условий для развития языков других народов, проживающих в Казахстане.

Автор статьи, на базе проведенных проектных исследований, раскрывает взамодействие и взаимовлияние казахского языка с некотоырми кыпчакскими и огузскими языками, в частности, с турецким, гагаузским и крымско-татарским. Языковые контакты казахского языка с указанными языками рассматриваются в фонетической, лексико-семантической аспектах, определяется языковой «микс», смешение в речевой деятельности коммуникантов, что характерно для языковой ситуации Казахстана.

Ключевые слова: казахский язык, взаимодействие, языковые контакты, фонетические особенности, лексические вкрапления, турецкий, гагаузский, крымско-татарский, языковая ситуация.

После обретения суверенитета в Республике Казахстан в стране кардинально изменилась языковая политика государства, направленная на развитие казахского языка как государственного языка и полноценного его функционирования во всех сферах деятельности, русского языка как языка межнационального общения, а также создание условий для развития языков других народов, проживающих в Казахстане. При этом сфера употребления государственного казахского языка значительно расширилась. За годы суверенитета выросло новое поколение людей, которые достаточно хорошо владеют казахским языком, 80-90 % садиков, школ, колледжей и вузов с казахским языком обучения. Казахский язык стал ведущим языком науки, здравоохранения, СМИ, сервиса, документации и законотворчества, внутренней и внешней политики государства. Чтобы быть успешным в социальном и в карьерном росте русские, немцы, поляки, татары, киргизы, башкиры, азербайджанцы, турки и многие другие народы, живущие в Казахстане, изучают и владеют казахским языком, хорошо знают казахскую культуру. Некоренным этносам Казахстана не нужно переводить казахские лексемы такие, как *астана, Аʓорда, мҽжліс Бҽітерек, хабар, ҽкім, акимат, наурыз, мектеп, нан, сүт, су, коже, ʓазы, той* и т.п., поскольку они прочно вошли в

повседневную коммуникацию, в активный лексический фонд всех народов страны.

Взаимодействие языков и культур народов Казахстана, в т.ч. казахского языка, нами были исследованы на базе двух проектов: 1) международного "Взаимодействие истории, культуры, языка тюркских народов в пост-советском Казахстане", осуществленного казахстанскими тюркологами совместно с учеными Берлинского Свободного университета и университета Франкфурт- на Майне им. Гѐте (2015 – 2017 гг.);республиканского «Сохранение и развитие этнического культурного наследия кыпчако-огузских народов в условиях современного Казахстана» (2018 – 2020гг.). В рамках указанных проектов были проведены специальные социокультурные исследования истории, культуры, языка тюркских народов, проживающих в Казахстане; полевые экспедиции в южные, восточные и северные регионы Казахстана, интервьюирование респондентов, запись и документирование разноязычных текстов, анкетный опрос, создана базы данных. В республиканском проекте мы особое внимание уделили взаимодействию казахского языка с кыпчакскими и огузскими языками, и в данной статье излагаются некоторые аспекты этих языковых контактов. Кыпчакские и огузские народы в Казахстане – самые многочисленные тюркские диаспоры в республике, у которых есть национально-культурные центры, представители которых активно сотрудничают в Ассамблеи народов Казахстана, избраны в местные выборные органы, мәслихаты и даже в нижнюю палату высшего законодательного органа Мәжліс Республики Казахстан.

Огузские народы в Казахстане представлены турками, гагаузами, азербайджанцами, туркменами, кыпчакские народы – татарами, башкирами, кумыками, каракалпаками, крымчаками, балкарами и др. Среди огузских народов – одной из многочисленных диаспор, диаспора турков, миграция которой, с одной стороны, складывалась исторически из-за депортации в годы Отечественной войны народов Кавказа в Казахстан, в т.ч. турков-ахыска, турков-лазов, турков- хемшил; с другой стороны, в современном Казахстане широко продолжается миграция турков из Турции. Общеизвестно, что именно Турция, одна из первых в 1991 году признала Казахстан независимой суверенной страной. С тех пор политические, экономические, культурно-туристические, научные, образовательные, личностные связи Казахстана и Турции имеют самый тесный характер[2, 139].

На речевую деятельности турков, живущих на юге Казахстана, влияние оказывает языковая система казахского языка в фонетическом, лексическом аспектах, и в меньшей степени в грамматической подсистеме. **Казахский и турецкий язык** относятся к разным языковым группам, однако в языковых контактах имеются лексические тождества и фонетические различия, обусловленные типологически различием кыпчакских и огузских языков, что подтверждает иллюстративный материал. Зафиксированные в речевой деятельности информантов фонетические различия казахского и турецкого языков отражают типологические закономерности кыпчакских и огузских

языков, которые складывались исторически в структуре тюркского слова. К ним относятся различия в анлауте – смычно-щелевой *ж* в казахском (*jıl, juldız, jılan, jol, jas, jat, je, jürek, joldas, jer*) и йотированный *й* в турецком (*yıl, yıldız, yılan, yol, yaş, yat, ye, yürek, yoldaş, yer*); губно-носовой *м* в казахском (*men, murın, mıy, mın*) и губно- взрывной *б* в турецком (ben, burın, beyin, bin); глухие *к, т* в казахском (köz, köl, kerek, kün, könil, kök, kel, kör, kül jb; til, tört, tis, tiri, teniz, temir, taw, tar, tur, tök, tik) и звонкие *г, д* в турецком (*göz, göl, gerek, gün, gönül, gök, gel, gör, gül vb; dil, dört, diş, diri, deniz, demir, dağ, dar, dur, dök, dik*); в ауслауте – щелевые *с, ш* в казахском (*tas, bes, qarsı, qus, kümis, qıs, qıs, kisi, as, basqa*; *üş, agaş, üşin, küş, iş, aş, şıgar, uş*)и смычно-щелевой *ч* в турецком (*taş, beş, karşı, kuş, gümüş, kış, kişi, aş, başka; üç, ağaç, için, güç, iç, aç, çıkar, üç*). Кроме того, в турецком языке функционируют фонемы *в* и *ф*, не характерные для казахского языка.

В турецкой речи информантов также отмечаются активные лексические заимствования из казахского языка. Например: *Bugün* ***toyga*** *bardım.- Сегодня ходил на свадьбу.* Вместо турецкого *düğün (дуюн)* респондент использует казахское слово *той. Magazindan nan, süt, üyge tamak getirdim, akçam (dengi) bitti. – Из магазина домой принес, хлеб, молоко, домой продукты, деньги закончились.* Заимствовано слово *магазин,* которое в реалиях сельской жизни Казахстана является универсальным торговым местом, где можно купить все. В турецком языке названия магазина зависит от функционального назначения (продуктовый/непродуктовый), если в значении - продуктовый, то говорят *маркет.*

В речевой коммуникации казахстанских турок казахские лексемы заменяют турецкие слова, т.е. наблюдается непосредственные языковые вкрапления. Например, казахское слово *үй* употребляется вместо турецкого *ev (эв)*; *апай, ағай* – вместо (teyze и dayı); *тенге* или *аҙша* – вместо турецкого *пара.* В последнем случае казахстанские турки используют казахские лексемы в обозначении денег, потому что *para* в современном казахском языке имеет отрицательное значение: *пара алу* "брать взятку", *пара беру* "давать взятку", поэтому в турецкой речи наблюдается казахское вкрапление, что подтверждает влияние казахского культурного кода на носителей турецкого языка.

Исследуя взаимодействие казахского языка с языком турецкой диаспоры в настоящее время нами выявлены казахские лексемы в разных сферах турецкой речи: ***это и названия пищевых изделий и напитков*** *бешбармак* – казахское национальное блюдо из мяса, *касма* – лапша (каз. кеспе), *тохач* – бауырсак (каз. тоҙаш), *кумус* – кисломолочный напиток из кобыльего молока (каз. ҙымыз) и др.); ***названия домашней утвари, видов одежды и обуви*** *тахия* – тюбетейка (каз. таҙия), *мес* – ичиги (каз. месі); ***ботанические и аграрные термины*** (*ҙызылша* – свекла (каз. ҙызылша), *пияз* – лук (каз. пияз), *карагач* – вяз (каз. ҙарағаш), *бүлдүргүн* – костяника (каз. бүлдірген), *масах* – мелкие корни, оставшиеся после сбора сахарной свеклы, катофеля (каз. масаҙ), *чабан* – пастух (каз. шабан) и другие; ***наименования музыкальных инструментов*** *домбура* – казахский народный инструмент (каз. домбыра); ***а также лексемы,***

обозначающие традиции, обычаи *кокпар* – конные состязания («козлодрание»), *бәйге* (скачки) *беташар* – казахская традиция открывания лица невесты (каз.беташар), *төр* – почетное место в доме для гостей (каз. төр), *бата* – благословение уважаемых людей и т.д. [6, 496].

Во время полевых исследований нашей исследовательской группой была зафиксирована речь турчанки ахыска из села Тургень Алматинской области, где информант активно используют указанные выше казахские этнографические термины *той, дәм-тұз, бата, төр.*:

1. *Bizim **toylarımız** edändä qazax ta urus ta nemec ta gälir.* „На наши ***тои*** приходят и казахи, и русские, и немцы".

2. *Qazax aγajïmlarïmïzï çaγrijerux gälir* ***däm tus*** *tat_dejerlär.* „Мы приглашаем наших братьев казахов и они приходят отведать хлеба-соли". Информант употребляет казахское ***дәм-тұз*** вместо турецкого *tadına tuzuna.*

3. *Onlar bizä **dua batasini** verijer gedijerlär.* „Они делают для нас дуа, бата". ***Дуа*** (арабо-исламский термин) – духовное пожелание, обращенное к Всевышнему. ***Бата*** - у казахов благословение: напутствие молодежи, благословение хозяевам дома, новорожденного, новобрачных, путников и всех, кто просит удачи в новых начинаниях.

4. *Hörmät edijerlär bizlärä **törlä** dijer türk aγajïndar **törlä** ǰoγarï.* „Почитают нас, проходите выше, говорят, к төру (почтенное место в доме)". ***Төр*** – место для гостей, заслуженных людей, старейшин семьи [6, 500].

Анализ речи и поведения информанта показывают, что турки ахыска, департированные в Казахстан во время Великой Отечественной войны, сохранили с одной стороны, свою этническую культуру, с другой стороны, освоили и давно живут по обычаем и традициям казахов, знают и понимают казахский этикет и культурные константы окружающего ареала.

В процессе анализа турецкой речи других информантов также выявлены одновременные заимствования как с казахского, так и с русского языков, причем в речевую коммуникацию вставляются целые фразы и предложения: ***Şot na platu*** *verir misiniz?- Можете отправить счет на оплату (*вместо *Ödeme evrağı).* ***Mama, papa*** *geliyorlar (anne, baba)- Мама папа приезжают.* ***As bolsın*** *arkadaşlar!* ***Kop rahmet!****(afiyet olsun; çok teşekkürler).- Приятного аппетита, друзья! Большое спасибо!* ***Sau bolınız****, kendinize iyi bakın!(hosçakalın). - До свидания, берегите себя!* ***Salemetsiz be, kalınız kalay, bala şaganız kalay****, her şey yolunda mı?(merhaba, nasılsınız, çoluk çocuğunuz nasıl).- Здравствуйте, как ваши дела, как дети, все в порядке? Canım* ***pirivet, kak dela****?-* ***Ti doma?*** *(selam, nasılsın, evde misin?).- Душа моя, привет, как дела? Ты дома? Eşim* ***çudopeçkada tort pişirdi! Oçen vkusno****. Tadına bakar mısın? - Моя супруга испекла торт в чудопечке! Очень вкусно! Хочешь попробовать? (fırında kek, çok lezzetli)* [1, 159]. Все эти иллюстрации информантов представляют собой «микс», смешение турецкой, казахской и русской речи, и носители турецкого языка активно общаются на этом языке с казахами, русскими и между собой, прекрасно понимая друг друга. В речи коммуникантов отмечаются различные

виды интерференции, интеркаляции, характерные для языковой ситуации Республике Казахстан.

Нами также были проведены анализ языка гагаузов в Восточно-Казахстанской области, в их локальном проживании. Приведим аудиозапись речи жительницы села Романовка Кокпектинского района Восточно-Казахстанской области Стефаниды Николаевны Виничук [7, 78]:

Аудио текст №1.

-Nikogo netu. Na rıbalku uehali vse. - Никого нету. На рыбалку уехали все.

-Baba gitti. -Папа уехал. Папа кеттi.

-Baba gitti. Nu tak. Nu takiye dela. Aç salatayı. Aha. Koy. Balık pişti. Koy biraz ladım. Stolda süt çıkar. Salata çıkar. Aha. Nu davay. - Папа уехал. Ну так. Ну такие дела. Открой салат. Ага. Поставь. Рыба готова. Положи немного. Поставь на стол молоко. Салат поставь. Ага. Ну давай.

Аудио текст №2.

-Kim ba(r) evde?- Кiм бар үйде?

-Kimse yok. Yalnız.- Ешкiм жоҙ. Жалғыз. -Никого нет. Одна.

-Ufakla(r) yok mu?- Маленьких нет? Ұсаҙ балалар жоҙ па?

-Ufakla(r) yok. Kocam gitti. - Маленьких нет. Муж уехал. Ұсаҙ балалар жоҙ. Күйеуiм кеттi.

-Aa...

-Sen hozyain da. Aa..Tet Nina gelmedi me? - Ты хозяйка да. Аа..Тетя Нина не пришла? Сен ҙожайынсың, ия. А... Тет Нина келмедi ме?

-Yok gelmedi. Kimseyi bilmisin. - Нет не пришла. Никого не знает. Жоҙ, келмедi.

-Yok. - Нет. Жоҙ.

-Ufakla(r) evde? Gelin evde? - Дети дома? Невеста дома? Ұсаҙ балалар үйде ме? Келiн үйде ме?

-Aa..

-Bugün subbota. Nu ladno togda. Davay. Poka. - Сегодня суббота. Ну ладно тогда. Давай. Пока.

Аудиозапись показывает, что гагаузы в речи используют 3 языка – гагаузский, казахский и русский. Гагаузские лексемы: *день открытых дверей, нет, только маленький (р), муж не приходил, не приходил, уходил, уходил.* Казахские лексемы: *бар, ты, знаешь, ким, папа, бухта, сегодня рыба.* Русские слова: *Никого нету. В противном случае все в порядке. Ну так. Ну такие дела. Ну давай. ... тоже хозяин. Аа .. Тет Нина суббота. Ну ладно давай. Пока.*

Рассмотрим некоторые языковые особенности аудиозаписей.

Baba gitti - респондент употребляет слово *отец* в его гагаузском варианте, по мнению В.В. Радлова, восходит к монгольскому *ава* в значении «отец, сын, брат, сын старого ребенка» [4, 167] (цитируется по Кайдарову и Оразову). В современных тюркских языках в азербайджанском, башкирском, каракалпакском, киргизском, татарском, туркменском, уйгурском обозначает предка по мужской линии.

Stolda süt çıkar – Столға сүт шығар. В предложении, с одной стороны, проявляется влияние русского языка, с другой - казахского: к русскому *stol*

говорящий добавляет казахскую флексию дательного падежа *-da*. Кроме того, вместо исходного падежа он использует дательный направительный падеж. Слово *çıkar* звук в анлауте характерен для огузских языков, тогда как в кыпчакских языках, в казахском языке употребляется звук š, отсюда в казахском языке слово *шығар.*

Kim ba(r) evde? – Кім бар үйде? Ev (*de* – аффикс винительного падежа) от древнеюркского *eb* "жилище" (ev<*eb)* сохранилось в современном гагаузском, турецком языках, исторически слово претерпело множество фонетических изменений: *е<ү* и *б<в//ф//й.* В кыпчаких языках, в казахском языке, как отмечено выше, обозначается лексемой *үй.*

Ufakla(r) yok (Ұсаꝫ балалар жоꝫ. Маленьких нет). Ufak в гаагузском языке означает «маленький, мелкий», и оно тождественно значению данной лексемы из современного казахского языка. В толковом словаре казахского языка слово *ұсаꝫ* означает: 1. *Уак, кішкене, ірі емес*. Ұсаꝫ тастар сайдың түбіне ꝫарай домалай жөнелді. 2. *Ꝫой-ешкі, уаꝫ мал.* 3. *Тиыннан ꝫұралған майда аꝫша*. Атасы ұсаꝫ бір сомды ꝫағаз бір сомға орап немересіне берді. ‣ Ұсаꝫ адам – біреудің мейрейін көре алмайтын, іші тар кісі. ‣ Ұсаꝫ сөз – өсек-аяң, пыш-пыш сөз [3, 686]. Таким образом, в толковом словаре указаны все лексико-семантические варианты прямого и переносного значения, из которых лексема *ufak/ұсаꝫ* речи коммуниканта употребляется в значении «дети».

Kocam gitti (Күйеуім кетті. Муж уехал.) Информант употребляет гагаузское слово *koca* в значении «очень старый, престарелый муж, супруг», в этом же значении слово употребляется и в турецком языке.

В процессе исследования нами также выявлены лексемы северного диалекта **крымских татар**, которые употребляются в лексической системе казахского и других тюркских языков, т.е. заимствованы из речи крымских татар Казахстана, в ареале которых живут казахи. Нами сделана выборка лексем крмыско-татарских лексем в речи казахских коммуникантов, что подтверждается иллюстрациями ниже [8, 227].

*Бакърачь (медное ведро)***,** *в* казахском языке *баꝫыраш (ведро, ведерко).* Как считают исследователи, в некоторых тюркских языках слово употреблялось в значении «медный контейнер». В современном казахском языке слово диалектное и употребляется в основном, в западном Казахстане, например, в Атырауской области в значении «маленькая железная емкость для воды».

Дегирмен (молотилка), в казахском языке - *диірмен* (*жел диірмені, ꝫол диірмені*). Значение слова восходит к древнетюркскому корню tek/teg/teg («приближаться,», «мелить», «прикасаться»), к которому присоединяется аффикс *-men.* Слово широко используется в тюркских языках в различных фонетических вариантах: турец. *değirmen*, азерб. *dagirman*, башк. *tirman,* кирг. *tegirmen*, узбек. *tegirman,* татар. *tigirman*, туркмен. *değirmen*, уйгур. tugman.

Къуман (кувшин для омовения), казахские слова *ꝫұман, ꝫұмған* обозначают кувшин для поливания воды на руки или посуда для кипячения чая

(аҙ ҙұман – диалект). Встречается в некоторых кыпчакских языках: кирг. *kumğan*, татар. *komğan.*

Тава (сковорода, противень), казахское -таба. Слово встречается во всех тюркских языках *tava* характерна для огузских и карлукских языков, в кыпчакских языках - *taba,* Считается, что в тюркских языках слово заимствовано из персидского языка tâve/tabe *«посуда для приготовления пищи», «плоский камень», «кирпич».*

Челик (ведро), в казахском языке - *шелек.* Возможно, также персизм, ибо в персидском языке çâlik означает «сталь», в турецком языке употребляется в также в значении *стали.* В крымско-татарском, казахском, киргизском, узбекском, уйгурском языках употребляется в значении ведра.

Чѐмучь (черпало, ковш), в казахском языке - *шөміш* (большой ковш для розлива). Значение слова восходит к древнетюркскому *çöm* в значении *впиться, спуститься вниз, вступить.* Слово употребляется во многих тюркских языках также в значении посуды: кирг. *çömüç,* татар. *çümiç*; узбек. *çömiç*, уйгур. *çömüç*.

Элек (сито), казахском языке - *елек.* По мнению А.Меметова, истоки слова находятся в древнетюркском языке, в где зафиксировано многозначное слово *el* , одно из которых означает «рука», отсюда *ele* – «что-то делать руками, руками выпирать, руками собирать», от *еле* образовалось производное слово при помощи аффикс-к, которое обозначает значение предмета [5, 89]. В современных тюркских языках лексема используется в следующих фонетических вариантах: турец. *elek,* азерб. *äläk*, башк. *iläk,* кирг. *elek*, узбек. *eläk*, татар. *iläk*, туркм. *elek,* уйгур. *ägläk.* Таким образом, сопоставительный анализ некоторых лексем крымско-татарского и казахского языков показывает, что они различаются фонетически, имеют общие истоки, в целом семантически тождественны и встречаются во многих кыпчакских, огузских, карлукских и других языках.

Резюмируя изложенное, следует отметить, что языковая ситуация в Республике Казахстан складывается из многоязычья, активного взаимодействия казахского государственного языка с русским языком, с языками других этносов, в т.ч. тюркских. В республике наблюдается взаимовлияние и взаимодействие казахского языка, казахской культуры на язык и культуры народов, проживающих в стране.

Литература

1. Абдрасимова А.Е., Жиембай Б.С. Казахские и русские заимствования в языке турецкой диаспоры Республики Казахстан // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия. Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология. – №1 (126)/2019. – С.157-163.

2. Жолдасбеков М., Шаймердинова Н.Г., Калдыбаев М.С., Каликов Р.К., Жиембай Б.С., Диханбаева А.Е. История, язык и этнокультура тюркских народов Казахстана. Монография. – Нурсултан: «Free Flight», 2020. – 237 с.

3. Ӡазаӡ тілінің сөздігі. Анықтамалық басылым. Жалпы редакциясын басҙарған Телғожа Жанұзаков. – Алматы: Дайк-пресс, 1999. – 775 б.

4. Ӡайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 б.

5. Меметов А. Источники формирования лексики крымскотатарского языка. – Ташкент: Фан, 1988. – 196 с.

6. Сайын Ж. Лингвокультурные заимствования в разговорной речи турецкой диаспоры Казахстана// Сборник материалов Международной научно-практической конференции. «Современные проблемы тюркологии: язык - литература - культура» – М., РУДН, 2016. – С.496 -500.

7. Шаймердинова Н.Г. Тюркские народы Казахстана: гагаузы, их история, язык, традиции // Вестник КарГУ им. Букетова. – № 2 –2017. – С. 74-81.

8. Шаймердинова Н.Г. Жиембай Б., Абдрасимова А. Ӡазаӡстандағы Ӡырым татарлары тілінің ерекшеліктері // Туған жер идеясы және ӡоғамдыӡ сананың жаңғыруы ғылыми конференциясының материалдарының жинағы. – Алматы, Arna-B баспасы, 2019. – 225-232 б.

9. Шаймердинова Н.Г. Татарская диаспора Казахстана: социокультурные аспекты//Материалы международной научно-практической конференции «Литература и худ.культура тюркских народов в контексте Восток-Запад». – Казань, КФУ, 2015. – С.590-601.

СӘЛАМӘТЛЕК САКЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЕ НИГЕЗЕНДӘ ЯЗУЧЫ ТЕЛЕН ӨЙРӘНҮ

Хөснетдинов Д.Х., Сагдиева Р.К.
Казан федераль университет
Domer1982@mail.ru

Аннатоция. В статье рассмотрены основные здоровьесберегающие технологии применяемые в школе. Раскрыты возможности их применения. Проведена классификация здоровьесберегающих технологий.
Ключевые слова: язык, метод, технология

Сәламәтлек – иң зур байлык. Укучыларның яшьтән үк сәламәт булып үсүе бик мөһим. Сәламәтлек әле ул авырмау гына түгел, үзеңне тыныч, гармонияле итеп хис итү; башка кешеләргә карата мәрхәмәтле, яхшы мөнәсәбәттә булу.

Сәламәтлек технологиясе – укучының сәламәтлеген саклауга һәм ныгытуга юнәлтелгән чаралар, алымнар, ысуллар системасы.

Күптөрле галимнәрнең хезмәтләрендә укыту ысулларының төрлечә төркемләнүе китерелә. Шулар арасында И.Я.Лернер һәм М.Н.Скаткин тарафыннан тәкъдим ителгәне күпчелек тарафыннан яклана: аңлату-күрсәтү методы, репродуктив метод; проблемалы укыту методы; өлешчә эзләнү яки эвристик метод; тикшерү методы.

Укучыларның яшь үзенчәлекләренә, белем дәрәҗәләренә һ.б. факторларга бәйле рәвештә, укытучы аларның тиешлесен сайлап ала. Язучы телен өйрәткәндә дә, бу методларның төрлесе кулланыла ала.

Аерым бер темаларны аңлатканда репродуктив метод, ягъни укытучы сөйләвенә нигезләнгән ысул уңышлы була. Аерым алганда, кушма җөмлә турында күзаллау булдыру дәресендә бу ысулга мөрәҗәгать итәргә була. Аңлату-күрсәтү методы кулланылганда, укытучы, күрсәтмә әсбаплардан (таблица, схема, рәсемнәр һ.б.) файдаланып, төрле мисаллар ярдәмендә өйрәнә торган материалны укучыларга аңлата, шул ук вакытта укучыларның танып-белү эшчәнлеген активлаштыруны да күздә тота. Бу метод күләме ягыннан зур булмаган, укучылар өчен кыен, авыр аңлашыла торган темаларны яки тел күренешләрен өйрәткәндә кулланыла ала. Язучы телен өйрәтүдә бу ысул – иң мөһиме. Мәсәлән, лексика бүлеген үткәндә, Ә.Еники әсәрләреннән рухи һәм физик сәламәтлек турындагы фразеологизмнар, синтаксис бүлеген үткәндә, Бәдретдин һәм аның сабакталашларының мәдрәсәдәге көндәлек режимы турындагы җөмләләрне укып анализлауда, ягъни иң күләмле, төп темаларны өйрәнгәндә, аңлату-күрсәтү ысулы аеруча әһәмиятле. Моның өчен синтаксис буенча таблица һәм схемаларга (алар дидактик хезмәтләрдә дөнья күрде) мөрәҗәгать итәргә кирәк.

Әлеге юнәлештәге эштә компьютер технологияләре дә ярдәмгә килә. Бу төр дәресләрдә компьютер технологияләре белән берррәттән, сәламәтлек саклау технологиясен бергә кулланырга мөмкин. Ә.Еникинең —Гөләндәм туташ хатирәсе‖ әсәре буенча спекталь карап, артистлар телендәге гади сөйләм

сүзләрен тыңлап анализларга мөмкин. Шулай ук фонетика бүлеген үткәндә дә спектакльне карап, авазлар әйтелешен, аваз үзгәрешләрен тикшерергә мөмкин. Билгеле, бу метод кулланылганда, укучылар пассив гына утырырга тиеш булмый, укытучы, төрле сораулар биреп, аларның игътибарын җәлеп итәргә, активлаштырырга тиеш була. Авазлар орфоэпиясе турында өйрәнгәндә дә, тел чисталыгы мәсьәләләренә тукталу мөһим. Димәк, сәламәтлек саклау технологиясе шулай ук гамәлгә ашырыла.

Өлешчә эзләнү ысулын кулланганда, укучыларның аң эшчәнлекләре төп урында тора, алар, укытучы җитәкчелеге астында, аерым бер күренеш буенча эзләнәләр, нәтиҗәләр ясыйлар, аннан соң белемнәрне гомумиләштерәләр. Сүз төркемнәренә караган мәгълүматны шул рәвешле бирергә мөмкин. Укытучының юнәлеш бирүче сораулары ярдәмендә, укучылар өйрәнелгән сүз төркемнәре, аларның грамматик категорияләрен турында искә төшерәләр, аларның үзенчәлекләрен билгелиләр, җөмләдәге синтаксик вазыйфаларын әйтәләр, шуннан соң укытучы тарафыннан яңа сүз төркеменә билгеләмә бирелә.

Болардан тыш, карточкалар белән эш, тестлар, әдәби әсәрдән я булмаса газета я журналлардан сәламәтлек саклау темасына караган җөмләләр язып алу, викторина һ.б. шундый эш алымнарын куллану кушма җөмлә синтаксисын өйрәтү дәресләрен нәтиҗәле итәргә булыша.

Фонетика турында гомуми төшенчә булдырганнан соң, балаларга авазлар, аерым алганда тартык һәм сузык авазлар турында мәгълүмат бирелә. Бу татар телен укытуда дәвамчанлык һәм эзлеклелек принцибына нигезләнеп башкарыла. Сузык авазларның классификациясе, алга таба тартыклар классификациясе турында мәгълүмат китерелә. Дәресләрнең шушы этабында татар һәм рус телләрендәге авазларны үзара чагыштырып өйрәтү әһәмиятле һәм максатка ярашлы. Моның өчен төрле биремнәр, күнегүләр тәкъдим итәргә мөмкин. Мәсәлән, яңа теманы аңлату дәресендә үк, аваз үзгәрешләре, аларның транскрипциядә бирелеше турында искә төшереп китү дә уңышлы. Шуннан соң, интерактив такта ярдәмендә әйтелеш белән язылыш арасындагы аермалыкларны табарга тәкъдим итеп була:

Сәламәтлек – җәүһәр, ләкин тиз югала.

Бурычын яшергән бөлгән, авыруын яшергән үлгән.

Башта җөмләләрнең мәгънәләре аңлатыла. Аннары грамматик сүзләр транскрипциядә күрсәтелә. Шул ук вакытта сүзләрнең орфоэпиясе аңлатыла. *Сәламәтлек* сүзенең язылышы нинди кагыйдәгә буйсынуы ассызыклана.

Төрле сүз төркемнәрен өйрәткәндә, татар һәм рус телләрендә морфологик категорияләрне үзара чагыштырып өйрәткәндә, төрле күнегүләр эшләү барышында аларны аера белү күнекмәләре формалаштырыла. Мондый төр күнегүләр, әлбәттә, белем һәм күнекмәләрне ныгыту һәм йомгаклау, тикшерү этапларында кулланыла ала.

Сәламәтлек кешенең туган табигатенә дә бәйле, шуңа күрә дә рус телендә төп гомуми белем бирү оешмаларында укучы татар төркемнәрендә кушма җөмлә синтаксисын өйрәткәндә, аналитик һәм синтетик җөмләләрне үзара чагыштырып өйрәтү дә әһәмиятле. Дәреслектә дә аналитик һәм синтетик

җөмләләрне чагыштырып өйрәнү күздә тотыла. Бу очракта күрсәтмәлелеккә мөрәҗәгать итү уңышлы дип санала.

Әдәбият

1. Смирнов Н.К. Здоровьесберегающие образовательные технологии и психология здоровья в школе. /Н.К. Смирнов // М.:АРКТИ.-2005.- С 320.
2. Соловьева Н.И. Концепция здоровье сберегающей технологии в образовании и основы организационно-методические подходы ее реализации. / Н.И.Соловьева // ЭКО. – 2004. – № 17. – С. 23-28.
3. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре / Русчадан Н.К.Нотфуллина тәрҗ. – Казан: Мәгариф, 2002. – 367 б.

УНИВЕРСАЛЬ УКУ ГАМӘЛЛӘРЕН ФОРМАЛАШТЫРУ ПОЗИЦИЯСЕННӘН, ЗАМАНЧА ЧИТ ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕ ПРОЕКТЛАШТЫРУ

Шаймухаметова Р.Р.
МБОУ «Татарско-Ямалинская ООШ»
rushaniya81@yandex.ru

Аннотация. Иглиз философы Джон Дьюның шундый сүзләре бар «*Өгәр дә без бүген кичәге көндәге кебек укытсак, без балаларның киләчәген урлыйбыз*». Минемчә, бу сүзләр бүгенге яңа стандартларның максатын чагылдыра. Бүгенге көндә укытучыларның максаты, заман таләпләрен тотып, беренче чиратта, укучы шәхесен формалаштыруда. Укучы конкрет дисциплиналар буенча белем алып кына калмый, ә аларны көндәлек тормышта, алга таба укуында файдаланырга да өйрәнә. Башкача әйткәндә, мәгариф системасы баланы белемле итү хакында гына түгел, аңа күнекмәләр бирү, аны эшкә өйрәтү турында да кайгырта.

Төп сүзләр: укыту, проектлаштыру, заманча укыту

Билгеле булуынча, яңа стандартлар уку предметының реаль тормыш белән бәйле булуын да аерым игътибарга ала. Укучы бала алган белемнәрен тормышта иркен куллана белергә, килеп туган мәсьәләләрнең чишелешен эзли, таба белергә тиеш. Заманча дәресләрдә исә шушы максатны гамәлгә ашыру өчен, укучыларда универсаль уку гамәлләрен формалаштырырга кирәк. Укытучы һәр балага шәхси якын килеп эшләгәндә генә, бала белемне аңлап үзләштерә. Укучы каршына нинди дә булса мәсьәлә куелган икән, ул аны ни өчен чишәргә икәнен аңларга, бу мәсьәләне чишкәннән соң, эшнең соңгы нәтиҗәсен күрә белергә тиеш. Бүгенгесе көндә барлык фән укытучылары, шулай ук инглиз теле укытучылары алдына укучыларда махсус белем һәм күнекмәләр генә түгел, универсаль уку гамәлләре формалаштыру максаты да куела. Заманча инглиз теле дәресе укучыларны шәхси, регулятив, танып-белү, коммуникатив УУГ белән коралландыруны таләп итә.

Дәрескә әзерләнгән вакытта, мин дә, башка укытучылар кебек, үз алдыма ике сорау куям: нәрсәгә өйрәтергә һәм ничек укытырга? Белемем буенча татар теле һәм чит тел укытучысы буларак һәм дә 15 ел чит тел укытып, мин бу телләрнең күп кенә охшаш якларын таптым. Шулай ук күп кенә очракларда миңа рус теленә дә мөрәҗәгать итәргә туры килә. Бу технологик алымны грамматик темалар белән танышканда куллану отышлы. Мин әлеге алымны үз дәресләремдә танып белү УУГ формалаштыруда бик актив кулланам. Гади генә мисал китерик, сыйфат дәрәҗәләре белән танышкан вакытта, мин укучыларның татар һәм рус телләрендә алынган белемнәренә таянып эш итәм. Белгәнебезчә, 3 телдә сыйфат дәрәҗәсе бар, сүзләрнең аффикслары үзгәрә һәм бу сүзләр ярдәмче сүзләр белән ясала. Бу бигрәк тә башлангыч сыйныф укучылары өчен бик уңышлы алым. Беренчедән, әлеге метод өйрәнелә торган телләрнең

үзенчәлеген, грамматик һәм лексик структураларындагы охшашлыкларны һәм аерымлыкларны тирәнтен үзләштергән очракта бигрәк тә файдалы. Икенчедән, татар теле мәһитендә тәрбияләнгән укучыларны исә татар, рус телендәге белемнәрен инглиз теле дәресләрендә кулланулары табигый ихтияҗ формасында алып барыла (таблица рәвешендә чагыштырып бирү яхшырак хәтердә кала, икенчедән, аларның татар һәм рус телләрендә алган белемнәре инглиз телен үзләштерергә ярдәм итә). Шулай ук бу алымны тәртип санын, фигыльнең заман формаларын, алмашлыкларны, исемнәрнең күплек санын өйрәнгәндә һәм башка бик күп кенә очракларда кулланып була.

Шәхескә кагылышлы нәтиҗәләргә килгәндә, чит тел укытучыларына бүгенгесе көндә зур бурыч куела. Без төрле яклап камил, иҗади үзүсешкә сәләтле, милли гореф-гадәтләр, Россия һәм Бөтендөнья культурасы кыйммәтләре нигезендә тормышта үз урынын тапкан шәхес тәрбияләргә тиешбез. Бүгенге поликультуралы һәм полилингваль дөньяда алар турыдан-туры мөстәкыйль эшчәнлек алып барырлык, җаваплы, оештыруга сәләтле укучылар булырга тиешләр. Шуңа күрә дә бүгенгесе көндә дәүләт бу адымны балалар бакчасыннан ук башларга кирәклеген зарур дип тапты. Район башлыгының да фикерләрен, таләпләрен исәпкә тотып, киләчәктә авыл балалар бакчаларында да чит телләр укытыла башлаячагы безне бик сөендерде. Бу, әлбәттә, киләчәктә аларда шәхескә кагылышлы УУГ формалаштыруда җиңеллек тудырачак. Алар кечкенәдән —Минем өчен чит тел өйрәнүнең нинди мәгънәсе һәм әһәмияте бар?» - дигән сорауларга җавап табачаклар, үз халкы культурасы белән беррәттән, башка халыкларның культурасына, тарихына хөрмәт белән караячаклар.

Чит тел дәресләрендә дә, башка фәннәрдәге кебек, регулятив уку гамәлләре план буенча эшләргә юнәлеш бирә, эшчәнлекне оештыру мөмкинлеге бирә, танып-белү процессы белән идарә итәргә булыша. Үзбәя, дустыңа, дәрескә бәя кую кебек алымнар белән беррәттән мин дәресләремдә үзмаксат куюны отышлы саныйм.

Алда санап үтелгән УУГ ләре заманча дәрес проектлаштыруда зур роль уйныйлар. Әмма чит тел өчен иң кирәге ул укучыларда коммуникатив УУГ формалаштыру. Татар мәктәпләрендә укучы балаларга чит тел укытуда коммуникатив методны төп юнәлеш итеп алсак, уңышка ирешергә мөмкин.Үземнең тәҗрибәдән чыгып әйтәсем килә: балалар дәрестә грамматик күнегүләрне, язма эшләрне эшләүгә караганда, нинди дә булса да мәсьәлә буенча сөйләшү, проект эшләре, экскурсияләр, диалогларны рольләргә бүлеп сөйләү, картина, видеоязмалар буенча әңгәмәләрне күпкә яратып башкаралар. Рольле уеннар алар өчен күпкә кызыклырак һәм бу эшләрнең нәтиҗәсе зур.

Коммуникатив УУГен формалаштыру юлларын дөрес оештырганда, ул укучыларның тел өйрәнүгә карата мөнәсәбәтләрен уңай якка үзгәртә, белемнәрнең аңлылыгына этәрә, мөстәкыйльлеккә өйрәтә, иҗади фикерләүне үстерә.

Татар милләтеннән булган балаларга чит тел өйрәтүнең һәрбер чорында уеннарны дәрестә һәм дәрестән тыш куллану уңай нәтиҗәләргә ирешергә

мөмкинлек бирә. Бары тик оста оештырылган заманча дәрес кенә балаларга чит телгә карата кызыксыну уята ала.

Listing (аудирование), Speaking (говрение) вакытында танып белү һәм коммуникатив УУГ тормышка ашырыла. Бу бүгенге заманча чит тел дәресләренең үзәгендә торырга тиеш. Аудирование һәм говорение җлешләрен яхшы үзләштергән балаларның киләчәктә БДИ ын уңышлы бирүләренә шик калмый. Ә бу безнең, ягъни чит тел укытучыларының, киләчәктә алга куелган төп бурычларыбызның берсе.

Мондый мисалларны саный китсәң, алар шактый. Бу хәзергесе вакытта бер генә фән укытучысы өчен дә яңалык түгел. Әмма шушы безнең өчен таныш булган гамәлләрне без көннән-көн үзебез яңартабыз. Шулай яңалыкка омтылып эшләсәк кенә без заманча дәрес формалаштыра алабыз һәм укучыларда укуга кызыксыну уятачакбыз. Ә чит тел укытучылары өчен болар һәммәсе дә бермә-бер тырышлык сорый.

Язмамны бик матур хикәя юллары белән тәгәллисем килә:

Борын заманда яшәгән ди бер патша. Беркөнне ул үзенең вәзирләрен чакырып алган да, үзенең патшалыгындагы иң зур йозакны ачырга кушкан. «Вәзирләрем минем! Кемдә - кем шушы йозакны ача, аңа мин патшалыгымдагы иң югары вазифаны бирәм. Шушы сүзләрне ишетү белән кайбер вәзирләр, бездән булмас дип» китеп барганнар. Икенчеләре йозак каршысында озак карап, тикшереп торганнан соң, кайтып киткәннәр. Тик бер вәзир генә йозакны тегеләй караган, болай караган, ниһаять тартып карарга булган. Һәм могҗиза! Йозак ачылып киткән. Патша моны күреп, болай дигән: «Карагыз! Ул үзенең күзләренә һәм колакларына гына таянмый, иң мөһиме үз көченә ышанып, авырлык алдында туктамыйча, янәдән – янә омтылыш ясады».

ТАТАР ТЕЛЕ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ УКУЧЫЛАРНЫҢ ФУНКЦИОНАЛЬ ГРАМОТАЛЫЛЫГЫН ФОРМАЛАШТЫРУ

Шәмсетдинова Р.Р., Фаттахова Р.Ф.
ГАОУ ДПО ―Институт развития образования РТ‖
tnd@rambler.ru

Аннотация. В статье рассматриваютя некоторые понятия грамотности и процесс формирования функциональной грамотности на уроках татарского языка и литературы – целесообразное использования языковых средств при работе с текстами.
Ключевые слова: грамотность, функциональная грамотность , базовый уровень, языковые средства, культура речевого общения, использование информации прочитанного

Халыкның грамоталылыгы мәсьәләсе халыкара дәрәҗәдә (ЮНЕСКО) 20 нче гасырның 50 нче елларында карала башлый. 1958 елда ЮНЕСКО барлык илләр өчен тәкъдимнәр эшләп чыгара, әлеге тәкъдимнәрдә грамоталы кеше –ул укый белүче, укыганын аңлый һәм көндәлек тормышка караган гади кыска текстлар төзи белүче шәхес (Юнеско Генераль конференциясенең 10 нчы сессиясе материаллары). Шул ук вакытта грамоталылык терминын шәхеснең социаль мөнәсәбәтләр системасында нормаль хис итешен тәэмин итә алырлык күнекмәләр күләме мәгънәсендә аңлау да кабул ителгән. Шуңа бәйле рәвештә әлеге күнекмәләрнең күләме конкрет шартлардан чыгып төрлечә билгеләнә, хәзерге белем бирү эшчәнлегендә функциональ грамоталылык термины кулланыла. Ул кешенең тышкы мохит белән мөнәсәбәткә керә алу һәм тиз арада шул шартларга җайлаша алу сәләтен мәгънәсендә кулланыла.

Педагогика фәнендә грамоталылык мәсьәләсе төрле елларда күтәрелеп чыгып килде. Нигездә, грамоталылык мәсьәләләре массакүләм белем бирү мәсьәләләре хәл ителгәндә аеруча кискен күтәрелгән. Шул ук вакытта грамоталылык төшенчәсенең төгәл генә билгеләмәсе юк. Грамотылы кешене характерлый торган укый, яза, рәсем ясый һ.б. төрле кешенең нормаль тормыш эшчәнлеге өчен кирәк булган һәм башлангыч сыйныфларда үзләштерелә торган минималь күнекмәләр җыелмасы гына хәзерге чор социаль мәсьәләләрен чишү өчен җитәрлек түгел. Грамоталылык, белем бирү мәсьәләләре, тулаем алганда, һәрвакытта конкрет социаль, икътисади һәм мәдәни ситуациягә бәйле булган. Мисал өчен, антик дөньяда 1 дән алып 10 га кадәр исәпләүне укучылар еллар дәвамында өйрәнә алганнар һәм компетентлыкның мондый дәрәҗәсе шул чордагы социомәдәни чынбарлыкка туры килгән булса, хәзер исә грамоталылыкның бу дәрәҗәсе укуның беренче атнасында ирешелә торган дәрәҗә санала. Хәзерге чор цивилизациясенең дәрәҗәсе грамоталылык һәм белемлелекне бөтенләй башка төрле эчтәлектә аңлауны таләп итә. Бүгенге көндә функциональ грамоталылык кешенең мәгълүматны (беренче чиратта – текстны) таба, аңлый, үзләштерә, эшкәртә, саклый, тапшыра, көндәлек

тормышта, уку, һөнәри өлкәдә, иҗтимагый тормышта нәтиҗәле файдалана белү сәләтенә ия булуны белдерә. Функциональ грамоталылык – метапредмет күренеш һәм ул төрле предметларны үзләштергәндә файдаланыла һәм төрле формаларда чагылыш таба. Функциональ грамоталылыкның берничә индикаторы билгеләнә: коммуникатив грамоталылык, мәгълүмати грамоталылык, эшчәнлекле грамоталылык.

Коммуникатив грамоталылык укучыларда сөйләм эшчәнлегенең барлык төрләрен яхшы белүләрен, алардан урынлы куллана белүне формалаштыруны күзаллый.

Сөйләм эшчәнлегенең һәр төре сөйләмә һәм язма формада җиткерелгән мәгълүматны дөрес аңлауны формалаштыра, шуңа күрә татар теле дәресләрендә теоретик материалны тирәнрәк үзләштерү өчен татар теле күренешләре турында хикәяләүче текстларны, әкиятләрне кертү, рус телендәге, чит телдәге тәңгәл яки тәңгәл килми торган мисаллар җирлегендә бирү мөһим. Бу очракта укучылар өйрәнелә торган тел күренешен ниндидер формаль грамматик күренеш буларак түгел, ә телләр тормышыннан алынган кызыклы, мөһим, күпкырлы күренеш буларак кабул ителәчәк. Мисал өчен, татар телендә грамматик күренеш буларак чагылыш тапмаган род категориясен, кайбер телләрдә (рус, француз, немец һ.б. телләрдә) исемнәргә карата кулланылуының бик шартлы булуын я яңа өйрәнә башлаганда, я кабатлау дәресендә түбәндәгечә шәрехләргә мөмкин: кешеләрнең, хайваннарның, кош-кортларның җенесен чагылдыра торган сүзләр бар телләрдә, мәсәлән, әти-әни, папа-мама, әтәч-тавык, петух-курица, ата каз –ана каз, гусак – гусыня. Татар телендә род төшенчәсенең башкача чагылышы юк. Ә менә рус телендә башка сүзләрнең родын билгеләгәндә, бу логика өзелә, кушымчаларга таянып билгеләнә, кайбер очракта, мисал өчен, ―ночь» һәм «день‖ беренче карашка берни белән дә аерылып тормаган сүзләрнең беренчесе – женский род, ә икенчесе мужской. Род категориясенең шартлылыгын тәрҗемә эшчәнлегеннән мисаллар белән дә күрсәтергә мөмкин: рус телендә стол – мужской род, шул сүз кергән текстны француз теленә женский родтагы исем буларак тәрҗемә итәбез (une table), яисә немец телендә das Madchen (кыз –девочка) - средний родтагы исем. Чагыштырып бирү нәтиҗәсендә, укучы үзенең туган теленең грамматик структурасы турында нәтиҗәләрен чыгара ала, башка телләр турында күзаллау булдыра ала, телләрдәге башка аерым күренешләр турында үзенең тикшеренү эшен алып бара, күзәтүләр ясый ала, шулар аша анда эшчәнлекле грамоталылык формалаша. Татар теле дәресләрендә эшчәнлекле грамоталык формалаштыру өстендә эш ―татар теле‖ курсының барлык темаларын өйрәнгәндә алып барылырга тиеш һәм аңа ―фикер һәм белем‖ проблемалы метапредмет ситуацияләрне чишү өчен шартлар тудырылып дәрестә фикернең белемнән аермасын күрсәтү юнәлешендә эш алып барганда ирешергә мөмкин.

Функциональ грамоталылык формалаштыру, укучыларның сөйләм эшчәнлеген камилләштерү татар теле предметында алган белемнәрен аларны аралашуның төрле шартларында куланылу үзенчәлекләренә нигезләнә. Өйрәтү процессы тел материалын анализлау күнекмәләрен формалаштыруга, тел

фактларын классификациялəүгə генə юнəлдерелмичə, сөйлəм культурасы тəрбиялəүгə, укуның төрле формаларыннан файдалану, текстларны мəгълүмати яктан үзлəштерү, мəгълүматны төрле формаларда эзлəү һəм аны сөйлəм ситуациясенə һəм əдəби тел нормаларына, аралашуның этик нормаларына туры китереп тапшыруның төрле ысуллары кебек тормышта гаять кирəк булган осталык формалаштыруга юнəлдерелгəн.

Функциональ грамоталык формалаштыруда татар теле һəм əдəбияты дəреслəрендə текст өстендə эш оештыру мөһим роль уйный. Нигез текстның гомуми мəгънəсен аңлау, авторның позициясен билгели белү, автор позициясе белəн герой позициясе арасындагы аерманы билгели белү, текстның логик төзелешен аңлый белүгə ия булу тора. Текстларны уку процессына кертеп җибəргəндəге методик факторларга без, беренче чиратта, текст материалын сайлау критерийларын; текстны дəрескə кертеп җибəрүнең максатка туры килə торган эш төрлəре; дəресне текстка таянып алып барырлык итеп оештыруны кертəбез. Текстны өйрəнгəндə, текстның, лингвистик күзəтүлəр юлы белəн бəйлəнешле, структур компонентлары ачыклана. Җөмлəнең өлешлəре һəм аерым җөмлəлəрне бəйлəү өчен уртак булган, шулай ук үзенчəлекле саналган күрсəткечлəр бүлеп чыгарыла, бəйлəнешле сөйлəмгə чыгу күнекмəлəре булдырыла. Бəйлəнешле сөйлəмне тикшерү кеше фикеренең төзелешен, аның телдə чагылышын аңлауга ярдəм итə. Текстларны игътибар белəн уку барышында укучылар фразаларны бəйлəүдə катнаша торган иң типик чараларны бүлеп чыгаралар. Мисал өчен, 9 сыйныфта сөйлəм үстерүгə караган темаларны ныгытканда, укучылар текст төзелешендə текст барлыкка китерүдə катнашкан, авторга текстның экспрессив-стилистик бөтенлеген тудыруга нигез булган төп чараларны билгелилəр. Мондый төр биремнəр укучыларны текстка нигезлəнеп, иҗади эшчəнлек башкару өчен бик кирəкле, мөһим. 9 нчы сыйныфта туган (татар) телдəн дəүлəт йомгаклау аттестациясе эше сочинение элементлары белəн киңəйтелгəн иҗади биремле изложение формасында тəкъдим ителə. Изложение имтихан бирүчелəрнең текстка нигезлəнеп, мөстəкыйль рəвештə мəгънəви бөтен, сөйлəм бəйлəнешлелеге һəм язу эзлеклелеге белəн характерланган иҗади бирем башкаруына йөз тота. Киңəйтелгəн изложение укучыларның лингвистик компетенциясе (тел материалы белəн эшлəгəндə, лингвистик белемнəрне куллана алуы, тел һəм сөйлəмгə караган белеме, өйрəнгəн материалны урынлы куллана белү күнекмəлəре, шулай ук танып белү, төркемлəү, татар теле дəреслəрендə алган аналитик белем һəм күнекмəлəр), тел компетенциясе (лексик, грамматик, стилистик, орфографик һəм пунктуацион нормаларны саклау осталыгы һəм күнекмəлəре), коммуникатив (аралашу) компетенциясе (сөйлəм эшчəнлегендə продуктив һəм рецептив күнекмəлəрне үзлəштерү дəрəҗəсе) тикшерелə. Шуңа күрə 5 нче сыйныфтан укучыларның коммуникатив грамоталылыгын үстерү өстендə эш оештырылырга тиеш. Мəсəлəн, эчтəлек сөйлəгəн вакытта, җөмлəлəрне дөрес итеп төзүгə игътибар бирелə. Бер үк җөмлəдə яки янəшə җөмлəлəрдə кабатлаулардан арыну, сүзлəрнең синонимнарын куллану талəп ителə. Сүзлек диктантлары язган вакытта (һəр дəрестə диярлек языла),

синонимнар таптырыла. Дәрестә орфографик сүзлекләр белән эшләү уңай нәтиҗә бирә. 5 нче сыйныфтан ук сүзлек диктантларының дәреслеген сүзлектән карап тикшерү сүзләрнең язылышын хәтердә калдырырга ярдәм итә, шул ук вакытта сүзлек белән эшләү күнекмәләрен үстерә. Дәрес, башта бу эш шактый күп вакытны ала, соңга таба укучылар кирәкле сүзләрне бик тиз табарга өйрәнәләр. Дәрестә текстны аңларга ярдәм итә торган уңышлы эш формаларыннан актив файдалану (абзацларны сайлап абзацларның эзлеклелеген билгеләү; авторның фикер йөртешен, тасвирлауларның бирелешен анализлау; вакыйгалар хронологиясен билгеләү, тексты микротемаларга бүлү һ.б.) укучыларның коммуникатив һәм эшчәнлекле грамоталылыгын арттырырга ярдәм итә.

Альберт Эйнштейнның функциональ грамоталылыкның гамәли әһәмиятен тулысынча чагылдыра торган фикере бар: ―...мәктәптә өйрәткәннәрнең онытылганнан соң калган өлеше ул - белем...‖ . Татар теле һәм әдәбияты дәресләреннән дә белем калырлык итеп укыту мөһим бурычыбыз.

Әдәбият

1. Концепция федеральных государственных образовательных стандартов общего образования: проект / Рос.акад. образования; под ред. А.М. Кондакова, А.А. Кузнецова. — М.: Просвещение, 2008. http://www.ed.gov.ru/ob-edu/noc/rub/standart/
2. Валькова Г., Зайнуллина Ф., Штейнберг В. Логико-смысловые модели - дидактическая многомерная технология // Директор школы: науч.-метод. журн. для рук. учеб. заведений и органов образования. - 2009. - № 1. - С.49-54.
3. Гыйләҗева Л.Г., Хадиева Г.В. Татар теле. 9 нчы сыйныф. Дәүләт (йомгаклау аттестациясенә әзерләнү. Татар телендә гомуми белем бирү мәктәпләре өчен методик кулланма. – Казан: Ихлас. - 92 бит.
4. Ермоленко В.А. Проблемы функциональной грамотности в современных условиях. Через чтение в мировое образовательное пространство. Выпуск 11. – М., 2002 - С.45-49.
5. Шәмсетдинова Р.Р. Татар теле: Күнегүләр. Анализ үрнәкләре. Тестлар/ Р.Р. Шәмсетдинова; тулыл. икенче басма. – Казан: Татар. кит. Нәшр., 2007. – 191 б.

МИЛЛИ МӘГАРИФНЕ БЕЛЕМ СЫЙФАТЫН КНТӘРНДӘ ТӨП БУРЫЧЛАР

Шарифуллина Р.И
МБОУ ―Черемшанский лицей‖
shrazily@mail.ru

Аннотация. Эта статья не только о проблемах обучения языкам в качестве родного, но и о применении о новой и уникальной технологии в обучении родного языка.

Ключевые слова. Деятельностный подход. Приоритетные технологии. Обучение в сотрудничестве. Успешный выпустник.

Бүгенге көн мәгариф системасыны стенлекле юн леше булып- ү ө ә ң ө ә баланың ү ә ү ә ү ә злегенн н сешен т эмин ит г юн лдерелг н уку-танып бел процессын ә ә ү оештыру тора. Без т ртипле, эш с юч н, тормышта з урыннарын таба ә ө ә ү алырлык, мгыять чен т рле яклап ск н ш хес т рбиял рг тиеш. Алар җә ө ө ү ә ә ә ә ә инициатива к рс т бел че, очраган кыенлыклардан и юлларын ү ә ә ү ж ңү м ст кыйль таба алырлык, ягъни стандарт булмаган чишелешл р таба алучы; ө ә ә креатив (и ади), критик (т нкыйди) фикерг ия, м шулай ук хезм т җ ә ә һә ә базарларында конкурентлыкка с л тле, компетентлы ш хес булсын. Бу- ә ә ә укыту-т рбия процессыны асыл максаты. ә ң Б генге к нд компетентлы (способный, белемле, с л тле, у ышка иреш ү ө ә ә ә ң ә торган) ш хес формалаштыру чен, укытучы зе д шул тал пл рг ия ә ө ү ә ә ә булырга тиеш. Компетентлы укытучы нинди к некм л рг ия булырга тиеш? ү ә ә ә 1) Даими йр нерг : зг решл рг зер булырга, р эш н ти ле булсын чен ө ә ә ү ә ә ә ә һә ә җә ө тырышырга, белеме не системага салырга, башкалар фикере бел н ң ә ис пл шерг , я алыкны тиз кабул ит рг йр нерг ; ә ә ә ң ә ә ө ә ә 2) Эзл нерг : информацияне сайлап ала белерг , зе кир клесен эзл п ә ә ә ү ңә ә ә табарга; 3) Хезм тт шлек ит рг : группада, командада эшл г нд , карарлар кабул ә ә ә ә ә ә ә итк нд , конфликтларны чишк нд башкалар фикере бел н ис пл ш д ; ә ә ә ә ә ә ә ү ә 4) Эшк тотынырга: проектлар эшл рг , берд м булырга, з эше не оештыра ә ә ә ә ү ң белерг ; ә 5) айлашырга: я а информацион м коммуникатив технологиял рне Җ ң һә ә кулланырга, я алыкны тиз кабул ит рг , югалып калмаска. ң ә ә Заманча сыйфатлы белем бир – универсаль уку гам лл рен (УУГ) ү ә ә формалаштыруга юн лг н булырга тиеш. ә ә Укытуга компетентлы якын килү укытучы бел н укучыны бер к максатта эшл вен т эмин ит .Укытучы ә ң ү ә ә ә укучыга зер белем бирерг тиеш т гел:укучылар белем алырга кил , ә ә ү ә ә укытучы укучыларны белем алуларын оештырырга тиеш була, ягъни ң эшлекле белем механизмы тормышка ашырыла:укытучы да, балалар да процессны субъектлары булу зарур. ң УУГ гам лл ре я а белем м ә ә ң һә к некм л рне м ст кыйль р вешт зл штер алуы м шул процессны ү ә ә ө ә ә ә ү ә ә һә оештыра бел не т эмин ит торган гам лл р ыелмасы ү ә ә ә ә ж . Укытучы – оештыручы т рле эш формалары, я а белемн рне эзл рг эт р че ө ң ә ә ә ә ү технологиял р кулланырга тиеш. (Традицион эш т рл ре бел н, инновацион ә ө ә ә формалар еш

кулланырга: тренинг, эшлекле уен, мастер-класс, проект эшл ре, ҽ эзл н - тикшерен эшл ре .б.) ҽ ү ү ҽ һ Я а стандартлар укытучыдан м гъл мати коммуникатив технологиял р ң ҽ ү ҽ куллануны тал п ит .Компьютер технологиял рен куллану н ти сенд ҽ ҽ ҽ ҽ җҽ ҽ балалар м гъл мат ташкынында иркен аралашырга йр н , м гъл мат алу ҽ ү ҿ ҽ ҽ ҽ ү ысулларын зл штер . Белем бир д проектлар методын файдалану балага ү ҽ ҽ ү ҽ ш хси якын килеп укытуда н ти ле технологиял рд н санала. Проект т з ҽ ҽ җҽ ҽ ҽ ҿ ү эшч нлеге м ст кыйль фикерл не стер ,м гъл мат таба бел , ҽ ҿ ҽ ҽү ү ү ҽ ү ү фаразлау ,стандарт булмаган карарлар кабул ит осталыгына ия булуны к зд ү ү ҽ тота. Мультимедиа технологиял ре электрон белешм лекл р, ҽ ҽ ҽ энцеклопедиял р, к л мле м гъл мат чыганаклары бел н эшл г юл ача. ҽ ү ҽ ҽ ү ҽ ҽү ҽ Укучыларны зара ярд мл ш ен активлаштыруга юн лтелг н эш ң ү ҽ ҽ ү ҽ ҽ формасы буларак эшч нлекне т ркемн рд оештыру у ай н ти л р бир . ҽ ҿ ҽ ҽ ң ҽ җҽ ҽ ҽ Укучылар бер – берсе бел н аралашып, бер – берсене фикерен ты лап, з – ҽ ң ң ү ү ҽ ҽ ҿ ҽ ү ү ҽ зл ренд м ст кыйльлек сыйфатлары булдыралар, шулай итеп, алар з сешк иреш . ҽ Проблемалы укыту технологиясе куллану н ти сенд балаларны ҽ җҽ ҽ ң фикерл с л те камилл штерел . ҽү ҽ ҽ ҽ ҽ Татар теле д ресл ренд ҽ ҽ ҽ и ади стерешле Р химов технологиясе җ ү ҽ кулай булса, д бият д ресе чен Яхин ҽ ҽ ҽ ҿ методологиясе кулай. Тагын инновацион технологиял рне берсе- ҽ ң критик фикерл технологиясе ҽү н аерып к рс т сем ү ҽ ҽ кил . Бу технология – з фикере не яклый, иткер алу, г м д ше не ҽ ү ң җ ҽ ҽң ҽ ҽ ҽ ң ты лый бел , аргументларга нигезл неп, логик фикер й ртерг шартлар ң ү ҽ ҿ ҽ тудыра. Д ресне т рле этабында куллану чен т рле алымнары бар. Я алыгы ҽ ң ҿ ҿ ҿ ң – и ади ш хес т рбиял г шартлар тудыра. Бу турыда м гъл матны м гариф җ ҽ ҽ ҽү ҽ ҽ ү ҽ журналларыннан да таба аласыз. (―К рзин‖ ысулы, Синквейн, Кластер, Алты ҽ эшл п .б. ысуллар) ҽ ҽ һ Укучыларны зара ярд мл ш ен активлаштыруга юн лтелг н эш ң ү ҽ ҽ ү ҽ ҽ формасы буларак эшч нлекне т ркемн рд оештыру у ай н ти л р бир . ҽ ҿ ҽ ҽ ң ҽ җҽ ҽ ҽ Укучылар бер – берсе бел н аралашып, бер – берсене фикерен ты лап, з – ҽ ң ң ү ү ҽ ҽ ҿ ҽ ү ү ҽ зл ренд м ст кыйльлек сыйфатлары булдыралар, шулай итеп, алар з сешк иреш . ҽ Укытуны традицион системасында булган и яхшы алым,методларын ң ң кулланып м стер барып эшл г нд ген инновацион технологиял р яхшы һҽ ү ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ н ти г ирешерг ярд м ит . мма рбер д ресне д информацион ҽ җҽ ҽ ҽ ҽ ҽ Ѳ һҽ ҽ ҽ технологиял р кулланып тк реп булмый, мондый д реск зерлек укытучыдан ҽ ү ҽ ҽ ҽ ҽ к п вакыт та тал п ит ү ҽ ҽ.―Укытучыны тере с зен бернинди компьютер да ң ү алыштыра алмый‖ диг н с зл рне еш ишетерг туры кил . Бу с зл р бел н ҽ ү ҽ ҽ ҽ ү ҽ ҽ килеш м. Туган тел д ресл рен укучыларны мониторга каратып кына тк реп ҽ ҽ ҽ ү ҽ булмый. Ч нки д ресне т рле этапларында урынлы, уйланылып кулланылган ҿ ҽ ң ҿ компьютер бел н эш укучыны укытучы ҽ ң һҽ ҽ м сыйныфташлары бел н аралашуы һҽ ү ҿ ҽ ҽ ү м башка к п т рле эшл р бел н релеп барырга тиеш. Б генге к нд м кт пл рд татар халкы тарихы бик аз к л мд укытыла ү ҿ ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ ү ҽ ҽ яис б тенл й укытылмый. Шу а к р татар теле д ресл ренд , коммуникатив ҽ ҿ ҽ ң ү ҽ ҽ ҽ ҽ һҽ ҽ ү ҽ м т рбияви максатларны к зд тотып, кызыклы этнографик-тарихи темаларны яктырту укучыларга з халкыны тк не турында к пмедер к л мд ү ң ү ҽ

ү ү ҽ ҽ м гъл мат биреп, аларда татар тарихын йөр н г мотивация булдыра. ҽ ү ҿ ҽ ү ҽ Икенчед н, б генге к н укучыларында татар халкыны гореф-гад тл ре, ҽ ү ҿ ң ҽ ҽ традициял ре турында к заллау бик шартлы. Бигр к т зур ш рл рд яш че ҽ ү ҽ ҽ ҽһҽ ҽ ҽ ҽү балалар лк н буын в килл ре – би-бабаларыннан читт яши, шу а к р ҿ ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ ң ү ҽ аларда татар халкыны гасырлар д вамында формалашкан гореф-гад тл ре ң ҽ ҽ ҽ турында х б рсез булып калуы ихтимал: ― бил регез яшь чакта кулъяулыклар ҽ ҽ Ө ҽ чикк ндер, к рг негез, сораганыгыз бармы?‖ - дип сорагач, балалар ―без би ҽ ү ҽ ҽ бел н яш мибез, ул аерым яши‖ яки ― би-бабай лг н, йортлары сатылган ҽ ҽ ҽ ү ҽ инде‖, дил р. Гомум н, социом д ни компетенцияне тел материалы бел н берг ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ ү ҿ ҽ Ҿ ҽ реп, диалогик яки монологик с йл м итеп ченчед н, укучыларда татар халкыны д нья цивилизациясене бер леше булуын, аны з милли киен ң ҿ ң ҿ ң ү ү р веше, к заллаулары, гореф-гад тл ре, рухи м материаль байлыгы барлыгы ҽ ү ҽ ҽ һҽ турында фикер урнаша. Ө ҽ ҽ ҽ ң ү т рбияви максаты татар милли биз кл ре, татар халкыны киен ү ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ зенч лекл ре, гореф-гад тл ре, аш-су осталыгы, кулдан эшл нг н эш кораллары турында м гъл мат бир , укучыларда з халкыны гореф- ҽ ү ү ү ң гад тл рен , этнографик зенч лекл рен ихтирам-х рм т уяту, горурлык хисе ҽ ҽ ҽ ү ҽ ҽ ҽ ҿ ҽ т рбиял булган д ресл р комплекслы т къдим ителс , укучыларыбызда з ҽ ҽү ҽ ҽ ҽ ҽ ү халкы м д нияте турында тулы к заллау булдырырга м мкин. Шул р вешле ҽ ҽ ү ҿ ҽ б генге заман 21 нче гасыр укытучысы татар телен м д биятын йөр т бел н ү һҽ ҽ ҽ ҿ ҽ ү ҽ берр тт н, укучыларда, ягъни кил ч к буын в килл ренд , з тк нен , ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ ү ү ҽ ҽ тарихына, м д ни мирасына ихтирам-х рм т т рбияли, дим к, р бала з- зен ҽ ҽ ҿ ҽ ҽ ҽ һҽ ү ү яратырга, би-бабасын, ти- нисен х рм тл рг йөр н . ҽ ҽ ҽ ҿ ҽ ҽ ҽ ҿ ҽ ҽ М кт пт кулланыла торган и отышлы инновацион технологиял рне ҽ ҽ ҽ ң ҽ ң берсе электрон д реслекл р ҽ ҽ һҽ ҽ ҽ Ү ҽ ҽ ҽ м ярд млекл р. з д ресл ремд Хайдарова Р.З. Галиева Н.Г ит кчелегенд чыккан ―К елле татар теле‖ электрон җ ҽ ҽ үң д ресл кл рен, ҽ ҽ ҽ Ф тхуллова К.С. Юсупова А.Ш. Денм х мм това Э.Н. ҽ ҿ ҽ ҽ авторлыгында чыккан ―Татарча с йл ш без, укыйбыз, язабыз‖ ярд млекл рен ҿ ҽ ҽ ҽ ҽ кулланам. леге д реслекл р м ярд млекл рд ге материаллар укучыда тел Ө ҽ ҽ һҽ ҽ ҽ ҽ ҿ ҽ ү ҽ ң ҽ ҽ ҽ һҽ йөр н г кызыксыну тудыра. Аларны з выклы биз леше, биремн р м текстларны с нгатьч биз леше, биз лешт т сл рне урынлы куллану, ң ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ ҿ ҽ т къдим ителг н текстларны м зекл рне балалар чен кызыклы булуы, ҽ ҽ ң һҽ ҿ ҽ ң ҿ яшь зенч лекл рен туры кил е, биремн р м сорауларны укучы башкарып ү ҽ ҽ ҽ ү ҽ һҽ ң чыга алырлык катлаулылыкта булуы, аудирование лешл ре булу бик т яхшы. ҿ ҽ ҽ Татар теле м д бияты д ресл ренд компьютер технологиял рнен һҽ ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ ҽ куллануны т б нд ге у ай яклары бар: ң ү ҽ ҽ ң • уку процессы эчт легене индивидуальл ш , к л мле материалны тиз ҽ ң ҽ ү ү ҽ ң ү ҽ ү зл штерел е; • укучыларны танып бел активлыгы с ; ң ү ү ү • укучыларны психологик м мкинлекл рене ис пк алынуы м ң ҿ ҽ ң ҽ ҽ һҽ белемн рне объектив б ял нел е; ҽ ң ҽ ҽ ү • укытучыны эш характеры зг р . ң ү ҽ ү Шул р вешле, татар телен укытканда, заманча технологиял рг таяну ҽ ҽ ҽ укытучыны да эшен и ел йөт , укучыларны белем д р сен арттыруда да ң җ ң ҽ ҽ ң ҽ ҽҗҽ м им чара булып тора. ҿһ Х зерге шатрларда татар телен гам лг керт чен, объектив шартлар ҽ ҽ ҽ ү ҿ җ ҽ ҿ ҽ ҽ җҽ ҽ ү ү ҿ ит

рлек. Татар телен укытуны м мкин кад р н ти лер к ит – б генге к н педагогикасыны м им бурычларыннан берсе. у ай н ти л рг иреш д ң ҫһ Ҽ ң ҽ җҽ ҽ ҽ ү ҽ заманча технологиял рг таяну ярд м ит ала. ҽ ҽ ҽ ҽ Белем бир д заманча технологиял рне куллану ул - хлаклы кеше ү ҽ ҽ ҽ т рбиял , педагогик технологиял р булдыруда ф нне роле арту, йр нг нне ҽ ҽү ҽ ҽ ң ҫ ҽ ҽ тормышта куллана бел м башкалар. ү һҽ Д ресл ремд заманча технологиял рне кулланып мин т б нд ге ҽ ҽ ҽ ҽ ү ҽ ҽ н ти л рг иреш алдым дип уйлыйм:укучыларны с йл м теле яхшыра, ҽ җҽ ҽ ҽ ҽ ң ҫ ҽ с злек запасы баеый; компьютер технлогиял ре куллану уку эшч нлеген тагын ү ҽ ҽ да баетты;укучыларны и ади эшч нлеге артты. ң җ ҽ Эшемне н ти се буларак укыткан укучыларым ачык д ресл рд , т рле ң ҽ җҽ ҽ ҽ ҽ ҫ конкурсларда, конференциял рд актив катнашалар, урыннар алалар, д реск ҽ ҽ ҽ ҽ кызыксыынп, тел п й рил р. ҽ ҫ ҽ Я а технологиял р бел н танышуны м д рест куллану, и ади сешне ң ҽ ҽ һҽ ҽ ҽ җ ү т эмин ит че методик д биятны йр н , эзл н эшч нлеген д вам ит ҽ ү ҽ ҽ ҫ ҽ ү ҽ ү ҽ ҽ ү кил ч кк переспиктивам. ҽ ҽ ҽ Алда язылганнардан н ти ясап, шуны йтерг була: педагогика ф ненд ҽ җҽ ҽ ҽ ҽ ҽ укыту-т рбия процессы сыйфатын стерерг булышлык ит че технологиял р ҽ ү ҽ ү ҽ шактый. Укытучыны бурычы – я алыклар агымында югалып калмыйча, д рес ң ң ҫ юн леш алу, укытучыны р этабы чен уку материалын а латуны и ҽ ң һҽ ҫ ң ң ң у ышлы вариантын табу. Шул ук вакытта аларны бер-берсе бел н ярашырга ң ң ҽ тиешлеген д онытмау зарури. И м име шул: заманча технологиял рне ҽ ң ҫһ ҽ куллану алынган м гъл матны 85%ка якынын, традицион технологиял р – ҽ ү ң ҽ ҽ 40% белемне х терд озак сакларга ярд м ит . ҽ ҽ ҽ ҽ Я а белем бир стандартлары куйган тал пл рне у ышлы т м кт п, ң ү ҽ ҽ ң ү ҽү ҽ ҽ гаил , мгыять м д л т берд м булып, зур к ч куеп эшл г нд ген ҽ җҽ һҽ ҽү ҽ ҽ ҫ ҽ ҽ ҽ ҽ булачак. Я а стандартлар буенча чыгарылыш укучысы кызыксынучан, ң д ньяны актив танып-бел че, белем нигезл рен яхшы зл штер че, м ст кыйль ҫ ү ҽ ү ҽ ү ҫ ҽ һҽ җ ү ң ҽ һҽ җҽ м и ади, зене туган ягын, илен яратучы, гаил м мгыять кыймм тл рен кабул ит че м х рм т ит че, зе эшл г н эшк гаил м ҽ ҽ ү һҽ ҫ ҽ ү ү ҽ ҽ ҽ ҽ һҽ м кт п алдында авап бир бел че, кеше фикерен ты лый м з фикерен ҽ ҽ җ ҽ ү ң һҽ ү ҽ ҽ ү ҽ ҽ ҽү ҽ ҽ ҽ ҫ ҽ ү ҽү йт бел че, с лам т яш р веше кагыйд л рен т г л т че булырга тиеш. Укытучы к р з че т гел. Ул баланы кил ч кт кем булуын, ү ҽ ҽ ү ң ҽ ҽ ҽ җҽ ҽ ҽ мгыятьт нинди урын тотуын бел алмый. Шулай да укытучы перспектив эшл рг тиеш. Ул т рбиял че ш хес заманча мгыятьк ҽ ҽ ҽ ҽү ҽ җҽ ҽ у ышлы формалашкан булсын м чын кеше булып калсын.

Ҽдҽбият

1. Загашеев И.О., Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Учим детей мыслить критически. – СПб, 2003

2. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. М., ―Народное образование‖, 1998.

3. Педагогическая технология творческого развития : метод. пособие по развивающему обучению / А.З. Рахимов ; Башк. гос. педуниверситет. - Уфа : Творчество, 2003 . - 142 с.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ МӘГЪЛҮМАТИ ТЕХНОЛОГИЯЛӘР КУЛЛАНУ

Шиһабеддинова Г.Х.
ДАҺБУ ―Г. Тукай ис. Арча педагогия көллияте‖
shigabuddinova@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются современные педагогические технологии, широко используемые в области языкового образования, в том числе при обучении татарскому языку. Среди них наиболее привлекательными считаются информационно-коммуникационные, дистанционные, игровые технологии и проектная технология. Использование их способствует развитию коммуникативной компетенции учеников, которая понимается как способность порождать высказывание на изучаемом языке.
Ключевые слова: языковое образование, татарский язык; современные технологии, коммуникативная компетенция.

Җәмгыятьтә барган үзгәрешләр чоры укыту-тәрбия эшенең дә барлык өлкәләренә яңача якын килү, аны яңача аңлауны таләп итә. Бу үзгәрешләр мәгариф өлкәсендә эшләүчеләр алдына яңа мәсьәләләр куя. Укытучылар бу яңарышларны тормышка ашыруда төп рольне башкаралар. Укыту-тәрбия системасын яңарту – яңа идеяләр, ысуллар, чаралар эзләү дигән сүз. Мәктәпләрнең бүгенге бурычы – хәзерге көн таләпләренә, тормыш, җәмгыять ихтыяҗларына җавап бирүче белемле, тирән фикер йөртә торган, социаль актив, карарларны мөстәкыйль кабул итә торган иҗади шәхес тәрбияләү [3, 5].

Соңгы елларда күп кенә яңа технологияләр тәкъдим ителде һәм гамәлгә кертелде. Аларның күбесе дәресләрдә уңышлы кулланыла. Укытучы һәм укучылар эшчәнлеген оештыру мәсьәләләрен алдан уйлап, башкарырга тиешле эшләрне системага салып кую укыту-тәрбия процессында уңышка ирешергә ярдәм итә.

Татар телен яңа заманча технологияләр аша өйрәтү – ул уку процессын яңача оештыру, ахыргы нәтиҗәләрне күзалларга омтылу, укучыларның актив эшчәнлегенә этәргеч бирү.

Соңгы елларда белем бирү системасында заманча метод-алымнардан уку процессын оештыру һәм идарә итүнең нәтиҗәлелегенә нигезләнгән педагогик технологияләр (терәк схемалар кулланып, алга китеп укыту, белем бирүнең компьютер, үстерелешле укыту, проектлар методы, концентрик белем бирү технологияләре) һәм укучылар эшчәнлеген активлаштыру һәм интенсивлаштыруга юнәлтелгән педагогик (уен, проблемалы укыту, аралашуга өйрәтү технологияләре) уңышлы кулланыла.

Татар теленә өйрәткәндә, заманча технологияләрне файдалануның мөһим бурычлары булып түбәндәгеләр санала:

- укучыда өйрәнелә торган фәнгә карата кызыксыну уяту;
- укучының танып белү активлыгын арттыру;

- тел өйрәнү өчен уңайлы шартлар булдыру, аралашу вакытында үзара ярдәмләшү мохите тудыру;

- укучының иҗади мөмкинлекләрен тулырак ачу, алган белемнәрен тирәнәйтү, инициативасын тагын да үстерү [4, 33].

Әлеге технологияләрнең берничәсенә тукталып үтик.

Дәресне заман таләпләренә туры килгән компьютерлар белән тәэмин итү – мәгълүмати технологияләрне гамәлгә куюда беренче шарт. Аларны укыту һәм тәрбия эшендә гамәлгә ашыру, укытучыдан фәнни-методик яктан әзерлек белән бергәттән, укытуны компьютер ярдәмендә оештыра белүне дә таләп итә. Бу – яңа технологияне нәтиҗәле куллануның иң мөһим педагогик шарты.

Компьютер – соңгы елларда уку процессына актив кертелгән һәм иң мөһим чараларның берсе. Аны куллану яңа мәгълүмати технологияләрдән файдалануны күзаллый.

Компьютер технологияләре төрле чаралар белән гамәлгә ашырыла: мөстәкыйль компьютер, автоматлаштырылган эш урыны, локаль исәпләү челтәре, компьютерлы мәгълүмат челтәрләре. Уку йортларында аның белән бәйле төшенчәләр актив һәм уңышлы кулланыла башлады: мәгълүмат базасы, укучының эш урыны, мультимедия системасы. Компьютер технологиясе – компьютер мөмкинлекләреннән файдаланып, өйрәнүчегә мәгълүматны әзерләү һәм тапшыру процессы ул. Ф.Харисов, татар телен өйрәткәндә, компьютерны түбәндәге очракларда кулланырга тәкъдим итә:

- тел күренешләренә өйрәткәндә;
- диалогны, аралашуны тәэмин иткәндә (компьютер челтәре аша);
- сөйләм осталыгын һәм күнекмәләрен формалаштырганда;
- белем һәм күнекмәләр булдыруның билгеле бер дәрәҗәсен тикшергәндә;
- кирәкле мәгълүматны укыту максатыннан чыгып эзләгәндә;
- уку материалын тәкъдим иткәндә һәм аңлатканда, төрле ситуацияләрне модельләштергәндә [5, 219].

Компьютер программаларын кулланып укыту ысуллары сөйләмгә өйрәтә торган диалогларны һәм төрле процессларны модельләштерү, уку материалын үзләштерүне контрольдә тотудан гыйбарәт. Моннан тыш, компьютер мөһим мәсьәләләрне хәл итәргә булыша. Мәсәлән: текстларны төзү һәм эшкәртү, укытучыны иҗади булмаган эштән бушату, өйрәнелә торган тел белән бәйләнешне арттыру. Шулай ук татар теленә өйрәтүнең төп методларын (күрсәтү, аңлату, төзәтү, белемнәрне бәяләү, күнегү) гамәлгә ашырырга ярдәм итә.

Тиешле белем бирү һәм алган күнекмәләрне кирәкле дәрәҗәдә үстерү өчен, заманча мәгълүмати технологияләрне дәрестә системалы һәм урынлы итеп файдалану зур әһәмияткә ия. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә бу технологияләрне кулануның өстенлеге бәхәссез. Барыннан да элек, алар шәхескә юнәлтелгән, ныклы һәм вариатив. Компьютер күрсәтмәлелекне, контрольлекне тәэмин итеп һәм күп мәгълүмат биреп, укытуның сыйфатын күтәрүгә ярдәм итә, этәргеч бирә.

Компьютер куллану шулай ук укучыны дөрес язарга, дөрес укырга өйрәтә, сүзлек запасын баета. Компьютерның өстенлеге шунда: мониторда барлык биремнәр матур, эстетик яктан камил эшләнә. Компьютер ярдәмендә бик күп эшләр эшләп була: мультимедиа презентацияләре, төрле тестлар, схемалар. Мәсәлән, презентацион программаларны төзегәндә, укытучы аның эченә бик күп материал: төрле схемалар, рәсемнәр, фотосурәтләрне кертә ала. Мондый программа белән танышканда, укучы үзен кино караучы итеп хис итә. Электрон презентацияләр даими кулланылганда гына, уңай нәтиҗәләргә китерә. Презентация слайдлары яңа материалны аңлатканда да, белемнәрне актуальләштерү этабында да, белемнәрне гомумиләштерү, системалаштыру этапларында да уңышлы кулланылырга мөмкин. Материал фәннилек, аңлаешлылык, күрсәтмәлелек принципларына җавап бирерлек итеп сайланырга тиеш. Яңа теманы аңлатканда, презентация бирелешенең әһәмияте зур. Слайдларда рәсемнәр, схемалар, даталар, терминнарга аңлатмалар, кыскача тезислар язылырга мөмкин. Яңа тема аңлату дәресе тулаем слайд карап утыруга гына кайтып калырга тиеш түгел. Дәрес барышында башка эш төрләре дә актив кулланыла: дәреслек белән эш, тактага язу, сүзлекләр белән эшләү һ.б. Шулай итеп, презентация материалын күрсәтү башка эш төрләре белән үрелеп бара. Электрон презентацияләр төзү укучыларга өй эше итеп тә бирелергә мөмкин. Мондый эшләр башкару укучыларга үз фикерләрен төгәл, җыйнак итеп әйтеп бирергә мөмкинлек бирә.

Телгә өйрәтүдә компьютер технологияләрен куллануның өстенлек яклары итеп түбәндәгеләрне күрсәтергә була:

- укытуда индивидуализация барлыкка килә;
- укучыларның компьютер белән кызыксыну укыту процессын мотивлаштыра;
- укучылар компьютер белән диалогны бик теләп башкаралар;
- хаталар булганда, компьютер тискәре эмоцияләрне белдерми;
- объектив билге куела [1, 143].

Компьютерның мөһим бурычларыннан берсе булып күнегүләр системасын тормышка ашыруны тәэмин итү тора. Ул исә үз чиратында, уку процессын камилләштерергә, сөйләм материалын үзләштерүне җиңеләйтергә тиеш. Эш барышында укучы үзенең җавапларының дөреслеген дә тикшереп бара ала.

Дәрестә уеннар оештыру – укытуның актив формалары һәм методларыннан файдалану ул.

Уенны оештыру өчен, элек төп бурычны билгеләргә, укучыларны уенга әзерләргә, аларны кирәкле теоретик белемнәр, төрле мәгълүматлар белән тәэмин итәргә кирәк. Уен шартлары һәм үзара аралашу кагыйдәләре белән таныштырырга; максатны һәм чишелергә тиешле бурычларны аңлатырга, уен барышында шул бурычларны үтәүгә ирешергә, чишелешнең дөреслеген тикшереп, нәтиҗәләргә бәя бирергә кирәк була.

Уенны нәтиҗәле үткәрү өчен, укучыларны кызыксындырырлык проблемалы сораулар куя белүнең дә әһәмияте зур.

Уку процессын интенсивлаштыру максатын истә тотып, уеннар төшенчәләрне үзләштерү, теманы өйрәнү, яңа материалны аңлату һәм ныгыту, сөйләм эшчәнлегенең тыңлап аңлау, уку төрләренә өйрәтү вакытында технология буларак файдаланыла ала.

Татар теленә өйрәткәндә, рольле уеннар аеруча актив кулланыла [6, 11]. Уеннарны парлап та, төркемләп тә үткәрергә мөмкин. Мондый уеннарны үткәрү өчен пьеса формасында уенның моделе төзелә. Укучыларга рольләрнең сүзләре бүлеп бирелә. Уен вакытында катнашучылар бер-берсе белән аралашалар, аларның табигый рәвештә нәрсәдер әйтү, нәрсә турында булса да сорау, әңгәмәдәшенә җавап бирү теләге туа.

Бу уеннар берничә этаптан тора: әзерләнү этабы (сценарий төзү, уен өчен кирәкле материалларны әзерләү, үткәрү планын төзү, максат-бурычларны билгеләү, уен кагыйдәләрен ачыклау, рольләрне бүлешү, төркемнәргә бүлену, консультацияләр үткәрү һ.б.); уенны үткәрү этабы (кирәкле чыганаклар белән эшләү, төркемнәрнең чыгышы, дискуссияләр үткәрү, экспертларның эшләре һ.б.); йомгаклау этабы (уенга анализ ясау; бәяләү; нәтиҗә ясау, киңәшләр бирү һ.б.). Рольле уеннар төрле тип дәресләрдә дә уңышлы кулланылалар.

XIX йөзнең беренче яртысында чит ил педагоглары И.Г. Песталоцци, А. Дистервег, рус галим-педагоглары К.Д. Ушинский, Л.С. Выготский тарафыннан үстерешле укыту технологиясенә нигез салына. Аның нигезен укучыларның танып белү мөмкинлеген активлаштыру һәм үстерү тәшкил итә.

Үстерешле белем бирү теориясе Л.В. Занков, Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов һ.б. педагогларның хезмәтләрендә алга таба эшкәртелгән. Хәзерге вакытта үстерешле укыту буенча берничә технология эшләнгән. Л.В. Занков технологиясе шәхесне төрле яклап үстерүне күздә тота, Д.Б. Эльконин – В.В.Давыдов технологиясе акыл эшчәнлеге үсешен алга куя, иҗади үсеш технологиясенең төп шарты – психологик уңай халәт тудыру. Проблемалы-үстерелешле белем бирү методларын эшләүгә М.И. Мәхмүтов зур өлеш керткән. Ул үз хезмәтләрендә укучыларның интеллектуаль мөмкинлекләре үсешендә бу методның нәтиҗәле булуын раслаган. Ә.З. Рәхимов иҗади үсеш технологиясенә нигез салган. Иҗади үсеш технологиясе, барыннан да элек, иҗади шәхес тәрбияләүгә юнәлтелгән. Ә.З. Рәхимов төп кагыйдәләр итеп укытучы һәм укучының дәрестә субъект буларак эшләвен, укытучының балалар эшчәнлеге белән идарә итүче дирижѐр вазифасы башкаруын күрсәтә.

Дәресне иҗади үсеш технологиясе нигезендә үткәрүнең иң мөһим шарты – уку эшчәнлеген төркемнәрдә алып бару.

Профессор Ә.З. Рәхимов болай ди: ―ИҮТ өч китта тора. Шуларның беренчесе – төшенчәнең эчтәлеген һәм аңа билгеләмә бирү буенча эш итү ысулын гомумиләштерү, икенчесе – укучылар эшчәнлеген төркемнәрдә оештыру, өченчесе – модельләштерү‖ [2, 132].

Шушы мөһим компонентларның берсе булган модельләштерүгә тукталыйк. Модель төзү – иҗади эш. Аның аша укучылар төшенчәнең үзенчәлекләрен, төп билгеләрен һәм эчке бәйләнешләрен ачалар. Типографиядә эшләнгән әзер күрсәтмә чаралар укучыларның фикерләү сәләтен үстерми, ә

модель укытучы һәм укучыларның бердәм уку эшчәнлеге нәтиҗәсендә туа. Укучылар төрле символлар, билгеләр, график модельләр белән эш итәргә өйрәнәләр.

Модельләштерү бигрәк тә теоретик материалны кыска бер фикер итеп күз алдына китерү өчен кулай.

Мәсәлән, ―Исем‖ темасын өйрәнгәндә, модель төзү һәм төшенчәгә билгеләмә бирү этабын күзәтик:

Исем

↓

Мөстәкыйль сүз төркеме

↓

Предмет яки зат

↓

Кем? Нәрсә?

↓

Ия, хәбәр, аергыч, тәмамлык, хәл.

Бирем: модельгә таянып, исемнең билгеләмәсен бирергә.

Модельләштерү дәрестә төшенчә өстендә эш белән нык бәйләнгән. Төшенчә формалаштыру – дәреснең мөһим этабы. Чөнки төшенчә - логик фикер йөртүнең төп формасы булу белән бергә укучыларда фәнни белемнәр булдыруның төп чарасы да.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар теле дәресләрендә заманча технологияләрне куллануның өстенлеге бәхәссез. Барыннан да элек, технологияләр – шәхескә юнәлтелгән, ныклы һәм вариатив булуы белән аерылып тора. Компьютер, күрсәтмәлелекне һәм контрольлекне тәэмин итеп, күп мәгълүмат биреп, укытуның сыйфатын күтәрергә ярдәм итә, этәргеч бирә.

Әдәбият

1. Апатова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании. – М.: Изд-во РАО, 1994. – 143 с.
2. Рахимов А.З. Психология семьи: учеб. пособие. – 2-е изд., доп. – Уфа: Башк. гос. пед. ун-т. 1999. – 132 с.
3. Федераль белем бирү стандартларын тормышка ашыруда татар теле һәм әдәбияты укытучысына фәнни-методик ярдәм / төз.: Р.Б. Камаева, А.Х. Мөхәммәтҗанова. – Казан: ТРМүи, 2015. – 110 б.
4. Харисов Ф.Ф. Татар телен өйрәтүдә заманча технологияләр / Ф.Харисов, Ч.Харисова // Мәгариф. – Казан, 2002. – № 8. – Б.33-36.
5. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2002. – 367 б.
6. Харисов Ф.Ф. Татар теле: яңача укыту юнәлешләре. – Казан: Вестфалика, 2015. – 52 б.

XIX ГАСЫР ТАТАР ТЕЛЕ НЗӘЙРӘТКЕЧЛӘРЕ

Юсупова Ә.Ш.
Казан федераль университеты
alyusupova@yandex.ru

Аннотация.Постоянное и периодическое издание самоучителей в XIX веке говорит о том, что была настоятельная необходимость обучения русских татарскому языку, что объясняется целями и задачами, как просвещения, так и восточной политики царского самодержавия и христианизацией. В самоучителях ставилась практические цели: обучить понимать, говорить, читать и писать на татарском языке. Эти цели в различных самоучителях осуществлялись по–разному. В большинстве самоучителей основное внимание уделяется пониманию и говорению. Обучение произношению проводилось при помощи транскрипции в основном на кириллице, которая, естественно, не в состоянии была передать правильное звучание тюрко–татарских слов и фраз. Структура и композиция самоучителей во многом совпадают. Почти во всех самоучителях лексика вводится по тематическому принципу. Это наблюдается в самоучителях, Ш.Саинова, М.Салихова, И.Кондратова. Основы коммуникативного принципа, который является главным среди лингвистических принципов в современной методике, были заложены уже в самоучителях XIX века. Во многих самоучителях отсутствуют теоретические и научные сведения по фонетике, морфологии, синтаксису татарского языка. Авторы ограничиваются лишь представлением алфавитов двух языков: татарского (на арабской графике) и русского. Это, несомненно, обедняет содержание самоучителей. Только в самоучителе И.Кондратова даются краткие сведения по грамматике татарского языка. В остальных трудах правила грамматики применяются только для составления речевых образцов и изучение его не является самоцелью, носит вспомогательный характер.
Ключевые слова: татарский язык, XIX век, самоучитель, методы

XIX гасырда татар теленә өйрәтү өчен дәреслекләр һәм укыту ярдәмлекләренә булган зур ихтыяҗ яңадан-яңа хезмәтләр язылуга китергән.

1880 елда Казанда ―Татар теленнән яңа һәм тулы үзөйрәткеч яки русларга татар телендә һәм татарларга рус телендә сөйләшергә һәм укырга үзлегеннән өйрәнү өчен кулланма‖ исемле хезмәт басылып чыккан, аның авторы – Ш.Саинов. Тюркологларның хезмәтләрендә бу исем телгә алынмаган. Шуңа күрә бу автор турында биографик мәгълүматлар билгесез. Шунысы гына мәгълүм ки, Ш.Саинов укытучы булган. Хезмәтнең титул битендә автор болай дип язган: ―Бу үзөйрәткеч яңа кулланмалар нигезендә укытучы Ш.Саинов тарафыннан төзелде‖. Ш.Саинов татар укытучылар мәктәбенең инспекторы булган диген караш яши [2,202]. Үзөйрәткеч 130 биттән тора, ул Мәскәү шәһәрендә Россия китапханәсендә саклана [7,210-215].

Үзәйрәткеч традицион рәвештә төзелгән. Беренче кисәктә татар теленең алфавиты бирелгән. Автор 32 татар хәрефенең язылышын һәм укылышын тәкъдим иткән. Алга таба юл өсте һәм юл асты ярдәмче тамгалары тасвирланган. Бу – әлеге дәвердә татар теленнән дөнья күргән үзәйрәткечләрнең барысы өчен дә хас үзенчәлек.

Башка үзәйрәткечләрдән аерылмалы буларак, Ш.Саинов үзәйрәткечендә сүзләрне дөрес уку өчен күнегүләр китерелгән. Башта автор сүзләрнең тәрҗемәләрен биргән, соңыннан, истә калдыру һәм ныгыту максатыннан, бу сүзләр гыйбарәләр эчендә тәкъдим ителгән. Беренче төркем 79 сүздән тора. Сүзләр төрле өлкәләргә карый. Тематик принцип сакланмаган. Мәсәлән, تآ – ат, توا – ут, نوا – ун, نامروا – урман, ىوا – өй, رق – кыр, وات – тау, راق – кар, تيا – ит [3,8–11] һ.б. Мисаллардан күренгәнчә, сүзләрнең транскрипциясе күрсәтелмәгән.

Сүзләрдән соң гыйбарәләр урын алган. Мәсәлән, ىن وب бу ни? زغك آق –ак кәгазь,پشكن زپراق – пешкән карбыз, چقصاب رميت – тимер баскыч, روضە ەزەرت – зур тәрәзә, شاب اتوا – баш авырта, تيا نكشپ– ит пешкән, ىاب لو – ул бай, چاكشا – ишек ач [3,10–12]. Гыйбарәләр арасында сүзтезмәләр һәм гади җөмләләр бар.

Сүзлекнең зур өлешен татарча-русча сүзлек тәшкил итә. Сүзләр тематик төркемнәргә бүленгән. Барлыгы 29 төркем бирелгән. «Части человеческого тела» (—Кеше тәне әгъзалары‖), «Учебные принадлежности» (—Уку әйберләре‖), «Слова, обозначающие действия» (—Хәрәкәтне белдерә торган сүзләр‖), «Пять чувств» (—Биш хис‖), «Названия животных» (—Хайван исемнәре‖), «Названия птиц» (—Кош атамалары‖), «Насекомые и гады» (—Бөҗәкләр һәм әкәм-төкәмнәр‖), «Минералы» (—Минераллар‖), «Деревья, растения» (—Агачлар, үсемлекләр‖), «Упряжь» (—Җигем‖), «Родство» (—Туганлык‖), «Природа» (—Табигать‖), «Дом и двор» (—Йорт һәм ишегалды‖), «Одежда» (—Кием‖), «Пища и напитки» (—Ашамлык һәм эчемлек‖), «Профессия и ремесла» (—Һөнәр һәм кәсеп‖), «Цветы» (—Чәчәкләр‖), «Орудия» (—Кораллар‖), «Человек» (—Кеше‖), «Имена» (—Исемнәр‖), «Свойства» (—Үзлекләр‖), «Глаголы» (—Фигыльләр‖), «Вес и мера» (—Үлчәм һәм чама‖). Шунысын билгеләргә кирәк: әлеге тематик төркемнәр шул чор татар теленнән үзәйрәткечләрнең барысында да чагылыш тапкан, ләкин бу хезмәттә алар тулыландырылган һәм үз эчендә берничә төркемгә бүленгән. Мәсәлән, «Столовый прибор» (—Табын дирбиясе‖), «Чайный прибор» (—Чәй савыт-сабасы‖) төркемнәре аерым бирелгән. «Имена стран и народов» (—Ил һәм халык атамалары‖) дигән үзенчәлекле төркем бар. Тематик төркемнәрнең исемнәре бары тик рус телендә генә бирелгән.

Традицон рәвештә бу үзәйрәткечтә дә «Разговоры» («Суйляшуляръ») диалоглары бирелгән. Аларның рус теленә тәрҗемәләре күрсәтелмәгән. Мөгаен, автор бу эшне укучыларның үзләренә калдырган. Диалоглар сорау-җавап рәвешендә төзелгәннәр һәм ике кешенең сөйләшүе буларак бирелгән.

Ш.Саинов, укучыларны татар халык авыз иҗаты белҽн таныштыру максатыннан, ҽхлакый характердагы мҽкальлҽр тҽкъдим иткҽн. Мҽсҽлҽн, Гыйлемлекъ байлыктанъ яхшыракъ. Күп бел, аз сҿйлҽ. Эшне башлаганда ахрынъ уйла. Бер иске дусъ яңаның икесеннҽн артыгракъ. Тимерне кызуында сукъ. Бурычны түлҽсҽң ямьле. Бер колъ ике хужага хезмҽт итми [с.95]. Еди үлчҽ бер кис [с.96]. Тугры сүз күзне тишҽ [с.97]. Яхшыдан качма, яманны кылма [с.97]. Һҽр орлыкның үз буразнасы [с.99]. Балта юл ҿчен иптҽш [с.99].

Ш.Саинов үзҿйрҽткече русларга татар телен ҿйрҽтү ҿчен тҿзелгҽн үзҿйрҽткечлҽр арасында матур үрнҽк булып тора.

1885 елда М.Ш.Салиховның —Татар теленнҽн яңа үзҿйрҽткеч‖е басылып чыккан. Хезмҽт Казан император университетының басмаханҽсендҽ дҿнья күргҽн, 53 биттҽн тора. 1893 елда басылган икенче басма тулысынча беренчесе белҽн туры килҽ.

Билгеле булганча, М.Ш.Салихов мҽдрҽсҽ мҿгаллиме булган [1,254]. Шунысы да билгеле: М.Ш.Салихов татар фольклоры белгече булган һҽм 1880 елда беренче татар табышмаклары һҽм мҽкальлҽре җыентыгын бастырган.

М.Салиховның үзҿйрҽткече, алда карап киткҽн башка хезмҽтлҽрдҽн аерылмалы буларак, җайлырак рҽвештҽ тҿзелгҽн; кереш ҿлештҽ шулай ук татар һҽм рус теллҽренең алфавитлары урнаштырылган. М.Салихов татар алфавитында 33 хҽрефне билгелҽгҽн. Аларның язылышы, уку кагыйдҽлҽре аңлатылган. М.Салихов түбҽндҽгечҽ язган: —Татар язуын уңнан сулга таба укырга кирҽк. Сүзлҽрне укыганда бу хҽрефлҽр кыскартылып ҽйтелҽлҽр‖ [4,3].

Үзҿйрҽткечнең кереш ҿлешендҽ автор татар авазларын рус авазлары белҽн чагыштырган: —ا элифъ рус авазлары **э**, **и**, **у** кебек ҽйтелҽ; мҽсҽлҽн, ب دا – эдебъ – образованность, فاصنا – инсафъ – скромность, ديما умидъ – надежда, ҽгҽр юл ҿстендҽ (˜) мҽддҽ тамгасы булса һҽм сүзнең уртасында һҽм ахырында рус телендҽге **а** авазы кебек ҽйтелҽ, мҽсҽлҽн, آط ат, شاتا таш; ب тулысынча рус телендҽге **б** авазына тҽңгҽл: راب – баръ – есть; **п** پавазы кебек ҽйтелҽ: ﻩاشداپ – падша – царь; تавазы рус телендҽге **т** шикелле: ﻩزرت– тярязя – окно‖ [4,5].

Русча-татарча сүзлек рҽвешендҽ тҿзелгҽн үзҿйрҽткечтҽ сүзлҽр 47 тематик тҿркемгҽ бүленгҽн. Сүзлҽр кириллица һҽм гарҽп шрифтында язылган. Тематик тҿркемнҽргҽ киң кулланылышта булган сүзлҽр кертелгҽн. Аларның кайберлҽре хҽзерге вакытта фонетик үзгҽреш кичергҽн. Аерым бер сүзлҽр диалектларда гына сакланып калган. Татар сүзлҽренең Пугачев күтҽрелеше вакытында татар телендҽге документларда теркҽлгҽн борынгы вариантлары да очрый [8,162]. Түбҽндҽге тематик тҿркемнҽр күрсҽтелгҽн: —Рухи сүзлҽр‖, —Җир шары‖, —Кеше һҽм кеше тҽне ҽгъзалары‖, —Кием‖, —Авырулар‖, —Ашамлыклар һҽм эчемлеклҽр‖, —Язу ҽйберлҽре‖, —Феннҽр‖, —Кҽсеплҽр‖, —Хайваннар дҿньясы‖, —Үсемлеклҽр‖, —Җимешлҽр‖ һ.б.

Г.Вәһапов (1867 елдан соңгы басмалар), М.Бекчурин һәм Ш.Саинов үзөйрәткечләреннән аермалы буларак, М.Салихов үзөйрәткечендә диалоглар, гыйбарәләр, халык авыз иҗаты үрнәкләре бирелмәгән. М.Салихов хезмәтендәге тематик төркемнәрнең лексик составы Г.Вәһапов (1864, 1867) үзөйрәткечләренең беренче басмалары белән охшаш.

1887 елда Казан университеты типографиясендә билгесез авторның ―Татар теленнән яңа тулы үзөйрәткеч яки русларга татар телендә һәм татарларга рус телендә сөйләшергә һәм укырга өйрәнү өчен кулланма‖ исемле 51 биттән торган хезмәте басылып чыккан. Авторның исеме тышлыкта да, титул битендә дә күрсәтелмәгән. Китап белгече, татар кулъязмаларының зур остасы, Н.И.Лобачевский исемендәге китапханәнең сирәк китаплар бүлегенең элекке мөдире – А.Фәтхиев билгеләвенчә, бу үзөйрәткечне төзүче кеше Г.Вәһапов булырга мөмкин. Ул хезмәтнең тышлыгында Г.Вәһапов авторлыгын күрсәтә торган тамга билгеләгән, әмма Г.Вәһапов үзөйрәткечләре арасында 1887 елгы басма очрамый. Хезмәт сүзлек составы, күләме белән дә аерыла. Моннан тыш, үзөйрәткеч Ш.Саинов хезмәте белән зур охшашлык күрсәтә. Күбесенчә гыйбарәләр, тематик төркемнәр, лексик берәмлекләр туры килә.

Башка үзөйрәткечләрдәге кебек үк, кулланманың кереш өлешендә ике телнең алфавиты чагыштырма рәвештә тасвирланган. Татар әлифбасы бирелгән [6,2]. Ярдәмче яки юл өсте һәм юл асты тамгалары [6.3], рус әлифбасы [6,4–5].

Үзөйрәткечнең төп өлешен 22 тематик төркемгә бүленгән татарча-русча сүзлек тәшкил итә. Сүзлекнең лексик составы Г.Вәһапов үзөйрәткечләрендә бирелгән сүзләр белән күп очракта туры килә, ләкин теге яки бу лексик берәмлекнең бирелешендә кайбер аермалар да бар (фонетик үзгәрешләр, сүзләрнең диалект вариантлары). Тематик төркемнәр түбәндәгечә урнаштырылган: مويك кием – одежда, چاغا агачъ – дерево, قايا ىمويك аякъ кіеми – обувь, واشا ашау – ѣда, رلكمچا ичемлекларъ – напитки, ونيك кіену –наряд تغامج джямагать – семейство, رلناص санларъ – числа, رلسوت тусляръ – цвѣта, تقو вакытъ – время, واچلوا үльчау – вѣсы.

Кайбер тематик төркемнәр билгеләнмәгән, ягъни исемнәре күрсәтелмәгән. Алар тормышның төрле өлкәләрен чагылдыралар (дин, дөнья, төзелеш, мебель, уку әйберләре, хайваннар, җимешләр, металлар, ат дирбиясе, гумно, фигыльләр).

Үзөйрәткечнең соңгы өлешендә 84 татар халык мәкале һәм әйтеме бирелгән. Алар рус теленә тәрҗемә ителгән яки рус телендәге эквивалентлары тәкъдим ителгән.

Бу үзөйрәткечне тәфсилләп өйрәнү нигезендә без түбәндәге нәтиҗәгә килдек: әлеге хезмәт Г.Вәһапов һәм Ш.Саинов үзөйрәткечләренең синтезы булып тора. Үзенең төзелеше, сүзлек составы белән үзөйрәткеч Г.Вәһапов китабына якын тора, гыйбарәләр, халык авыз иҗаты үрнәкләре күп очракта Ш.Саинов үзөйрәткечендә бирелгән мисаллар белән туры килә. Әмма без үзөйрәткечнең теге яки бу авторныкы булуын дәлилли алмыйбыз.

1893 елда Казан император университетында И.Кондратовның —Татар теленнән яңа гамәли үзәйрәткеч‖ исемле хезмәте басылып чыккан. Кызганычка каршы, автор турында бер генә нәрсә әйтергә мөмкин: ул казан тюркологы булган [1,192]. Башка мәгълүматлар сакланмаган. Үзәйрәткеч 90 биттән тора; 6 тапкыр басылган; Н. Лобачевский исемендәге китапханәдә 1893, 1908, 1911, 1914 елгы басмалар сакланып калган. Бу хезмәтләр барысы да үзгәрешсез басылганнар, шуның өчен без беренче басманы гына тикшерәбез.

Автор А. Троянский (1824, 1833, 1860), Г. Мәхмүдов (1857) хезмәтләре, М. Салихов (1885) үзәйрәткече белән яхшы таныш булган. Үзенең үзәйрәткечен ул шушы китаплар нигезендә язган. Китапның титул битендә И.Кондратов үзе үк болай дип билгеләгән: —Үзәйрәткеч А.Троянский, Г.Мәхмүдов һәм М.Салиховка таянып төзелде‖ [5,1].

Китап татар һәм рус алфавитларын күрсәтү һәм аңлату белән башланган. Ике телнең алфавитлары белән таныштыргач, И.Кондратов татар грамматикасының нигезләрен биргән. Ул болай яза: —Татар грамматикасында (нәхү) баш хәрефләр һәм тыныш билгеләре юк. Шулай ук язу вакытында хәрефләрнең астында һәм өстендә сузык авазлар кулланылмый.

Татар телендә сүзләрнең, фикернең бүленеше аларның тәртибенә карап билгеләнә. Татар телендә хәрефләр сузык, ике сузыклы, өч сузыклы була. Сузык авазлар дип әйтелеш вакытында бары бер генә аваз ишетелгәннәрне атыйлар; алар өчәү: ا و ى. Ике сузыклы авазлар ике сузыктан торалар һәм әйтелеш вакытында бер аваз булып ишетеләләр; алар 7: وا – о, وا – у, ىا – эй, ىآ – ай, ايـ – я, ويـ – ю, ىيـ – йи. Өч сузыклы авазлар өч сузыктан торалар, бер иҗекне тәшкил иткән катнаш аваз чыгаралар; алар 4: ىوا – ой, ىايـ – яй, ىويـ – юй, ىيـ – ей. Тартык авазлар сузыклардан башка әйтелмиләр. Әгәр сүзнең уртасында һәм ахырында бер сузык аваз булса, сузыклары булмаган хәрефләр күп очракта аңардан көч алалар һәм шуның ярдәмендә төзеләләр. Сузык хәрефләре булмаган сүзнең әйтелешен билгели торган сузык тамгалар көчсезрәк, тизрәк, йомшаграк әйтеләләр.Татарларда мужской һәм женский род дигән төшенчә юк‖ [5,14].

—Күнегү өчен сүзләр‖ бүлегендә автор үзенең укучыларын кайбер сүз төркемнәре белән таныштырган. Беренче чиратта, И.Кондратов 33 алмашлыкны күрсәткән. Алар арасында зур урынны бүгенге көндә дә киң кулланылышта йөргән алмашлыклар алып тора: я – نيم минъ, ты – نيس син, кто – مك кем, что – ىن ни. [Кондратов, 1893:15]. Аннан соң —Теркәгечләр, рәвешләр, бәйлекләр‖ дип аталган бүлек бирелгән, анда ярдәмче сүз төркемнәре, модальлек төшенчәсен белдергән сүзләр тикшерелгән [5,25].

Үзәйрәткечнең зур өлешен русча-татарча сүзлек алып тора, сүзлектә 47 тематик төркем бирелгән. Төркем исемнәре, аларның лексик составы М.Салихов үзәйрәткечендәге кебек. Шулай да аермалар бар, һәм алар тематик төркемнәрнең урнаштырылуына бәйле. Сүзлек 49 биттән тора. Алга

таба ―Күнегү ҿчен гыйбарҽлҽр‖, ―Сҿйлҽшүлҽр‖ исемле бүлеклҽр урын алган. Бу бүлеклҽрдҽ гади, җыйнак җҿмлҽ үрнҽклҽре бирелгҽн. Мҽсҽлҽн:

نم ىشك Мин кеше
نيس ذيا وك Син изге
نم لايق نم Мин кыламын
امليق نس نسى Син кылмыйсың
وم زبلايق زب Без кылабызмы?
مديا روليق نم Мин кылыр идем
وم زكنديا روليق زس Сез кылыр идегезме?
زس زساناشا Сез ышанасыз
[5, 80].

Соңгы ―Сҿйлҽшүлҽр‖ бүлегендҽ диалог үрнҽклҽре бирелгҽн, аларда сүз грамматика, тҽрҗемҽ сҽнгате, сҽламҽтлек, язу турында бара.

И.Кондратовның татар телен ҿйрҽнү ҿчен тҿзелгҽн үзҿйрҽткече традицион тҿзелеш калыбын саклаган. Хезмҽтне ҿлешлҽп тикшерү нигезендҽ шундый нҽтиҗҽ ясарга мҿмкин: грамматик мҽгълүматны автор А.Троянский һҽм Г.Мҽхмүдов китапларыннан алган, хезмҽтнең лексик составы М.Салихов үзҿйрҽткече белҽн туры килҽ, диалоглар, югарыда ҽйтелгҽнчҽ, А.Троянский грамматикасыннан алынган.

Нҽтиҗҽ ясап ҽйткҽндҽ, XIX гасырда дҿнья күргҽн татар теле үзҿйрҽткечлҽре гамҽли максатларны күздҽ тотып тҿзелгҽннҽр. Бу хезмҽтлҽрдҽ үз заманының иң үтемле тел ҿйрҽтү методлары кулланылган. Ҿлеге хезмҽтлҽр XIX гасырда татар телен ҿйрҽнүгҽ булган зур ихтыяҗны тормышка ашыруда зур роль уйнаганнар һҽм алар үзлҽренең мнтодик кыйммҽтлҽрен бүген дҽ югалтмый.

Ҽдҽбият

1. Кононов А.Н. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период) . М.: Наука, 1974. – 340 с.
2. Михайлова С.М. Казанский университет в духовной культуре народов Востока России. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1991. – 359 с.
3. Саинов Ш. Новый и полный самоучитель татарского языка или руководство выучиться без посторонней помощи говорить и читать русским по-татарски и татарам по-русски. Казань,1880.130с.
4. Салихов М. Новый самоучитель татарского языка или руководство выучиться говорить и читать русским по-татарски и татарам по-русски, без посторонней помощи. Казань: типография императорского университета, 1885. - 53 с.
5. Кондратов И. Новый практический самоучитель татарского языка. Полное руководство, как без посторонней помощи выучиться говорить и читать русским по-татарски, а татарам по-русски.
6. Новый и полный самоучитель татарского языка или руководстве выучиться говорить и читать русским по-татарски и татарам по-русски* Казань: типография императорского университета, 1887. - 52-е.

7. Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре Казан: ТаРИХ, 2001. – 432 б.
8. Хисамова Ф.М. XVIII йөздәге татарча эш кәгазе язмаларынын тел үзенчәлекләре Казан: Казан ун-ты нәшр., 1981. – 162 б.

ТАТАР ТЕЛЕ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ДИСТАНЦИОН УКЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЕН КУЛЛАНУ

Юсупов А.Ф., Юсупова Н.М.
Казан федераль университеты
faikovich@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена изучению современных информационных технологий в образовательном процессе, в частности использованию технологии дистанционного обучения на уроках татарского языка и литературы. Как известно, концепция модернизации российского образования ставит новые цели и задачи перед общим образованием на современном этапе. В современной системе образования стремительно набирает скорость процесс внедрения информационно-коммуникационных технологий, которые должны быть направлены на развитие познавательной самостоятельности и творческих способностей учащихся.
Ключевые слова: родной язык, татарская литература, информационные технологии, дистанционное обучение.

XXI гасыр башында илдә барган иҗтимагый яңарыш мәгариф өлкәсенә, шул исәптән татар теле һәм әдәбиятын укыту методикасына да үзгәрешләр алып килде. Заман таләбе, яшьләрнең кызыксыну өлкәләре үзгәрү уку процессына да зур йогынты ясады. Белем бирү традицион форма кысаларыннан чыгып, укучы өчен актуаль һәм кызыклы булырга, аны җәмгыяткә яраклаштырырга тиеш дигән фикер алга куелды. Бу исә укытучыларга – белем бирү процессы белән идарә итүчеләр буларак – яңа мәгълүмати технологияләр белән хәбәрдар булуны, аларны дәресләрдә нәтиҗәле куллана белүне көн тәртибенә куйды.

Онлайн белем бирүнең тарихы, мәгълүмати технологияләр тарихына караганда күпкә кыскарак. Онлайн укыту бүген мәгълүмати технологияләрнең үзенә күрә иң югары дәрәҗәсе дияргә мөмкин, аның барлыкка килүе технологик трансформация белән генә түгел, ә иҗтимагый трансформация, җәмгыятьнең традицион белем бирү модельләреннән китәргә әзерлеге белән бәйләнгән. Бүген классик белем бирү форматлары торган саен азрак ихтыяҗ тудыра, шул ук вакытта, төрле онлайн-ресурсларны кулланучыларның саны даими үсештә.

Тулы масштаблы онлайн укыту 2001 нче елда, Массачусет технологик институты OpenCourseWare проектын ачып җибәреп, үзенең бер төркем уку-укыту материалларына һәм белем бирү программаларына ачык керүне игълан иткәч башлана. Әгәр әлеге моментка кадәр онлайн укыту системалы характерга ия булмаса, бу моменттан ул комплекслы тәмамланган продукт буларак тәкъдим ителә. Бүгенге көндә унбер меңгә якын ачык белем бирү программалары бар, дип исәпләнелә, аларның егерме миллионга якын тыңлаучылары бар [5: 21].

Шулай итеп, онлайн укыту – безнең көннәрдә ачык белем бирүнең киң таралыш алган формасы. Онлайн укыту – өйрәнү өчен өстәмә материаллары, тестлары һәм арадаш аттестация эшенең башка биремнәре булган кыска видеолекцияләр сериясеннән гыйбарәт. Ахырда теге яисә бу курсны үтү һәм үзләштерүне раслаган сертификат алу мөмкинлеге бар. Теләсә кайсы эш формасы кебек үк, бу төр укытуның да уңай һәм кимчелекле яклары бар. Онлайн укытуның өстенлекле ягы лекцияләрне тыңлау мөмкинлеге булуга бәйле, ләкин бу очракта укытучы белән аралашу кими [7: 20]. Онлайн белем алу, кайда һәм кайчан укырга уңайлы булуга бәйле төстә, белем алу процессын мөстәкыйль оештыру мөмкинлеген бирә. Әмма шушы ук факт кулланучылардан үздисциплина һәм даими төстә укуга мотивация булдыруны да таләп итә. Мондый укытуның төп өстенлеге, кешенең үз белем траекториясен шәхси кызыксынулары һәм ихтыяҗларына бәйле рәвештә мөстәкыйль билгели алуына бәйле. Әмма, галимнәр искәртүенчә, мәктәптәге предметларны онлайн укыту белән алыштыру реаль түгел, чөнки, алар нинди генә плюс якларга ия булмасыннар, белем бирү алдында торган бурычларның күпчелеген мәктәп стеналарыннан тыш хәл итеп булмый. Ләкин мондый система мәктәптәге предметларны өйрәнүдә һәм дәресне тулыландыруда файдаланыла ала, теманы, предметны тирәнрәк өйрәнү мөмкинлеге бирүче яхшы ресурс булырга мөмкин.

Онлайн укыту, башлыча, теоретик белемнәрне гамәлдә куллануга һәм метапредмет якын килүгә юнәлдерелгән. Онлайн укыту укытучының укучыларга индивидуаль якын килүен гамәлгә ашыруда өстәмә механизм була ала. Биредә укытучының төп максаты булып онлайн укыту потенциалын традицион дәресләр белән интегральләштереп дөрес һәм нәтиҗәле куллану торачак.

Белем бирү оешмаларындагы предметлар кысаларында онлайн укыту технологиясе белән эшләүнең берничә варианты бар:

– онлайн укыту материалын өй эше сыйфатында өйрәнү;

– үзләштерелгән белемнәрне контрольгә алу формасы буларак онлайн укыту тестларын һәм арадаш аттестация эше биремнәрен башкару;

– теманы тирәнрәк үзләштерү өчен онлайн укытуны өстәмә материал сыйфатында куллану;

– онлайн укыту мөмкинлекләрен укучыларның мөстәкыйль иҗади һәм проект эшчәнлегендә куллану;

– материалны тел предметы (яисә башка предмет та булырга мөмкин) буенча программаны үзләштерүдә һәр укучының «йомшак» якларын һәм ныгытырга кирәк булган белемнәрен исәпкә алып сайлау.

Электрон белем бирү фәндә ике төрле мәгънәдә аңлашыла: 1) мәгълүмати-телекоммуникацион технологияләр ярдәмендә уку; 2) яңа мультимедиа технологияләр һәм Интернетны куллану хисабына уку-укыту сыйфатын арттыру [3: 313].

Татар телендә электрон белем бирү ресурслары, гомумән, белем бирү системасындагы кебек үк, үсеш юлында берничә этап кичерә.:

1) беренче этап (1990 нчы еллар). Электрон белем бирүнең төп ресурсларын электрон дәреслекләр тәшкил итә;

2) икенче этап (2000 – 2004 нче еллар). Дистанцион уку системасы формалаша;

3) өченче этап (2004 – 2009 нчы еллар). Болытлы сервислар барлыкка килә;

4) дүртенче этап (2008 – 2011 нче еллар). Электрон укуда ачык курслар барлыкка килә;

5) бишенче этап. Онлайн-курслар оешып китә [4: 8].

Уку-укыту китабының перспектив юнәлешләре турында сөйләгәндә, белгечләр киләчәктә әйдәп баручы булып мәгълүмати-коммуникацион технологияләр мөмкинлекләреннән файдаланып төзелгән электрон (мультимедияле) дәреслекләр торачак дигән фикерне үткәрәләр. Электрон дәреслек дигәндә, «аерым гына файдаланырга мөмкин булган, басма аналоглары булмаган, өстәвенә уку материалы кысаларын киңәйтә, мәктәп курсы белән генә чикләнмичә, өстәмә белем алу мөмкинлеге бирә торган аерым бер продуктны» атыйлар [1: 10]. Т.С. Круст, төрле предметларга караган электрон дәреслекләрнең телен, стилен, жанр үзенчәлекләрен өйрәнеп, мондый нәтиҗәгә килә: «Электрон дәреслек – фәнни стильгә караган жанрлар системасында «дәреслек» жанрының бер вариантын, ә компьютер тирәлегендәге мәгълүмати жанрлардан мөстәкыйль жанрны тәшкил итә. Ул билгеле бер адресатка юнәлдерелә, белем бирү максаты белән төзелгән каты структуралы гипертекст буларак төзелә; аңа мультимедиялелек, интерактивлык, катлаулы төзелешле булу, мәгълүматның фәнни стильдә тапшырылуы хас; метател аңында электрон дәреслекләрнең релевант билгеләре булып гипертекстуальлек, мультимедиялелек, мәгълүматның дәреслек битләрендә фрейм рәвешендә бирелеше тора» [6: 24].

Программалаштырылган электрон дәреслек укытучы башкара торган кайбер вазыйфаларны да үти башлый: «мәгълүмат чыганагы булып тора; уку-укыту процессын оештыра; материалның үзләштерелү дәрәҗәсен контрольдә тота; предметны өйрәнүнең темпын көйли; аңлатмалар бирә; хаталарны кисәтә» [8: 303]. Электрон дәреслектән тыш, укытучы дәрестә эшне электрон кушымтага нигезләнеп тә алып барырга мөмкин. Бу очракта укытучы никадәр күбрәк чыганакка нигезләнеп эш итә, эшчәнлекне никадәр төрләндерә ала, шулкадәр яхшырак, нәтиҗәләрәк санала.

Бүгенге көндә һәрбер дәреслекнең электрон варианты бар, әмма ул басма вариантны тулысынча кабатламый, ә бәлки өстәмә материал буларак файдаланыла. Мисал өчен, рус телендә төп гомуми белем бирү оешмаларында татар телен өйрәнүче укучыларга атап төзелгән дәреслекләрнең электрон формаларында дүрт төрдәге биремнәр тәкъдим ителгән: аудиоязма, диктант, тест һәм физкультминутлар өчен видеороликлар. Моннан кала электрон дәреслек, электрон кушымталарда диктор укуындагы текстлар тәкъдим ителә. Өлеге төр биремнәр, беренче чиратта, укучыларга авазларны дөрес әйтергә өйрәтсә, икенче чиратта, аларны әсәрне сәнгатьле итеп укырга өйрәтә.

Дистанцион уку системасына килгәндә, «дистанцион курслар кулланучыларны табигый сөйләм эшчәнлегенә җәлеп итәләр һәм бүгенге көн реалияләренә туры киләләр. Алар матур итеп бизәлгәннәр, бу исә кулланучыларда татар телен өйрәнүгә өстәмә мотивация тудыра» [2: 279].

Дистанцион уку системасын камилләштерү юлында Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгы тарафыннан җитди эшләр алып барыла. Мисал өчен, «Ана теле» онлайн-мәктәбе сыйфатлы сервис аркылы татар теленә өйрәнү мөмкинлеге бар. Шулай ук, «Бала.рф» виртуаль китапханәсе дә «үзебезнең илдәге һәм чит илдәге татар балаларын дистанцион укытуда эффектив ресурс» буларак бәяләнә ала.

Тагын бер уңышлы эшләп килүче татар телле интернет-ресурс – «Татармультфильм». Әлеге берләшмәнең продуктлары сыйфатлы, җанлы, тәэсирле булулары белән аерылып торалар. Берләшмә халык әкиятләрен, атаклы әдипләрнең иҗатларын мультфильм яки анимацияле рәт буларак тәкъдим итә. Шуны билгеләп үтәргә кирәк: мультфильмнарны карау алдыннан укучыларга берничә төрле эш тәкъдим итәлә: яңа лексика белән таныштыру, кайбер сүзләрнең мәгънәләрен ачыклау – сүзлек эше, видеосюжетның исемен аңлату һ.б.

Дәреслектә тәрҗемәләр эше өчен биремнәр аз күләмдә генә бирелә, укучының әсәрне аңлавында контекст, укытучы ярдәме зур булачак дип күзалланырга мөмкин. Шул рәвешле әзерлек эше алып барылганнан соң, укытучы турыдан-туры видеоматериалны күрсәтүгә керешә. Сыйфатлы итеп ясалган видеоматериал, кызыклы сюжет, ачык төстәге бизәлеш, әсәрнең мультфильм жанрына яраклаштырылып бирелүе гадәттә балаларга ошый, уңай мотивация тудыра. Мультфильм каралганнан соң, текст материалын аңлау дәрәҗәсе күнегүләр белән эш вакытында тикшерелә.

Билгеле булганча, укылган текст буенча сорауларга җавап бирү кызык булмаска мөмкин, сораулар укучыда авырсыну да тудыра ала. Әмма мультфильм караганнан соң аның темасы, идеясе, геройлары башлангыч сыйныф укучысы күңелендә урын ала, димәк, бирем дә җиңеллек белән башкарылыр дип уйларга җирлек бар. Берләшмәнең проекты булган «Бала.рф.» виртуаль китапханәсенең кыйммәте аеруча зур булып аңлашыла, биредә җанлы, кызыклы ресурслар тест биремнәре һәм әңгәмә өчен сораулар белән тулыландыра. Күп кенә әсәрләр рус балаларына татар теленә – дәүләт теленә өйрәнү әсбапларындагы текстлар белән аваздаш.

Чираттагы татар телле интернет-ресурс – «Татар теле онлайн» интерактив интернет-дәреслеге. Әлеге интерактив дәреслек түбәндәге максатларга ирешүне күз уңында тота: 1) киң җәмәгатьчелекне алдынгы Интернет-технологияләрне кулланып татар телен мөстәкыйль өйрәнүгә җәлеп итү; 2) татар телен, мәдәниятын, тарихын һәм сәнгатен өйрәнүгә кызыксыну уяту; 3) белем бирүче Интернет-ресурсларны киңәйтү. Бу дәреслектә аудиоматериалларны тыңлау һәм татар теленең фонетикасы, лексикасы һәм грамматикасы буенча биремнәрне үтәү; текстны укып, дөрес җавапларны яки бер генә дөрес җавапны табу; текстның төшеп калган урыннарына язып бетерү; бирелгән хәрефләрдән

сүзләр һәм сүзләрдән җөмләләр төзү; телдән һәм язма сөйләмгә кагылышлы биремнәрне үтәү һ.б.лар урын алган.

Болытлы сервисларны куллану буенча да татар теле һәм әдәбияты укытучылары нәтиҗәле эшчәнлек алып баралар. Гугл-диск болытлы сервис укучыга үз эшчәнлегендә кулланырга мөмкин булган мәгълүматны кертергә, сакларга, кирәкле вакытта укучылары яки коллегалары белән бүлешергә мөмкинлек бирә. Әлеге сервис ярдәмендә графикалы, текстлы, аудио һәм видеофайлларны, электрон таблицаларны, презентация, графика, диаграммаларны карарга һәм үзгәртергә була. Белгечләр ассызыклаганча, әлеге сервис саклау вазифасын гына башкарып калмый, ә файллар белән коллектив рәвештә эшләү мөмкинлеген дә бирә. Гугл-диск, гугл-формалар ярдәмендә укытучылар, аларның үз сүзләре белән әйткәндә, укучылар арасында сораштыру оештырганда, проект һәм реферат темалары буенча эшләгәндә һәм укучыларга тәкъдим иткәндә, интерактив биремнәр эшләгәндә, онлайн-тестлар эшләгәндә нәтиҗәле эш алып баралар [9: 51-52].

Гомумән алганда, татар теле һәм әдәбиятына өйрәтү заманча шартларда, заманча ысуллар һәм сыйфатлы ресурслар ярдәмендә тормышка ашырыла. Ул ресурслар укытучының вакытын тиешенчә сарыф итү мөмкинлеген бирә, дәреснең җанлылыгын тәэмин итә.

Әдәбият

1. Бәшәрова А., Шәмсетдинова Р. Татарча электрон кушымталар һәм дәреслекләр // Мәгариф. – 2016. – №1. – Б. 10-12.

2. Замалетдинов Р.Р., Фатхуллова К.С., Юсупова А.Ш. Из опыта использования мультимедийных технологий в обучении татарскому языку // Филология и культура. – 2013. – №3(33). – С. 277-281.

3. Исследовательская лингводидактика по русскому языку: теория, практика, инновации: монография. – М.: РУДН, 2016. – 598 с.

4. Краснова Г.А. Можаева Г.В. Электронное образование в эпоху цифровых трансформаций. – Томск: Изд. Дом Томск. гос. ун-та, 2019. – 200 с.

5. Кузнецов Н.В. Онлайн-образование: ключевые тренды и препятствия // E-Management. – Т. 2. – №1. – 2019. – С. 19-25.

6. Куст Т.С. Жанровая природа электронного учебника: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Томск, 2011. – 25 с.

7. Основы открытого образования: в 2 томах. Т. 1. / Отв. ред. В.И. Солдаткин. – М.: НИИЦ РАО, 2002. – 676 с.

8. Радчиков А.С., Радчикова Н.П. Использование электронных учебников для организации самостоятельной работы студентов / Женщина. Общество. Образование. Материалы 12-ой международной научно-практической конференции (18-19 декабря 2009 г.). – Минск, 2010. – С. 304-308.

9. Яхин И.Использование Гугл-форм в педагогической практике // Мәгариф. – 2016. – №1. – Б. 51 – 52.

СОДЕРЖАНИЕ

ЭЧТӘЛЕК

Айдарова С.Х., Гарипова-Хасаншина В.М. Уроки татарского языка на краткосрочных курсах 3

Алшейхо Газала Специфика ономастики и топонимики гидронимов турецкого и татарского языков 7

Болгарова Р.М., Исламова Э.А. Особенности функционирования тюркизмов в сравнениях русского языка 16

Вершинина Т.В. Связь фразеологии и языковой картины мира 21

Гайнуллина Г.Р. Ә. Еники публицистикасында башлангыч мәктәптә туган телне өйрәтү мәсьәләләренә карашлар 23

Гайнутдинова А.С. Ортактюрк тили в современности 25

Гайсина Р.С. Башлангыч сыйныф укучыларында этномәдәни компетенция формалаштыру юллары 29

Галиева Л. А. Руские фразеологизмы как средство формирования коммуникативной компетенции учащихся 7-8 классов 33

Галиева Р.Т. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә уңай мотивация тудыру – белем сыйфатын арттыру чараларының берсе 38

Галимҗанова Р.Ф. Кейс-технология һәм аны татар телен укытуда куллану мөмкинлекләре 43

Галиуллина Г.Р. Татар теле белемендә синонимнарны өйрәнү тарихына күзәтү 47

Гареева Р.Р., Гареева М.Р. Некоторые особенности разговорной речи студентов в полилингвальном образовательном пространстве 50

Гареева Р.Р., Гиззатуллина А.Ф. Иновационные педагогические технологии на уроках татарского языка 54

Гарифуллина Г. А. Логопедическая мнемотехника как средство активизации речевой деятельности детей 58

Гарифуллина Л.И. Обучение родного (татарского) языка в начальной школе 60

Гатауллина А. С. Халык һәм автор җырлары 63

Гилазетдинова Г.Х., Абдрахманова Ю.Д. Специфика путешествия как литературного жанра в России конца XIX века 68

Гилязиева А.Н. Работа с одарѐнными детьми в начальной школе 73

Гаязова Д. И. Проект технологиясен татар теле дәресәрендә куллану ысуллары 77

Гомәрова Г.А. Туган телгә өйрәткәндә заманча һәм инновацион технологияләрне куллану 81

Гыйләҗева Л.Г. Татар телен чит тел буларак өйрәтү дәресләрендә лексиканы һәм грамматиканы активлаштыру 84

Денмухаметова Э.Н. Языковая личность в полилингвальной среде и мониторинг знаний выпускников по татарскому языку 88

Замалетдинова Г.Ф. Концепт җан / душа в татарском языковом сознании 93

Замалетдинов Р.Р. О новой системе оценки уровня владения татарским языком 97
Зөфәрова Г. Хэзерге татар һәм төрек теллəрендə мөрəжəгать итү алымнары 102
Ибнеева А.М., Марданова З.Р. Развитие коммуникативных компетенций учащихся на уроках литературы в начальной школе 105
Измайлова Г. А., Замалетдинова Г. Р. Молодежный сленг в современном английском языке 109
Иргалина З. Г. Мобильные инновационные технологии в обучении иностранному языку 112
Исламова Л.Л. Татар һəм казах теллəрендə «баш» компонетлы фразеологизмнар 116
Исмаилова М. Этнокультурологическая характеристика кулинарной культуры Азербайджана 120
Исхакова Р. Ш . Азнакай районында хəзерге татар теле лексикасын өйрəтү 127
Karimova I. M.Caucasus area of toponyms of Turkish origin 130
Каюмова И.Ф. , Мударисова Р.Р. Современные цифровые средства обучения языкам 138
Кəлимуллина Л.Ю. Татар теле дəреслəрендə заманча һəм иннавацион технологиялəр куллану 141
Кириллова З.Н. Германия һəм Венгриядə татар телен укыту 145
Лукаш Л.В. Применение инновационных технологий на уроках русского языка и литературы в современной школе 149
Мансурова З.Җ. Татар телен өйрəтүдə сыйныфтан тыш уку дəреслəренең роле 152
Мирзагитов Р.Х. Подготовка би- и полилингвалтьных педагогических кадров в казанском федеральном университете 155
Мигранова Л.Ш. Изучение фразеологических единиц на уроках родного языка (русского) 159
Мөгътəсимова З.А. «Кара» компонентлы татар мəкальлəренə лингвомəдəни анализ 164
Мөхəммəтшина А.Ф. Кытай һəм татар теленең фонетикасы: чагыштырма аспектта 167
Мухаметьянова Э. Р. Совершенствование образовательной среды на уроках татарского языка и литературы 171
Насипов И. С., Рамазанова А. Р. Г. Ибраһимовның «Казак кызы» романындагы тел үзенчəлеклəрен урта мəктəптə өйрəнү 174
Нəбиева Я.К. Схемалылык эш технологиясе куллану буенча тикшерену нəтиҗəлəре 176
Нəбиуллина Г.Ə. Татар сөйлəм этикетына өйрəтү алымнары 178
Нəүмəтова Р.Р. Татар теленə өйрəтүдə əхлакый кыйммəтлəрне формалаштыру чарасы буларак мультипликацион фильмнар 180

Некрасова Т.В., Моисеенко Л.Н. Нарративный подход в методике преподавания иностранного языка в условиях глобализации профессионально - ориентированного образовательного процесса 185
Нигамаева Г.Г. Развитие речи младших школьников в поликультурной среде 190
Нигметзянова А.Р., Садыкова А.М. Внедрение компьютерных технологий в процессе обучения 195
Нурисламова З.Г. Туган тел һәм әдәбиятын укыту мәсьәләләрен чишүдә универсаль уку гамәлләрен үзләштерүгә юнәлтелгән биремнәрнең әһәмияте 197
Нурмөхәммәтова Р.С. XXI гасыр русча-татарча һәм татарча-русча сүзлекләре 200
Нуэрмаймайти Нуэрсяти. Поздравления в речи уйгур 205
Öner Mustafa. «Ege-türkoloji»de çağdaş türk yazi dilleri öğretimi ve araştirmasi 209
Сәгъдиева Р.К., Хөснетдинов Д.Х. Туган (татар) тел дәреслекләрендә электрон дәреслекләрне файдалану 214
Сабирҗанова Р. Р. Сүз сәнгатендә кешелек кыйммәтләренең бирелеше 218
Саде Бейза. Характерные особенности использования компонентов-зоонимов в пословицах турецкого и татарского языков 220
Салахова А.Р. Лексикографическое описание мифологического персонажа ―дию‖ 223
Саматова И.Р. Татар телендә исем фигыль һәм аны укыту үзенчәлекләре 226
Саматова М.А. Ясалма сүзләр системасында синоним, антоним, омонимнар 229
Samedova K. I. Non-Terminological words in the Northern dialects of the Azerbaijani language 234
Саттарова М.Р. Татар һәм рус телләрен чагыштырма өйрәнү: актив һәм пассив төзелмәләр кулланылышы үзенчәлекләре 240
Сафина Э. И. Туган тел дәресләрендә татар сүзлекләре 244
Сәлахова Р. Р. Татар теле дәресләрендә сөйләм телен үстерү һәм камилләштерү чарасы буларак кроссвордлар 249
Селендили Л.С. Первые шаги в обучении крымскотатарскому языку 255
Сибгаева Ф.Р. Татар теле дәресләрендә интеграль алымның роле 261
Файзуллина Г.Ч. Метрические записи XIX – начала XX вв. о тобольских бухарцах как историко-лингвистический источник 265
Фаттахова Р. Ф., Шәмсетдинова Р.Р. Татар теле дәресләрендә укучыларның тел байлыгын үстерү 269
Фәтхуллова К.С., Мөгътәсимова Г.Р. Телләрне заманча укытыйк 274
Фәхриева Л.Х. «Пушкин илә Лермонтовтан үрнәк алам…» (Г. Тукай әдәби мирасында «Пушкиннән мокътәбәс» ирекле шигырьләренең тель-стиль үзенчәлекләре) 277

Ферафонтова А.И. Синонимическая парадигма в филологических исследованиях 281
Хѐева Ф. Җ. Татар теле һѐм татар ѐдѐбияты дѐреслѐрендѐ куллану ҿчен, learningapps.org сервисы ярдѐмендѐ интерактив биремнѐр тҿзү 284
Хаева-Хаметзянова В.Х., Фатхуллова К.С. Развитие коммуникативной одаренности учащихся гимназии 289
Халиуллина А.Г., Башарова Г. Сопоставительный анализ переводов романа Марка Твена «Приключения Тома Сойера» на русский и татарские языки 294
Халиуллина Н.У., Басырова А.Р. М. Кашгарлының ―Диване лҿгат ѐт-тҿрк‖ сүзлегендѐге лексик параллельлѐрнең семантик үзенчѐлеклѐре 297
Халиуллина Э.У., Сираева А.А. Функционирование концепта ҿй «дом» в памятниках древнетюркской письменности 302
Харисов Ф.Ф. Татар теле дѐресѐлрендѐ компетенциялѐр формалаштыру мѐсьѐлѐсе 306
Хѐйретдинова Л.Н. Татар теле дѐреслѐрендѐ проект эшчѐнлеген оештыру 310
Хѐйруллин И.Р. Дѐреслѐрдѐ мультимедиа технологиялѐрен куллану 314
Һадиева Г.К., Кузьмина Х.Х. Гомуми белем бирү оешмалары ҿчен татар телендѐ тҿзелгѐн дѐреслеклѐрдѐ топонимик материалның кулланылышы 316
Шаймердинова Н.Г. Взаимодействие казахского языка с кыпчакскими и огузскими языками в Казахстане 321
Хҿснетдинов Д.Х., Сагдиева Р.К. Сѐламѐтлек саклау технологиясе нигезендѐ язучы телен ҿйрѐнү 329
Шаймухаметова Р.Р. Универсаль уку гамѐллѐрен формалаштыру позициясеннѐн, заманча чит тел дѐреслѐре проектлаштыру 332
Шѐмсетдинова Р.Р., Фаттахова Р.Ф. Татар теле һѐм ѐдѐбияты дѐреслѐрендѐ укучыларның функциональ грамоталылыгын формалаштыру 335
Шѐрифуллина Р.И. Милли мѐгарифнең белем сыйфатын күтѐрүдѐ тҿп бурычлар 339
Шиһабеддинова Г.Х. Татар теле дѐреслѐрендѐ мѐгълүмати технологиялѐр куллану 343
Юсупова Ѳ.Ш. XIX гасыр татар теле үзҿйрѐткечлѐре 348
Юсупов А.Ф., Юсупова Н.М. Татар теле һѐм ѐдѐбияты дѐреслѐрендѐ дистанцион укыту технологиясен куллану 355

Научное издание

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ

ПЛОЩАДКА ОБМЕНА ПРОГРЕССИВНОЙ ПРАКТИКОЙ

ТЕЛЛӘРГӘ ӨЙРӘТҮ МЕТОДИКАСЫН КАМИЛЛӘШТЕРҮ

АЛДЫНГЫ ТӘҖРИБӘ БЕЛӘН УРТАКЛАШУ МӘЙДАНЧЫГЫ

МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОГО

ОНЛАЙН-СЕМИНАРА

(18 февраля 2021 г.)

Подписано в печать 17.03.2021.
Бумага офсетная. Печать ризографическая.
Формат 60x84 1/16. Гарнитура «Times New Roman». Усл. печ. л. 35,5
Усл. изд. л. 42,1. Тираж экз. Заказ электронный формат

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии Издательства Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужина, 1/37
тел. (843) 233-73-59, 233-73-28